

Академияи фанҳои РСС Тоҷикистон

**ГРАММАТИКАИ
ЗАБОНИ
АДАБИИ ҲОЗИРАИ
ТОҶИК**

АКАДЕМИЯИ ИЛМҲОИ РСС ТОҶИКИСТОН
ИНСТИТУТИ ЗАБОН ВА АДАБИЯТИ БА НОМИ РУДАКИ

Г Р А М М А Т И К А И
ЗАБОНИ АДАБИИ ҲОЗИРАИ
ТОҶИК

ҶИЛДИ 3

Ҷумлаҳои мураккаб

Мухаррирони масъул:
Шарифиддин **РУСТАМОВ**, Бахриддин **КАМОЛИДДИНОВ**

НАШРИЯТИ «ДОНИШ»
Душанбе—1989

МАЪЛУМОТИ УМУМӢ

§ 1182. Чумлаи мураккаб воҳиди олиташаккули синтаксис аст, ки аз ду ва зиёда чумлаҳои содда ташкил ёфта, дорои ягонагии маъно, сохт ва интонация мебошад. Чумлаи мураккаб низ монанди чумлаи содда воситаи ахбор буда, барои ташкил додан, ифода намудан ва фаҳмидани фикр хизмат мекунад, ба ҳастии реалӣ чӣ гуна муносибат доштани гӯяндаро нишон медиҳад. Аммо чумлаи мураккаб идроки мураккабтари ҳастӣ, тасаввуроти робитаҳои мураккабтари байни ҳодисаҳои онро ифода мекунад ва табиист, ки интишору истифодаи он ба давраҳои нисбатан инкишофёфтаи ҷамъият, забон ва тафаккури инсон вобаста аст.

Ҳангоми кор фармудани чумлаҳои содда гӯянда дар хусуси ҳодисае, факте хабар медиҳад, вале ба алоқамандии грамматикӣ онҳо ишора намекунад: Субҳ. Офтоб бо ғурур ҷилва мекард. Абрҳои тира ба ҳар тараф даву тоз мекарданд (Ҳаким Қарим). Тирамоҳи пурнозу неъмат фаро расид. Дар боғҳо меваҳои гуногун пухтаанд. Заминаҳои пахтазор ба назар сап-сафед метобанд. Ҳама машғули мевағундорӣ ва пахтачинӣ. Баръакс, дар чумлаи мураккаб байни фактҳо ва ҳодисаҳои ифодаёфтаи ҳастӣ алоқае аст ва робитаи байни онҳо ба тифаи сохти грамматикӣ хоси чумлаҳо ифода мешавад. Чунончи: Абр ғирён. Лолаҳо хандон. Бод ларзон. Сабаҳо рақсон.

Дар ин ҷаҳор мисол фактҳо номбар шуда, вале алоқамандии онҳо махсус таъкид нашудааст. Дар ҳар яки ин чумлаҳо сабабҳои ҷудогона мавҷуд буда, ҳолату вазъияти онҳо ба таври худ тасвир мешаванд. Вале чумлаҳои мазкур дар байни зерини шоир ҳамчун ду чумлаи мураккаб вазъияту ҳолатҳо ва робитаи тамоми дигарро ифода мекунад:

Абр ғирёну лолаҳо хандон,
Бод ларзону сабаҳо рақсон
(Турсунзода).

Дар қолиби мазкур алоқамандии ҳодисаҳои табиат равшантар мегардад ва муносибатҳои грамматикӣ сабаб-натича ва муқоисаи хилофии байни фактҳо мавқеи асосиро ишғол менамояд.

Ҳамин тариқа, чумлаҳои мураккаб аз рӯи эҳтиёҷи тафаккур ва муносибати байни одамон ба вучуд омадаанд.

§ 1183. Ҳиссаҳои таркибии чумлаҳои мураккаб «чумлаҳои содда» номида мешаванд, ки то дараҷае асоснок аст: ҷи чумлаҳои соддаи таркиби чумлаҳои мураккаб ва ҷи чумлаҳои соддаи мустақил саръазҳо доранд, инчунин дар таркиби ҳар дуяшон ҳам алоқамандии маъноӣ ва грамматикӣ аззоҳон чумла мавҷуд аст; онҳо дорои аломатҳои асосии чумла—хусусиятҳои предикативӣ ва модалӣ буда, як фикри нисбиеро ифода карда метавонанд. Бо вучуди ин онҳоро, ба маънои томи сухан, чумла гуфтан мумкин нест, зеро фақат мустақилияти нисбии структурӣ дошта, аз ҷиҳати оҳанги гуфтор (интонация) ва ифодаи маъно ҳанӯз нотамои мебошанд. Қисмҳои таркибии чумлаи мурак-

каб фақат дар сурати васл шудан ва муттаҳид гардидан як фикри том ва мукамалро ифода карда метавонанд.

Дар ҳақиқат, ҷумлаҳои мураккаб таркибан аз ҷумлаҳои содда ташкил меёбанд, аммо ин ҳолат чунин маъно надорад, ки аз муттаҳид шудани ҳама гуна ҷумлаҳои ҷудоғона ҷумлаи мураккаб ташкил меёфта бошад. Ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаи мураккаб ба ҳамдигар мазмунан наздик буда, як фикри умумиро ифода мекунанд. Онҳо бо ёрии воситаҳои махсуси луғавию грамматикӣ ва интонационӣ ташкил меёбанд, аломатҳои махсус доранд; ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаи мураккаб яке дигареро ва ё ҳамдигарро аз ҷиҳати мазмун эзоҳ медиҳанд ва пурра мекунанд ва бо якдигар алоқаманд гардида, барои ифодаи мақсади умумии ҷумлаи мураккаб хизмат мерасонанд; ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаи мураккаб аз ҷиҳати банду баст (сохти грамматикӣ) низ ба ҳамдигар вобаста мебошанд. Як гурӯҳ воситаҳои грамматикӣ, монанди пайвандакҳо, калимаҳои ҳамнисбат, воҳидҳои ишоратӣ, мубоқиқати шаклҳои феълӣ хабарӣ ҷумлаҳо, воситаҳои гуногуни луғавӣ мавҷуданд, ки ҷумлаҳои соддаро аз ҷиҳати сохт низ ба ҳамдигар вобаста мекунанд; ниҳоят, интонацияи махсуси ҷумлаи мураккаб, ки фақат дар охири он қатъ мешавад, қисмҳои ҷумлаи мураккабро бо ҳамдигар муттаҳид мегардонад. Ҳамин тавр, қисмҳои таркибие, ки ҷумлаҳои мураккабро ташкил медиҳанд, аз се ҷиҳати асосӣ—мазмун, шакли грамматикӣ ва интонация аз ҷумлаҳои содда фарқ мекунанд. Ба ин маънӣ, ҷумлаи мураккаб нисбат ба ҷумлаи содда воҳиди ба дараҷаи олӣ ташаккулефтаи ахбор аст, ки аз ду ва ё зиёда қисмҳои предикативӣ ташкил ёфта, дорони ягонагии маъно, сохти грамматикӣ ва интонацияи мебошад.

§ 1184. Ҷумлаҳои мураккаб аз рӯи муносибати маъноӣ ва грамматикӣ ҷумлаҳои соддаи таркиби худ ба ду гурӯҳи калон ҷудо мешаванд: ҷумлаҳои мураккаби пайваст ва ҷумлаҳои мураккаби тобеъ.

Ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайваст ба андозае мустақилни грамматикӣ худро нигоҳ медоранд ва дар асоси алоқаҳои пайваст (пайҳам, хилофӣ, ҷудой, эзоҳӣ) муттаҳид мегарданд. Чунин робитаҳои маъноӣ бештар ба воситаи пайвандакҳои пайвасткунанда ифода меёбанд, ин пайвандакҳо барои равшантар зоҳир шудани муносибати маъноии қисмҳои ҷумлаи мураккаб низ хизмат мекунанд.

Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ робитаҳои мураккаби байни ҳодисаҳои ҳастиро таҷассум мекунанд, бинобар ин ҷумлаҳои соддаи таркиби онҳо ҳам дар асоси алоқаҳои мураккаби мантиқӣ байни ашёҳо ва ҳодисаву амалҳо (сабабӣ, замонӣ, хилофӣ, шартӣ, мақсад ва ғайра) ба ҳам алоқаманд мегарданд. Ифодаи грамматикӣ алоқамандии маънӣ дар воситаҳои мураккабтар—пайвандакҳо (бештар таркиби) ва калимаҳои пайвандакӣ акс меёбад. Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, баръакси ҷумлаҳои мураккаби пайваст, вобастагии қисмҳои таркибӣ бештар ва алоқаи маъноӣ қавитар аст.

Дар ҷумлаҳои мураккаби пайваст замони иҷрои амал қиёсан ба мавриди суҳан, вале дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ замони воқеи амали ҷумлаҳои пайрав вобаста ба муносибати амали онҳо бо сарҷумла муайян мегардад. Дар ҷумлаҳои мураккаби пайваст пайвандак унсурӣ структурии яке аз қисмҳо ба шумор намеравад, аммо пайвандакҳои ҷумлаи мураккаби тобеъ ғайр аз он ки ҳолати тобеияти ҷумлаҳои соддаро ифода мекунанд, унсурӣ таркибии ҷумлаи пайрав ба шумор мераванд.

§ 1185. Албатта, дар байни алоқаҳои пайвасту тобеъ ҳудуди қатъӣ гузоштан мумкин нест. Баъзе ҷумлаҳои дучор мешаванд, ки хусусияти духӯрагӣ доранд ва чунин ҷумлаҳои мураккабро ҳамчун ҳодисаи мобайнӣ (гузаранда)-и ҷумлаҳои мураккаби пайваст ва тобеъ ба ҳисоб гирифташ мумкин аст.

Ба ҷумлаҳои мураккаби «мобайнӣ» ҷумлаҳои даровардан мумкин аст, ки бо ёрии воситаҳои грамматикӣ ҷумлаҳои мураккаби тобеъ

ташаккул ёфта бошанд ҳам, муносибатҳои маъноии байни қисмҳои онҳо пайвасти аст. Онҳо шаклан тобеу мазмунан пайваст мебошанд:

Чунон ки дар байни лашкари Султон Муҳаммад монанди писаронаш Чалолиддин ва Ғайрихон ҷанговарони далер буданд, инчунин аҳли Мовароуннаҳр ва Хуросон ҳам ба эътибори аксарият ҷанговар, нотарс ва ватанпарвар буданд (Айни). Агар амир ва маъмуронаш мардумро бо зӯру зулм, бо задану зиндон қардан тороҷ кунанд, шайх ва муридони муқарраби ӯ бо найрангу фиреб ин корро ба амал меоваранд (Айни). Дар ин ҷумлаҳо ҷумлаҳои пайрав бо пайвандакҳои «чунон ки» ва «агар» ба сарҷумла тобеъ карда бошанд ҳам, алоқаи маъноӣ бар муқоисаи ду амал ё ҳолату аломат ё як амал ё ҳолату аломати субъектҳои гуногун асос ёфтааст.

ТАРЗИ ТАШКИЛИ ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБ

§ 1186. Дар ташкили ҷумлаи мураккаб як миқдор унсурҳои лугавӣ, морфологӣ, синтаксисӣ, фонетикӣ иштирок мекунанд, онҳо воситаҳои ифодакунанда ва ташкилдихандаи муносибатҳои маъноӣ ва робитаи структурии қисмҳои таркибии ҷумлаҳои мураккаб ба шумор мераванд.

Воситаҳои ташкилдихандаи ҷумлаҳои мураккабро ба чор гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст: а) воситаҳои грамматикӣ; б) воситаҳои лугавию грамматикӣ; в) воситаҳои фонетикӣ синтаксисӣ; г) воситаҳои лугавию синтаксисӣ.

Воситаҳои грамматикӣ (морфологӣ ва синтаксисӣ)-ро пайвандакҳо, калимаҳои пайвандакӣ, мутобиқати шаклҳои феъли ҷумлаҳои содда, ҳиссаҷаҳо, параллелизми сараҷаҳо ва аъзоҳои пайрави таркиби ҷумлаи мураккаб ва монанди инҳо ташкил медиҳанд. Ба **воситаҳои фонетикӣ синтаксисӣ** интонация, зади мантиқӣ ва тартиби ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаи мураккаб дохил мешаванд.

Дар банду бастаи ҷумлаҳои мураккаб инчунин як миқдор воҳидҳои лугавии нутқ хизмат мерасонанд. **Воҳидҳои ҳамнисбат ва ишоратӣ** (ин, он, ҳамин, ҳамон, чунон, тавре, тарзе, ончунин, бо қадре, ба ҳақде, то дараҷае, ба он дараҷа, ин ҷо, он ҷо, дар он ҷо, дар ҳамон ҷо, ин вақт, он гоҳ, баъд аз ин, он дам, оқибат, дар натиҷа, бинобар ин, бар хилофи ин ва ғ.), **воҳидҳои қиёсӣ**, калимаҳои зидмаъно, синонимӣ, **такрори калимаҳо**, **воҳидҳои туфайлӣ** ва амсоли инҳо аз қабилҳои **воситаҳои лугавию синтаксисӣ** ташкилдихандаи ҷумлаи мураккаб мебошанд.

Дар байни қисмҳои ҳама гуна ҷумлаҳои мураккаб, аъзоҳои ҷумлаҳои содда инчунин таносуби маъноӣ мавҷуд аст. Нисбати маъноӣ вобаста ба шарҳу эзоҳталабии яке аз аъзоҳои қисмҳо, воҳиди умумии ҳамаи қисмҳо, ё ин ки тамоми ҷумлаи умумӣ пайдо мешавад. Таносуби маъноии қисмҳо дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ барҷаста зухур кунанд ҳам, дар баъзе ҷумлаҳои мураккаби пайваст, хусусан, дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайҳам, ки ҳодисаю воқеаҳо номбар карда мешаванд, як дараҷа хира метобад.

§ 1187. **Пайвандакҳо** воситаҳои асосии ифодакунандаи алоқаҳои синтаксисӣ ва муносибатҳои маъноию грамматикӣ байни ҳиссаҳои таркибии ҷумлаи мураккаб мебошанд. Пайвандакҳои ҷумлаҳои мураккаб ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: а) пайвандакҳои пайвасткунанда (ва, -у, -ю, аммо, лекин, вале, балки, ё, ё ки ва ғайра); б) пайвандакҳои тобеъкунанда (ки, то, зеро, чунки, агарчи, гӯё ки, чунон ки, вақте ки, модом ки ва амсоли инҳо).

Бо ёрии пайвандакҳои пайвасткунанда ҷумлаҳои мураккаби пайваст ва ба воситаи пайвандакҳои тобеъкунанда ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ташкил меёбанд.

§ 1188. Калимаҳои ҳамнисбат дар ташкили ҷумлаи мураккаби тобеъ, ифодани маъноҳои зиёд ва таснифи ҷумлаҳои пайрав аҳамияти калон доранд. Калимаҳои ҳамнисбат одатан дар ҷумлаҳои мураккаби

тобеъ истифода мешаванд. Онҳо дар таркиби сарчумла омада ногузирни чумлаи пайравро тақозо мекунад. Дар ин гуруҳи чумлаҳои мураккаб пайвандаки тобеъкунанда ҳатман иштирок менамояд. Калимаҳои ҳамнисбат воситаи муҳими услубии таъкиди муносибати маъноӣ грамматикӣ сарчумлаву чумлаи пайрав мебошанд.

§ 1189. **Интонация** аз воситаҳои асосии ташкили чумлаи мураккаб мебошад. Агар дар чумлаи мураккаб интонацияи ягона набошад, ҳар як ҳиссаи он мустакилият пайдо мекунад ва чумлаи мураккаб ба амал намеояд. Роли интонация дар ташкили чумлаҳои мураккаби бепайвандак ба се калон аст. Интонацияи муносибатҳои семантикию грамматикӣ байни ҳиссаҳои таркиби чумлаи мураккаби бепайвандакро равшан менамояд. Масалан, дар чумлаи **Қори нек кун: номи некат менамояд** (Панд) вобаста ба интонацияи муносибати маъноии натиҷа, сабаб, замон, шарт ба амал меояд.

§ 1190. **Мутобиқати шаклҳои феълий** (хабарҳои) аз воситаҳои муҳими алоқаи қисмҳои таркибии чумлаи мураккаб ба шумор меравад. Мувофиқати шаклҳои феълии хабарҳои чумлаи содда хусусан дар ташкили чумлаҳои мураккаби пайвасти роли калон мебошад. Дар ин чумлаҳои мураккаб замони феълии чумлаҳо ба мавриди сухан муайян карда мешавад, аз ин ҷост, ки онҳо аксар вақт дар як шаклу замон омада, бо якдигар мувофиқат мекунад. Бинобар ин ҳам хабарҳои ҳиссаҳои таркибии чумлаҳои мураккаби пайвасти бештар бо шаклҳои феълии якхелаи замони гузаштаи сифаи хабарҳои ифодаи меёбанд:

Баъд аз гарм шудани ҳаво акаам барои хондани дарсҳои мондагиаш дубора Бухоро **рафт ва** ман дар неши падарам **мондам** (Айний). Пиллачинӣ **мерасиду** сабатҳои аз пиллаҳои дурахшону гарон пур мешуданд (Раҳим Ҷалил).

Дар чумлаҳои мураккаби тобеъ мутобиқати сифаҳои асосӣ буда, мутобиқати шаклҳои замонӣ нисбӣ мебошад, замони феълии чумлаи пайрав аз муносибати мазмуни ҳиссаи тобеъ ба амали сарчумла муайян мешавад. Дар ин ҳолат тобеъияти чумлаи пайрав ба сарчумла боз ҳам равшантар ифодаи меёбад:

Чун **ниҳодам** пой худро бар сари хоки Ватан,
Борҳо **бӯсидам** аз руҳсоран поки Ватан
(Турсунзода).

§ 1191. **Таркиби қисмҳои чумлаи мураккаб** дар алоқамандии чумлаҳои содда сахми муайян доранд. Тартиби ҳиссаҳои таркиби баъзе чумлаҳои мураккаби пайвасти нисбатан озод аст, онро тағйир додан мумкин аст, дар сурати иваз намудани ҷои ҷузъҳои маъноӣ умумии чумлаи мураккаб дигар намешавад:

Қасрҳои азаматро сутунҳои нигоҳи медоранд, паррандагон ба ҳаво такяи намуда парвоз мекунад, қатраҳои ба ҳам як шуда даръехоро ба вучуд меоранд (Шукӯҳӣ).

Дар ин чумлаи мураккаби пайвасти ҷои ҷузъҳои иваз кардан мумкин аст, чунки ҳар кадоми онҳо як ҳулосаи ҳаётиро дарбар мегирад. Вале дар ҳолати дигар, чумлаҳои мураккаби пайвасти муносибати сабабу натиҷа, эзоҳӣ, хилофиҳо ифодаи карда бошанд, тағйирҳои ҷои ҷузъҳои имконнопазир мегардад. Дар чумлаҳои мураккаби тобеъ ҷои чумлаи соддаи таркиби чумлаи мураккаб устувор аст, дар сурати тағйир додани ҷои онҳо мазмуни умумии чумлаи низ тағйир меёбад.

§ 1192. **Пайвандакҳои воситаи аломатӣ алоқаи грамматикӣ қисмҳои таркибии чумлаҳои мураккаб** мебошанд, онҳо дар чумлаҳои мураккаби тобеъ ҳамеша дар таркиби чумлаи пайрав меоянд. Дар сарчумлаи чумлаҳои мураккаби тобеъи низ калимаву таркибҳои омадаи метавонанд, ки ба туфайли онҳо дар байни қисмҳои чумлаи мураккаби алоқаи зичи маъноӣ ва грамматикӣ пайдо мешавад. Ин гуна воситаҳои қалимаҳои ҳамнисбат менамояд. Масалан: **Аз ҳамаи ин гуфтугузоро Ҷитим ҳамина қадарро** фаҳмида гирифт, ки дар он тарафи даръёи большевикон ҳукумати коргару деҳқонро барпо кардаанд (Айний).

Қалимаҳои ҳамнисбат вазиған пайвандақхоро равшан менамоёнд, маънои конкретии худн онҳо дар ҷумлаҳои пайрав равшан мегардад. Қалимаҳои ҳамнисбат яке аз аломатҳои структурии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ мебошанд.

ҶУМЛАИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТ

§ 1193. Ҷумлаи мураккаби пайваст аз ду ва ё зиёда ҷумлаҳои сода бо ёрии воситаҳои грамматикӣ муайян дар асоси алоқаи пайваст (паратаксис) ташкил ёфта, муносибатиҳои грамматикӣ замони, шумур, ҳилофи, ҷудои, сабаб, натиҷа, қиссӣ, эзоҳӣ ва монанди иро ифода мекунад. Ҳиссаҳои таркибии ҷумлаҳои мураккаби пайваст нисбатан баробарҳуқуқ мебошанд. Хусусияти алоқаи пайваст дар он зоҳир мешавад, ки ҳар як ҷумлаи содаи таркиби ҷумлаи мураккаби пайваст имконияти мустақилона баён кардани фикрро нигоҳ медорад, барои ифодаи фикрҳои ҷудогонаи баробарҳуқуқ ва нисбатан озод шароити вазиғати мусонд фароҳам меоварад:

Берун торик буд, борон меборид ва аз поён, аз тарафи масҷид овози тирпарони шунда мешуд (Иқромӣ). Охир колхоз планҳоиро иҷро мекунад, ҳеҷ кас ҷанҷолу хархаша намекунад, ҳама аз ҳамдигар розӣ хастанд (Улуғзода). Ман ҳам аз меҳмонхона баромада, ба асп савор шудам ва ҳар се нафар роҳи шаҳри Бухоро пеш гирифтём (Айни). Соат аз се гузашта буд, дар клуб духтарҳо дарси охириро меоманд, занҳои миёнсол кӯрпа лағанда мекарданд, дарз меҷӯханд ва зех мебофтанд (Иқромӣ).

Мустақилияти грамматикӣ ва маъноии ҳиссаҳои таркибии ҷумлаи мураккаби пайваст характери нисбӣ дошта, вобаста ба тарзу шакли ифода онҳо ҳар хел мешаванд. Баъзан онҳо мустақилияти маъноии худро пурра нигоҳ медоранд, дар ҳолати дигар аз ҷиҳати сохт ва маъно ба якдигар вобаста мешаванд. Нисбатан мустақил будани ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаб ба ҳолати **автосемантикӣ** онҳо вобаста аст: дар ин маврид ҷузъҳои ҷумлаи мураккаб ба шарҳу эзоҳи якдигар эҳтиёҷ надоранд: ҳар як ҷумлаи сода аз ҷиҳати маъно ва сохт норасоие зоҳир намекунад. Аз тарафи кӯҳ боди серун мевазид ва аз ҳаво бӯи нафис меоманд (Ниёзӣ). Ҷор сӯ меғуррид, меларзид, нафаси оташин мешавад, тирҳон беҳисоб синан заминро ғалбер мекард (Ниёзӣ). Мирзоабдулвоҳид мирзо шуда дар он ҷо монд, ман баъд аз меҳмониҳои понздаҳрӯза боз гашта ба Бухоро омадам (Айни).

Хусусияти автосемантикӣ ин қабил ҷумлаҳои мураккаби пайваст ба сартариқ шудани онҳо имконият медиҳад:

Бод бо ғурриши калон аз ҷану рост мевазид, абр бо камоли тунди аз ҷануб ба шимол медавид, борони барфомехта ба ҷашм кушондан намонда, меборид, селоби шушадор аз рошҳои ҷӯйҳо мешорид, дарахтхоро аз бех бармеканд, деворхоро аз пой меафтад, сангҳои кӯҳ аз ҷой мечаст, бомҳои хонаҳо ба замин менишаст (Айни). Амр-фосиқ ва ғофил, вазир—ноомил, раису қозӣ—ришватхор, **мушриф**—молимардумхӯр, миршаб—шарикӣ дузд, амини бозор—харомхӯр, **ноиб-обфурӯш** (Улуғзода).

Дар ҳолати дигар ҳиссаҳои таркибии ҷумлаҳои мураккаби пайваст ба ҳамдигар ҷи аз ҷиҳати маъно ва ҷи аз ҷиҳати сохти грамматикӣ вобаста ва алоқаманд мебошанд, ин гуна ҳолатро муносибати **снисемантикӣ** ҷумлаҳои содаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайваст мегӯянд, бо ёрии воситаҳои махсуси забонӣ зоҳир мешавад. Ҷунончи, дар қисми дуюми ҷумлаи мураккаби пайваст воҳидҳои ишоратие меоянд, ки ба ҳиссаи якум вобаста будани ҳиссаи дуюми ҷумлаи мураккабро далолат мекунад:

Сайроҳи ҳақиқӣ ҳоло дар пеш аст, он ҷо меравем (Айни):

Бинои мадрасаи Олимчон ба биноҳои анъанавии мадрасаҳои Бу-хоро ҳеҷ монандӣ надошт ва соҳиби мадраса ҳам он биноро дар аввал барои мадраса насохта будааст (Айнӣ). Шамоли саҳте барҳост ва аз паси он бо шавшуве борони қач рехт (Улуғзода). Пас аз салому алейк Бибигул барон омадагон аз поёни пои шавҳараш ду курсӣ монду ҳудаш номаълум ба берун баромад (Ниёзӣ).

Дар таркиби ҳиссаи якуми ҷумлаи мураккаби пайваст аъзои умумӣ меояд, ки ба ҳар ду қисми ҷумлаи мураккаб тааллуқ дошта, онҳоро аз ҷиҳати шакли маъно ба ҳам зичтар алоқаманд мекунад: Маҳз бо **маслиҳати устои дилсӯз** бисёр шогирдонаш дар донишқадаҳои олии таҳсилро давом дода истодаанд, чанде шогирдон ба истеҳсолот рафтанд («Ҳақиқати Ленинобод») **Дар он рӯзҳои саҳт** ҷӯраҳо ҳам аз вай рӯй тофтанд, ягонтааш ақаллан ба ҳолпурсӣ наомад (Иқромӣ). **Бо шунидани номи ош** ништиҳои кӯршуда бедор гардиданд, дастҳо боз ҳам сусттар шудан гирифтанд (Айнӣ).

АЛОМАТҲОИ СТРУКТУРИИ ҶУМЛАИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТ

§ 1194. Дар алоқани ҳиссаҳои таркиби ҷумлаи мураккаби пайваст як гурӯҳ воситаҳои грамматикӣ ва луғавию фонетикӣ ёри мерасонанд: 1) пайвандакҳо; 2) интонация; 3) мутобиқати шаклҳои феълӣ; 4) тартиби ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаб; 5) калимаҳои ҳамнисбат; 6) аъзои умумии ҳиссаҳо; 7) такрор; 8) эллипсис; 9) мувозии (паралелизми) структурӣ; 10) муҳотаб; 11) воҳиди туфайлӣ; 12) ҳиссаҷаю ниҳоҳо; 13) таносуби маъноии ҳиссаҳои ҷумла; 14) таносуби мубтадоҳои грамматикӣ ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаб; 15) таносуби кулли ҷузъ ва ҷузъу кулл; 16) муқоиса; 17) муродифоти грамматикӣ луғавӣ; 18) антонимҳои грамматикӣ луғавӣ; 19) ҷонишинҳои энклитикӣ; 20) артикли -е.

1. ПАЙВАНДАКҲО

§ 1195. Пайвандакҳо воситаи асосии структурии ташкили ҷумлаҳои пайваст мебошанд. Пайвандакҳои пайвасткунандаро мувофиқи вазифаҳои грамматикӣ семантикишон ба ду гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст: пайвандакҳои асемантикӣ ва семантикӣ.

Пайвандакҳои асемантикӣ ё функционалӣ **ва, -у(-ю)** буда, пайвандакҳои боқимондаи пайвасткунанда хусусияти семантикӣ доранд. Фарқи ин ду гурӯҳи пайвандакҳои пайвасткунанда дар ин аст, ки пайвандакҳои асемантикӣ аз тобиши маъноӣ **фориг** буда, дар ифодаи муносибатҳои маъноии байни ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаб ништирок намекунанд, вале пайвандакҳои семантикӣ ё **функционалӣ** дар ифодаи муносибатҳои маъноӣ грамматикӣ байни ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаби пайваст роли муайян мебошад. Хусусияти дигари фарқкунандаи ин ду гурӯҳ пайвандакҳо дар ин аст, ки аз ихтисори пайвандакҳои асемантикӣ ҷиҳати семантики ҷумлаи мураккаб тағйир намеёбад. Аммо азбаски пайвандакҳои семантикӣ дар ифодаи муносибати маъноии байни ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаб вазифаи муайяно иҷро мекунанд, онҳо хусусияти функционалӣ дошта, истисно карданашон номумкин аст. Муқоиса кунед:

1. Тракторҳоро дар зери айвони идораи колхоз дароварда монданд, мардум пароканда шуданд ва ғаёлони колхоз барои кор карда баромадани плани кишту кори баҳорӣ ба идораи колхоз даромаданд (Айнӣ).

2. Вакили мухтор аскарони сурхро «ба босмаҷиён таслим шавед» гуфта амр додааст, аммо онҳо қабул накарданд (Айнӣ).

МУТОБИҚАТИ ШАКЛҲОИ ФЕЪЛӢ—ХАБАРҲО Ӣ МУНОСИБАТИ ЗАМОНӢ

§ 1196. Хабарн чумлаҳон соддаи таркиби чумлаҳон мураккаби пайваст бештар бо шаклҳои якхелаи замони феълҳои ифода шуда, аз ҷиҳати замони воқеъ шудани амалу ҳолат бо якдигар мутобиқат мекунад. Муносибати замони байни қисмҳои таркиби чумлаи мураккаби пайваст асосан ду хел аст: муносибати ҳамзамонӣ ва пайҳамзамонӣ. Хабарҳои чумлаи мураккаби пайваст, ки дар байни қисмҳои он муносибати ҳамзамонӣ дида мешавад, бештар бо шаклҳои феълҳои замони гузаштаи давомдор ва ҳозира-ояндаи сифаи хабарӣ ифода ёфта, хабари чумлаи мураккаби пайваст, ки дар байни қисмҳои он муносибати гуногунзамонӣ мавҷуд аст, бештар бо шаклҳои феълҳои замони гузаштаи мутлақ ва мутлақу давомдори сифаи хабарӣ меояд:

1. Бачаҳо қи-чикунон медавиданд, аз ҳар тараф овози суруд, мусиқӣ, тарона шунида мешуд (Иқромӣ). Ятим ба хонаи сиёҳ даромад, соҳиби хона даст дароз карда, барои нишастан ҷой нишон дод (Айӣ). Босмаҷиён ўро гирифта ба қишлоқи Лолак гурехтанд, аскарони сурх дар зери қомандан Васильев ном шахс онҳоро пеш карда меофтанд (Раҳим Ҷалил).

Албатта, хабари чумлаҳон соддаи чумлаи мураккаби пайваст бо шаклҳои дигари замони феъл ва ҳатто сифаҳои дигар низ ифода шуда метавонад, аммо сарфи назар аз гуногун будани шаклҳои феълӣ дар ифодаи муносибати замонӣ онҳо ҳамеша бо якдигар мувофиқат мекунад.

§ 1197. Тартиби чумлаҳон содда. Азбаски аксарияти қисмҳои таркиби чумлаи мураккаби пайваст муносибати шумур ва номбаркунӣ дошта, ҳодисаю воқеаҳо, амалу ҳолатҳо ба тариқи шумур ва номбар кардан тасвир меёбанд, ҷои онҳо нисбатан озод мебошад, ҷои онҳоро бе тағйири маъно иваз кардан мумкин аст. Хусусан ҷои чумлаҳон соддаи таркиби чумлаи мураккаби пайвасти пайҳам, ки байни худ муносибати ҳамзамонӣ доранд, озодтар аст. Якта-нимта борон меборид, ҳаво вазнин ва ғамангез буд (Иқромӣ). Чаҳ-чаҳи булбулон ба гӯш мерасид, мусичаҳо «ку-ку» мекарданд, оби сои чуқур бо частухез кафкзанон раво буд (Раҳим Ҷалил). Ҳаво тафсон ба мисли дегдон аст— шамоли саҳти оташдам вазон аст (Фарҳат).

Дар ҳолате ки мубтадон чумлаҳон содда ба таври мувозинӣ туман, ман-ту, ман-шумо, шумо-ман, ман-вай, шумо-вай, онҳо-ман ва монанди инҳо ифода ёбад, дар чумлаи мураккаби пайваст ҷои ҳиссаҳои тағйир додан имконпазир мегардад:

Шумо мизбон шуда шинед, **ман** зуд ҷой дам карда меорам (Иқромӣ). **Ту** хоб рафтаи гир, **ман** худам ҷароға ба ҷояш монда мекушам (Амонов).

Агар дар таркиби чумлаи мураккаби пайваст аъзои умумӣ омада бошад, тартиби чумлаҳон соддаи он озод мешавад: **Саҳарии барвакти** он рӯзи иди рамазон ханӯз ҳаво тамои торик буд, дар осмони баланд ситораҳои бисёре ҷун пулакчаҳои зарин дар маҳмали сиёҳ медурахшиданд (Иқромӣ).

§ 1198. Дар ҳолатҳои дигар тартиби ҷойгирини чумлаҳон соддаи таркиби чумлаҳон мураккаби пайваст озод намешавад ва дар сурати тағйир додани ҷои онҳо соҳт ва мазмуни умумии чумлаи мураккаб осеб мебинад. Дар ин мавридҳо ҷои чумлаи содда устувор буда, тағйири он имконпазир мегардад:

а) чумлаи соддаи яқум фикри асосиро дарбар гирифта, чумлаи соддаи дигар воситаи он бошад: **Шаб омад**, торикии он рӯи ҷаҳонро **фурӯ** гирифт (Айӣ). **Машки** вай аз об пур шуд, **машки** пуробро **базӯр** бардошта, ба боло бароварду ба рӯи суфача гузошт (Иқромӣ).

б) дар чумлаи яқум субъект ифода ёфта, дар чумлаи дуюм амалиёти дигари он зикр ёфта бошад, дар чумлаи соддаи дуюм субъекти ягонаи чумла одатан бо ҷонишинҳои ишора мегардад: **Абдулвоҳид**

он чо буд, дар вақти гуфтугузор **вай** ба нонб гуфт (Айӣ). **Санавбар** дар хона Биби—Мастураро ба ҳеҷ қор даст заданӣ намонд, хама қорро **хулаш** мекард (Улуғзода);

в) дар **ҷумлаи мураккаб** муносибати қуллу **чузъ** ифода ёбад:

Хамаи он даҳ **нафар** ҷавон ба аспҳо савор шуданд, хулаш ҳам ба асп савор шуд (Айӣ). Нозим ба китф чакмани сиёҳ ва дар миёнаш шамшер дар ҷои баланд, бар рӯи пусти паланг бо савлату салобат нишаста буд, ёрон дар гирдаш бо таёқу туфангҳои худ такъя карда рости меистоданд (Улуғзода);

г) дар **ҷумлаи мураккаби пайваст** муносибати панҷамзамони байни ҷумлаҳои содда мавҷуд бошад:

Бозор ба ҳавлии дарун даромад, дастархон, нон ва мавиз баровард, муаззини (сӯфин) кишлоқ дастархонро гирифта дар пешни домӯллоном ду нон ва барои дигарон ҳар ҷо-ҳар ҷо дастрас нон партофт (Айӣ). Чизхоро фаровардем, Абулҳафиз аспро аз ароба кушода ба санехона бурда баст (Иқромӣ).

Дар баъзеи ин қабил ҷумлаҳои мураккаб муносибати панҷамзамони бо ёрни вositаҳои луғавию морфологӣ хеле барҷаста намоён мешавад ва ин гуна вositаҳо (аз ҷумла, пешояндҳои аз **ақибӣ**, аз **дунболи**, аз **паси** ва ғайра) ҳаминро нишон медиҳанд, ки амалу ҳолати ҷумлаи соддаи дуҷум пас аз амалу ҳолати ҷумлаи соддаи якум қарор мегирад:

Пулод ва Камол барои дидани ҷои тиррасида мерафтанд, аз ақибӣ онҳо Сафарбой ва Рустам-амак ҳам равона шуданд (Раҳим Чалил). Дар ҷойхона даҳ-дувоздаҳ кас худро ба дар заданд, аз **паси** онҳо Хоҷиумар ва Юнусбой ҳам баромаданд (Улуғзода).

§ 1199. **Интонация**. Интонация вositаи асосии ташкилдихандаи ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак аст. Вай ҳамчун вositаи фонетикӣ грамматикӣ алоқамандии қисмҳои ҷумлаи мураккаб ва нишондихандаи муносибати семантикӣ байни ҷумлаҳои содда дар таркиби ҷумлаҳои мураккаб хизмат мекунад. Дар ин гуна ҷумлаҳои интонация чандон баланд ё бошиддат набуда, дар охири ҷумлаи мураккаб баробар баланд ё паст шуда меравад: ҳар як ҷумлаи содда бо як хел оҳанги ҳосил ҷумлаҳои соддаи хикоягӣ талаффуз шуда, дар байни онҳо фосилаи кӯтоҳ воқеъ гардида, мароми гуфторро яқраи ва муттасил мегардонад, тарзи гуфтори ҷумлаи дуҷум ба оҳанги ҷумлаи якум яқраи мешавад. Чунин ҷумлаи мураккаб **характери** поли-предикативӣ дошта бошад, ҷумлаҳои соддаи сеҷум, қорум ва ғайра низ ба мисли ҷумлаҳои якуму дуҷум талаффуз карда мешаванд. Дар натиҷа оҳанги умумии тасвир ба шумур шабоҳат пайдо мекунад.

Соати қалони деворӣ чик-чик мезад, аз рӯи ҳавлӣ **овози** қу-қуи мусиҷагон шунида мешуд (Иқромӣ). Рӯи ҳавлӣ соқити **ором** буд, дар айвон ба болон қат соҳибони хона хоб рафта буданд (Улуғзода).

Маҳз чунин хусусияти оҳанги шумур имконият медиҳад, ки ҷумлаҳои мураккаби пайвасти хели мазкур таркибан тафсил ёфта, се, қор ва ё зиёда аз он қисмҳои предикативиро дарбар гирад.

1. Ҳофизҳо месурӯданд, навозандагон менавохтанд, хизматгорон медавиданд, мардуми гирду атроф гузар-гузар омада ош меҳӯрданд (Иқромӣ). 2. Борон дар боридаи, роҳ лой, ҳаво сард, рӯз гашт карда ба бегоҳӣ наздик расидааст (Айӣ).

Одатан дар ҷумлаи мураккаби пайвасте, ки аз ду воҳиди предикативӣ ташкил меёбад, роли оҳанги шумур сусти гардида, дар онҳо баръақс оҳанги муконсаю муқобилгузори бартарӣ пайдо мекунад.

§ 1200. **Эллипсис**. Як микдор ҷумлаҳои мураккаби пайваст ба таври ихтисор воқеъ мегарданд, яъне яке аз қисмҳои таркибии онҳо шакли нопурра ифода меёбад ва маҳз ба туфайли қисми дигари ҷумлаи мураккаб пурра тасаввур карда мешавад. Ҳодисаи эллипсис бештар дар қисми дуҷуми ҷумлаи мураккаби пайваст рӯи медиҳад:

Дар рӯ ба рӯи ман як кӯрбошӣ ва дар паҳлӯям ҳам яке аз онҳо **менишаст** (Айӣ). Раҷаб ва Сабур хайрухушқунон ба тарафи лаби

даръё ва Пулоду Гулрӯ ба тарафи кинотеатр **рафтанд** (Раҳим Ҷалил). Дар дасти яке аз онҳо шафтолу ва дар дасти дигараш зардолу **буд** («Садон Шарк»). Даруни ҷӯй тамоман рег ва атрофаш хокӣ регомез **буд** (Айнӣ). Иморати ин мадраса аз хишти пухта, тарафи пешаш дуошъёна ва аз тарафи берун дуқатора (болову поён) равоқдор **аст** (Айнӣ). Сахро бесадо ва соқит, дунё ором ва хомӯш **буд** (Айнӣ). Шинели нимдошти ӯ бе тасма, остини росташ овезон ва беҳаракат **буд** (Улуғзода).

Дар забони тоҷикӣ на фақат хабару мубтадо, инчунин дар яке аз ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаб ифода наёфтани аъзоҳои пайрави ҷумла низ мумкин аст, вале он аз ҳиссаи дигар фаҳмида мешавад. Масалан, **пуркунанда**: Замин тайёр шуд, падарам кишта дод (Айнӣ). **Ҳол**: Бухоро шаҳри пурсарват аст, ҳиссаҳои шумо ҳам мемонад (Улуғзода).

Баъзан бандакҳои хабарӣ ва феълҳои ёридиҳанда дар ягон ҳиссаи ҷумлаи мураккаб истифода намешаванд: рӯи ҳавлӣ пур аз мардон, хонаҳо пур аз занон ва духтарон, бомҳо пур аз бачагон (Раҳим Ҷалил). Ба хотир овардаид, ки ҷӣ тавр дар мактаби деҳаи Чорбоғ яқоя қор мекарданд. **Яке—муаллиму дигаре—боғбон** (Файзуллоев).

§ 1201. **Артикли -е**. Дар қисми якуми ҷумлаи мураккаби пайвасти артикли **-е** омада, ногузирии ҳиссаи дуҷумлаи мураккабро далолат мекунад. Ҷумлаи соддан дуҷум хусусияти шарҳу эзоҳ пайдо мекунад:

Аз берун ашӯлаҳои касе шунда шуд ва баъди як дам ба правления як ҷавони ба назар понздаҳ-шонздаҳсолаи тозарӯ ва шӯхчашм дохил шуда, Нуралиро аз ҳоли танг баровард (Улуғзода). Рӯзи дигар газетани «Норак» дар саҳифаи аввали худ бо унвони «Бульдозери парранда» репортажи ачибе ҷой карда буд ва дар он қорнамони дирӯзаи Ориф муфассал нақл карда мешуд (Ақобиров). Чанде муқаддам дар Тошқанд ба шарафи ташкил ёфтани республикаҳои миллии советии Осиёи Миёна намоише барпо шуд ва намоишчиён шабона бо машғалҳо мегаштанд (Улуғзода). Аз пеш аввал паровоз, пас садон қадами аспҳо, тақонхӯрии фойтуне шунда шуд ва фурсате нагузашта фойтуни болопӯшноқ аз назди Пулод гузашта рафт (Раҳим Ҷалил).

§ 1202 **Ҷонишинҳои энклитикӣ**. Дар таркиби яке аз аъзоҳои ҳиссаи дуҷумлаи мураккаби пайвасти бандакҷонишинҳои ҷоҳибӣ омада, муносибати бо ҳиссаи якуми ҷумлаи мураккаб доштан ҷумлаи соддан дуҷумро равшан мегардонад:

Рафта-рафта вай хушфеъл шуда монд ва забонаш ҳам аз алфози бад бегона гардид (Улуғзода). Овози оксақол меларзид ва дамаш ба дарун меафтид (Раҳим Ҷалил). Қамар беихтиёр худро ақиб кашид ва ранги рӯяш тамоман парида буд (Айнӣ). Ашраф-партизан бо нӯғӣ мӯзааш регн пояшро хат мекашид ва симоаш ниҳоят ҷиддӣ ба назар мерасид (Толис). Ӯ вазнин-вазнин нафас мегирифт, дар пешонии тангаш донаҳои арақ мекурахшиданд (Саттор Турсун). Асо ва Фирӯза дар рӯи суфа ҷой нӯшида менишастанд ва модараш косоҳоро шуста, дар тараддуди кашидани шӯрбо буд (Иқромӣ).

§ 1203. **Такрори калима**. Такрори калимаҳо яке аз воситаҳои луғавию грамматикӣ ташкили ҷумлаи мураккаби пайвасти мебошад. Бештар мубтадои ҳиссаҳои таркибии ҷумлаҳои мураккаби пайвасти такрор шуда меоянд: Ҳама ӯро ҳурмат мекунанд, ҳама аз ӯ ба қорҳои худ маслиҳат мекурсанд (Иқромӣ). **Ман** шоири лазғи, доғистонӣ, қавқазӣ нестам, **ман** шоири советиам, **ман** соҳиби мамлақати бузургам (Ғамзатов). **Ин** ишқ ӯро аз тирӣ оташу аҷал ниғаҳ дошт, **ин** ишқ дар сардтарин айём дили ӯро аз ҳарорат пур кард, **ин** ишқ ба вай қувват, матонат ва далерӣ бахшид (Иқромӣ). **Қасби ман** шафқату меҳрубонист, **қасби ман** дасти дармондагонро доштан, ба онҳо зиндагӣ бахшидан мебошад (Иқромӣ).

Аъзоҳои пайрави ҷумла низ такрор шуда, дар ташкили ҷумлаи мураккаби пайвасти ёри мерасонанд. **Аз ид то ид** мамлақати бузурги мо тавоною зеботар мешавад, **аз ид то ид** зиндагонии одамон беҳтар ме-

гардад, аз ид то ид чароғҳои мо равшантар, сахроҳои мо хуррамтар, гулҳои мо хушрӯйтар мешаванд (Шукӯҳӣ). **Акнун** деҳқон фаҳмид, **акнун** ягон деҳқони меҳнаткаш аз дунболи амир намеравад (Айнӣ). **Бе ту** кай меод бахти ҷовидон моро салом?—**Бе ту** меомад магар субҳи сафо аз пушти шом? (Турсунзода).

§ 1204. **Параллелизми структури**. Яке аз аломатҳои дигари структурини ҷумлаҳои мураккаби пайвасти параллелизми структури мебошад. Мувофиқи ин аломат ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаи мураккаби пайвасти қисман ё пурра аз ҷиҳати тарзи ифода ва тартиби аъзоҳои ҷумлаи шибат ба якдигар ба таври мувозӣ воқеъ мешаванд. Асоси грамматикӣ рӯй додани ҳодисаи параллелизми структури ба нуқтаҳои марказие вобаста аст, ки дар таркиби ҷумлаҳои содда мазмунан ба якдигар мувофиқ монанд мешаванд, ба ҳамдигар муқоиса карда мешаванд ва ё муқобили якдигар меистанд:

Либоси вай ҳар касро фиреб карда метавонист, аммо гуфтору кирдораш ҳеҷ касро фиреб дода наметавонист (Айнӣ). Аз берун шаҳр ояндагон кам буданд, лекин аз дарун шаҳр мебаромадагон бисёр буданд (Иқромӣ). Ҳама бо дастархон меомаданд, лекин домуллои мо бо ҷӯби дароз омада буд (Улуғзода). Вай сар набардошта меҳонд, намояндаҳо дам набароварда гӯш мекарданд (Кӯҳзод).

Параллелизми структури ду хел мешавад: пурра ва нопурра. Дар параллелизми пурра тартиби ягонаи ҳиссаҳои ҷумлаҳои мураккаб дида мешавад. Чунончи, параллелизми пурраи сараъзоҳо:

Гуруҳе меафтад, гуруҳе меомаданд (Иқромӣ). Чанг беамон аст, душман бераҳмон аст (Иқромӣ). Замона дигар шудааст, одамон дигар шудаанд (Кӯҳзод).

Параллелизми пурраи сараъзою аъзон пайрав: Фирӯза ба ҳуҷраи дарвозахона даромад, Мирак ба рӯи сӯфаи тағнаӣвон нишаст (Иқромӣ). Вай ба ман овезон, ман аз вай гурезон (Наҷмиддинов). Амир ба вай чашм дӯхт, вай ҳам ба амир чашм дӯхт (Улуғзода).

Дар параллелизми нопурра тартиби ягонаи аъзоҳои таркиби ҷумлаи мураккаб андак вайрон карда мешавад, ё ин ки баъзе аъзоҳо бо муайянқунанда тафсил меёбанд ва ё ҷумлаи якум аъзон умумӣ мегирад: Шодӣ ба рӯн ҷойғахи худ ёзида газета меҳонд, Бобосафар дар пеши дар ҷойғахи худро партофта хоб мекард (Иқромӣ).

Ба тарзи симметрии ифода ёфтани мубтадо (ба таври гуруҳе ... гуруҳи дигар, яке ... дигаре, баъзе ... баъзе, як қисм ... қисми дигар, аъзоҳои пайрав, масалан, пештар ... ҳозир, аввал ..., ҳоло, аз ин тараф, ... аз он тараф, аз ин сӯ ..., аз он сӯ...) ва воҳиди туфайлӣ (якум..., дуум, аввалон..., сониян, аз як тараф..., аз тарафи дигар ва ғайра) тартиби устувори аъзоҳои ҷумлаҳои соддаи ҷумлаи мураккаби пайвастро нишон медиҳад ва алоқани маъноию грамматикӣ байни онҳо хоро зичтар мекунад:

Баъзеҳо дар рӯи алафи сабз менишастанд, **баъзеҳо** ба дарахтон такя карда рост меистоданд (Улуғзода). **Баъзе** себҳо барвақт мепазанд, навъи дигаре тирамоҳ шира мегирад (Ғамзатов). **Яке** рӯ ба замин дароз кашида қоғаз тит мекард, **дигаре** «Бедил»-и тасодуфан дигар рӯз ба даст даровардашро меҳонд (Ҳаким Қарим). **Як гуруҳ** ба ҷӯйкани, обёрӣ кӯшишдоранд, **дастани дигар** боғу майдонро парвариш мекунад (Иқромӣ). **Нисфи танам** дар рӯи палоси камбар, **нисфи дигараш** дар рӯи дуги сахро буд (Муҳаммадиев). Мо аз **ин тараф**, аз паси босмаҷиён мезанем, аз **он тараф** аскарони мо ҳам паҳш мекунад (Айнӣ). **Дар як тарафи** пештахтаи аробаи кутак худи аробакаш нишаста асп меронд, **дар тарафи дигараш** Қарим буд (Иқромӣ). **Аввало ин ки**, ба партия барои амалгирӣ наредароянд, **дуум ин ки**, барои он касе, ки ҷи ботинан ва ҷи зоҳиран тақдири худ, ҳаёт ва фаъолияти худро бо партия маҳкам вобаста кардааст, дари партия ҳамеша кушодааст (Ниёзӣ).

§ 1205. **Воҳидҳои нисбӣ**. Воҳидҳои нисбӣ дар қисми дуҷумлаи ҷумлаи мураккаб омада, бо ҷонишинҳои шахсӣ, ишоратӣ ва зарфҳои ишоратӣ

ифода меъбанд. Онҳо ба вазифаи ҳамаи аъзоҳои ҷумла омада, бо мазмуни ҷумлаи соддаи якум мутаносиб будани мазмуни умумӣ ё ҷузъии ҷумлаи соддаи дуҷумро нишон медиҳанд. Бо ин муносибати луғавию грамматикӣ байни онҳоро мустақкам намуда, дар банду бастаи ҷумлаи мураккаби пайваст ҳамчун воситаи грамматикӣ роли муайян мебозанд. Баъзе аз воҳидҳои туфайлӣ бо мазмуни умумии ҳиссаи якуми ҷумлаи мураккаб ишора менамояд:

— Ака-Рустам! Ба хонаводаи ту бахту толеъ рӯй овардааст, хабарчии ин ҳам ман шуда омадам (Айний). Пулод-ака, дар хонаи Мулло-Тоҳир ҳафт-ҳашт босмаҷӣ пинҳон шудааст, ҳаминро ба шумо гуфтани будам (Раҳим Ҷалил). Модарамон, ба гумонам, маро бештар дӯст медошт, ман инро ҳис мекардам ва ба ӯ саҳт дил баста будам (Улуғзода).

Аммо дар бештари ҳол воҳидҳои нисбӣ ба яке аз аъзоҳои ҷумлаи соддаи якум мутаносиб буда, ба он ишорат мекунад. Ин вақт онҳо бисёртар дар вазифаи ҳол ва пурқунанда меоянд. Чунончи, дар мисолҳои зерин калимаи нисбӣ пурқунанда буда, бо мубтадо ва пурқунандаи ҳиссаи якуми ҷумлаи мураккаби пайваст ишорат мекунад:

Дар рӯи ҳавлии модарат ҳамон қадар ҷӯбу тахта, асбобу ускуна буд, **вайро** ба кӣ супорида омадӣ? (Раҳим Ҷалил). Ҷанговарон мактубро бо як овоз ва ифтихормандии калон қабул кардаанд, **ба вай** аз номи ҷанговарони ҳар як райони республика як намоянда имзо мегузошт (Ниёзӣ). Амри ҷаноби олий қатъӣ буд ва **дар ин хусус ёрлиғҳо** навишта шудаанд (Ҳодизода). Варақаи ин ҳуҷҷатҳо қисман аз чарм буданд ва **дар рӯи онҳо** бо хати суғдӣ қондаҳои дину оини суғдиро навишта шуда будааст («Садон Шарк»).

Дар ҷумлаҳои зерин калимаҳои нисбӣ дар вазифаи ҳол омадаанд: Ман ба боғ рафтам, **дар он ҷо** ҳеч кас набуд (Айний). Занон ва духтарон ба ҳавлии дарун ғун шуда расму одатҳои кӯҳнаи худро адо карда истода буданд, **он ҷо** садони соз ва овози ғазалҳои мебаромад (Айний). Хонаи мо дар райони Орҷоникидзеобод, ман **дар ҳамин ҷо** таваллуд шудагӣ (Иқромӣ). Файзобод деҳаест дар шимоли шарқии шаҳри Бухоро, дар масофаи як километр ... ва ҳоло **дар он ҷо** колхозии ба номи «Маориф» ташкил ёфтааст (Айний).

Ба вазифаи мубтадо омадани калимаҳои нисбӣ ҳодисаи маъмул аст ва онҳо бо аъзоҳои гуногуни ҷумлаи соддаи якум ишора карда метавонанд:

Дарборӣ ба тангкӯчае баромад, **вай** бо ҳасрату надомат сар ҷунбонида, оҳ кашада, худ ба худ чизе мегуфт (Улуғзода). Номи ҳақиқии Оймуллои Танбӯр Қаримабону аст ва ӯ ҳам дар ақл ва ҳам дар ҳусн ҳақиқатан нодираи даврон ба шумор мерафт (Иқромӣ).

Дар ҷумлаи зерин калимаи нисбӣ ба вазифаи муайянқунанда омадааст: Дар ин ҷо Пулод саросема шуда ба даруни ҷӯй даромада рафт, солдат аз гиребони ӯ маҳкам гирифт (Раҳим Ҷалил).

§ 1206. **Аъзон умумӣ** (детерминант). Аъзон умумии ҷумлаи мураккаби пайваст ё ки детерминант воситаи луғавию грамматикӣ аст, ки дар таркиби яке аз қисмҳои ҷумлаи мураккаб, одатан, дар ҷумлаи соддаи якум омада, ба ҳамаи ҳиссаҳои он мансубият дорад, онҳоро ба ҳам муттаҳид мекунад. Ба вазифаи аъзон умумӣ бисёртар аъзоҳои пайрави ҷумла меоянд.

Ҳоли замон: Ҳанӯз даҳ-дувоздаҳ қадам нарафта аёси хунук ба онҳо таъсир кард, сурҳии рӯяшон бардошта шуд (Раҳим Ҷалил). **Вақтҳои ҷавонии мо** мӯзаҳои хиромии нӯғайча расм буд, ман дудафта будам (Амонов). **Рӯзҳои охир** аз чеҳраи Марзия осори дилшикастагӣ якбора барҳам хӯрд, дар нигоҳ ва ҳаракатҳои ӯ шавқи махсусе ба зиндагӣ ва одамон намудор гардид («Садон Шарк»). **Ҳамин вақт** дарвозаи ҳавлӣ боз шуду Мирзомурад даромада омад (Ҳоҷаев).

Ҳоли макон: **Ин ҷо** ба димоғ бӯи ҳулба (пудина) расида меистад, садони оби равон ғӯшро навозиш мекунад (Амонов). **Аз ҳавлии дарун** овози сурудҳои ва қарсақанин созандаҳо шунида мешуд, гулдурро-

сӣ доира дар шаби ором ба атроф парвоз карда, ба ҷойҳои дур мерафт (Икромӣ). **Дар диёри мо** шуд одам арчманд—Шуд сари хамгаштаи занҳо баланд (Турсунзода).

Ҳоли сабаб: **Дар сояи ёрмандии ҳамин ҳукумат як гови тоқаам** ҷуфт гардид, модаговдор шудам (Айнӣ).

Пурқунанда. Дар ин вазифа пурқунандаҳо аксар вақт бо муайянкунанда якҷоя аъзои детерминантиро ташкил мекунанд: **Аз ин сӯхбат** Мирак хурсанд шуд, падараш мамнунона табассум карда монд (Икромӣ). Дида равшан мешуд **аз нури зафар**—Боз зеботар баҳорон менамуд (Фарҳат). **Ин номро** дӯстонаш додаанд, халқ додааст (Мухаммадиев). **Ба саволи Мансурбой** як-ду кас «рост» гуфта монд, аммо дигарон ҳап менишастанд (Икромӣ).

Баъзан дар як ҷумлаи мураккаби пайваст ду, ҳатто, зиёда аз он аъзои умумӣ ҳам омада метавонад. Чунончи, дар ҷумлаҳои зерин ҳам **ҳоли замон** ва ҳам **ҳоли макон** ба сифати аъзои умумӣ омадаанд: **Дар он вақт** ҳам **дар киштзор** ва **боғот** сабзаву себаргаҳо ба чашми кас нур ва ба дили кас ҳузур мебахшиданд, бӯйҳои хуши шукуфаҳо димоғи одамро ҷоқ мекарданд (Айнӣ). Солҳои охир **дар кӯчаи марказии район** Қасри бошукӯхи маданият қад афрохт, хонаҳои ҳозиразамони истиқомати сохта шуданд («Ҳақиқати Ленинобод»).

§ 1207. **Мухотаб, воҳиди туфайлӣ ва ҳиссачаю нидо.** Дар ташкил ва ифодаи муносибатҳои маъноӣю грамматикӣ, тобишҳои гуногунмаъноии ҷумлаҳои мураккаби пайваст мухотаб, калимаю ибораҳои туфайлӣ, ҳиссачаю ва нидо низ роли муайян мебозанд. Чунончи, дар ҷумлаи зерин мухотаб дар ташкили ҷумлаи мураккаби пайваст иштирок менамояд:

**Дилбари ҷобуксавори ман, бие,
Нафҳаи боғу баҳори ман, бие
(Фарҳат).**

Дар ҷумлаҳои зерин муносибатҳои маъноӣю грамматикӣ байни қисмҳои ҷумлаи мураккаб, масалан, сабабу натиҷа, шумур, эзоҳӣ ва монанди инҳо инчунин тобишҳои рангини модалӣи ҷумлаҳои мураккаби пайваст маҳз ба воситаи калимаю ибораҳои туфайлӣ ва мухотаб барҷаста намудор мешаванд:

Албатта, дар миёни ин ҷангу ҷидоли сағона маро ва аҳволи маро фаромӯш карданд, ман ҳам қадре аз тағи бори итоби қозикалон ва таънаи шарикон сар бардошта, осуда шудам (Айнӣ). Хез, **баҷам**, бе-вақт шуда мондааст, аз афташ овози тўппаронии сарбозҳои амир омада истодааст (Икромӣ). **Илоҳӣ**, сафаратон бехатар, дар ҳар кор дастатон боло, шамшератон бурро бошад, фарзандонам (Нисёӣ).

Ҳангоме ки дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайваст ҳиссачаю нидоҳо меоянд, ҷилоҳои модалӣ, муносибатҳои маъноӣю грамматикӣ байни ҳиссаҳои таркибии онҳо боз ҳам равшантар намоён мешавад: «Духтари часур, **охир** вай мардонавор бо Мавлон кашмакаш мекард»,—хаёл менамуд Пӯлод (Раҳим Ҷалил).—Оббо, ҳоли-ку вақти подаронӣ нашудааст, рӯфта тамом кунам гуфта будам,—гуфт Гулрӯ ба модараш рӯ оварда (Раҳим Ҷалил). Ох, ин андозҳо ин қадар бисёр бошанд, қадом як тои вайро дода соф мешаванд (Раҳим Ҷалил).

Дар ин вазифа ҷумлаҳои туфайлӣ низ хизмат мекунанд: **Шукр кунед**, тир нарасид, дастатон боло (Раҳим Ҷалил). Кас асрори дили ҳамаро доништа наметавонад, **кӣ медонад**, дар байни мо чи хел одамҳо ҳастанд (Икромӣ).

Дар ҳусуси дигар воситаҳои грамматикӣю луғавӣ ва фонетикӣ, аз ҷумла, таносуби субъектҳои грамматикӣ, таносуби ҷузъу қулла ва қулла ҷузъ, антонимияи семантикӣ ва грамматикӣ, муносибатҳои маъноӣю грамматикӣю луғавӣ мавриди тадқиқи хелҳои грамматикӣю маъноӣю ва муайян кардани хусусиятҳои структурини онҳо сухан меравад.

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ КУШОДА ВА БАСТА

§ 1208. Чумлаҳон мураккаби пайваст аз ҷиҳати имконияти кам ё зиёд шудани миқдори чумлаҳон соддан таркиби худ ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: а) кушода ва б) баста. Чумлаҳон мураккаби кушода таркибан аз ду ё зиёда чумлаҳон содда иборат шуда метавонанд. Ин гуна чумлаҳон мураккаби пайваст имконияти қабули дигар чумлаҳон содда низ доранд: Саройбонон хучраҳо, айвонҳо, тахонаҳо ва ҳамачун саройро мерӯфтанд, машкобҳо об мезаданд, нурикашҳо ахлоғ, хасрӯба ва порухон саройро дар ҷуволҳои тағӣ ҷой карда, ба харҳо бор намуда, ба саҳро мекашонданд (Айнӣ). Сағ ба нолиш даромад, гург як-ду гел зада ба сару калла поён рафт, гурги дигар гурехт, ман расида омада, бо як таёқ кори гурги маҷруҳро кардам (Наҷмиддинов). Рӯз бегоҳ шуда буд, аксари дӯкандорон дӯконҳои худро баста ба хонаҳояшон рафта буданд, дар растаҳо ояндагон ва равандагон кам буданд (Айнӣ).

Одатан, чумлаҳон мураккаби пайвасти панҷам ва ҷудой хели кушодаро ташкил медиҳанд. Табиист, ки маҳз пайвадҳои пайвастунандан панҷам ва ҷудой вобаста ба миқдори факту ҳодисаҳои ҷида ё номбаршаванда такроран омада, хусусияти полисиндетонӣ зоҳир карда метавонанд:

Ў як байт хонд ва ман ба ў ҷавоб додам ва ў ҷавоб дод ва боз ман ҷавоб додам ва бо ҳамин тариқа мо нонст тахминан 15 байтбарак кардем (Айнӣ). Салтан докаи нозук тамомаи дарғирифта буд ва бо ғирифтан аз сарам дастонам сӯхтанд ва ба тағӣ по партофтам ва саллаам дар пеши назарам сӯхта хокистар гардид (Айнӣ).

Сертаркиб шудани чумлаҳон кушода бештар ба чумлаҳон мураккаби пайвасти бепайвад хос аст:

Дар қаноти рости яқум Шодигул буд, дуҷум—Қаромат, сеҷум—Мунира, Зубайда дар миёни саф буд (Улуғзода). Дар роҳи охани Тирмиз—Душанбе оташароба бо қамолӣ ҳашамат ва шавқат ҳаракат мекард, дашт бо он азамати худ аз шеҳакашиҳои ин аспӣ бодҳои оташниҳод ба фиғон меомад, кӯху биёбон барои ҷавлони ин қорвоши мадашият яқсон шуда буд, дараву дашт барои гузаштани он ҷун қафи даст ҳамвор гашта буд (Айнӣ). Навқарон раҳгузаронро аз роҳу бераҳа дошта меоварданд, табиб набзи онҳоро дида, ба тандуруст будани онҳо ҳукм мекард, баъд аз он раҳгузарҳо ҳар қадом либосҳои раҳниҳод ба қалпа даромада аз сарашон як сатил об мерехтанд ва либосҳои раҳниҳод ба рӯи бурҷи сари дег паҳн карда буғ меоданд (Айнӣ). Онҳо ҷуйборҳо ба ҳам мерасонданд, ҷуйборҳо ба сойҳо мерезанд, наҳр мешаванд, наҳру сойҳо аз бағали дараҳои тағӣ бо шӯру ғавғо убур мекарданд, ба дашту водихо мебароянд, бо наҳрҳои дигар меомезанд, дарё мешаванд (Улуғзода).

Дар чумлаҳон мураккаби кушода ҳамчунин чумлаҳон мураккаби бепайвадҳои панҷам ва қисӣ дохил мешаванд:

Дар ин киштзор гурӯҳе аз замон алафҳои бегонаи сабзӣ ва пӣз барин сабзавотҳои нозуқро дасткаш мекарданд, мардон бошанд, заминҳои харбуза ва тарбузро варқонӣ, картошкаҳо каландгардонӣ менамуданд, гурӯҳи дигар аз мардон алафҳои юнҷуқаро даравида, барон беда паҳн мекарданд, гурӯҳи дигар бедахон хушқидаро пресс карда той мебастанд (Айнӣ). Оқибат, босмаҷиён шикаст хӯрданд, баъзеашон аз сари қулла гелида ба пон худ аз дунё рафтанд, баъзеашон бо сарнайза ва шамшерӣ мо қушта шуданд, қисме аз онҳо гурехта зинда ҳалос шуда бошанд ҳам, ба ғайр аз таслим шуда, милтиқҳои раҳниҳодро супурдан чоран дигаре наёфтанд (Айнӣ). Яке аз онҳо рӯяшро бо газетан хонданстодагиаш пинҳон карда буд, дигарӣ рӯяшро ба тарафи девор гардонда китоб мехонд, саввумӣ дасташро ба зери сараш ниҳода рӯиҳои хобида ба фикру хаёле ғарқ шуда буд (Улуғзода).

Ин гуна муносибати қисӣ маънои хилофу номутобикатро низ ғирифта метавонад:

Баъзеҳо ба Бухоро илму файзу равнақ меоранд, баъзеҳо аз Бухоро молу пулу давлат мебаранд, баъзеҳо ба обод кардани ин шаҳр меоянд, баъзеҳо барои боз ҳам хароб кардани он (Икромӣ). Ду нафарон онон аз тарафе ғусфандеро кашола карда меоварданд, ду-се нафарашон дар кунҷи дарахтзор замиро кофта оташдон месохтанд, дигарашон ба рӯи сабзаи лаби ҷӯй ҷӯй нӯшида нишаста буданд (Улуғзода).

§ 1209. Чумлаҳои мураккаби пайвасти кушод гуногун мешаванд.

1. Дар қисми онҳо тартиби ягонан аъзоҳои чумла—параллелизми структури дида мешавад:

Ошпаз ош мепазад, усто хона месозад, машкоб об мекашонад (Икромӣ). Ғусфандеро куштанд, дегҳоро шинонданд, танӯрҳоро афрӯхтанд, шӯрбон серравғани лабчаси ва зағоран гарми дастсӯзро тайёр карданд (Айнӣ). Зимистон—сахт, барф—ғафс, сару тан—тунук, барои хӯрдан нон нест, барои сӯхтан хезум нест, барои хизмат ҷӯй нест (Айнӣ).

2. Дар қисми дигари онҳо яке аз аъзоҳои чумла ба сифати аъзон умумӣ воқеъ гардида, ба ҳамаи ҳиссаҳои чумлаи мураккаби пайвасти мансубият дорад:

Аввалҳои моҳи январӣ соли 1921 ҳаво дар ғояти сардӣ буд, барф меборид, сар то сари дару боми Қарширо тӯдаҳои барф фаро гирифта, вайро ба шакли як кӯҳи барфин оварда буданд (Айнӣ). Холо лабонаш беист меҷунбиданд, чашмонаш механдиданд, бисёр рози дил кардан мехост («Садон Шарқ»). Фақат дар замони мо тақдирӣ як шахс садо ва ҳазоронро ба ташвиш меораду ҳама ба як кас ва як кас ба ҳама ғамхорӣ мекунад («Маориф ва маданият»).

Ман туро дӯст медорам, мову ту дар як вақт зоида шудаем, модарам ҳам туро дӯст медорад, ӯ туро мисли модари худат шир медиҳад (Айнӣ). Замин—лӯнда, моҳ—лӯнда, чалак—лӯнда, даҳони ҷоҳ—лӯнда (Шукӯҳӣ). Амири мо ҳам дар ин мочаро ҳамроҳ, вай ҳам ба соҳибдавлати худ Николай ёри медиҳад, вай ҳам мардуми Бухороро тела карда, шираи ҷони халқро ба Русия мефиристонанд (Икромӣ).

3. Дар қисми чоруми ҷунин чумлаҳо ҳодисаи эллипсис воқеъ мегардад, дар яке аз ҳиссаи таркиби чумлаи мураккаби пайвасти ихтисоран ифода меёбад:

Ҷомаам ҷорқат дар болон зин, миёна аз рӯй баста, сарам баъраҳна (Айнӣ). Баъзан аз онҳо ба русӣ, баъзеашон ба тоҷикӣ, як қисмиашон ба туркӣ сухан мекарданд (Икромӣ). Рӯш ба ранги нони ширмо, чашмонаш сиёҳи ҷозибадор, баёзи гарданаш сафеду латиф ҳамчун гардани қоз, қоматаш рости расо мутаносиб, хулоса ӯ духтаре шуд, ки дар ҳаққи ҷунин духтарон мегӯянд: «ба хирочи як мамлакат меарзад» (Улуғзода).

§ 1210. Дар баъзе чумлаҳои мураккаби пайвасти кушода дар чумлаи аввал мазмуни умумӣ зикр ёфта, бо ёрии чумлаҳои минбаъда конкрет карда мешавад. Ҷунин чумлаҳо зоҳиран ба муносибати каллимаи хулосакунанда бо аъзоҳои ҷида шабоҳат пайдо мекунанд, гоҳо маънои умумӣ зина ба зина ба асли муддао наздик мешавад, конкрет мегардад.

Ман ин воқеаро, яъне ҷанҷоли ҳозираро медонам, бой тӯҳмат мекунад, шохидонаш ҳам харидаанд, онҳо аз ин пеш на бойро дидаанд ва на Абдунабин марҳумро (Айнӣ). Арафани шӯриш... Ҳама бесаранҷом, ҳама саросема, ҳар кас ба сухани ҳамсӯҳбати худ бо диққат ва ҷиддияти тамом гӯш мекунад, аз вай ягон хабари нави шундан мехоҳад (Раҳим Ҷалил). Дар як-ду соат анборхонаи ранги хонаи истиқомати гирифт: намаду гилем андохтагӣ, сандук ва кӯрпаю болиштҳо дар кунҷак ҷо кардагӣ, сӯзанни тиллоранг дар девор ва ҷаману ҷомаи нави падараш дар мехҳо овехтагӣ, ҳама ҷо тахт ва ҷо ба ҷо, хона озода ва гарм (Улуғзода). Тобистон шуд, роҳи пурбарфи миёнаи Хирср ва Самарқанд кушода гардид, вақти сафари Самарқанд даррасид (Айнӣ).

Дар забони адабии тоҷик ҷумлаҳои мураккаби пайвасти кушода хеле сертаркиб шуда мегарданд:

Баҳор омад, давҷаҳо аз гул баромаданд, навдаҳои тутҳои балхӣ ғӯра бастанд, дарахтони хасактут барои хӯроки кирмакҳои пилла каллак шуда гирифтанд, ҷӯи Мазрангон бо лойоби селҳои баҳорӣ пур аз сурхоб шуда мешорид, деҳқонон ҷуфт мебастанд, замин меронданд ва мекоштанд, фароштурукҳо лойҳои шиттаро ба шакли пунбадона лӯнда карда оварда дар шифтҳои хонаҳо—дар паҳлуи болорҳо бо камолӣ маҳорат ба тарзи нимкишти барои худ хона месохтанд (Айнӣ).

Ҳодисаи ҷида шуда омадани ҳиссаҳои таркибии ҷумлаи мураккаб бо ифода ёфтани ягон муносибати дигари маъноӣ, хусусан, ҳилофӣ ё сабабу натиҷа фавран қатъ мегардад:

Соли 1923 буд, рӯзҳои гарми ҷонгудоии тобистон гузашт ва айёми тирамоҳ ба охир наздик расида буд, аммо рӯзҳои сармои пурбарфу борони зимистон ҳанӯз сар нашуда буд (Айнӣ). Рӯз шуд, офтоб баромад, ҷоштгоҳ шуд, пешин расид, аз Мирғазаб дарак нест (Айнӣ).

§ 1211. Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти баста танҳо аз ду ҷумлаи содда ташкил меёбанд, онҳо имконияти тафсил ёфтани надоранд. Қолибҳои грамматикӣ ҷумлаҳои мураккаби пайвасти баста ва муносибатҳои синтаксисии маъноии байни қисмҳои онҳо гуногун мебошанд. Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти баста, ки маъноҳои ҳилофу қиёс, сабабу натиҷа, маҳдудию эзоҳӣ доранд, ба ҳамин гурӯҳ дохил мешаванд:

Аҳолии деҳанишин ҳам ба ҷорводорӣ машғули мекарданд, ҷорводорӣ барои инҳо касби асосӣ набуда, балки як пешаи иловагӣ ба шумор мерафт (Айнӣ). Хадича ба тараддуи дастурхонгирӣ бархост, лекин Рашидов ўро намонд (Икромӣ). Аз боғчаи гулзор ба димоғи ӯ бӯи хуш расид ва ӯ бо ҳаловати том нафас кашида, дар худ нашъаи ширине ҳис кард (Ниёзӣ). Вай шоху навдаҳоро сахтак мезад ва ҷодар аз тути шаҳдбор пур мешуд (Файзуллоев).

§ 1212. Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти баста аз рӯи иштироки пайвандакҳо ба ду гурӯҳи асосӣ ҷудо мешаванд: ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдор ва бепайвандак.

ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ПАЙВАНДАКДОР

§ 1213. Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдор ба воситаи пайвандакҳои пайвастунандаи пайҳам, ҳилофӣ ва ҷудой ташкил меёбанд. Таснифот ва алоқаҳои грамматикӣ ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдор низ дар асоси ҳамин пайвандакҳо ба амал омадааст. Мувофиқи алоқаҳои грамматикӣ ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдор ба се гурӯҳ ҷудо мешаванд: а) ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайҳам; б) ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҳилофӣ ва в) ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудой.

ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ПАЙВАНДАКДОРИ ПАЙҲАМ

§ 1214. Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайҳам дар асоси алоқаи пайвасти пайҳам сохта мешаванд. Истилоҳи **пайҳам** на маъноӣ аз рӯи замон паси ҳам омадани ҳодисаю воқеаҳо, балки ба тариқи ҷида, қатор овардан ё гузошта шудани онҳоро дар назар дорад. Фикрҳои, ки ба воситаи ҳиссаҳои таркибии ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайҳам ифода меёбанд, гӯё ки пайҳам гузошта мешаванд: дар байни онҳо нисбат ба фикри умумии яқлухти ҷумлаи мураккаб муносибати якхела (ҷида) дида мешавад, ки он аз мақсад ва тариқи ҷараёни амалу ҳолати ҳиссаҳои таркибии он бармеояд. Мувофиқати замонӣ ва амалии ҳиссаҳои предикативии таркибии ҷумлаи мураккаби пайвасти пайҳам аломати асосии ин қабил ҷумла мебошад, ки аз тарзи якхелаи ифодаи шакли феъли хабарӣ ҳиссаҳои таркибии маълум мегардад:

Дар қишлоқи «Гулистон» маҷлиси таъриқӣ барпо шуду он колхозии «Ҳаёти нав»-ро ба вучуд овард (Икромӣ). Дар баҳорон лолаҳо мешукуфанд ва дар тобистон меваҳо мепазанд (Шукӯҳӣ).

Хусусияти асосии ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандақдорӣ панҷам дар ин аст, ки ба воситаи ҷумлаҳои содда ҳодисаю воқеаҳо номбар карда мешаванд, шумурда мешаванд, ба тарзи ҷида оварда мешаванд ва онҳо хусусияти тасвирии доранд. Интонацияи онҳо низ хусусияти шумур, номбаркунии ва тасвирии дошта, муруттаб, инсбатан, пасту нарма ва ҳамвор аст:

Субҳи барвақт. Домани сиёҳи шаб номаълум ба сӯи ғарб кашида шуда, аз шарқ, аз паси кӯҳу теплаҳо охишта-охишта рӯшноӣ медамиду шабнамӣ ба рӯи замин. ба рӯи барғҳои сабзи дарахтон рехта торафт аёнтар ялтас мезад (Ниезӣ). Масъалан қабули Пулод ба сафҳои Партияи Қоммунистии большевикон дар ин ҷо муҳокима гардид ва ўро бо як овоз ба партия қабул карданд (Раҳим Ҷалил).

Дар маркази муносибатҳои грамматикӣ семантикӣ ҷумлаи мураккаб ҳолату вазъияти як субъект (фоил) ё субъектҳои гуногуни грамматикӣ меистанд:

Писари Шариф ош гирифта овард, ҷойники ҷойро овард ва ҳудаш боз аз ҳона берун рафт (Икромӣ). Ман мувофиқи нишондоди бойбача дар канортари пешни дарвоза пинҳон шуда истодам ва ў дарро кӯфт (Айнӣ). Ман аз аси фурумада ба назди зан рафтам ва зуд духтурӣ полки мо ҳам ҳозир шуд (Ниезӣ).

§ 1215. Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти панҷам ба маънои шумур ва номбаркунии мақсади ягонаи ифода доранд: инсбат ба воқеият муносибати ягонаи доштани субъекти амалро ифода мекунанд, ҳолатҳои ягона ва ба ҳам вобаста, мувофиқи мутобикро нишон медиҳанд:

Большевикон ҳазор андар ҳазоранд ва тамоми халқи мо тарафдорӣ оиҳост (Раҳим Ҷалил). Эргаш давиди ба болои ҳоман рег баромад ва ман ҳам аз дунболи ў давидам (Айнӣ). Ҳаёт пеш меравад, инсон ҳам ба пеш менигарад («Садон Шарқ»).

Ҳиссаҳои таркибии ҷумлаи мураккаб ҷумлаҳои инкорӣ бошанд, муносибати шумуру номбаркунии хеле барҷаста ифода меёбад:

Нон набуд, барои нон пухтан орд ҳам набуд, барои орд кардан гандум ва ҷам ҳам набуд ва барои харидани инҳо пул ҳам набуд (Айнӣ). На юнучка монд, на дарахт монд, на ягон замини партов монд—ҳамаашро аз об баровардед (Саттор Турсун).

Ҷунби ягонагӣ мувофиқат ва ба ҳам вобастагӣ мутобикати маъноии байни ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаби пайвасти дорон хусусияти шумур ва номбаркунии дар шакли ифодаи субъект (мубтадо) ва ҳиссаи предикативии (асосан хабар) ҷумлаҳои содда ҳам намоён мешавад. Ин ҳодиса дар амалиёти мубтадоҳои ягона, хабарҳои якхела, таноуби субъектҳои гуногун (ман-ту) ва субъекту объект, муносибати мафҳумҳои кулли ҷузъ ва ғайра барҷаста зоҳир мешавад:

Ў баромад ва ман воқеаи Мулло Ҳомидро нақл намуда, аз ў даво пурсидам (Айнӣ). Ин эълонномаҳо панҷоҳ нусха бо дастӣ ў навишта шудаанд ва ҳашт нусхаи онҳо аз ҳавлинаш ёфт шудаанд (Раҳим Ҷалил).

§ 1216. Муносибатҳои гуногуни грамматикӣ маъноии панҷам дар байни қисмҳои ҷумлаи мураккаби пайвасти асосан ба воситаи пайвандақҳо ва шаклҳои хабари ҷумлаҳои содда ифода мешавад. Дар ин вазифа пайвандақҳои пайваस्तкунандаи **ва**, **-у** (**-ю**) ва калимаҳои тақрори **ҳам... ҳам**; **чи... чи**, **хоҳ... хоҳ** истифода мешаванд.

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти панҷам бо пайвандаки **ВА**

§ 1217. Дар доираи пайвандақҳои панҷам **ва** серистеъмолтарин ва сервазифатарин пайвандақ аст. Пайвандақи **ва** аз ҷиҳати сохт содда бошад ҳам, ба монанди пайвандақи «ки» (дар ҷумлаҳои мураккаби

тобеъ) мазмуни соддаи лексикӣ-морфологии онро вазифаҳои бисъёри синтаксисӣ-функционалии он мураккаб мегардонанд. Пайвандаки пайваस्तкунандаи пайхам ва характери универсалӣ дошта, барои алоқаманд кардани ҷумлаҳои соддае, ки дар байни онҳо муносибатҳои гуногун мавҷуд аст, хизмат мекунад.

1. Муносибати шумур ва номбаркунии ҳодисаю воқеаҳо, ки хусусияти ҷида ва тасвирӣ доранд:

Хонаи ёздаҳболори бошукӯҳ пешаш айвони баланд дошт ва аз ду тирезаи ба таври нимверлоӣ сохташудаи он нури офтоб даромада, даруни хонаро равшан карда буд (Иқромӣ). Ҳашт нафар босмаҷиён кушта шуданд ва шаш нафари онҳо як сардори худро гирифта гурехтанд (Раҳим Ҷалил). Насими фараҳбахш мевазид ва кас бо озодии том аз ҳавои тоза нафас гирифта, дар бадани худ қувваи наво ҳис мекард (Толис).

2. Муносибати сабабу натиҷа:

Аммо асп ханӯз дар даруни яхбурча буд, он бо як ҷавлони дигар поҳон пеши худро ба тарафи рафти об гардонд, яхи он ҷо ҳам шикаст ва асп ҳам фурутар рафт (Айнӣ). Ҳавои фараҳфзоз баҳр дили Хайдарқулро ба ҷӯш овард ва ӯ ҳам беихтиёр ба сурудҳои даромад (Иқромӣ). Ҷавоби Мирбадалро садои сигнал пахш кард ва сухани вайро ҳеҷ кас нашунид (Ниёзӣ). Вай шоху навдахоро сахтакак мезад ва ҷодар аз тути шаҳдбор пур мешуд (Файзуллоев).

3. Муносибатҳои хилоф ва номутобиқатӣ:

Дар ҳокандоз асари оташ наменамуд ва ба ҷои оташ хокистар буд (Айнӣ). Лекин қор зӯр ва танам бараҳна буд (Айнӣ). Онҳо сирри дилашонро ба ту гуфтанд ва ту онро фош кардан нахостӣ (Улуғзода).

4. Муносибати эзоҳӣ:

Баъд аз дақиқае аз паси дарвоза шарфаи пое шунида шуд ва баъд аз он бо ҳам паст-паст ҳарф задани ду кас маълум гардид (Айнӣ). Донаи дуввум ҳамин ҳоло оташ гирифта буд ва аловаш ба шакли тарқиш ба ҳар сӯю забонаҳои тез ёзонида буд (Муҳаммадиев). Сӯхбати қаландарона гарм шуд ва садои «ҳақ дӯст ё ху ё ман ху» аз даҳони ҳамаи қаландарон ва ҷавонони ҳамсӯхбаташон баланд гардид (Айнӣ). Аз ҳавли садои патефон баланд буд ва овози форами занона шунида мешуд (Улуғзода). Ин ҷоро «зиндон» мегӯянд ва яке аз бандихонаҳои амир аст (Айнӣ).

5. Муносибатҳои қиёсӣ:

Махтобиҳои газӣ шабафрӯз ва ҷароғҳои электрикӣ торикисӯз буданд (Айнӣ). Одил аз мо болотар баромад ва Шодӣ аз вай баландтар.

6. Муносибати ҳамроҳӣ:

Ду рӯз аз ин пеш тахминан панҷоҳ касро ягон-ягон пеши қӯшбегӣ бурданд ва дар он қатор ман ҳам будам (Айнӣ). Саиди роҳбалади мо қуттии ананасро дар болои ҳодаҷӯб ҷарангосанон аз пешам гузашт ва ман ҳам аз дунболи ҳамсафарон ба роҳ афтадам (Муҳаммадиев).

§ 1218. Пайвандаки ва дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти кушода ба тарзи такрор омада метавонад. Ин ҳодиса, аз як тараф, хусусияти услубӣ дошта бошад, аз тарафи дигар, таъсири анъанавии забони адабиёти классикӣ мебошад, ки дар он ҷумлаҳои содда ва каллимаю ибораҳо аз сабаби дар истеъмол набудани аломатҳои китобат пайвандаки ва такрор ба такрор истифода мешуд:

Ҷойи омад, дастурхон паҳн гардид ва бар рӯи дастурхон нон ва лаълҳои қоршарбат гузошта шуд ва боз сӯхбат давом кард (Айнӣ). Фойтуш ба роҳ даромад, аз паси он ду аспики ронданд ва аз паси онҳо баҷаҳои кӯча ва тамошобинони рафтаи ва инчунин аз ҳавли як занак додгӯён баромадани шуд (Иқромӣ). ӯ ба ман падарона муносибат мекард ва ман инро бо тамоми вучудам ҳис карда, рӯҳ мегирифтам ва дар дилам ҳиссиёти гарму гуворое пайдо мешуд (Амонов).

Чумлаҳои мураккаби пайвасти пайҳам бо пайвандаки -у(-ю)

§ 1219. Пайвандаки -у(-ю) серистеъмол буда, дар адои вазифи грамматикӣ аксар вақт бо пайвандаки **ва** ҳамвазифа ё муродиф мебошад. Дар як чумла ба як вазифи умумӣ омадани онҳо ба ин шаҳодат медиҳад.

Дар ҷашмони калон-калонии артиллерист ашк ҷарх зада, дар он шӯълаи гулхан акс меёфт ва оташ ҳам беист ҷаррас мезаду дуди ғафс дар болои сар танбалона шино мекард (Ниёзӣ). Аввал чанд рӯз ҳаво гарм шуду шамоли саҳт ва хунук ҷанги кӯчаҳоро ба осмон бардошт, ҳаво абрнок шуд ва борон сар кард (Иқромӣ).

Дар чумлаҳои мураккаби пайвасте, ки ба воситаи пайвандаки **-у(-ю)** сохта мешаванд, бештар амалу процесс ва ё ҳодисаю воқеаҳо номбар мешаванд, дар байни онҳо муносибатҳои ҳамзамонӣ ва пайҳамзамонӣ дида мешавад:

Чапде мегузараду нури илҷӣ ва қувваи арзони электрик ба тамоми кишвари тоҷик ва республикаҳои бародари паҳн мешавад (Шукӯҳӣ). Мошини кӯҳкан хомӯш буду нақб гул-гулае дошт (Ҳуҷаев). Дар шаҳр Қаримро ба касалхона бурда монданду Асо аз командир иҷозат пурсида ба идораи Ҳайдаркул рафт (Иқромӣ).

§ 1220. Пайвандаки -у(ю) хусусият ва мавриди хоси истифода дорад.

1. Ҳангоми бо пайвандаки **-у(-ю)** алоқаманд шудани қисмҳои чумлаи мураккаби пайваст фикре, ки дар чумлаи соддаи дуҷум ифода меёбад, фавран, яқбора пас аз қатъ гардидани амалу ҳодисаи чумлаи соддаи яқум қарор мегирад, хабари чумлаи соддаи яқум, ки бо пайвандаки **-у(-ю)** меояд, задаи мантиқӣ мегирад:

Онҳо нишастанду поезд ба роҳ даромад (Иқромӣ). Ба палата духтур даромаду Кумачев супориши оғро ба хотир овард (Ҳоҷаев). Саидбек ба хона даромаду падар канор кушод (Ҳоҷаев).

2. Дар сурати бо пайвандаки энклитики **-у(-ю)** алоқаманд шудани ҳиссаҳои чумлаи мураккаби пайвасти пайвандақдори пайҳам муносибати муқобилгузори ва хилофии байни онҳо хеле равшан, ҳатто, тезу тунд ифода меёбад:

Аз ғалабаи инқилоби Бухоро ҳафтаю моҳҳо гузаштасту вай ҳанӯз ягон ҳавлию хонаи дуруст надорад (Иқромӣ). Як ҷойник тамоми шуду гап қӯр нагирифт (Ҳоҷаев).

§ 1221. Пайвандаки **-у(-ю)** монанди пайвандаки **ва** муносибатҳои дигари маъноӣ, мисли қиёсӣ, эзоҳӣ, сабабу натиҷаи байни ҳиссаҳои чумлаи мураккаби пайвастро низ нишон дода метавонад. Чунончи, **муносибати қиёсӣ**: Абдулло аз қорҳои матбаа гап мезаду ман аз қорҳои газетаамон (Толис). Ба хотир оварданд, ки ҷӣ тавр дар мактаби деҳаи Чорбоғ яқоя қор мекарданд. Яке муаллиму дигаре—боғбон (Файзуллоев). Хона бояд тоза бошаду либосҳо шушта (Кӯҳзод), **муносибати замонӣ**: Амон симеро кашиду паровоз хуштаки дуру дарозеро зад (Иқромӣ). Як нисфи шабӣ бонги хатар баланд гардиду полки мо ба сӯи Фарм равон шуд (Ниёзӣ):

Муносибати сабабу натиҷа: Дар Таи Ток бошад, як-ду баққол дӯкон кушода буданду рафтуомади мардум бисёр буд (Иқромӣ). Нохост асп шиҳа кашиду Наргису Марҷона ғоиб шуданд (Иқромӣ).

Чумлаҳои мураккаби пайваст бо пайвандаки инчунин

§ 1222. Пайвандаки **инчунин** чумлаҳои соддаеро ба ҳам алоқаманд мекунад, ки ба якдигар дар муносибати ҳамроҳӣ мебошанд, чумлаи дуюм ба чумлаи яқум фикреро илова менамояд: Бек Мирзокарими Мирохур аз Қангурт ба тарафи Балҷувон ҳаракат намудааст, **инчунин** мири Қӯлоб ҳам ба болои Балҷувон лашқар кашиди омада истодааст (Улуғзода). Ин меҳмонон монанди одамҳои маҳаллӣ таомро бо

даст нахӯрда, бо корд бурида, бо чангча гирифта меҳӯрданд, инчунин дар пеш ин ду меҳмон ду қадаҳи булурун бо шароб меистод (Айнӣ).

§ 1223. Қатъи назар аз гуногунии вазифаи пайвандакҳои пайҳам ва муносибати маъноӣ грамматикӣ байни ҳиссаҳои таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайваст дар байни онҳо як умумият, ягонагӣ ва мутобиқате мавҷуд аст, ки дар ҳелҳои дигари ҷумлаи мураккаби пайваст дида намешавад. Истеъмоли пайвандакҳои пайҳам маҳз дар сурати ягонагии маъно, қаробати семантикӣ ҷузъҳои пайвастшаванда, ки он дар амалиёти субъектҳои ягона падидор мегардад, имконпазир аст: **Шодмонов—вай(ӯ): Озодӣ—худаш; субъектҳои гуногун мо—онҳо; яке—дигаре: хабарҳои синонимӣ: хурсанд шуд—шодӣ кардам; ягонагии категорияҳои тасдиқу инкор, куллу ҷузъ, умумию хусусӣ, ҷуфту ток, зиёду кам.** Дар ҳиссаҳои таркибии ҷумлаҳои мураккаби пайваст бо пайвандакҳои пайҳам тафовутҳои муқобилгузорӣ ва маҳдудияти ҳилофӣ кулл қатъӣ мавҷуд нест, ба онҳо мувофиқату умумият ва ягонагӣ наздикӣ хос мебошад. Ин аломати махсуси онҳо ба муносибатҳои муқобилату ҳилоф, маҳдудияту зиддияти том муқобил буда, хусусияти асосин ин ҳели ҷумлаҳои мураккаби пайвастро нишон медиҳад. Ин ҷо ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаб аз ҷиҳати маъно ба ҳамдигар наздик мебошанд.

§ 1224. Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайҳам бо маънои шумур мақсади ягонаи ифода доранд: ба воқеият муносибати ягонаи субъекти амалро ифода мекунанд, ҳолатҳои ягона ва ба ҳам мувофиқро нишон медиҳанд:

Большевикон ҳазор андар ҳазоранд ва тамоми халқи мо тарафдорӣ онҳост (Раҳим Ҷалил). Сахтгирӣ яке аз шартҳои асосии тарбияи кадрҳост ва кадрҳои соҳаи забон низ аз ин бояд мустасно набоянд (Шукуров).

Ин гуна ҷумлаҳои мураккаби пайваст ҳодисаву воқеаҳои ба ҳам вобастаро ифода карда, алоқа ва муносибати байни онҳоро нишон медиҳанд:

У ёддоштҳои худро бо камолӣ қиддиат ва боварӣ нақл мекард ва ба бовар қардани ман ҳам ақидаи ӯ комил буд (Айнӣ). Ҳақимҷонро чанде пеш ба комсомол қабул карда буданд ва ӯ ҳоло аввалин супориши комсомолро ба саръи қӯшиш иҷро мекард (Улуғзода).

Муносибати шумур ва ягонагӣ дар ҷумлаҳои инқорӣ барҷастатар ифода мешавад:

Рустам-амак ҷавоб надод ва Саодатбибӣ ҳам дигар исрор накард (Раҳим Ҷалил). Ҳама ҳамсоҷо «Аз боло ҳазар» гуфта, худро дур гирифта мегаштанд, касе на ба ҳавли онҳо меомаду на касе онҳоро ба хонааш меовард (Ақобиров).

§ 1225. Мувофиқати маъноӣ қисмҳои ҷумлаи мураккаби пайваст аз рӯи амалу ҳолат, аломату хусусият ва ҳодисаю воқеаҳои дида мешавад, ки дар онҳо ифода меёбанд:

Мурод ба қораш рафт ва Соро ҳам аз ҷояш хеста, қорҳои рӯзгорашро сар қард (Айнӣ). Вай ҳамчун ҳамеша хушҳол буду табасуми латифи ба худаш хоси ӯ дар рӯяш мешукуфт (Раҳим Ҷалил). Хар дун онҳо низ ғамгин буданд ва ҳар ду низ худро дар ин фочиа то андозае масъул ва гунаҳкор медонистанд (Иқромӣ). Таърих бе сол ва забон бе мисол нашояд (Мақол). Туроб қиёфани мағрурони чапаннамо дошт ва нигоҳаш ғустохонаи худписандвор буд (Иқромӣ). Гӯшани ба ҳавзчаҳо ҷаздики суфа гилему кӯрпачаҳои густурда дошт ва аз он ҷо се нафар—Маҳмадулло, Зоқир ва шаҳси ношиносе менишастанд (Кӯҳзод).

Дар қисмҳои ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҳели мазкур амалиёту ҳаракати субъектҳо ба ҳам мувофиқат карда, хусусияти синонимӣ мегиранд:

Оймулло ин як-ду қалимаро хонду **гирист**, падару модар ҳам боз **ғиғону нагаро баланд қарданд** (Иқромӣ). Давлат чашм аз меҳмон

намеканд, меҳмон ҳам ба Давлат ким-чӣ хел маънидор нигоҳкунон мулоим табассум мекард (Ниёзӣ).

§ 1226. Ягонагӣ, мувофиқату умумияти маъноии қисмҳои ҷумлаи мураккаб ҳамчунин дар тарзи ифодаи морфологӣ ва синтаксисии онҳо ифода меёбад. Дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайвасте, ки ба рои ифодаи шумур меоянд, ғайр аз пайвандакҳои **ва**, **-у**, **(-ю)**, ҳиссаҷаҳои **ҳам**, **низ** омада, тарзи ифодаи муносибати пайҳамро равшантар мекунад, ягонагӣ, ба ҳам вобастаю алоқаманд будани предметҳо, ходисаҳо, фактҳо, амалу процессҳоро таъкид менамоянд ва қувват медиҳанд. Ҳиссаҷаҳои **ҳам**, **низ** баъзан дар ҳар ду қисм ва бештар дар қисми дууми ҷумлаи мураккаб меоянд:

Муғулон тоб наоварда, пас гаштанд ва Темурмалик ҳам онҳоро то аз назарҳо дур шудан пеш карда рафт (Айнӣ). Ман ҳам ҳаминҳо барин мепушида бошам, ман ҳам мисли инҳо механдида бошам (Сорбон).

Дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайҳам амалиёт метавонад ба як субъект тааллуқ дошта бошад ё ба субъектҳои гуногун:

а) Таъсиру ҳаракати як субъект. Дар ин қабил ҷумлаҳои мураккаб иҷрошудаи амал (субъекти грамматикӣ) як шахс бошад ҳам, тарзи ифодаи морфологӣ он гуногун аст. Вай аз як исм, ё ки дар қисми якум исму дар қисми дуум қонишин ё қонишину шумора меояд:

Назар ба қавли падарам, бисъёр чоҳо ва деҳаҳоро рег зер кардааст, бисъёр киштзорҳоро нобуд кардааст ва, аз ҷумла, боғи ангури бобоямро ҳам рег пахш кардааст (Айнӣ). Саҳар рафта ёғлогиро оварда монд ва худаи ҳам дар як тарафи он нишаст (Айнӣ). **Мард** чароғи гиронда, Саид Амонро дар суфаи пеши хонааш ба рӯи кӯрпачаи нарма нишонид ва худ чойники тунукаро аз об пур карда, бар болои қарасинка монда омад (Мухаммадиев). Муғулҳо бо шунидани ин сухани Темурмалик ба ҷунбиш омаданд ва ҳамаашон шамшерҳояшонро аз ғилофҳо кашида, ба Катаган-уғлон нигоҳ карда мунтазири фармони ӯ шуда истоданд (Айнӣ). Модару духтар ба пешвози вай ба по хестанд ва ҳарду даст пеш гирифта салом доданд (Иқромӣ).

Мубтадоҳои параллелии қисмҳои ҷумлаи мураккаби пайваст бо калимаҳои ҳамҷинс ифода меёбанд:

Он ҳо як дег меҷушид ва дар назди оташдон ду табақ тушбери хом меистод (Амонов). Ҳар рӯз модараш ба кор мерафту модаркалон дар хона монда, тамоми қорҳои рӯзгорро саришта мекард (Ҳаким Карим).

б) Таъсиру ҳаракати мубтадоҳои гуногун. Мубтадоҳо гуногун бошанд ҳам, тарзи ифодаи онҳо амалҳои дар як вақт воқеъшавандаро дар назар дорад. Чунончи, мубтадоҳои симметрии амсоли **яке—дигаре**, **баъзе-баъзе**, **ин-вай**, **ман-ӯ**, **як қисм-қисми дигар**, **як гурӯҳ-гурӯҳи дигар** бештар бо мақсади ба таври ҷида номбар кардан, шумурдани амалу ҳолат ва ё воқеаи ҳодиса истифода мешаванд:

Баъзе шунавандагон ба ин сухани ӯ ханда мекарданд ва **баъзе**ҳо ба ӯ дашном ва нафрин дода, аз пеши дӯкони ӯ дур мешуданд (Айнӣ). **Ваяш** ба сайри лола мераваду **инаш** ба шаҳр коҳ бурда фурухта меояд (Раҳим Ҷалил). **Ман** самоворро чушонда тайёр нигоҳ медоштам, ҷои даркориро дам карда медодам ва **дигарон** он чойникҳоро ба меҳмонхона бурда медоданд (Айнӣ). Қорӣ аз зина фурумада рафт ва бойбача хандакунон ба хона даромад (Айнӣ). **Як писари ӯ**—Бако Ризоев дар комбинати абрешим қор мекарду **дигараш**—Сафо Ризоев муаллими мактаби миёна аст (Раҳим Ҷалил).

§ 1227. Ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаб дорои хабарҳои муштарак мебошанд (дар қисми дуум хабари қисми якум такрор мешавад). Дар ингуна мавридҳо такрор пашудани хабар низ мумкин аст:

Қозӣ ба дарахте такья карда сари дупо нишаст ва ҳамсӯҳбатонаш ҳам ру ба рӯяш нишастанд (Айнӣ).

Бо хабар аъзоҳои тобеи он низ омада метавонанд:

Хозир падарам ҳам ҳамин чавон аст, модарам ҳам (Айнӣ). Ха-

маи маъмурон, ҳамаи навбатдорони ошъёнаҳо, ҳамаи хизматгорзанои маро **хуб мешиносанд**, ман ҳам—онҳоро («Садои Шарқ»).

Дар забон ҳолати такрор нашуда, дар қисми дуҷум омадани синоними семантикии хабар бештар мушоҳида мешавад:

Ба рӯи суфа сояи ғафси девори хона **афтодааст** ва рӯи ҳавлиро сояи дарози сафедор **фаро** гирифтааст (Амонов). Раҷаб ба кабинети худ **даромад** ва аз қафояш Сабур ҳам ба он чо **дохил шуд** (Раҳим Чалил).

Дар ҳолатҳое, ки хабарҳо айнан такрор намешаванд ва ё ҳодисаи ба таври синоним ҷойгир шудани онҳо дида намешавад, тарзи параллелии хабарҳо дар замон ва намуд мувофиқат кардани онҳоро таъмин менамояд ва ин ҳодиса яке аз аломатҳои барҷастаи ҷумлаи мураккаби пайвасти хели мазкур мебошад:

Дар солҳои Ҳокимияти Советӣ партия ва ҳукумат ба таълими забони модарӣ **аҳамияти хеле калон медиҳанд** ва забони модарӣ яке аз фанҳои асосӣ **ба шумор меравад** («Газетаи муаллимон»). **Дар хона Бибиноша** дар ҷойҳои худ ёзида **гап мезад** ва Гулбиби ба суҳбонии ӯ **гӯш** дода пойҳои ӯро **меомӯшад** (Айнӣ). Дар ин дам дар ошхона кайвонӣ ва хизматгорҳо ҳамин **завола мекарданд** ва дар болон суфа оими калонӣ қаҳ-қаҳзанои хандида нишаста, бо Бибизағора **шӯҳихо мекард** (Икромӣ).

§ 1228. Дар сурати ифодаи ягонагӣ ва параллелизми семантикии сараъзоҳо такрор ва параллелизми маънои аъзоҳои пайрав низ имконпазир мегардад:

Дар ин чо **ба рӯи суфаи** сербаре барои нотикон чо тайёр карда буданд ва дигарон ҳам **дар гирди суфа** қарор гирифтанд (Икромӣ).

Дар ин қабил ҷумлаҳо параллелизми пурраи луғавию грамматикӣ низ мумкин аст:

Бачаҳои Кӯчаи Боло бомбабом пешини мо меоянд ва мо бомбабом пешини онҳо меравем (Амонов). Ҷабинаш пургирех, фикраш пургирех ва дилаш гирехбаста буд (Кӯҳзод).

Дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти панҷам параллелизми пурраи ҳам сараъзоҳо ва ҳам аъзоҳои пайрави ҳиссаҳои предикативӣ имконпазир мебошанд:

Дар баҳорон **лолаҳо** мешукуфанд ва дар тобистон **меваҳо** мепазанд (Шукӯҳӣ). Бастакорон **сӯрудҳои тоза** эҷод карданд ва нави-сандагон **китобҳои нав** навиштаанд (Шукӯҳӣ).

Дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти, ки ҳиссаҳои онҳо бо параллелизми пурраи аъзоҳои ҷумла ва бо хабарии номӣ ифода шудаанд, ҳодисаи эллипсис бештар рӯй медиҳад:

Овози аввал овози Гулрӯи ӯ ва овози сонӣ аз онӣ модараш буд (Раҳим Чалил). Номии худаш Ёдгор ва номии падараш Бозор аст (Айнӣ).

§ 1229. Дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҷузъи умумие меояд, ки мазмуни воҳидҳои предикативии онҳо ба он вобастагӣ дорад:

Дар лаби ҷуйбор ду қарнайчини солхӯрдае қарнай менавохтанд ва ҷавони барнои коматбаланде ҷусту-ҷолок пағора мезад (Улуғзода).

Дар ин вақт шапалакчан зебӯе дар парвоз шуд ва гунҷаи гуле ханда кард (Шукӯҳӣ). Ҷашмони қорихон ҷавони мо **ҳангоми шунидани ин ҳикоят** аз барқу шӯълаҳои ҷанговарона медураҳшиданд ва худӣ қорихон ҷавон дар ҷои истодаашон беқаророна пой мекуфтанд (Муҳаммадзев).

Ҷузъи умумӣ дар шакли ҷумлаи алоҳида низ меояд ва қисмҳои ҷумлаи мураккаби пайвасти ба он мувофиқат мекунад; онҳо ба тарикӣ ҷида омада, ҳамчун шарҳу тафсилот ё натиҷаву оқибати он ҷумла воқеъ мегарданд. Аз ин ҷост, ки дар байни қисмҳои ҷумлаи мураккаб муносибати шумур—ягонагии факту амал, воқеаву ҳодисаҳо равшантар намурад мегардад:

Зимистони Бухоро он қадар сербориш намешуд: як-ду бор барф меборид, лекин аксаран зуд об шуда мерафт ва биҷобар он дар зим-

стон ҳам дар кӯчаҳои Бухоро шамоли сард чанг мехезонид (Икромӣ). **Пас якбора мақоми дойра тағйир ёфт**, оҳанги шӯхона садо доду суруди «ёр, ёр, ёре, абрукаш думи море...» сар шуда рафт (Икромӣ).

§ 1230. Параллелизми маъноӣ ва модалию структурии байни қисмҳои ҷумлаи мураккаби пайвасти мазкур дар он зоҳир мешавад, ки онҳо мазмунан хусусияти ахборӣ дошта, муносибатҳои реалии олами воқеӣ ва ҳолатҳои экспрессивию ғайриэкспрессивиро ифода менамоянд, ягонагии умумияти онҳоро аломатҳои асосии ҷумла нишон медиҳанд:

Райони моро намояндагони миллатҳои гуногуни мамлакатамон обод намудаанд ва, хушбахтона, маркази он сол аз сол ободу зебо мегардад («Ҳақиқати Ленинобод»). Ҳарсе пиёда борҳояшонро пуштора карда нисфи шаб ба манзил расиданд ва бешабон онҳоро дуртар аз хонааш, дар пеши чайлаи аз шохҳои дарахт сохташуда пешвоз гирифт (Ниёзӣ). Забон организми зиндаи ҷамъият аст ва ҳамаи қоидаҳои он муҳимму асосӣ мебошад (Маъсумӣ).

§ 1231. Хусусияти ягонаву якхелаи маъноӣ қисмҳои ҷумлаи мураккаби пайвасти хели мазкур ҳамчунин аз рӯи интонацияи махсуси баёни онҳо маълум мешавад. Ин интонация, албатта, ба маъноӣ умумии ҷумла ва соҳти ҷузъҳои он вобаста аст, аммо чизи муҳим ин аст, ки дар байни қисмҳои якбора қатъ гардидани интонация ва ҷудой хис карда намешавад. Баръакс, сар аз ҷумлаи якум—пеш аз пайвандак андак фосилаи номаълум хис карда шуда, якбора ҷумлаи дуюм сар мешавад, ғӯе ки мазмуни ҷумлаи якум ба мазмуни ҷумлаи дуюм вобаста мешавад. Чунин тарзи ист ба ҷудо ё қанда шудани қисмҳои ҷумлаи мураккаб роҳ намедиҳад ва онҳо бо якдигар бе ҳеч гуна монеа алоқаманд мешаванд. Ин тарзи ҳамбастагӣ ва ягонагии интонационӣ ҳам, албатта, ба вобастагии дутарафаи маъноии факту ҳодисаҳои, ки дар қисмҳои ҷумлаи мураккаб номбар мешаванд, бевосита алоқаманд аст:

Бешазор ба охир расиду заминҳои кишт, сабзавотқорӣ деҳқонҳои кишлоқҳои он атроф сар шуд (Икромӣ). Тобистон омаду таътили мактабҳо сар шуд (Ниёзӣ).

Роҳҳои ифодаи муносибатҳои замони дар ҷумлаи мураккаби пайвасти пайвандакдори паиҳам

§ 1232. Дар ташкил ва ифодаи муносибати муайяни маъноии ҷумлаи мураккаби пайваст мутобиқати замони қисмҳои он, ки ба восити хабари ҷумлаҳои содда ифода меёбад, аҳамияти махсус дорад. Замони воқеъ гардидани амалу ҳолати ҷумлаҳои мураккаби пайваст ба мавриди сухани гуянда вобаста аст, бинобар ин амалу ҳолати қисмҳои таркибии онҳо аксар вақт бо шаклҳои феълӣ замони гузаштан сиғаи хабарӣ ифода меёбад. Ҳодисаю воқеаҳо дар як вақт, дар як мавриду лаҳза ва ё паси ҳам воқеъ мегарданд.

Дар як вақт, дар як лаҳза воқеъ гардидани амалу ҳолат ба мафҳуми ҳамзамонӣ дохил шуда, паи якдигар ба амал омадани онҳо муносибати паиҳамзамониро ташкил медиҳад.

§ 1233. **Муносибати ҳамзамонӣ.** Дар ифодаи муносибати ҳамзамонии амалу ҳолати шаклҳои замони феъл (хабари ҳиссаҳои таркибӣ) аксар вақт як хел буда, бо ҳамдигар аз ҷиҳати замон мувофиқат мекунанд:

Мо худро дар торикии зери долони раста гирифта, ба суфачаи дӯконе баромада, дар паси сутуни долон пинҳон шуда истодем ва ман аз суфачаи дӯкон як порча хишти пухтаро қанда гирифта ба ҳар эҳтимол тайёр шуда истодам (Айнӣ). Аз бомаш дудкаши тунукагин зада баромада менстод ва аз он дудкаш дуди ғализи вазнине берун омада, паст-паст паҳн мешуд (Улуғзода).

Хабари ҳиссаҳои предикативии ҷумлаҳои мураккаби пайвасте, ки дар асоси муносибати ҳамзамонӣ ташкил мешаванд, бештар бо шаклҳои феълӣ давомнок ифода меёбанд:

У трактор меронду гунчишкон бо шӯру ғавго аз паси трактор ба ниҳолҳои пахта омада менишастанд (Шукӯҳӣ). Лампаи мудаввари 40-ум... ба пайкари серпахлу ва ба рӯю мӯи аз кӯҳансолини генерал хабардиҳанда шӯъла меафканд ва забонаки чароғ ҳар замон аз мавҷу гулдурӯси туппарониҳои наздик ба ларзиш омада, лип-лип бозӣ мекард (Ниёзӣ).

Баъзан хабари яке аз ҷумлаҳои содда бо намуди мутлақи феъл ҳам ифода мешавад. Бо вучуди ин амалу ҳолати ҳарду ҷумлаи содда як замонро далолат мекунад:

Ману Пулодбой дар меҳмонхона—корхонаи амаки Мирҷамол по ба сандали дароварда бозӣ карда нишаста **будему** амаки Мирҷамол дар назди чорбоғ болои сандалича нишаста ба рӯи зонуяш чарм гирифта маҳси **медӯхт** (Амонов). Аммо бо сабаби он ҳама корҳои дилбеҷокунанда иштиҳои ман **кӯр шуда буд** ва дилам **чизе наметалабид** (Айни).

Хабарҳо амалу ҳолатҳои тақроршавандаро ифода мекунанд:

Ин гуна шаб бештарин бо баъзи музика ва ракс мегузашт ва дар вақти дамгирии навозанда ва хонандагон мушоира ва ё лағифагӯӣ сар мешуд (Айни). У акнун ҳамеша маро масҳара карда гап мезад ва дигарон хоҳу нохоҳ бо хандаҳои худ ўро дастгири мекарданд (Акобиров).

Ифодани доимӣ будани амалу ҳолат ва ё аломату хусусият низ ба мафҳуми ҳамзамонӣ дохил мешавад:

Дар тарафи дигари ин хона як суфани васеи баланд буд ва дар рӯи вай як лағлини тахтагини бисёр васеъ ниҳода шуда буд (Айни). Вай одатан моҳи март гул мекунад ва гулҳояш бӯи хуше доранд (Файзуллоев).

Амалу ҳолат ва хусусияту аломати ҷумлаи соддан якум характери доимӣ дошта, дар замони гузашта содир мегардад, хабари ҷумлаи соддан дуҷум амали дар ҳамон ҳолат воқеъгардидааро ифода менамояд:

Занаш дар фермаи колхоз говҷӯш буду писари яккаву ягонааш Фирӯзҷон ҳамин тобистон ба хондан рафт (Файзуллоев). Хучра танг буд ва онҳо зону ба зону нишаста сӯҳбат мекарданд (Кӯҳзод). Илми Ленин дарёи бузург аст ва мо аз қатраҳои вай баҳравар шудаем (Раҳим Чалил).

Дар таркиби ҷумлаи мураккаб мавҷуд будани аъзои умумӣ муносибати ҳамзамонии хиссаҳои ҷумлаи мураккабро равшантар нишон медиҳад:

Дар шаҳнишини хона музикачиён менавохтанд ва баъзе занон мераксиданд (Айни). **Дар ҳамин вақт** дар ақиби тиреза саллаи симбӯи Мирзобаҳодур-оқсаққол намудор шуд ва шишаи тиреза чарангос зада майда шуда рехт (Раҳим Чалил).

Дар таркиби ҷумлаҳои содда хиссаҷаҳои ҳам ва на тақрор омада, робита ва ҷиҳати ҳисси онҳоро қувват медиҳанд:

Ман ҳам мефаҳмам, ту ҳам доништа истода кор кун (Иқромӣ). Фақат ҳозир дар он ҷо на ҳавз буд, на руд (Айни). Бе меҳнат на тан солим асту на фикр («Садон Шарк»). Дар ҷамъияти социалистӣ на синфи зolim ҳасту на синфи мазлум («Ҳақиқати Ленинобод»).

§ 1234. **Муносибати паиҳамзамонӣ**. 1. Хабарҳои ҷумлаҳои соддан таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайвасте, ки амалу ҳолат ва ё ҳодисаю воқеаҳои дохили онҳо паси ҳам содир мешаванд, одатан ба шаклҳои феъли замони гузаштаи мутлақ ифода меёбад ва бо ҳамдигар ба тарзи мураттаби ҷойгиршави худ аз рӯи замон мутобиқат мекунанд:

Муғулони тоб наоварда пас гаштанд ва Темурмалик ҳам онҳоро то аз назарҳо дур шудан пеш карда рафт (Айни). Он меҳмон аз хӯрчин тиреро гирифта, ҷои холи шудагии таппончаи худро пур кард ва онҳо аспҳошонро савор шуда аз рабоб баромаданд (Айни). Ҳамсафарон аз кӯҳан масҷид баромаданд ва ман аз дунболи онҳо равон шудам (Муҳаммадиев). Аробан пур аз қанорҳои пахта дар назди

ва низ омада, маънии ба ҳамдигар мувофиқат кардани сабабу натиҷаро равшантар нишон медиҳанд:

Аъзоёни бригада завқ карда механдиданд, Афзал ҳам баробари ҳама механдид (Акобиров).

Дар як қисми ин гуна ҷумлаҳои мураккаби пайваст хабари ҷумлаи соддаи якум ба таври инкор меояд ва ҳамин мафҳуми инкору рад боиси ба вучуд омادани оқибату натиҷаи муайяне мегардад: Бо таъсири ин аҳвол аз гулӯи Шоҳмирзо ва Шариф ҳам ош ва нон нагузашт ва таомро ба як сӯ ниҳода, ҳар ду кати Одинаро бардошта ба даруни самоворхона дароварданд (Айнӣ). Наргис набаромад ва Дадочон тамом маънос шуда баргашт (Икромӣ).

§ 1238. Хабарӣ ҷумлаи соддаи якум дар намуди мутлақ ва ба таври умумӣ гуфта шуда, хабари ҷумлаи дуюм бо намуди давомдори сиғай хабарӣ ифода меёбад, ҷумлаи якум ҳамчун шартӣ иҷрои амалу ҳолати ҷумлаи дуюм воқеъ мешавад:

Ақнун заминҳо аз ғўзапоя тоза шуда, қорҳои тирамоҳӣ ба охир расида буданд ва Нуралӣ ба осиеву обҷувозсозӣ муқобил баромаданро лозим намедонист (Улуғзода). Пахтазорӣ нағз ҷуфткарда ва аз шўраю печак тозашударо об монда буданд ва замин хело ба назар сиёҳчатоб менамуд (Файзуллоев).

Дар аввали ҷумлаи якум ҳиссаҷаҳо, калимаю ибораҳои туфайлӣ, калимаҳои модалӣ омада, шарт ва зарурати ифодаи амали ҷумлаи якумро таъкид мекунад, дар ин ҳолат ҳамчун натиҷаи ҷумлаи якум воқеъ гардидани ҷумлаи дуюм равшан зоҳир мегардад:

Дар ҳақиқат ҳам, муҷрибаам ба ӯ барои ман пурнатиҷа баромад ва ӯ сабаби ҷудоиро бо тафсил гуфта дод (Айнӣ). Шеърӣ сеҳрангези Бедил ҳатто худӣ Оймуллоро ба шўр андохт ва ӯ тоқат карда натавониста мисраи охирини ғазалро боз такрор хонд (Икромӣ).

Дар қисми якуми ҷумлаи мураккаб ҳиссаҷаи **кошки** (**кош**) омада, хоҳиш ва орзуо омоли ғўяндаи сухан ва ё иҷрокунандаи амали қисми якуми ҷумлаи мураккабро маълум мекунад:

Кошки, мо ҳам дар қишлоқамон тезтарак қолхоз мекардему ту барин ягон ҷавони меҳрубони рағанолуде тракторашро ҳай карда заминҳои моро ронда меод (Икромӣ). Оҳ, **кош**, ин саволро ӯ дар **ҳоб** не, дар бедорӣ меод ва ман бо тамоми ҳастӣ, бо тамоми вучудам ба ҳама шунавонда нидо мекардам ... (Файзуллоев). **Кошки**, ба хонам мо ҳам шумо барин меҳмони азиз биёяндӯ мо аз дилу ҷон Ҷизмат кунем (Акобиров).

§ 1239. Қисми дуюми ҷумлаҳои мураккаби пайвасти сабабу натиҷа дар баъзе мавридҳо оқибати умумии ҷумлаи мураккабро ифода мекунад ва ин чиз ба воситаи ҷонишинҳои ишоратӣ ифода меёбад:

Овози гуп-гуп ва якҷайл қўфта шудани пахта дар ҳама ҷои хавлӣ шунида мешуд ва ин ба гушӣ Холдорхон мусиқӣ барид, нақоран шодӣна барин мерасид (Икромӣ). Модари Ҳамроҳ ба вай шеърҳои хуби шоирони классикро ёфта меод, нозуқиҳои сухан ва лутфу кинояро шарҳ меод ва ҳамаи ин ба Анбари Ашқ дилписанд ва мақбул мешуд (Икромӣ). Ҳоло дар пеши назари вай Сабур бо ҳамон нигоҳи бешармонааш намудор гардида буд ва аз ин нафрати Гулрӯ нисбат ба ӯ боз аз нав пайдо гардид (Раҳим Ҷалил).

§ 1240. Замони воқеияти ҳиссаҳои дуюми ҷумлаи мураккаби пайваст бо маънои сабаб- натиҷа ба воқеияти амалу ҳолати ҳиссаи якуми онҳо вобаста мебошад. Дар байни қисмҳои таркибии ҷунин хели ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайҳам асосан муносибати пайҳамзамонӣ дида мешавад:

Он солҳо деҳқонон заминҳои амлокро намекоштагӣ шуданд ва заминҳои қорам хорзор шуда монданд (Айнӣ). Беков ҷароғи давраро афрўхт ва нақшу нигорҳои шиғти қандақориноки хона, табақҳои деворӣ, ҷинворҳои зарҳалдор аз равшанӣ бештар медурахшиданд (Раҳим Ҷалил). Дар аввали баҳор барфҳои сари қўқҳо ҳам об шуда раф-

танд ва пас аз наврӯз ҳаво гарм шудан гирифтгу дар вақти гули сурх сабзаҳо зард шуданд (Икромӣ).

Дар ҳиссаҳои дуҷуми ин қабил ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайҳам унсурҳои луғавии он гоҳ, он вақт, баъд аз он, пас аз он, ҳамин вақт, дар он вақт, ин дам, ҳамон дам ва монанди инҳо омада, муносибати замониро равшантар менамоянд:

У дар фуруварди ҳар ғазалҳои ба ҳавои уфар лаълӣ менавозад ва дар он вақт барои гарм кардани базм раққос ҳам лозим аст (Айний). Шодигул ба тарафи кӯрпача равон гардид ва ҳамон дам аз пушти дарахтон Мӯсоев пайдо шуда монд (Улуғзода). Ниҳоят, қолинчаашонро ба сояи сафедор кашида, дастархон кушоданду ҳамин вақт мо ба хотирашон расидем (Амонов). Дар замонҳои қадим ба деҳан мо гоҳ-гоҳ қипчоқиҳои кӯчманҷӣ ҳуҷум мекарданд ва он гоҳ пирон, занону кӯдакон ба Сари Қалъа паноҳ мебуданд ва ҷавонон бо ғоратгарон ҷангида, онҳоро аз деҳа дафъ мекарданд (Улуғзода).

Дар баъзе ҷумлаи мураккаби пайваст бо маънои сабабу натиҷа муносибати ҳамзамонӣ низ дида мешавад:

Хешамон саргарми кори худ буд ва ман барои ӯ гӯё дигар вучуд надоштам (Амонов). Ин ғиёҳи пурқиммат дар табиат хеле кам дучор меояд ва барои ёфтани баъзан одамон моҳҳои дароз сарсонӣ саргардон кӯҳ ба кӯҳ мебароянд («Маориф ва маданият»). Ҳаво хеле торик шуда буд ва дар лаби бони ҳуҷраҳо чароғҳои шамъшакли электр фурузон буд (Мухаммадиев).

§ 1241. Дар баъзе ҷумлаҳои мураккаби пайваст ҷумлаи дуҷум сабаби воқеъ гардидани амали ҳолати ҷумлаи якумро мефаҳмонад:

Аммо маро хоб намебуд ва фикрам дар сабаби тар кардани пахтаҳои хушк банд буд (Айний). Ман аз ҳамаи ин корҳо чизеро нафаҳмидам ва ҳамаи ҳавасам ба нақоранавозии худ банд буд (Айний).

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдори пайҳам бо маънои ҳилофи

§ 1242. Дар ин навъи ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайҳам фикри ҷумлаи дуҷум (ё ҷумлаи сонӣ) бар ҳилофи фикри ҷумлаи якум ифода мешавад ё ин ки аз рӯи маантиқ байни онҳо номувофиқати дида мешавад:

Шарофат-хола суҳанони Нуралиро мешуниду ақлу ҳушаш ба ҷои дигар буд (Улуғзода). Анборҳои бой аз ғалла пур буданду ғаллакорони шикамсерӣ намехурд (Раҳим Ҷалил). Ҳама кайҳо нишастанду ӯ ҳанӯз рост истода ба тасмаҳои гулдӯзии ба ҳар ҷои девори хайма овезоншуда наздик рафта, бо диққат зеҳн мемонд (Мухаммадиев).

Дар ин гурӯҳи ҷумлаҳои мураккаби пайваст муносибати мувофиқат накардан, муқобилгузори ва ҳилофу зид на аз маънои пайвандакҳои пайҳам, балки аз таркиби луғавии қисмҳои ҷумлаи мураккаб ба амал меояд.

Боре дарди чашм шуда, як ҳафта аз кор мондам ва дорую давои табибон ғайри надод (Икромӣ). Ҳамаи гапро шумо медонистеду ман гаранг шуда гаштем (Икромӣ). Нарҳи ин хел корҳои дастагулкорӣ хеле қиммат буд ва харидори онҳо ҳам кам набуд (Амонов).

Ҳаминро бояд гуфт, ки бештарини ҷумлаҳои мураккаби навъи мазкур бо ёрии пайвандакҳои энклитикии -у/-ю/ ташкил меёбанд ва серистеъмол аст. Вай бо ҳиссаи якуми ҷумлаи мураккаб меояд ва калимаи бо вай омада кашидатар талаффуз меёбад, зади маантиқӣ қабул намуда, пас аз он фосилаи муайяне ба амал меояд. Он бо ҷунун оҳанги кашиншоки маънодоре талаффуз меёбад, ки пас аз он воқеъ шудани фикри нави муқобили ҷумлаи соддаи якум фавран ҳис карда мешавад. Хусусиятҳои асосии ҷумлаҳои мураккаби қолиби мазкур аз инҳо иборат аст.

1. Дар қисми дуҷуми ҷумлаҳои мазкур унсурҳои луғавии ифодакунандан маънии ҳилофи муқобил ва ё зидди номувофик омада, дар айни ҳол маънии ҳилофии пайвандакхон пайҳамро равшан мекунад:

Ахрорхоҷа буду побуди моро ҳисоби қарзаш мегирад ва ҳеҷ не ки он қарз тамои шавад (Иқромӣ). Ҳавои даруни вагон аз бисёрин одам гарм гардида, вайрон шуда буд ва Дадочон ноилоҷ аз ҷо наҷунбида, аз ҳамон ҳаво нафас гирифта меомад (Иқромӣ).

2. Дар ҳар ду ҳисса таркибии ҷумлаи мураккаби пайвасти унсурҳои маънан мутақобили якдигар меоянд, ки онҳо таносуби нобаробару ба ҳам номувофики ҷумлаи ҷумлаҳои ташкил медиҳанд. Таносуби зиёду кам, калону хурд, пасту баланд, танҳою ҷамъ аз ҳамин қабил мебошад:

Соле як ё ду маротиба ба Қуканд меомаданду мухлисонашон як умр гап он касро меғуфтанд (Раҳим Ҷалил). Ҳамааш шуда 12 сол ба остонаи як хона қадам гузошанд ва Давлат ягона фарзанди онҳо буду бас (Ниёзӣ). Ҳама ҳамдигарро фишор дода ба сари фаввори он об ҷамъ мешуданду дар ақиби онҳо се-ҷор нафар муйсафедон хоктӯдаро каландкаш қарда, ким-чиру ҷустуҷӯ мекарданд (Раҳим Ҷалил).

3. Маънои ҳилофи номувофикии байни ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаб бо ёрии оҳанги гуногуни онҳо баъзан тааҷҷубангез ва баъзан кинояомез равшантар ифода меёбад. Ин гуна ҷумлаҳо ҳоси забони гуфтугӯянд:

Дилором-хола барин зани мӯҳтарам ва ба ҳама маълуму машҳур меҳраду вай беҳабар меконад (Иқромӣ). Вай худобеҳабар як табарқуҳнааша баҳона қарда ин қадар иллату миннат қарда истодасту ту баромада тарафи вая мегири! (Амонов).

4. Дар ҳиссаи дуҷуми ҷумлаи мураккаб ҳиссаҳои гуногун омада, тобиши ҳилофии онро пурқувват мекунад:

Парерӯз раис, парторг ва одами райком дар байни худ гап-гап қарда истода буданду имрӯз аллақай тайёр ҳам шудааст-дия (Ниёзӣ). Худам маъқул нею ордам ширин-мӣ? (Муҳаммадиев).

§ 1243. Ҳамин тавр, интонацияи махсус, тарзи махсуси талаффузи пайвандакҳои -у/-ю/, танфиси байни ҷумлаҳо, истифодани ҳиссаҳои гуногун ба ҷумлаи хели ҷумлаҳои мураккаби пайвасти як хусусияти мадони равшан ва фарқкунанда мебахшанд, ки онҳоро на фақат аз дигар хелҳои ҷумлаи мураккаби пайвасти пайвандакдори пайҳам, балки аз ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдори ҳилофӣ (бо пайвандакҳои **аммо**, **вале**, **лекин...**) ҷудо мекунад. Онҳо кашидатар ва бо эҳсоси махсус гуфта шуда, муносибати ҳилофии байни ҳиссаҳои онҳо бо ҷилоҳои маъноии тааҷҷуб, ҳайрат, киноя, маломат, пурсиш, афсӯс ва монанди инҳо омехта гардида оҳанги хитобу савол пайдо мекунад:

Як духтари бегона дӯстатон доштааст ва шумо ба вай раҳм нақарда партофта меравед (Сорбон).

Эзоҳ. Дар гуфтугӯ пас аз пайвандакҳои пайҳам гоҳо пайвандакҳои ҳилофии **аммо**, **лекин**, **вале** омада, муносибати ҳилофи муқобилгузори байни ҷузъҳои ҷумлаи мураккабро равшан ва таъкиди менамоянд. Ин гуна ҷумлаҳо дар асарҳои бадеӣ ва матбуот низ роҳ ёфтаанд:

Ура ҳасту аммо гандум дар қучо (Раҳим Ҷалил).

Наср ва махсусан назми мо анъанаҳои бой дораду аммо драматургия ҳамчун жанри адабӣ дар таърихи адабиёти мо нав буда, баъд аз Революция ба майдон омадааст.

§ 1244. Дар як қисми ин гуна ҷумлаҳои мураккаб муносибати ҳилофӣ бо тобиши қиёси ифода меёбад:

Дехконе дар замини ҳамвори васеъ қоматашро рост нигоҳ дошта, бо сарфарозӣ трактор меронд ва деҳкони дигар дар домани қӯҳ дукӯлат шуда аз паси ҷуфт мефтафт (Амонов). Дар қӯҳҳо сап-сафед барф хоб меваду замин қаб-қабуд ях меконад (Қӯҳзод). Шогирдонӣ

ӯ аксар духтаракон буданду мо се тан писарбачагон писбат ба духтаракон хеле хурдсол будем (Раҳим Чалил).

Маҳз дар ҳамин мисолҳо параллелизми структурӣ, такрори лугавӣ ва грамматикӣ, эллипсис барин аломатҳои структурни хоси ҷумлаҳои мураккаби пайваст бештар дида мешаванд:

Ростӣ гул асту дӯрӯнгӯӣ хори он («Занони Тоҷикистон»). Занаш ҳамин қадар хунарҳо доштаасту вай беҳабар (Хоҷаев). Шоххоним мезоянду Моҳхоним дард мекашад,—гуфт Оймулло бо табассум (Икромӣ). Оҳ писарам, «дилӣ модар ба фарзанд, дилӣ фарзанд ба фарсанг» гуфтагӣ барин ман дар чӣ хаёлу ту дар чӣ хаёл (Ниёзӣ).

Дар ҷумлаҳои мураккаби хели мазкур тобиши замони, аз ҷумла ҳамзамони низ дида мешавад:

Пӯлод ва Рачаб бо ҳам гуфтугӯ мекарданду Сабур чашмони бешармонан худро аз Гулрӯ паканда ваиро сар то по аз назар мегузаронид (Раҳим Чалил). Баъзан соатҳо мегузашту вай аз назди он ғӯлаҳо дур намешуд (Саттор Турсун).

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдори панҷам бо маънои қиёсӣ

§ 1245. Дар гурӯҳи дигари ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдори панҷам мазмуни умумӣ ва ҷузъии ҷумлаҳои содда ба якдигар ба тарзи қиёсу монандӣ ифода мешаванд:

Ман—гулу ту—гулреза,—Як нигар зи тиреза (Фарҳат). Занаш дар ферман колхоз говҷӯш буду писари яккаву ягонааш—Фирӯзон ҳамин тобистон хонданӣ рафг (Файзуллоев).

Дар ин гурӯҳи ҷумлаҳои мураккаби пайваст муносибати шумур ва номбаркунии факту ҳодисаҳо хусусияти қиёсӣ мегирад, фикрҳои муқоисашаванда аз ҷиҳати ифодаи мақсад ба якдигар мувофиқ меоянд:

Аз ғӯшти ғӯсфандони инҳо имрӯз деғҳои шӯришгарон меҷӯшид ва аз орду ғаллаи мусодиравудагон — амалдорон нонвойҳо барои фотехон нони гарм мебастанд (Улуғзода). У китоб мехонаду ман хузур мекунам (Раҳим Чалил). Деҳа боғу бӯстонҳои фаровон дорад ва мардумаш ҳам солиму хушсимо (Улуғзода).

§ 1246. Яке аз хусусиятҳои барҷастаи ин гурӯҳи ҷумлаҳои мураккаби пайваст ин аст, ки дар таркиби ҳиссаи якуми онҳо аъзон умумӣ меояд:

Баъди дарс як қисми бачаҳо дар бригадан истеҳсоли меҳнат мекунанду қисми дигарашон ба саҳроҳои колхоз баромада, ба падару модарашон ёри мерасонанд («Маориф ва маданият»). Тобистони ҳамоно сол ман баъди хатми донишгоҳи олии ба кор сар мекардаму вай барои дохил шудан ҳуҷҷат месупурд (Фирӯз).

§ 1247. Факту ҳодисаҳои номбаршуда ба ҳамдигар мувофиқат намекунанд, муносибати шумури қиёсӣ, ки дар байни ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаб дида мешаванд, тобиши ҳилофӣ мегирад:

Бештарини тоҷикон заминҳои амлок, яъне заминҳои подшоҳиро киштувор мекарданд ва бештарини урганҷиён майдабаққоли доштаанд (Айнӣ). Бештарини ҳазонии ҷаҳон хунар аст ва бадтарини офат—бекорӣ («Маориф ва маданият»). Мақсади ман афсонаи шунидан ва мақсади вай ба воситаи афсонагӯӣ хоби ҳудашро гурезондан буд (Улуғзода).

Азбаски предметҳо ва аломату амалиёти онҳо ба таври муқоиса ном бурда мешаванд, мубтадо—субъектҳои грамматикӣ ҳиссаҳои таркибии ҷумлаҳои мураккаби пайваст бештар ба тарзи мувозӣ яке..., дигаре; гурӯҳе..., гурӯҳи дигар; як тараф..., тарафи дигар; як қисм..., қисми дигар; ман..., ӯ ва монанди инҳо ифода мешаванд:

Як қисми одамони яроқдор ба ҳар тарафи рабӯт паҳш карда даромаданд ва қисми дигарашон дар гирдогирди рабӯт ҳар ҷо-ҳар ҷо

қаровул истодаанд (Айнӣ). Хурдсолтарини инҳо дар шабҳои барфу борон бар рӯи санг нишаста дарс такрор мекарданд ва калонсолтаринашон дар миёнсари мадраса нишаста дарси худро тайёр менамуданд (Айнӣ). У аз боло, аз тарафи мактаб меомаду ман ба хона мерафтам (Амонов).

Чунии тарзи параллелизми ифодаи мубтадоҳо ва амалу ҳолати қиёсшавандаи онҳо тартиби ягонаи тарзи ифодаи ҳиссаҳои таркиби-ро ба вуҷуд меоварад:

Бародарони калони ӯ дар боғ кор мекарданд ва модараш бо савачӯб пахта сава мекард (Улуғзода). Шавҳараш — Рустам дасттанҳо буди модари вай пир буд (Раҳим Ҷалил). Асирон сангхоро ба лаби дарё оварда хирман мекарданд ва муғулони онхоро дар об рехта, барои худ роҳи хушкӣ месохтанд (Айнӣ).

Ин тарзи параллелизми структурӣ, яъне тартиби якхелаи ифодаи аъзоҳои ҷумлаҳои содда бонси ба амал омадани ҳодисаи эллипсис мегардад. Дар ҳолати як хел будани хабари қисмҳои муқоисашаванда дар ҷумлаи дуум хабар такроран намеояд. Ҳодисаи эллипсис бандҳои хабарӣ ва феълҳои ёридиҳанда бештар воқеъ мегардад:

Деҳқонон имрӯз ба сари замин нарафтанд ва қосибон — ба сари дастгоҳ (Раҳим Ҷалил). Мадрасаҳои Самарқанд подахона ва мадрасаҳои Бухоро ғарибхона гардида буданд (Айнӣ). Гулрӯро шабона ҳам дар хона ором намегузоштанд. Ӯ, ба қавли Саодатбибӣ, қозӣ шуда буди Ханифаи аз шавҳар фотиҳачудо — одами қозӣ (Раҳим Ҷалил).

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдори пайҳамро бо маънои кулли ҷузъ

§ 1248. Асоси муносибати маъноию грамматикӣ байни ҳиссаҳои таркибии гурӯҳи дигари ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдори пайҳамро таносуби семантикӣ-структурӣ мафҳумҳои кулли ҷузъ ташкил медиҳад, ки мувофиқи ин, одатан, дар ҳиссаи якуми ҷумлаи мураккаб маънои бутун ва ё умумӣ ифода ёфта, аз қаторҳои лугавии ҳиссаи дууми он мазмуни ҷузъ, қисм ва конкрет бармеояд. Мазмуни ҷузъ ва конкрет ба таври алоҳида нишон дода, махсус қайд таъкид мешавад:

Албатта, ҳамаи рафиқон ба базми Искандар толиб будани худро бо як забон баён карданд ва Қорӣ-Ибод ҳам барои ташкил кардани ин кор ҳамон замон аз ҷояш хест (Айнӣ).

Таносуби кулли ҷузъ ва ҷузъу кулл барои он асоси муносибати грамматикӣ маъноию байни ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаби пайвастро ташкил дода метавонад, ки амалиёти мувофиқи якдигари субъектҳои грамматикӣ дар заминаи ҷараёни таносуби воқеию мантиқӣ сурат мегирад ва ин ягонагӣ ҷудонашаванда аст:

Дар як гӯшаи суфа як нақорачӣ, як сурнайчӣ ва ду доирадаст нишаста менавохтанд ва доирадастҳо гоҳо ба ҳам ва гоҳо ҳар кадом ба танҳои ғазалҳои мекарданд (Айнӣ). Мусоҳибон ба дари кино омаданд ва Наҳиддин ду билетро ҷудо карда ба дасти Ольга дод (Раҳим Ҷалил). Тамоми издиҳомӣ салла берун тохт ва муллои воиз ҳам ба кӯча баромада хуш аз сарашон парид (Раҳим Ҷалил).

§ 1249. Ҷумлаи мураккаби пайвасти мазкурро аз рӯи муносибати предметҳо ба 2 гурӯҳи дигар ҷудо кардан мумкин аст: а) ҷумлаҳои мураккаби пайвасте, ки дар асоси муносибати кулли ҷузъ ва б) ҷумлаҳои мураккаби пайвасте, ки дар асоси муносибати ҷузъу кулл ташкил меёбанд.

§ 1250. Ҷумлаҳои мураккаби пайвасте, ки дар асоси таносуби кулли ҷузъ ташкил меёбанд, нисбатан серистеъмол мебошанд, чунки ҳодисаю воқеаҳо, процессу амалиёте, ки хусусияти умумӣ доранд, афзалият ва имкони бештари тафсиравӣ доранд:

Аскарони сурх ва фидоён дар даҳ дақиқа тайёр шуда ба роҳ

дароманд ва пешопеши даста Дохунда... тарона мекард (Айнӣ). Бештарини онҳо одамони салласафеди муллонамо буданд ва баъзе мӯйсафедони деҳа ҳам дар он ҷо менамуданд (Айнӣ). Дар пешгаҳи сахна артистони якхелалибос дар рӯи сандаличаҳо нишаста **музыка** менавохтанд ва аз он миён садои най гуворо ва гӯшнавоз баланд мешуд («Садои Шарк»).

Аломатҳои фарқкунандаи ин навъи ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ин аст, ки дар таркиби ҷумлаи дуҷум ҳиссаҷаҳои таъкидии **танҳо, фақат, ҳатто** меояд. Дар ин ҳолат мафҳуми ҷузъ ё ҷудоиро на пайвандаҳои пайҳам, балки ҳиссаҷаҳо ифода менамоянд:

Баъд аз ҷой ҳама аз айвон хеста, пароканда шуданд ва танҳо ман дар он ҷо монда, дар бораи ин одам ва ҳаракатҳои аҷибӣ ӯ бо хайрат ва тааҷҷуб фикр мекардам (Айнӣ). Ака-мирзо ҳам ба кунҷи худаш ҳазид ва фақат Ғиёсиддин гуё бедор буд (Иқромӣ). Дар вақти сухани модараш Нуралӣ андешамандона ба тарафи торик нигоҳ кард ва **фақат** як бор чехрааш аз табассуми хушнудонае равшан гардид (Улуғзода).

Дар навъе аз ин қабил ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҳиссаҷаҳои **ҳатто, фақат** маъноӣ таъкидии ҳиссаи дуҷуми ҷумларо хеле қувват медиҳанд:

Субҳ борон истод, абрҳо пора шуданд ва ҳатто дар тарафи шарк уфуқ лолагун гашт (Иқромӣ). Гандум бошад, дар вақти гул ба алобулут гирифторм шуда тамоман сӯхт ва ҳатто аз он замин тухмаш ҳам наруид (Айнӣ).

Ғайр аз ин, дар қисми аввали ин гурӯҳи ҷумлаҳои мураккаб каллимаву ибораҳои меоянд, ки ҳодисаю воқеаҳо, амалу ҳолати субъектҳо, ҳамчунин объект, масофа ва худуро ба таври умумӣ, бутун ва васеъ ифода менамоянд, вале дар қисми дуҷум каллимаву ибораҳои воқеъ мешаванд, ки онҳоро конкрет ва ҷудо мекунад:

Баъд аз ним соат якҷанд одамони русмонанд бо дафтарҳои омада, тойҳои пахтаро баркашида, вази ҳар кадомашро ҷудогона ба дафтар менавиштанд ва як кас бо лифу ранги сиёҳ ба рӯи ҳар той рақам мегузошт (Айнӣ). Ҷанговарон — русу тоҷик, тоҷику ўзбек, казоку қирғиз ҳамдигарро ба оғуш кашида буданд ва ҳар кадом бо забони худ шодмонии худро изҳор мекарданд (Раҳим Ҷалил). Гурӯҳи коргарон дар паҳлӯи ғарам, дар назди транспортер меистоданд ва ду-се нафари дигар дар болои ғарам дароз кашида... ба поён нигоҳ мекарданду меҳандиданд. Дар мобайни хонача намадҷан кӯҳнае паҳн кардагӣ буд ва дар як кунҷи он бозичаи бачагона меҳобид (Ақобиров).

Хабари қисмҳои таркибии ҷумлаи мураккаб дорони аломатҳои антонимӣ мешавад:

Ҷама ҳавлиҳои ин деҳа аз рег пур буд ва гӯшаи боми баъзе хонаҳо ҷо-ҷо намоён мегардид (Айнӣ). Меҳмонҳо ба рӯи якдигар нигоҳ карда, аввал гапе назданд ва баъд туркманзанаки солхӯрда лаб ба суҳан кушод (Иқромӣ).

Як хели ҷумлаҳои мураккаби пайвасти гурӯҳи мазкурро ҷумлаҳои ташкил медиҳанд, ки дар асоси таносуби маъноии шахси муайян (субъекти грамматикӣ) ва ягон узв ё аломати ӯ ба вучуд меоянд. Дар ин ҷо предмети муайян—субъект ба сифати мафҳуми кулл, ягон узви конкрет ё амалиёту ҳолати муайяни он ҳамчун мафҳуми ҷузъ зоҳир мешавад:

Аз нигоҳи ман Лутфия хичолат кашиду ба замин нигоҳ кард ва миҷгоҷҳои дарозаш ба зерини чашмонаш соя афканданд (Иқромӣ). Капитан ба тақлифи ӯ ҷавоби ризо доду чашмонаш ба барфрезҳои дар остину гиребонаш часпида афтод (Ниёзӣ).

Ин хел муносибати кулли ҷузъҳои инчунин таносуби мафҳумҳои умумӣ ва ҷузъӣ объект ё ҳодиса ташкил медиҳад, ки ба сифати субъекти грамматикӣ дода мешавад:

Даруни хона торик, рутубатнок аст ва аз деворҳои он ҳар хел ҳашарот мебарояд (Айнӣ).

§ 1251. Гуруҳи дигари чумлаҳои мураккаби тили мазкурро чунин чумлаҳои мураккаби пайваст ташкил медиҳанд, ки дар асоси таносуби чузъу кулл сохта шудаанд. Ин гуна чумлаҳои мураккаби пайваст аз гуруҳи якум миқдоран кам мебошанд:

Расул дар навбат истода, баъди панҷ кас билет гирифта омад ва онҳо ба перои баромаданд (Акобиров). Нормурод бо Самад бараҳна гардида, дар яке аз оббурдаҳо даромада, якпахлу дароз кашиданд ва дигарон аз пеши онҳо хок кашидан гирифтанд (Айнӣ).

Дар қисми дуюми ин қабил чумлаҳои мураккаби пайваст пешояндҳои аз **паси**, аз **дунболи**, аз **акиби** ва амсоли ин омада, бо амалиёти предмети чузъ ҳамшафат будан ва мувофиқат намудани таъсиру ҳаракати предмети кулл, мутобиқи он сурат гирифтани амали ороифода менамоянд:

Оқсақол бандиро пеш андохта даровард ва мулозимон ҳам ҳамегӣ аз **дунболи** ӯ даромаданд (Айнӣ). Ҷӯраҳои домод ӯро нхота карда, як бор аз гирди оташ чарх замонданду ба даруни хавлӣ гирифта дароварданд ва аз **паси** вай ҳаман омадагон ва дигарон ба хавлӣ даромаданд (Икромӣ).

Аломатҳои мазкур ва муносибатҳои маъноии байни қисмҳои чумлаҳои мураккаби пайваст бо маъноии кулли чузъ як манзараи муқобилу муҳолифи байни чузъҳои онҳоро гӯё ба базар меорад. Вале, дар ҳақиқати ҳол, дар байни қисмҳои чумлаҳои мураккаб муносибати мувофиқат ва ягонагиву шабоҳат дида мешавад. Ин ҳолат ҳам ба пайвандҳои панҷам ва ҳам ба таносуби кулли чузъ, умумӣ ва ягонагиву конкрет алоқаманд аст, аломатҳои хабарии қисмҳои чумлаи мураккаб хусусияти антонимӣ дошта бошад ҳам, маъноии онҳо ба ҳам наздик буда, дар як доираи семантикӣ воқеъ мегардад.

§ 1252. Ҳодисаю воқеаҳои, ки дар қисмҳои чумлаи мураккаби пайвасти панҷам бо маъноии кулли чузъ ифода меёбанд, одатан, дар як вақт содир мешаванд:

Дар хонаи ҳафтболор 5 бемор хобида буданд ва ман бо навбат ба ҳар кадоми онҳо об, оби ҷӯш, ё ин ки шир меодам (Айнӣ). Занон пешонӣ, даст ва домани Аноргулро бӯсида ба кушоиши бахти ӯ шодӣ мекарданд ва баъзе аз шодӣ мегристанд (Улуғзода).

Аммо муносибати гуногунамонӣ хеле кам воқеъ мешавад:

Маҷлис пароканда шуд ва аз ҳама пештар бой домани худро афшонда аз маҷлис баромада рафт (Айнӣ). Полковник Тополев ба вай боз ду-се супориши дигар дод ва баъд ҳар се ба машина нишаста ба роҳ даромаданд (Ниёзӣ).

Ҳамин тавр, дар ҳама гуна чумлаҳои мураккаби пайвасти пайванддор бо маъноии кулли чузъ асосан дар қисми якум мазмунӣ умумӣ (кулл), дар қисми дуум маъноии маҳдуд ва конкрет ифода меёбад, ки аз мазмунӣ чумлаи якум бармеояд, ҳодисаи акси ин хеле кам дучор мешавад.

Чумлаҳои мураккаби пайвасти пайванддори панҷами эзоҳӣ

§ 1253. Дар чумлаҳои мураккаби пайвасти пайванддори эзоҳӣ қисми дуум бо мақсади шарҳу эзоҳ, тафсиrotи мазмунӣ қисми якум воқеъ мешавад, қисми дуум ба қисми якум аз ҷиҳати ҳам маъно ва ҳам сохт вобаста мебошад. Қисми якумро ҳиссаи предикатии эзоҳшаванда ва қисми дуумро ҳиссаи предикатии эзоҳдиҳанда номидан мумкин аст. Ҳиссаи предикатии эзоҳдиҳанда ҳамчун воситаи шарҳу эзоҳ зинку конкреткунандаи ҳиссаи якум мавқеи тавзеҳӣ пайдо мекунад, вай ба хабарии ҳиссаи эзоҳшаванда маълумоти иловагӣ ҳамроҳ менамояд. Ҳиссаи предикатии эзоҳдиҳанда дар як маврид тамоми мазмунӣ чумлаи якумро муайян ва пурра мекунад, дар мавриди дигар барои эзоҳу тафсири ибораҳо ва калимаву таркибҳои алоҳидани ҳиссаи предикатии эзоҳшаванда меояд.

§ 1254. Чумлаи эзоҳӣ барои шарҳу тафсилоти мазмуни умумии чумлаи якум истифода мешавад. Дар ин вақт чумлаи эзоҳшаванда (қисми якум) аз ҷиҳати сохт ва тарзи ифода метавонад гуногун бошад, вале дар чумлаи эзоҳӣ калимаҳои махсусе меоянд, ки мазмуни умумии чумлаи соддаи якумро ба таври хулоса ва ҷамъбаст ифода мекунанд. Ба сифати калимаҳои ҷамъбасту хулосакунанда ва ишоратии ҳиссаи эзоҳӣ ҷонишинҳои ишоратӣ (хусусан ҷонишини **ин**) истифода мешаванд:

Ин иморатҳо бо гуфтани «тахминан чор таноб, тахминан даҳ ман» барпо шудаанд ва ба **инҳо** қори ба миён озоррасонанда сарф нашудааст (Айнӣ). Шаҳси омада аз одами ин қишлоқ набуд ва **ин** ҳел қасеи Паҳлавон дар он гирду атрофи надида буд (Иқромӣ). Мадари Ҳамроҳ ба вай шеърҳои хуби шоирони классиқиро ёфта меод, аз илму адаб сӯхбат мекард, нозуқиҳои суҳан ва дутфу қиояро шарҳ меод ва **ҳамаи ин** ба Анбари Ашқ дилписанд ва мақбул мешуд ((Иқромӣ).

Дар таркиби қисми эзоҳӣ ҷонишинҳои шахсӣ низ меоянд:

Аммо бештарин шогирдон фаҳмида-нафаҳмида, ду ба ду, се ба се фаръед мекарданд ва **гӯё онҳо** бо ҳам дар мунозира афта буданд (Айнӣ). Мавҷигул дар хона ба қорҳои модараш ёрӣ меод, дар вақтҳои бекорӣ хат машқ мекард, китоб мехонд ва **ӯ** низ табъан шоираниҷоз ва ширинсуҳан буд (Иқромӣ).

§ 1255. Қисми эзоҳӣ барои шарҳу тафсилоти ҷузъҳои алоҳидаи чумлаи якум меояд. Дар қисми якум дар бораи ягон предмети алоҳида ва ё маҷмӯи предметҳо суҳан меравад, дар қисми дуюм ягон ҷузъи онҳо тавзеҳ ё тафсил дода мешавад, ки он характери иловагӣ дорад:

Ба забони форсӣ ва арабӣ гап мезад ва суҳани **ӯ** фасоҳат ва балогатнок буд (Айнӣ). Мадрасаи Қўқалтош қалонтарин мадрасаҳои Бухоро буда, дуошъна ва дорон 153 ҳуҷраи истиқоматӣ аст ва ҳуҷраҳои **ӯ** ҳам нисбат ба ҳуҷраҳои мадрасаҳои дигар дар истиқомат бобтар буданд (Айнӣ).

Аъзои шарҳу эзоҳӣбанди қисми якуми чумлаи мураккаб бо исм, сифат, шумора, ҷонишин, феъл ва зарф ифода ёфта, ба вазифаи ҳамаи аъзоҳои чумла омада метавонад:

а) **мубтадо**: Дар ҳуди ҳамин дам ду кас даромада омаданду аз дари поён Фирӯза ва ҳоҳари зани машқб намоён шуданд (Иқромӣ). Аз трубаи обборони садон об ба гуш расид ва пас аз лаҳзае аз даҳани он оби лойолуд ва серғизон даръё қаҳида баромад (Толле);

б) **хабар**: Номии Қамолитдин Маҳдумро шумида, Муҳаррами Гарҷ дарҳол тағбир ёфт ва ба **чеҳраи ӯ** аломати хурсандӣ, ҳурмат ва эҳтиром пайдо шуд (Иқромӣ);

в) **муайянкунанда**: Дар ин дам аз берун овози пои қасеи шумида шуду Асо ба хона даромада омад (Иқромӣ). Оқибат он рӯзи фирӯз расид ва шабона аз он тӯйхона овози дойра ба фалак печид (Айнӣ).

г) **пурқунанда**: Духтарони дигар дар байни худ аз хушрӯии Ҳабиба ва Қутбия гап мезаданд, баъзеи онҳо Ҳабибаро хушрӯйтар медонистанд ва баъзеашон Қутбияро (Айнӣ). Ба ташкили комиссияи атроф, пеш аз ҳама, Қумитаи Марказии фирқаи иштирокиюни Бухоро сабаб шудааст ва ин комиссия бо ташаббуси фирқа ба вучуд омада, ба қор сар қардааст (Иқромӣ). Қишт хеле холибех сабзид ва дар ҳар як қадам як дона ҷуворӣ менамуд (Айнӣ);

д) **ҳолҳои гуногун**: Дар ин гуна вақтҳо меҳмонон бо завқи худ вақт мегузaronиданд: баъзеҳо мушоира, баъзеҳо тахтабозӣ, баъзе музыканавозӣ мекарданд (Айнӣ): Аз миёни беморони маи аҳволи падарам бисёр саҳт буд ва **у** қариб ҳамеша беҳуш меҳобид (Айнӣ).

§ 1256. Дар қисми якуми чумлаҳои мураккаби пайваст воқеъ гардидаи калимаҳои эзоҳӣбанда ба омилҳои дигари грамматикӣ ва услубӣ вобаста мебошад.

1. Калимаҳои эзоҳшаванда дар қисми дуюми чумлаи мураккаби пайваст тақрибан меоянд:

Темурмалик дар нақшаи худ ҳамаи ин нуқтаҳоро ба назар гирифт ва мувофиқи нақшаи Темурмалик он киштиҳо сарпӯшида сохта шуда, дар болои бом ва девори онҳо чанд қабат намад кашида шуда нарм карда шуд (Айний). Ҳоло барои даҳ-дувоздаҳ ҳазор аҳолии якта деги калон об гарм мекунад ва он об тағ-тағи замин аз кубурҳо гузашта, хонаҳоро ҳарорат мебахшад (Муҳаммадиев).

2. Калимаҳои эзоҳшаванда дар қисми дуюм ба ишорачонишинҳо иваз мешаванд: Дар Ҳиндустон авлоди сардорони бузургро бо унвони эҳтироми «Мирзо» ном мебуданд ва **инҳо** як табақаи ҷудогона ба шумор мерафтанд (Айний). **Ин масҷид** дар наздики Лағлаға буд ва ман дар хурдсолӣ онро дида будам (Улуғзода).

3. Калимаҳои эзоҳшаванда артикли **е** ва калимаи **як** қабул мекунанд:

Ҷаво ҷое бас хушбоду ҳаво буд, дар тағи кӯҳ воқеъ шудааст ва аз паҳлуяш як даръёчаи шӯхоби кӯҳи ҷорист (Улуғзода). Ин як кишти шӯхи беор аст ва бисёр нигоҳубинро талаб намекунад (Айний).

4. Калимаҳои эзоҳшаванда дар ҳиссаи дуюми ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бо синонимҳои худ иваз мешаванд:

Ин кулба аз соли ҳазору нӯхсаду сенздаҳ то соли ҳазору нӯхсаду бист мактаб буд ва дар ин бино дар рӯи паҳол нишаста си-чил нафар бачагон мехонданд (Раҳим Ҷалил). Ин суҳанҳои намоёнанд комитети пинҳонии партия ба Давлат хеле хуш меомад ва ӯ ҳақ будани ин гуфтаҳоро дар ҷор-панҷ моҳи охир дар амал меид (Нисёи).

5. Калимаҳои эзоҳшаванда бо воҳидҳои фразеологӣ ва дигар унсурҳои эзоҳтаби нутқ, аз ҷумла калимаи ибораҳои хулосакунада, терминҳои ва ғайра ифода меёбад, ки аниқу муайян намудани маънои онҳоро ғўянда зарур меонад: Оймуллои Танбӯр фарзанд надошт, лекин зану шавҳар ба тақдиршон тан дода буданд ва Тохирҷони заргар дар ин боб суҳане намегуфт (Иқромӣ). Занҳо ордро то охир намебехтанд, дар элак сабуси ордолуде боқӣ мемонд ва сабус номи чирисро ба худ мегрифт (Амонов). Ба дилат саҳт нарасад, ман суҳанҳоро ба ту дар поёни гап аз рӯи ёру бародарӣ гуфтам ва мақсадам барои ту як домоди мулкдори асбодор ёфта дода, туро хурсанд ва духтаратро хушбахт кардан аст (Айний). Замишҳои ин деҳа ҳосилхез буда, дар онҳо киштиҳои гуногун мерасиданд ва аз шолӣ гирифта то сабзавот, ки киштиҳои серобиталаб мебошанд, дар ин деҳа кишта мешуданд (Айний).

6. Калимаҳои эзоҳшаванда бо ҷонишинҳои ишоратӣ ифода меёбанд ва ҷумлаи соддан дуюм ин ҷонишинҳоро эзоҳи тафсил медиҳад:

Дар ҳақиқат ҳам чунин шуд ва дар ҳар ҷои мамлакат ҷанги граждани барпо гардид (Айний).

ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ХИЛОҶИ

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти хилофӣ ба воситаи пайвандаҳои **аммо**, **вале**, **лекин**, **балки**, **вагарна**, **ҳол он ки**, **ва ҳол он ки**, **бошад**, **набошад** ва воситаҳои ёрирасони лексикӣ синтаксисӣ (ҳиссаҷаҳо, калимаҳои модалӣ, туфайлӣ, интонация, тартиби ҷойгиршавии қисмҳо) ташкил меёбанд. Муносибати қисмҳои таркибии онҳо хилофу зид, муқобилу муқоиса мебошад. Дар ин қабил ҷумлаҳои маънои асли дар қисми якум ифода шуда, қисми дуюм маъноеро дар бар мегирад, ки муқобилу зидди он аст, ё ин ки ба он муқобил намеояд. Ҳамин тариқа, муносибатҳои хилофӣ ва қисми объективӣ ва ё субъективӣ, ки дар байни ашёву предметҳо, ҳодисаю воқеаҳо, факту рақамҳо, шахсҳо ва процессу амалиёти онҳо, аломат ва ҳолати ашхосу предметҳои дигари ҳақиқӣ реалӣ вучуд доранд, таносуби маъноии байни қисмҳои таркибии ҷумлаҳои мураккаби пайвасти хилофӣ пайвандадорро ташкил медиҳанд. Манбаи асосӣ ва воситаҳои чунин муносибат дар забон пайвандаҳои хилофӣ, маънои хабарҳо (фелҳои),

алалхусус тарзи инкори ифодаи онҳо, таркиби луғавии қисмҳои ҷумлаи мураккаб ва унсурҳои дигари ёрирасони нутқ ба шумор мераванд.

Пайвандакҳои хилофӣ бар хилофи пайвандакҳои пайхам маъноҳои инкор, зидду хилоф ва қиёсу муқобилгузори доранд, бинобар ин ҳам пас аз онҳо қисми дуюм ва ё қисми дигар ҷумлае меояд, ки шаклан ва мазмунан муқобили қисми аввал мебошад.

§ 1257. Пайвандакҳои **аммо**, **лекин**, **вале** дар ифодаи муносибатҳои хилофӣ ва муқобилгузори асосан ҳаммаъно буда, дар сурати истифодаи онҳо амалу ҳолат воқеаю ҳодисаҳо дар асоси муносибати номутобикӣ ва аксиҳамдигар воқеъ мешаванд. Пайвандакҳои **аммо**, **лекин** дар услубҳои китобӣ ва гуфтугӯ баробар кор фармуда мешаванд, пайвандаки **вале** як андоза характери китобӣ дорад:

Адаб сармояи безарар аст, аммо ба даст овардани он осон нест («Маориф ва маданият»). Аз рӯи маълумоти дируза барои ёрии инкилобчиёни Бухоро аз меҳнатқашон ва партизанҳои сурхи Самарканд як состав ба роҳ баромада буд, лекин то ҳол дарак нест (Айни). Замина месӯхт, санг дуд мебаровард, металл об мешуд, бетон тит мешафт, вале одамон аз ин замин ақиб нагаштанд («Сади Шарқ»).

§ 1258. Пайвандаки **аммо** моҳияти соф муқобилгузори ва муқобилгузори хилофӣ, эзоҳӣ, маҳдудӣ, қиёсӣ, хулосавӣ (натиҷагӣ) дорад. Он баъди пайвандаки **ва** аз серистеъмолтарин пайвандакҳои пайвастунанда ба шумор мераванд.

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик пайвандаки **аммо** дар ифодаи муносибатҳои хилофӣ, муқобилгузори ва қиёс бо пайвандакҳои **лекин**, **вале** дар ташаккули ҷумлаҳои мураккаби пайваст ҳаммаъно бошанд ҳам, вале аз ҷиҳати доираю дараҷаи истеъмол ва тобишҳои маъноии худ аз онҳо фарқ мекунанд, онҳо ҳама вақт якдигарро иваз карда наметавонанд.

§ 1259. Пайвандаки **аммо** дар аввали ҷумлаҳои содда, ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, дар мобайни ҷумлаҳои мураккаби пайвасти хилофӣ ба таври фаровон кор фармуда мешавад. Вай дорони тобишҳои гуногуни маъноӣ мебошад. Пайвандаки **аммо** дар аввали ҷумлаҳои содда ва мураккаб пеш аз исмҳои хосу ҷинс нисбат ба фикри гуфташуда ба маъноӣ таъкид кор фармуда мешавад:

Бигузур, шамшеру тирӯ туфанг ҳам ба ӯ суруд хонанд. **Аммо** суруди бехтаришро ба ӯ, бигузур, арӯсаиш хонад («Сади Шарқ»). Дувоздаҳ сол боз аспҳои амлоқдорро мепоям, амлоқдор се бор нав шуд, **аммо** ҷоман ман як бор ҳам нав нашуд (Улуғзода).

Агар дар ҷумлаи мураккаби пайваст калимаи **аммо** таъкидро ифода кунад, хабари ҷумлаи яқум дар шакли тасдиқ ва хабари ҷумлаи дуюм дар шакли инкор ифода меёбад. Аксар вақт дар ин ҳел ҷумлаҳо пас аз **аммо** ҳиссаҷаҳои таъкидӣ омада, вазифаи таъкидкунии «**аммо**»-ро қувват медиҳад: Он чӣ қонунист, бигузур, шудан гирад. Аммо фақат чанг нашавад! (А. Шукӯҳӣ).

Пайвандаки хилофии **аммо** баъзан дар вазифаи ҳиссаҷаи саволӣ низ истеъмол мешавад, ки шояд натиҷаи таъсири бевоситаи забони русӣ бошад. Чунинки, аммо ман ба шумо нагуфта будам? (Улуғзода). Дар андоми Мақсуд чизе таъбир ёфта буд, аммо чӣ, фаҳмида наметавонистам («Сади Шарқ»).

Дар ҷумлаи мураккаби пайвасти бо пайвандаки **аммо** қисми дуюм саволӣ бошад ҳам, баробари муносибати муқобилгузори тобиши таъкиди пайвандак низ мушоҳида мешавад: Ҳатто сади поймони вай ба гӯш расид. Аммо ин кӣ буд? (Раҳим Чалил).

Баъзан пайвандакҳои **аммо**, **лекин**, **вале**, бо пайвандакҳои тобеъкунандан шартин **агар**, **ба шарт** ки ба тариқи ҷуфт (**аммо агар**; **аммо ба шарт** ки) дар аввали ҷумлаи шартӣ ҳамчун ҳиссаҷаи таъкидӣ кор фармуда мешавад: Мо ин супоришро иҷро мекунем, **аммо агар** шумо аз қавлатон нагардед («Маориф ва маданият»). Ман ӯро ҳатман гирифта меорам, **аммо ба шарт** ки омада бошад («Сади Шарқ»).

§ 1260. Пайвандаки хилофийи **аммо** ҳамчун пайвандаки қиёси низ истеъмом меёбад. Вай дар байни ҷумлаҳои мураккаби пайвасти дутаркиба, ки аз воҳиди гуногуни луғавӣ иборатанд, барои ба ҳамдигар муқоиса намудани вазъияту ҳолати субъектҳои якхелаи қисмҳои ҷумлаи мураккаби пайвасти истифода бурда мешавад ва онро дар ҳама гуна ҳолатҳо бо дигар пайвандакҳои хилофӣ иваз намудан имконпазир аст:

Дили Сафар дар тапиш, аммо дили Сабрӣ дар бозӣ. Тани Сафар-оҳан, аммо тани Сабрӣ — оҳанрабо (Иқромӣ).

Эзоҳ: Бо пайвандаки пайҳами **у** якҷоя истеъмом гардидани **аммо** ба назар мерасад, ки ин вақт вазъияту ҳолат, воқеаю ҳодисаҳои муқобили ҳамдигар ифода меёбанд ва **у** пеш аз **аммо** тобиши таъкидӣ пайдо мекунад. Ин ҳодиса бештар дар гуфтугӯ мушоҳида мешавад:

Полиско одамнро тела меоданду **аммо** онҳо аз ҷойҳояшон намечунбиданд (Раҳим Чалил). Аз пасашон давидани будаму аммо карасини ҷароғ ба фарши дахлез рехта, оташ забона зад (Ниёзӣ).

§ 1261. Пайвандаки **балки** бо хусусияти маъноию услубиаш аз пайвандакҳои хилофийи **аммо**, **вале**, **лекин** фарқ мекунад.

Дар ҷумлаҳои мураккаби бо пайвандаки **балки** мундариҷаи як ҷумлаи содда ба воқеъ шудани амалу ҳолати ҷумлаи соддаи дигар муқобил гузошта мешавад: Дар Русия ҳосилоти қолхозро «худо» насӯхтааст ва ҳайвоноти онро ҳам «худо» накуштааст, **балки** ин корҳоро бойҳо ва шумо барин попҳо кардаанд (Айний). Аноргул ба писархондӣ **ӯ** бо душворӣ одат мекард, **ӯро** қатии аҳли хонаводааш ба сари дастархон намешинонд, **балки** хуроки **ӯро** Ҳасан бароварда меод (Улуғзода).

Хабари қисми якуми ҷумлаҳои мураккаби қолиби мазкур бештар дар шакли инкор ифода мешавад. Дар қисми якуми чунин ҷумлаҳо амалу ҳолат **ё** факту ҳодисае инкор карда мешавад ва ҷумлаи дуюм барои равшанӣ аниқ кардани маънои инкор оварда мешавад; Духтар ба писару писар ба духтар ҳар ду ба ҳам хеле муносибанд, тақдир бошаду зану шавҳар шаванд, ҳеч саҳву хатое намешавад, **балки** қори хубе мешавад (Файзуллоев).

§ 1262. Пайвандаки **балки** баъзан факту ҳодисаҳоро ба муқобили ҳамдигар нагузошта, фикрҳои ба таври гумон, тахмин, майлу хоҳиш ва шубҳа ифодаёбандаро ба ҳамдигар алоқаманд мекунад **ва** аз ин рӯ ба пайвандакҳои ҷудой майл намуда, маънои ҳиссачағӣ **қасб** мекунад. Ба Шаҳри Сабз ҳарчӣ зудтар расидан лозим, **аммо** ҳуҷаин дар ҳар манзил як рӯз-ду рӯз истода, бе шитобу ҷидол ҳаракат карданист, **балки** ба галабонӣ киро шудани **ӯ** лозим набуд, хато буд (Улуғзода).

Дар таркиби қисми ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бо пайвандаки **балки** бештар ҳиссачаҳои таъкидии **фақат**, **танҳо** омада, характери номутобиқатии қисмҳоро пурқувват мекунад. Ҳиссачаи **на**, ки пеш аз ҳиссачаҳои **фақат**, **танҳо** меояд, хабари феълӣи ҷумлаи мураккабро таъмин мекунад.

Муқоиса кунед:

1. Ба инчунин хизматҳо **на танҳо** Одина қор мекард **балки** як сад нафар тоҷик, **ӯзбек** ва барбарӣ дар тахти дастӣ як нафар пудратчӣ қор мекарданд (Айний).

2. Ҳуқуқҳои шахсият **на фақат** юридикист, **балки** вай чихатҳои дигари социалӣ ва эпикӣ дорад («Тоҷикистони советӣ»).

1. Ба инчунин хизматҳо **танҳо** Одина қор намекард, **балки** як сад нафар тоҷик, **ӯзбек** ва барбарӣ дар тахти дастӣ як нафар пудратчӣ қор мекарданд.

2. Ҳуқуқҳои шахсият **фақат** юридикӣ **нест**, **балки** вай чихатҳои социалистӣ ва эпикӣ дорад.

§ 1263. Дар қисми якуми ҷумлаи мураккаб ҳиссачаи **на** **ин** **ки** ба вазифаи инкори таъкидӣ омада, дар ифодаи муносибати номутобиқӣ

хизмат мекунад: Ман, агар хоҳам аз барои ин гапҳоят, аз барои ман барин як одами баобрӯ ва хизматгори ҷаноби олиро беҳурмат карданат туро **на ин ки** аз музди қорат махрум мекунам, балки ба раиси шаҳр гуфта туро зиндон қунонидан ҳам аз дастам меояд (Улуғзода). Ин ҳимоят ва муовинатро муттафиқҳо **на ин ки** аз роҳи инсоният ва наврастӣ мекунанд, **балки** барои он ки инҳо низ дар зидди Ҳукумати Шӯроӣ ҳаракат менамоянд (Айнӣ).

§ 1264. Пайвандакҳои ҳилофӣ **аммо**, **вале**, **лекин**, **балки** дар алоқамандии қисмҳои ҷумлаи мураккаб, ки тобиши қиёсӣ доранд, низ хизмат мекунанд. Аммо дар байни қисмҳои, ки ба воситаи ин пайвандакҳо муттаҳид мешаванд, муносибати бевоситаи қиёсӣ дида нашуда, факту ҳодисаҳо, амалиёту процессҳо, аломатҳои ашхос дар зимни муқобилгузори, нобаробарӣ, зиддият ва номувофиқӣ ба якдигар муқоиса мешаванд. Дар ҷараёни чунин муқоиса хусусиятҳои барҷастаи предмете, аломати махсуси ҳодисае, ё ин ки фарқи байни онҳо, бартарин яке аз дигаре маълум мешавад:

Тағоиям хонданро давом қунонд, **аммо** дигаронашон баъд аз ду се сол дар мадраса истодан ба саҳро баромада, ҳар қадом дар деҳае имом шуда, мардумфиребиرو ривож доданд (Айнӣ). Ман туро аз рӯи дил ҷанг мекунам, **лекин** онҳоро ман аз ҷону дил захр мезанам (Иқромӣ). Ақли вай ба баъзе ҷизҳо медавид, **вале** ман тамоман гӯл будам (Сорбон).

§ 1265. Дар байни қисмҳои ҷумлаи мураккаби пайвасти бо пайвандакҳои ҳол **он ки**, **ва ҳол он ки** асосан муносибати ҳилофӣ дида мешавад:

Аммо ҳамаи ҳаёл ва ҳаваси ман ба тарафи писаронам банд аст. Аз онҳо хабаре нашуд ва ҳол он ки аз рӯи ҳисоби таҳминӣ бояд ҳафтаи гузашта меомаданд (Айнӣ). Ин пайвандакҳо аз ҷиҳати адои вазифаи синтаксисӣ ба ҳам наздик мебошанд, фақат пайвандакҳои **ҳол он ки**, **ва ҳол он ки** бештар ба забони адабӣ ҳос буда, пайвандаки **бошад** дар забони адабӣ ва гуфтугӯ баробар истифода мешавад. Инчунин дар сурати бо пайвандаки **бошад** алоқаманд шудани қисмҳои ҷумлаи мураккаби пайвасти ба зами муносибати номутобиқӣ маънои қиёсӣ низ ифода меёбад. Маънои қиёс ва монандӣ хусусан дар ҳолати бо исмиҳои ифодакунандаи шахс омадани муқтадохон ҷумлаи равшантар намудор мешавад:

Ман ба қолхоз биест танои замини аълои худро бо як гови қорӣ додам, Нормурод бошад, ғайр аз чор танои замини хароб ҷизи дигаре дода натавоност (Айнӣ). Қолхози Баротов бой, қолхози мо бошад, ҳоло қамбағал (Улуғзода).

§ 1266. Пайвандаки **бошад** ҳамчун шакли аористи феъли **будан** ба назар расад ҳам, дар ин вазифа маънои луғавӣ ва баъзе хусусиятҳои феъли, аз ҷумла, замон, сифа ва намудро гум карда, фақат ифодаи шахсу шумораро нигоҳ медорад.

Намаки бойро шумо муфт хӯрдаед,—гуфт як пахтакаш ба имом, —бинобар ин тарафи ӯро мегиред, мо бошем, барои як каф намак як моҳ қор кардаем (Айнӣ). Онҳо ҷой менӯшиданд ва поезд бошад, дар зерин мақоми махсуси ҷарҳҳои ба рельс бархӯрдаш пеш метохт (Раҳим Ҷалил). Фарқи дигари пайвандаки **бошад** аз дигар пайвандакҳои ҳилофӣ дар ин аст, ки вай дар байни қисмҳои ҷумлаи мураккаб наомада, дар таркиби қисми дуюм, пас аз калимае меояд, ки объекти муқоиса қарор гирифтааст:

Якҷаҳоҷагӣ то охири умр аз пушти ҳамин хари лоғар кашола шуда гаштан буда, қолхоз **бошад**, хоҷагин деҳқонро аз ҷиҳати қор ва ҳосил ба дараҷаи завод ва фабрика расондааст (Айнӣ).

§ 1267. Дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти, ки ба воситаи пайвандаки **бошад** ташкил меёбанд, муносибатҳои гуногуни грамматикӣ маънои дида мешавад.

1. Фикрҳои, ки дар қисмҳои ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҳилофӣ ифода шудаанд, тамоман зидду ҳилофӣ якдигар набуда, бо ҳам

баробарвазн, мушобех мебошанд ва ё наздиканд. Дар ин гуна ҳолатҳо факту ҳодисаҳо бо ҳамдигар фақат муқоиса карда мешаванд. онҳо пайрави якдигаранд: Турсун-ака аз сӯхбат хурсанд хайрухӯш карда рафт, Пулод бошад, ба Салимбой нигоҳ карда «номзадатон барои котибини ташкилоти партиявӣ ниҳоят маъқул аст»,—гуфт (Раҳим Чалил). Занҳо аз гирья худдорӣ карда натавонистанд, мардҳо бошанд, мушташонро гирех карда, дандонҳояшонро ба ҳам совида, базӯр рост меистоданд (Ниёзӣ).

2. Факту ҳодисаҳои ҳар ду қисмҳои ҷумлаи мураккаб ҳам хусусияти қиёси доранд ва ҳам номутобиқӣ:

Ман ба шумо сарбозони амалдорро ҷеғ занед гуфта будам, шумо **бошед**, як сарбози нафариро ҷеғ задаед (Айни). Дехқонбача ҳозир омад, нархи бозорро намедонад, шумо бошед, ёвмут барин ба сараш рехтед ва ҷи гуфтанаширо надониста, ихтиёр ба худатон гуфта монд (Икромӣ).

3. Маълумоте, ки дар қисми дуҷумлаи мураккаб оварда мешавад, нисбат ба фикре, ки дар ҷумлаи соддаи якум ифода ёфтааст, ба таври як навъ эзоҳ ё хулосаю натиҷа воқеъ мешавад. Дар ҷунин маврид бештар дар аввали ҷумлаи соддаи дуҷумлаи ҷонишинҳои ишоратӣ, хусусан, ҷонишини **ин** омада, ҳамчун объекти муқоиса қарор мегиранд, ҳамчунин дар ҷумлаи аввал исм ё ҷонишини меояд, ки он ба воситаи ҳар ду қисми ҷумлаи мураккаб эзоҳ меёбад. Дар ҷумлаи якум ягон хусусият, аломат ё амали он гуфта шавад, дар ҷумлаи дуҷумла хусусият, аломат ва ё амали мушобеҳи он ифода меёбад, дар ҷумлаи соддаи аввал нисбат ба он муносибати ҷудоғонаи ашхос ё факту предметҳои доираи муайяне ифода мегардад, ба воситаи ҷумлаи соддаи дуҷумла муносибати ба худ хоси ашхос ё предмету ҳодисаи дигар зикр мешавад. Аз ин ҷост, ки қисми дуҷумла ба қисми якум вобаста буда, гӯё давом, мазмуни умумии ҷумлаи мураккабест, ки ба як нуқта нигаронида шудааст:

Ҳочинумар шабҳо дар рӯшноии нимторики чароғи шишашикаста табақчаро ба даст гирифта ашӯла мехонд, дертар аз Курғонтеппа як дутор харида оварда, дутор мезадағӣ ҳам шуд, Юнусбой бошад, ин хел хунарҳо надошт (Улуғзода). Торҳои хамир хез зада ба лабу рӯи вай мечаспиданд, **ӯ** бошад, ба ҳамаи ин парвоя накарда онҳоро гоҳ бо қошук гоҳ бо забон ба даҳон меандоخت (Раҳим Чалил).

Меҳнат ва мубориза орзуҳо амалӣ мекунанд, орзу бошад, ҳамеша чун уқоби дурпарвоз ва чун шафақи субҳдам дилрабоист (Шукӯҳӣ). Уро дар отряд, дар ҳуҷҷатҳои вай Салимбой меномиданд ва менавиштанд, ҳамшахриҳои бошанд, то Салими садқора нагӯед, намедонистанд (Раҳим Чалил). Зани Салимбой—Латофат ба зери айвони вассабӯрӣ ҷой андохта, меҳмононро шинонд, бачагонаш бошанд, монанди хешбачаҳои наздик аз Пулод ҳолу аҳволпурсӣ мекарданд ва аз омадани **ӯ** шод буданд (Раҳим Чалил).

4. Ҷумлаи дуҷумлаи мураккаби пайвасти чун маълумоти иловагӣ нисбат ба мундариҷаи умумӣ ё объекти ҷудоғонаи ҷумлаи соддаи якум ё ҳамчунин натиҷаи он воқеъ мегардад:

Нуралӣ ба **ӯ** нимтаъзим карда салом дод, Шодигул бошад, сурх шуда рафт (Улуғзода). Мардум бо шавқу ҳавас то поёни ҳикояро мунтазир буданд ва балегӯи маддоҳ бошад, «дӯст... бале» гӯён ғурсати хомӯшии маддохро бо садон худ пур карда меистод (Айни). Хафтае як бор-ду бор Нуралӣ ба хонаашон мерафт. Ҳар бори омадани **ӯ** барои хонагӯиҳош тӯй буд. Зеби аз шодӣ дар гирди падараш ҷустухез мекард, Хайринисо даррав дегро овехта таомҳои бомаза мепухт, Бибимастура бошад, аз хурсандӣ шукуфта хомӯш менишаст (Улуғзода).

§ 1268. Дар қисмҳои ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бо пайвандаки **бошад** қиёс ба замони воқеияти амалу ҳодисаҳо нисбат дода мешавад.

1. Пайвандаки **бошад** ҷумлаҳои мураккаби пайвастери ташкил медиҳад, ки дар ҷумлаҳои соддаи таркиби онҳо ҳодисаю воқеаҳо,

амалиёти предметҳо, аломату процессҳо дар як вақт содир мешаванд ва ё характери доимӣ доранд:

Он вақт,—гуфт Гулсум,—барои онҳо мо даркор будем, шумо кори ҷӯшонии онҳоро мекардед, ман **бошам**, кори хонаашро саранҷом меодам (Айний). Яке ба ӯ роҳи сафед металабид, дигаре силоҳи бурро, саввумӣ сиҳат-саломатӣ ва чорум бошад, тавалло мекард, ки мабодо писарашро дар ягон ҷо дида монад, салом расонад (Файзуллоев).

2. Дар ҷумлаҳои мураккаби пайваст бо пайвандаки **бошад** амалиёту ҳолати ашхос ва предметҳои дигар, факту ҳодисаҳо, воқеаҳо пай ҳам, дар замонҳои гуногун воқеъ мегарданд. Дар ин қабил ҷумлаҳо аксар вақт ба таври ҷуфтҳои антонимӣ омадани калимаҳои ифодакунандаи мафҳуми замон: **он рӯз—акнун, дирӯз—имрӯз** ва амсоли инҳо дида мешаванд. Хабарҳои ҷумлаҳои содда бо шаклҳои гуногуни замони феъл ҳам ифода меёбанд:

Дар ин рӯз ту ба ман гул меовардӣ ва табассум мекардӣ, акнун бошад, ман ба ту гул меорам ва ашк мерезам (Шукӯҳӣ). Баъд агрофи ҳавлиро колхоз обод кард, соғӣ шаҳр сол то сол калон шудан гирифт ба ин тарафи ҷӯи чашма гузашт, колхоз бошад, дар саҳрои васеъ замин кушода, ба ҳамон тараф рафта гирифт (Муҳаммадиев).

§ 1269. Дар таркиби ҷумлаҳои соддаи ҷумлаи мураккаби пайваст калимаҳои антонимӣ омада, процесси муқоисаро равшан ифода мекунанд, онҳо номутобикӣ ва ё тафовути байни аломат ва хусусияту ҳолати объекти сухан ва ё амалиёту кирдори субъекти грамматикиро ба таври барҷаста нишон медиҳанд:

Шумоён, албатта, ба қафотар мешинетон, Ольга—ӯ вайро боз ҳам зиёдтар шарм доронд,—мо айнакиҳо, бошем, пештар нашинем, дида наметавонем (Раҳим Ҷалил). Ман чояки талхро ҳузур карда менӯшам, Хотам-бобо бошад гапҳои нохуш мегуфт (Ақобиров).

§ 1270. Хабарҳои ҷумлаи дуҷумла аксар вақт дар шакли инкор ифода меёбад, ки ба ин восита ба амалу ҳолати ҷумлаи якум муқобил истодани ҷараёни амалу ҳолати ин қисмро нишон медиҳад:

Ба назди Холбута таомҳои тайёрро оварда мондаанд, бой май рехта медод, Алӣ бошад, аз ғуломгардиш ва аз дари куча ин тараф намеомад (Раҳим Ҷалил). Ғоиб-амак дар пойгаҳи дари кабинет рост истода, бо чашмони харосидан хоболуд ба Нуралӣ менигарист, Нуралӣ бошад, ба вай ҳеҷ аҳамият намедод (Улуғзода).

Хабарҳои қисми якуми ҷумлаи мураккаб на фақат дар шаклҳои тасрифии феъл, балки дар шакли ғайритасрифӣ низ меояд:

Ӯ ва Муллосафар нишаста, Носир **бошад**, баъд аз сарфи ду пиёла ҷон гарм дар болои намад дароз кашида буд (Улуғзода). Совети Иттифок манфиатҳои умумии ҳаман меҳнаткешони СССР-ро сарфи назар аз маъсубияти миллӣ ифода карда, Совети Миллатҳо бошад, манфиатҳои хос (вобаста ба хусусиятҳои миллӣ)-и халқҳои гуногуни СССР ва таъсис ёфтани давлатҳои онҳоро таҷассум месозад («Маориф ва маданият»).

Эзоҳ. Баъзан пас аз ҷумлаи якум пайвандакҳои **ва, -у/-ю/** ҳам меоянд: Намоёнда нафас рост накардаву дам нагирифта сухан мегуфт механик бошад, танҳо гоҳ-гоҳ сар ба тасдиқ мечунбонд ё ғурунги карда мемонд (Раҳим Ҷалил). Дар ин вақт Гулрӯ аз хона баромада, назди Пулод омаду пиразаҳои бошанд, барои таскину тасаллолиҳӣ ба пеши Ҳанифа рафтанд (Раҳим Ҷалил).

§ 1271. Пайвандакҳои **вагарна, набошад** аз ҷиҳати вазифа синонимии ҳамдигаранд. Пайвандаки **вагарна** характери китобӣ дошта, **набошад** дар вазифаи пайвандаки хилофӣ ҳам дар забони адабӣ, ҳам дар гуфтугӯ истифода мешавад. Хусусиятҳои асосии ҷумлаҳои мураккаби пайваст бо пайвандакҳои мазкур чунинанд:

1. Дар байни ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаби пайваст, ки бо ёрии ин пайвандакҳо алоқаманд мешаванд, муносибати муқобилгузори бо тобиши қиёс ифода меёбад:

Девонагии Зуфунуи сохта аст, вагарна худӣ донишманди бузурги ҳамафаҳм аст (Айний). Суханат аз ҳақиқат ҳолӣ нест, мулло. Ман «ёғии сарбадор»-ро дар омади гап гуфтам, вагарна ман ҳам дар якум бор Восеъро диданам ба шуҷоаташ, ақлаш, гуфтораш тан дода будам (Улуғзода). Аз қадри заминро надонистани кулакони серзамин ин ҷо роҳ шуда монда буд, вагарна роҳи қадимӣ ана он роҳи қалон аст (Айний).

2. Факту ҳодисаҳое, ки дар қисми якуми ҷумлаи мураккаб баён меёбад, барои содир шудани фикри ҷумлаи соддаи дуум имконият на-медихад ё амалӣ шудани онро имконнопазир мегардонад:

Истеъдод меросӣ намешавад, вагарна дар соҳан санъат ҳукмрони сулолаҳо вучуд мебошад (Раҳим Чалил).—Қори соз... Дар Вахш замин бисъёр, об бисъёр аст... Машинаҳо мегарданд, чароғҳои нав нур мепоянд. Ман пир шудам, вагарна худам ҳам мекӯчидам (Улуғзода).

3. Амалу ҳолати ҷумлаи якум бидуни мазмуни амали ҷумлаи дуум воқеъ мегардад, вагарна чунин сурат гирифтани ҷумлаи якум номумкин буд:

Аммо шумо ба ман раҳм карда маро беобрӯӣ накардед, гӯё маро дубора зинда кардед, вагарна шумо метавонистед, ки маро... ба ҳаво бардошта ба дур партоед (Айний).

4. Воқеияти амалу ҳолат ва ё аломати ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаи мураккаб аксар вақт ба замони ҳозира-оянда ва ё оянда тааллуқ дорад. Бинобар ин хабари қисмҳои ҷумлаи мураккаб бо шаклҳои феълӣ замони ҳозира мазкур ифода мегардад, дар шакли замони ҳозира ифода шавад ҳам, воқеияти реалӣ он ба замони оянда вобаста аст:

Ба девор баромада ба ҳавлӣ медароём, вагарна мегурезад (Айний). То рӯзи бозор ман камаш сесад танга бояд пайдо кунам, вагарна қарзам дар ҳар панҷ рӯз ним баробар зиёд шудан мегирад (Улуғзода).

5. Маънои муқобилгузорию ҳилофии ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаб тобиши шартӣ дорад. Дар қисми якум шартӣ иҷрои амалу ҳаракат ба таври ҳукми қатъӣ гуфта мешавад, дар ҷумлаи дуум бошад, оқибат ё натиҷае ифода меёбад, ки дар натиҷаи ба ҳисоб нагирифтани қолаби ҷумлаи якум рӯй хоҳад дод:

Надихед, бархам дода фиристонед он хатро, вагарна ҳар сол ҳамин хатро бароварда ҳамин тавр ҷанҷол сар мекунад (Айний). Ту дар пешии меҳмонон бош, ўро ба ягон чиз хурдан маҷбур кун, набошад беҳол шуда, як дардаш сад дард мешавад (Ниёзӣ).

§ 1272. Дар аввали ҷумлаҳои мураккаби пайваст бо пайвандҳои вагарна, набошад воҳидҳои туфайлии лутқ (**хайрият, хайрият ки, афсӯс ки, бояд, албатта, мазмун, ҳайф ки** ва монанди инҳо) омада, маънои шартӣ онро қувват медиҳанд, ҳамчунин ба ҷумла тобишҳои модалӣ орзу, талаб, хоҳиш, эътимод, афсӯс ва ғайра мебахшанд:

Албатта, барои бой шудан ҳамин ҳаромзодагонҳои дунёро доништан ва қардан лозим аст, вагарна танҳо худӣ пул ба сари худ ҳеҷ қор қарда наметавонад (Айний). Духтар рафт, дили Ёдгор ҳам аз паси он, афсӯс ки, Ёдгор ба ин хонадон бегона буд, вагарна ин ҳам ҳамроҳи духтар ба баҳонан ёрӣ додан, ба вай барои овардани гов мерафт (Айний). Хайрият ки, худашон хату саводи дуруст надоранд ва хонда наметавонанд, набошад, албатта мепурсанд, ки ин китоб аз кучо ба дасти вай афтодааст, соҳибаш кӣ (Иқромӣ). Ҳайф ки дар ҷавонӣ шумо барин устод надоштам, набошад, дар пиронсолӣ хеле ақлам даромада мемона (Улуғзода).

§ 1273. Ифодаи шартӣ зарурати ногузирӣ ва ё мувофиқи хоҳиши гуянда будани амал, факту ҳодиса ё аломату ҳолате, ки дар қисми якум ифода меёбад, аксар дар он намоён мешавад, ки хабари ҷумлаи якум ба воситаи калимаҳои модалӣ **зарур, лозим, дарқор** ифода меёбад ва дар ҷумлаи дуум оқибати акси ҳол таъкид мешавад:

Тарчума кори зарурист ва нозукиҳои ҳар ду забонро донишони тарҷумон зарур аст, вагарна ҳам мазмуни матни русӣ ва ҳам забони тоҷикӣ хароб хоҳад шуд (Шукуров). Барои мо ҳамин рӯз ғалла даркор аст, вагарна аз гуруснагӣ мемирём (Айнӣ). Лутфияро ҳар навъ карда зудтар дидан лозим аст, вагарна ӯ, яъне Амиркул, девои мешавад, дилкаф шуда мемирад (Улуғзода).

Тобишҳои маъноии ҷумлаҳои мураккаби пайвасти хилофӣ

§ 1274. Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти хилофӣ одатан муносибатҳои грамматикӣ маъноии муқобилгузорию ифода мекунад. Муносибати муқобилгузорию онҳо ҳоли хилофӣ мешавад ва гоҳо бо муносибатҳои муқобилгузорию маҳдуди эзоҳӣ, ҳулосавӣ, номутобиқӣ ва қиёсӣ омезиш меёбад.

1. Дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти хилофӣ бо маъноии муқобилгузорию ҳоли факту ҳодисаҳои гуногун ва аксаран баробармаъноӣ баробарҳаҷм ба якдигар муқобил гузошта мешаванд. Чунин муносибати ошкорои хилофи байни қисмҳои ҷумлаи мураккабро пайвандакҳои хилофӣ, таносуби номутобиқонаи маъно ва параллелизми структурӣ ҷузъҳои ба ҳам муқобили ҷумлаи мураккаб ба вуҷуд меоваранд:

Зардолуҳо рехта набуд шуда мерафтанд, аммо ӯ ғундошта намекашонд (Айнӣ). Фирӯза ва кампир аз ҷо бархостанд, лекин духтарҳои шӯхи бекор дар як ҷаҳиш задан даври онҳоро печонида гирифтанд (Икромӣ).

Муносибати хилофи байни қисмҳои ҷумлаҳои мураккаби қолиби мазкур ҳоли ифода ёфта, ҷилов маъноии дигаре надорад. Фикру ҳодисаҳои муқобили ҳам пай ҳамдигар меоянд. Дар ҷумлаи якум фикре гуфта мешавад, ҷумлаи соддаи дуюм бо исти маҳсул васл шуда пас аз пайвандак воқеъ мегардад ва нисбат ба ҷумлаи якум характери муқобила пайдо мекунад, дар натиҷа факту ҳодисаҳо, амалу процессҳои, ки дар ҷузъҳои ҷумлаи мураккаб ифода меёбад, ба ҳамдигар муқобил гузошта мешаванд.

§ 1275. Муқобилгузорию факту ҳодисаҳо, предметҳо, аломату ҳолат ва замону мақоми воқеияти амали онҳо аксар вақт зимни категорияҳои зарурату имконият, зарурату воқеият, имконпазириву имконнопазирӣ ба вуҷуд меояд:

1. **имконият ва зарурат:** Вайро партофта рафта ба ман ҳам мумкин буд, аммо ман ҷора надоштам (Улуғзода);

2. **воқеият ва имконият:** Ҳама манзили мақсуди хешро мебинанд, вале на ҳама ба он расида метавонанд (Раҳим Ҷалил).

3. **воқеият ва майлҳои субъективӣ:** Умри одамии маҳдуд асту кӯтоҳ, вале орзуҳо беҳудуд (Раҳим Ҷалил);

4. **майлҳои субъективӣ ва воқеияти реали:** Куртаро Нодир аз ҷӯй гирифта, хост шуста тоза кунад, аммо оби лой оро бадтар кард (Шукуҳӣ). Умедвор буд, ки дар он ҷо ягон аҷоибро бубинад, аммо дар кӯча ҳеч аҷоиботе ё дигаргуние дида намешуд (Улуғзода);

5. **зарурият ва воқеият:** Мо мебинист, имрӯзо ба ҳар гектар дусадкилограммӣ пории маъдани фосфордор меандохтем, аммо ҳозир дар сельхозснаб пории маъдани тамои шудааст (Улуғзода). Мехостам, бо сухан ё маслиҳати худ ба ин кампир кулфатзада таскин бахшам, аммо забонам кӯтоҳӣ мекард («Сади Шарқ»);

6. Муқобилгузорию, ки дар асоси зиддияти байни майлҳои субъектҳои гуногун воқеъ мегардад: Мухаррами Фарҷ пудро гирифта намехост, лекин мириша ба зӯри пудро ба вай дод (Икромӣ). Ба фикрам, тӯро ҷизе гуфтани буд, аммо ман бар қасди вай як сигнали дароз дода, мошинро ба роҳ андохтам (Ақобиров);

7. Муқобилгузорию, ки дар заминаи номутобиқӣ ва зиддияти байни майлҳои субъект ва объекти субъектардида сурат гирад: Писар-

бачае ба аломатҳои сари роҳ аҳамият надода, аз назди машинаҳои даргузар гузаштани мешавад, вале садои хуштаки сари роҳ ӯро боз медорад («Пионери Тоҷикистон»).

§ 1276. Хусусиятҳои структурини чумлаҳои мураккаби пайвасти хилофӣ ба қузъҳои таркиби онҳо вобаста аст.

1. Чумлаҳои мураккаб ду ҳиссари дарбар мегиранд: қисми аввал аз ҷанд чумлаи соддан ба таври ҷида омада иборат буда, қисми дигар танҳо як чумлаи содда аст, ки бо пайвандаки хилофӣ омадааст ва он пайвандак имкон намедиҳад, ки чумлаи мураккаб боз вусъат ёбад:

Бузғолагон ҳам монанди бачагон ба ҳам шох ба шох монда ҷангбозӣ мекарданд, яке мегурехт, дигаре пеш мекард ва баррагони дар вақти ҷаро аз модар дур монда аз қафои рама баъасанон медавиданд, аммо ҳеҷ кадоми онҳо намеғалтиданд (Айни).

2. Дар байни аъзоҳои ҷудогонаи чумлаҳои соддан таркиби чумлаи мураккаб муқобилгузори ҷида мешавад:

а) муфтадоҳои ҳиссаҳои чумлаи мураккаб ба тарзи **Ман-вай, Он-хо-ман, Мо-вай, Дигарон-баъзеҳо муқобил** гузошта мешавад:

Ман бори дигар ҷашмони сиёҳи нармингоҳашро дидани будам, аммо **вай** ба тарафи ман нанигарист (Фирӯз). Ҳама ҷашму гӯш ба **вай**, аммо **ӯ** ба ҳеҷ кас нанигариста мехонд (Фирӯз);

б) **муқобилгузори хабарҳо**: Падари Восифӣ олим ва илмдӯст буд, аммо **ӯ** ба **мансаби калоне соҳиб набуд** (Айни). Марзия сарашро гардонда аз онҳо рӯяшро панаҳ мекунад, вале **вай** рӯяшро панаҳ намекунад («Садои Шарқ»).

3. **Антонимияи луғавӣ**. Дар таркиби луғавии қисмҳои барои ифодаи муносибат калимаҳои мувофиқи мансубияти луғавию грамматикӣ (шахс ба шахс, предмет ба предмет, аломат ба аломат) муқобил гуфта мешавад: **зиндагӣ саҳт ва пурмашаққат буд**, аммо **вай** ҳамаро аз тақдири аввал ҷудошта, талҳӣ ва шӯрӣ мекашиду шахду шакар мегуфт (Икромӣ).

Чумлаҳои мураккаби пайвасти хилофӣ бо маънои ҷудой (муқобилгузори маҳдудӣ)

§ 1277. Дар ин гурӯҳи чумлаҳои мураккаби пайвасти мазмуни қисми дуюм ба амалӣ гардидани маънои қисми якум имконият намедиҳад. Ин монета ҳамчун омил махсуси маҳдудкунандани предмет, амалу ҳодиса ё воқеае мебошад, ки дар чумлаи якум ифода меёбад:

Ҳамон одамони Асад, аслан, ба гирифтани ман омада буданд, аммо духтурҳои фаҳмида намонданд (Икромӣ). Дили модаркалон ба Мақсуд месӯхт, вале **ӯ** ҷӣ қор қардан ва ҷӣ маслиҳат доданаширо надониста зик мешуд («Садои Шарқ»).

Дар қисми якуми чумлаи мураккаб бештар хоҳиш, талаб, орзу, имкон барини маъноҳои модалӣ ифода меёбад, бинобар ин ҳам хабарии он асосан бо масдар ва феълҳои модалӣ **хостан, тавонистан, умедвор шудан, орзу қардан, боистан талабидан, тақлиф қардан** ва ғайра ифода ёфта хабарии чумлаи дуюм бо шаклҳои феълӣ синған хабарӣ меояд:

Ман рафтаи мехоҳам, аммо рансамои иҷозат намедиҳад (Муҳаммадиев). Ман даромада хобидан хостам, лекин дигар маро то саҳарӣ хоб набурд (Наҷмиддинов).

Хабарии қисми якуми ҷунин чумлаҳои мураккаби пайвасти бештар бо шаклҳои феълӣ **рафтани, дидани, гуфтани** ва ғайраҳои ифода меёбад:

Хешу таборҳои дури мо буданд, дар Ғиждувон зиндагӣ мекарданд, омада маро бурдани шуданд, лекин ман қабул накардам (Икромӣ). Хохараш Шура аз паси **ӯ** рафтани буд, Наташа рафтани ӯро нахост (Ниёзӣ).

Агар худӣ феълҳои модалӣ **хостан**, **тавонистан** ба сифати хабари чумлаи якум ояд, қисми якуми чумлаи мураккаб аз ду чумлаи содда иборат шуда, хабари чумлаи дуҷумлаи қисми якум бо шаклҳои сингаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода мешавад:

Асо гап назаду хост, аз роҳати баргашта равад, лекин кайвону ўро боздошт (Иқромӣ). Котиби паргком **мехост**, ки ўро боздорад, боз чизе гўяд, лекин Анвар зуд берун баромад (Ақобиров).

Агар дар як гурӯҳи чумлаҳои мураккаби пайвасти мазкур содиршавии амалу ҳолати қисми якум яқин ва хеле наздик бошад, дар қисми дигар он хеле дур ва характери умумӣ дорад, дар баъзе аз онҳо амалу ҳолат гўе ки содир шудааст, ҳамин ҳозир ба вукӯи пайвастанист, вале фикри муҳолифе, ки дар қисми дуҷумла баён меёбад, ба воқеияти он ҳалал мерасонад.

Восеъ фақат акнун ҳилаи Муҳаммадалӣ хоинро дарёфт, аммо дер шуда буд (Улуғзода). Поёнтар, лаби қўи рафта, мехостам даст шўям, лекин аз чуворимакказор ба гўшам садон ханда расид (Файзуллоев).

Дар таркиби ин қабил чумлаҳо ҳиссаҷаҳои маҳдудии **фақат**, **ҳатто**, **танҳо** ва ғайраҳо омада, маънои маҳдудии онҳоро қувват медеҳад:

Дар байни ҳамсоязаноии чамъомада **фақат** Нодира — дугонани чониш Гулҷеҳра набуд, аммо он рӯз касе ба ин аҳамият надод (Улуғзода).

Чумлаҳои мураккаби пайвасти ҳилофӣ бо маънои номутобиқӣ

§ 1278. Муносибати номутобиқӣ дар байни қисмҳои ҳама гуна чумлаҳои мураккаби пайвасти ҳилофӣ мавҷуд аст, вале чумлаҳои ҳастанд, ки маънои номутобиқии байни қисмҳои онҳо хеле равшан буда, бо тобишҳои дигар маъноӣ омехта нашудаанд. Маъбаи асосии муносибати номутобиқие, ки дар забон зоҳир мешавад, ифодаи зиддият ва нобаробарии байни ҳодисаҳои олами ҳастӣ мебошад. Номутобиқии факту ҳодисаҳо, амалу процессҳо мувофиқи қонунҳои табиат ва ҷамъият воқеъ мегардад, вай хусусияти объективӣ ва субъективӣ дошта метавонад. Муқобилияти байни нав ва қўна, кулл ва қўз, тавофутҳои назария ва амалия, сифат ва миқдор ва амсоли инҳо ба ҳамин ҳодисаҳо мансубанд:

Майдони пахта аз рӯи нақша вусъат меёфт, аммо як дастгоҳҳои пахтазоакунӣ заводи пахта номидашавандан қўна ҳанўз дар шакли аввалааш менстод (Раҳим Чалил). Ҳусеин мисли ҳарвақта ором менамуд, вале чашмонаш аз кадом як андешаи ниҳонӣ барқи ифтиҳоромез мепошиданд (Муҳаммадиев).

Чумлаҳои мураккаби пайвасти ҳилофӣ бо маънои ҳулоса

§ 1279. Дар ин ҳел чумлаҳои мураккаби пайвасти чумлаи соддаи дуҷумлаи ҳамчун натиҷаву оқибат ва ё ҳулосаи аз мазмуни чумлаи соддаи якум воқеъ мегардад. Албатта, маънои ҳилофӣ сабаби воқеъшавии чумлаҳои мазкур аст, аммо натиҷа низ маънои зарурии он мебошад.

Бале, ба Шарофат-хола аз духтараш ҷудо шудан осон не, вале модар бояд ояндаи духтарашро фикр кунад (Улуғзода).

Дар қисми дуҷумлаи чумлаи мураккаб калимаи ибораҳои **махз барои ҳамин**, **аз ин рӯ**, **дар охир**, **дар охири қор**, **оқибат**, **дар натиҷа**, **ҳулоса** ва ғайраҳо омада, ҳулосаи натиҷаро равшан ва таъкид мекунад:

Таёқ қосаи сари якҷанд сарбозро қафанд, чандеро манъ қарда аз сари зин фуру галтонд, шамшери чандеро аз дастҳояшон афтонд, аммо оқибат худаш ҳам шикаст (Улуғзода).

*Чумлаҳои мураккаби пайвасти хилофӣ бо маъно
муқобилгузориҳои эзоҳӣ*

§ 1280. Дар чумлаҳои мураккаби пайвасти хилофӣ бо маъно эзоҳӣ мазмуни хилофии қисми дуюм нисбат ба мазмуни чумлаи якум ба таври шарҳу эзоҳ ё маълумоти иловагӣ қарор мегирад. Маълумоти эзоҳии хилофӣ вобаста ба хусусиятҳои эзоҳталаби мазмуни қисми якум ҳар хел мешавад.

1. Чумлаи соддаи дуюм яке аз аъзоҳои чумлаи соддаи якумро эзоҳ медиҳад: Вай ба идора даромада, Нуралиро дида, дар лабаш табассуме пайдо шуд, аммо ин табассум ба худ дар чеҳраи Нуралӣ ҷавоби мувофиқ наёфта, дарҳол ғоиб шуд (Улуғзода). Ғуломон худро озод ҳис карда буданд, аммо ин озодӣ ба онҳо чӣ ҳоҳад овард (Улуғзода). Аҳмадҷон ранси боғайрат ва «боҳисобу китоб» буд, аммо «ҳисобу китоби» ӯ аксар вақт ба майдакорӣ ва ҳасисӣ оид мешуд (Улуғзода). Дасти ҳеҷ кадоми инҳо тағма надошт, лекин тағма харош ёфта ва аз он ҷо хун мешорид (Айний).

2. Қисми дуюми чумлаи мураккаб бар эзоҳ ва тафсили мазмуни умумии қисми якум меояд: Номи ҳозираам Гуландом аст, аммо мола-рам ба ман Зебо ном ниҳодааст (Айний). Қароргоҳи босмаҷиён ба ғула-гула даромад, аммо ин дафъа «Гирҳо-гир! Запҳо-зап! Кушҳо-куш!» намегуфтанд, балки «Гурезҳо-гурез! Гурезҳо-гурез! гӯён фаръёд мека-шиданд (Айний).

Дар чумла баъзан ҷонишинҳо, бештар ҷонишинҳои ишоратӣ ома-да, мундариҷаи умумӣ ва ҷузъи қисми якумро дар бар мегиранд, ба андозае ки қисми дуюм бе қисми якум мазмунаи ноқис менамояд:

Он рӯз ҳам ид буд, лекин ин ид аз он фарқи калоне дошт («Ком-сомоли Тоҷикистон»).

3. Қисми дуюми чумлаи мураккаб нисбат ба мазмуни умумӣ ё ҷузъи якум ҳамчун маълумоти нав илова шуда, онро на фақат тафсил, балки инкишоф ва бо фикри дигар вусъат медиҳад:

Нормаи ҳаррузаи ҳар кас 60 халтагӣ буд, аммо ҳар кадоми онҳо рӯзе 80-90 ва дар охир 100 халтагӣ кашониданд (Улуғзода). **Мо даҳ маркази ҳамкорӣ** дорем, вале дар тадқиқот бештар аз 40 институти Булғория, Венгрия, ГДР, Куба, Польша, Руминия, Иттифоқи Советӣ ва Чехословакия ширкат мебарзанд («Маориф ва маданият»).

Чумлаҳои мураккаби пайвасти бо маънои қиёсӣ

§ 1281. Қисмҳои таркибии чумлаҳои мураккаби пайвасти ба якди-гар дар нисбати қиёс воқеъ мегарданд. Дар процесси муқоисаи факт-ҳо, ҳодисаю воқеаҳо ва аломату хусусиятҳои онҳо, ки дар қисмҳои чумлаи мураккаби пайвасти ифода меёбанд, мутобиқӣ ё номутобиқӣ, баробарӣ ё нобаробарӣ, фарқияту зиддият ва тафовути мавҷудан байни онҳо маълум мегардад. Ба ин маънӣ муқоиса ва муносибати қиёсӣ маъноҳои қиёс, монандӣ, номутобиқӣ, нобаробарӣ, қиёсӣ, хи-лофӣ ва монанди инҳоро дарбар мегирад.

Муносибати қиёсии байни қисмҳои чумлаи мураккаби пайвасти бо ёрии пайвандаҳои бошад, аммо, лекин, вале, балки, ҳол он ки ва ди-гар воситаҳои интонационӣю лугавӣ сурат мегирад. Дар ин вазифа пайвандаки бошад серистеъмол мебошад. Вай ҳамеша пас аз калимаи муқоисакунанда меояд. Калимае, ки ҳамчун объекти муқоиса қарор мегирад, пуршиддатар талаффуз ёфта, задаи мантиқӣ қабул мекунад:

Дар аввали ҷанг ҷавон ба фронт меравад, духтарак бошад, бо ҳамроҳии хохари калониаш ба Тоҷикистон кӯчида меояд (Улуғзода).

Вақте ки чумлаҳои пайвасти қиёсӣ бо ёрии пайвандаҳои аммо, вале, лекин, балки сохта мешаванд, муқоиса як навъ тобишҳои муқо-билгузорӣ, номутобиқӣ, ҳатто хилофу зиддият пайдо мекунад:

Ман,—гуфт Ашӯр ба дастан калаид такъя карда,—баъд аз ба калъа рафтаи бой як қадар осуда мешавем гуфта гумон карда будам, аммо ин Набӣ-Полвони хонасӯхта аз худи бой ҳам шаддоттар баромад (Айнӣ). Эҳ, Корвон, коркунӣ нағз ҳастӣ ту, аммо фикрат—фикри домӯллоҳои кӯҳна (Улуғзода).

§ 1282. Дар ҷумлаҳои мураккаби пайваст бо пайвандакҳои ҳол он ки, ва ҳол он ки муқосса характери муқобилгузори мегирад ва он тобишҳои ҳилофу нобаробарӣ ҳам пайдо мекунад.

Ин барзаговро шумо ҷавона гуфтед ва ҳол он ки як гови калони шашсола аст (Айнӣ).

§ 1283. Процесси муқосса асосан дар доираи замонҳои як сифа, бештар сифан хабарӣ рӯй медиҳад:

Меҳмонҳо ба ӯ «Қорӣ» гуфта хитоб мекарданд, лекин соҳиби хона ӯро кӯтоҳ карда «ҳамд» мегуфт (Иқромӣ). Олим боз ба замин ҷашм духта бо нӯги по хат мекашид ва Ольга бошад, тамошои ду ҷевахонаи калони ҳар ду тарафи дарвозаи ӯдаро баҳона карда, рӯ ба он тараф метофт (Раҳим Ҷалил). Юнусбой коркунӣ хочагӣ, шумо бошед, коркунӣ партиявӣ ҳастед (Улуғзода).

§ 1284. Предмети асосии муқосса ҷараёни амали қисмҳои ҷумлаи мураккаб мебошад, албатта, дар зимни ин муқосса соҳиби амал—субъект, объект ва ҳолату вазъияти он низ дар як вақт муқосса мешавад. Аз ин ҷост, ки муқоссаи субъект бо субъект, объект бо субъект субъект ва тарзу шароити содиршавии амал ё аломату ҳолати он ва монанди инҳо ҷумлаҳои мураккаби пайвасти қиссиро ташкил медиҳанд. Дар байни инҳо муқоссаи соҳиби амалу ҳолат—мубтадо ҳеле равшан намудор мешавад: Велейко даст ба пушт карда ин сӯ—он сӯ гардиш кардан гирифт, Просветов бошад, ба маҳоркапечони даромад (Улуғзода). Гапи нағзи ӯро ҳар кас ҳам гуфта метавонист, лекин аз забони ӯ шунидани ин суханҳо ба кас таъсири дигар мебахшид (Иқромӣ).

§ 1285. Мазмуни қисмҳои муқоссаашаванда, аз ҷиҳати маъно ба ҳам наздик буда, характери ҳилофӣ надоранд, аломату хусусиятҳои онҳо ба ҳамдигар монанду наздиканд. Лекин ин ҷо ҳам аломатҳои махсус ва дар айни ҳол фарқкунандаи факту ҳодисаҳои муқоссаашаванда ошкор мегарданд:

Баҳр гаҳворан ҳаёт аст, аммо гаҳворан шуур ва тафаккур, ошёнани уқоби орзу ва умедҳои ширин замин аст (Шукӯҳӣ). Нуралӣ ба пирамард бо муҳаббат нигоҳ мекард, хешони вай бошанд, бо сарн ҳам суханҳои ӯро мешуниданд (Улуғзода).

§ 1286. Дар ҳолати дигар қисмҳои муқоссаашаванда, баръакс, ба якдигар мувофиқат намекунанд. Ин ҷо ба таври муқобилгузори муқосса намудани факту ҳодисаҳо, ҳолату аломат ё муҳити амалиёти субъектҳо дида мешавад. Фикрҳои ҳилофи ҳамдигар, номутобиқ ифода меёбанд ва ё дар қисми дуҷум он чизе, ки мебоист, мувофиқи мазмуни қисми якум гуфта шавад, баён насфта, якбора фикри муқобили он гуфта мешавад:

Ака-маҳсум гурехта ҳалос шуд, лекин Қамолиддин Маҳдум аз хонааш берун намебаромад (Иқромӣ). Мирон дар охири қор як шуда моро шикаст доданд, лекин мо ҳам онҳоро хуб кӯфтем (Улуғзода). Ман-ку боз гурехта ҳалос мешавам, лекин ту дар ҳабсхонаҳо пӯсида меравӣ (Раҳим Ҷалил).

Тарзи антонимии ифодани сараъзоҳои ҷумлаи процесс ва характери муқоссаро пуробуранг мегардонад:

Ҳардорон ҳезуми ҷидашонро ду тоӣ карда ба харашон бор карданд ва болон он як даста ҳезуми дигарро сарборӣ карда, харашонро пеш андохта ба роҳ даромаданд, пиёдагон бошанд, ҷомашонро пуштора баста, ба пушташон партофтанд, ҳезуми ҷидашонро ба пушт гирифтанд (Айнӣ). Падаратон ба мап шинос буд, лекин шумо ба ёдам наомада истодаед (Улуғзода). Дар осмон на моҳ ҳасту на ситора, аммо атроф шир барни сафед («Шукуфаҳои умедбахш»).

Дар чараёни муқонса ҳамчушин ба таври контрастӣ ифода ёфтани аъзоҳои пайрав ҳам характери хилофӣ онро равшан менамояд:

Дар шаҳр дар даҳлезӣ бойтарин савдогарон ҳам қандил дида намешуд, аммо дар ин ҷо қандили булурини шилшиладор дар миёнаҷо аз сакф овезон буд (Иқромӣ). Пештар вай аз почта ва падархондан Тӯроб раис Юнусбой ибӯ карда, ба Тӯроб ҳамлаҳон ошкор намекард, аммо акнун ҳимояти Нуралӣ вайро далер карда буд (Улуғзода). Одамони мо ба меҳмони асабонӣ ба мулоимат гап мезаданд, аммо ӯ то рафт баландтар аланга мегирифт (Муҳаммадиев).

§ 1287. Дар сурате ки мазмуни умумии қисмҳои таркибии ҷумлаи мураккаби пайваст бо ҳам муқонса карда мешаванд, муқонса характери интенсивӣ мегирад.

Ин хели ҷумлаҳои мураккаби пайвасти хилофӣ нисбат ба дигар хелҳои он ҳодисаи параллелизми структурӣ, эллипсис ва монанди инҳо бештар хос буда, онҳо нисбатан рехта, таъсирбахш ва мӯъҷаз мебошанд: Дарвозаи шаҳрро баста мешавад, аммо даҳони мардумро бастан мумкин нест (Иқромӣ). Ҳофиз манаму бародарам мехонад (Зарб.). Машина ба пеш, аммо фикри Шодигул ба акиб раҳсипор буд (Улуғзода). Се имтиҳони аввал «панҷ», имтиҳони охирин бошад, ғайриқаноатбахш (Толис). Бадалбӣ 62 кг, Раҷаббӣ бошад, 55 кг пахта ҷида буд («Қомсомоли Тоҷикистон»).

ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ҶУДОИ

§ 1288. Дар ҷумлаҳои мураккаби пайваст бо маънои ҷудои аз ҳодисаю воқеаҳо ва факту процессҳои, ки дар қисмҳои предикативӣ ҷумлаи мураккаб баён меёбанд, воқеияти яке имконпазир гардида, дигаре набояд рӯй диҳад ва ё амалиёти онҳо паси ҳам қорӣ мешавад, онҳо якдигарро иваз мекунанд. Хусусияти асосии ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудои дар он аст, ки ҳиссаҳои таркибии онҳо якдигарро истисно ва инкор мекунанд, ба воқеияти амал ё ҳолати ҳамдигар мамониат мерасонанд. Онҳо якдигарро эзоҳ намедиҳанд, мустақилияти онҳо нисбат ба дигар хелҳои ҷумлаи мураккаби пайваст зиёдтар ҳис карда мешавад, аммо замони ба амал омадани яке аз воқеаю ҳодисаҳо ба вақту замони рӯй додани дигаре вобаста аст:

Рафиқон!—гуфт Сафарғулом сухани худро давом кунонда—Шумоён сухани маро дуруст нафаҳмедон, ё ин ки дуруст фаҳмонида натавонистам (Айнӣ). Ё дар идора касе набуд, ё телефон вайрон буд (Иқромӣ).

§ 1289. Мафҳуми ҷудои ин ҷо ба маънои фарқ ё тафовути қуллӣ, ҷудои мутлақ наомада муносибати альтернативӣ байни факту ҳодисаҳои нишон медиҳад, яъне ҳар як ҳодисае, ки имконияти реалӣ ё тахминӣ гумони воқеият дорад, дар сурати истисно ё тамоман инкор намудани ҳодисаи дигари ҳамшафати он бояд ба вуҷуд ояд. Чунончи, дар ҷумлаи «Шамолӣ об хеле хунук буд, ё ки ман аз тарс дағдағ меларзидам» (Иқромӣ). Дар як вазъият имконнопазир будани воқеияти ҳар ду ҳодиса баён шудааст, фақат дар шароити ба амал наомадани яке имконияти ба вуқӯ пайвастани дигаре ба миён меояд.

Дар ҷумлаи «Аз пеши назараш гоҳ қомати хамидаи муаллими кӯхансол мегузашт, гоҳ рӯи ҳам ғамгину ҳам қаҳролуди модараш» (Толис) низ ҳодисаю воқеаҳо имконияти якбора дар як вақту замон рӯй додан надоранд, онҳо ҳамдигарро иваз мекунанд. Дар ҷумлаи «Ёр аз дили ман хабар надорад, Ё сӯзи дилам шарар надорад» бошад, фикрҳои дар ҷумлаи мураккаб ба таври гумону шубҳа додашуда моҳияти реалӣ надорад ва танҳо дар сурати ҳақиқӣ набудани яке дигаре заминаи воқеӣ пайдо мекунад.

§ 1290. Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудои хусусияти хоси структурӣ доранд. Ба онҳо ҳодисаи эллипсис хос мебошад: дар ҳиссаи якуми онҳо аъзои умумӣ меояд, ки ба ҳамаи қисмҳои ҷумлаи мураккаб мансуб буда, ба муттаҳид шудани онҳо ёрӣ мерасонад:

Ба хона ё шумо маро роҳ намедихед, ё ман шуморо! —

Дар чумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудое, ки аз амалу процессҳои он таъно яке воқеъ гардида метавонад, параллелизми структурӣ ва семантикии қисмҳо дида мешавад:

Ё Гулнор пеши он меояд ва ё ӯ пеши Гулнор меравад (Айни).

Мувофиқи тарзи таркиббандӣ ва имконияти тафсил ёфтан чумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудой ба гурӯҳи кушода дохил мешаванд. Онҳо аз ду ҷумлаи содда иборат бошанд ҳам, имконияти потенциали зиёдшавӣ доранд: ба ин тарзи пайҳам воқеъ шудани ҳодисаю воқеаҳо, ки ҳосил оғоз, имкон медахад:

Магар ба дарде талаф шуд, ё ки аз нотавонии ӯ фонда бурда гуронаш дарониданд, ё деве заҳматаш расонид ва ё дар камингоҳе ғаниме будааст, ки аз ӯ интиқом кашид (Айни).

§ 1291. Чумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудой асосан бо ёрии пайвандакҳо ва воситаҳои луғавӣ ташкил меёбанд. Албатта, дар ташкили онҳо воситаҳои дигар, монанди интонация, тартиби чумлаҳои содда, мувофиқати шаклҳои феълӣ низ ёри мерасонанд.

Пайвандакҳои ҷудой унсурҳои зарурии сохти чумлаҳои мураккаби таркиби ҷумлаи мураккаб барои ифодаи муносибати асосии байни қисмҳо ва маъноҳои зиёди модалии онҳо (шарт, тахмин, гумон, ...) хизмат мекунад.

Чумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудой, ки ба воситаи пайвандакҳои ҷудой ташкил меёбанд, хусусиятҳои зиёди маъноию грамматикӣ доранд.

1. Дар чумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудой ҳодисаю воқеаҳо ба тарзе ифода меёбанд, ки ҳар яки онҳо барои инкор ё истисноии мутлақи дигаре шарту шароит фароҳам меоварад:

а) барои манъ кардани амалу фаъолияти фармон, амр, илтимосу илтиҷо, талаб ва ё ҳукми қатъӣ бароварда мешавад. Дар ин қабил чумлаҳо одатан пайвандакҳои такрори ё.. ё.., ё ки ва ғайра истифода шуда, хабари чумлаҳои содда бо шаклҳои феълӣ сифаҳои амрӣ, хабарӣ ва шартӣ-хоҳишмандӣ ифода меёбад: Ё бояд корро хобонем, ё асбоби нав диҳед (Айни);

б) аз факт ё ҳодисаю воқеаҳо яке дигареро комилан инкор накарда бо ин аз шароити вазъияти номусоид ва ё ғайриимкон берун мекунад. Хабарӣ ин гуна чумлаҳо одатан бо шаклҳои феълӣ сифаҳои хабарӣ ифода ёфта, мазмуни чумлаҳои содда характери шубҳаву гумон, баъзан саволи шубҳанок мегирад:

Вай ё чӣ гуфта ҷавоб доданаширо надонист, ё ки ёди Ҳамроҳони махрума ӯро ба ҳаёл андохта буд (Иқромӣ). Магар шумо хешу табор надоштед, ё магар онҳо ҳам ба шумо ёри надоданд? (Айни);

в) ҳодисаю воқеаҳо, ки дар ҷумлаи соддаи дуюм ифода меёбанд, барои воқеъ нагардидани фикри ҷумлаи соддаи якум ба ҳукми исботу далел ҳамчун шарҳи ҳол ё сабаб оварда мешаванд. Қисми дуюми ҷумлаи мураккаб ҳулоса ё тасаввуроти шахсии гӯяндаро ҳамчун шарҳу эзоҳ ё сабаби тахминии вазъияти дар қисми якум баёнёфта ифода мекунад. Аз ин ҷост, ки бештари ин қабил чумлаҳо характери саволи доранд:

Дар ин ҷо ё ягон хатои рафиқ Ҳасан аст, ё ки дар вақти кор ягон дасти бегона ба миён даромадааст (Айни).

2. Ҳодисаю воқеаҳои номбаршаванда характери ғайриреалии (гумон, фарз, тахмин) дошта, айнан мувофиқи фикри гуфташуда содир шудани онҳо аниқ нест, вай ба тахмин, ақидан шахсӣ, мулоҳиза ва тасаввурӣ шахсӣ вобаста аст:

Ин бериҳа маро ба мақсад мерасонида бошад, ё аз роҳи калон дур афтода аз ягон тарафи дигар сар мебароварда бошам (Айни).

Характери ғайриреалии чумлаҳо ба сохту оҳанги онҳо ҳам таъсир накарда намеронад: гурӯҳи калони онҳо бо оҳанги пурсиш, тахмину шубҳа ифода меёбанд, аксар вақт ҳиссаҳои саволи мегиранд. Як қисмашон дорои воҳидҳои модалӣ ва туфайли мебошанд. Хабарӣ

чумлаҳои содда бештар бо сифаҳои амрӣ ва шартӣ-хоҳишмандӣ ифода меёбад:

Ин кор қасдан қарда шуда бошад, ё оби ҷӯй дамида ба таги хиштиҳо фурумадааст? (Раҳим Ҷалил). Онҳо, мумкин аст пештар гуруҳтар равад, ё ки аскарҳои сурх хабардор шуда биёянд (Ақобиров).

3. Агар хабари чумлаҳои содда дар шакли инкор омада бошад, тобиши ғайриреалии чумла равшантар намудор мегардад:

Осмон омада ба замин начаспидааст, ё замин фуру нарафтааст (Айнӣ).

4. Ҳамаи ҳодисаю воқеаҳо, ки дар қисмҳои чумлаи мураккаб ифода меёбанд, характери имконпазирӣ пайдо қарда метавонанд, яъне воқеияти ҳамаи онҳо заминаи реалӣ дорад. Дар ин маврид хабари чумлаҳои соддаи таркиби чумлаи мураккаб бо шаклҳои феълӣ замони гузаштаи сифаи хабарӣ ифода меёбад:

Ба қафо баргашта асп тохтан ҳам мумкин набуд, ё ба тир мезаданд, ё асп давонда онҳоро дастгир мекарданд (Иқромӣ). Соле як бор-ду бор маро ҳам таб мегирад, ё ки баданам аз машкӣ тар нам кашида, касал мешавам (Улуғзода).

§ 1292. Ба гуруҳи воситаҳои луғавию грамматикӣ калимаҳои **гоҳ... гоҳ, баъзан..., ҳоли... ҳоли, дам... дам, як (яке), як вақт..., як вақт** ва амсоли инҳоро дохил қардан мумкин аст. Ин калимаҳо дар сурати ба таври такрор омадан воситаи луғавию грамматикӣ ташаккули чумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудой шуда метавонанд. Онҳо ҳангоми такрор дар таркиби чумлаи мураккаб ҳам дар қисми якум ва ҳам дар қисми дуюми он омада, қолиби муайяни синтаксисиро ташкил медиҳанд. Аз воситаҳои луғавӣ-грамматикӣ мазкур калимаи **гоҳ** (гоҳе, гоҳо) хеле серистеъмоли буда, ҳоси услуби китобӣ мебошад, калимаҳои **баъзан, як вақт, хусусияти адабӣ** ва умумистеъмоли дошта, калимаҳои **як маҳал, дам, яке** ҳоси забони гуфтугӯ мебошанд: **Гоҳ** дар зер сари мо санг буд,—**Гоҳ** манзили мо қасри Шохавранг буд (Турсунзода). **Баъзан** хунуқиҳои саҳти 10—15 дараҷа ҳам мешавад, **гоҳ** барфи баланд ҳам меборад (Ақобиров).

Хусусияти чумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудое, ки бо ёрии воситаҳои луғавию грамматикӣ ташкил меёбанд, ин аст, ки ҳодисаю воқеаҳои тасвиршаванда пан ҳам содир мешаванд, онҳо якдигарро иваз мекунанд, ҳатто ба навбат такроран воқеъ гардида метавонанд, яъне заминаи реалӣ доранд воқеъ гардидани амал ва ҳодисаю воқеаҳо, ки дар ҳар ду қисми чумлаи мураккаб ифода меёбанд, имконпазир аст. Ин маънӣ ва ин хусусияти чумлаҳои мураккаби пайвасти маҳз бо ёрии воситаҳои луғавию грамматикӣ ифода мешавад:

Гоҳ Ҷобир ҳарифро ба тағаш зер мекард, **гоҳ** Восеъ ўро (Улуғзода). **Гоҳ** монанди асал ширину хушбӯй аст он,—**Гоҳ** чин монанди мавҷи баҳр дар рӯй аст он (Турсунзода).

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ БЕПАЙВАНДАК

§ 1293. Чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак хели алоҳидаи чумлаҳои мураккаби пайвастро ташкил менамоянд. Онҳо аз чумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдор бо он фарқ мекунанд, ки ҷузъҳои чумла на бо пайвандак, балки бо ёрии воситаҳои дигар алоқаманд мешаванд. Чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак аз чумлаҳои пайвандакдор аз ҷиҳати ифодаи муносибатҳои маъноиву грамматикӣ байни қисмҳо низ баъзе тафовутҳо доранд.

Чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак нисбатан рехтаву суфта буда, параллелизми ҳиссаҳои таркибии онҳо аз ҷиҳати тарзи ифодаи хабарҳо ва тартиби аъзоҳои он бештар ва равшантар аст: **Офтоб** торҳои заррин ва навозишқори худро ба болои шаҳр бедареғ нисор мекард, **насими** форам аз беруни шаҳр бӯи сабзаи навхезро меовард (Иқромӣ). **Шаб** торик шуда буд, аз ҳаво барф меборид (Иқ-

ромӣ). Тирамоҳ гузашт, зимистони хуноки сербарф даррасид (Улуғзода). Ман гурехтам, ӯ маро пеш-кард (Айнӣ). Рашидов ба чояш нишаст, Шодӣ ба маҷлис мурочиат кард (Икромӣ). Машшоқон боз машқҳо карданд, ҳофизон хонданд (Раҳим Чалил).

Параллелизми структурии хоси ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бе-пайвандак, боиси рӯй додани ҳодисаи эллипсис грамматикӣ ва услубӣ гардидааст.

Ҷўсфандон дар хоби ноз, бузғолагон дар такутоз, ҷўпонбачагон дар давидан, охубаррагон дар рамидан, хулоса, ҳар кас, ҳар чиз ва ҳамаи табиат дар олами худ хурсанд ва шодон буд (Айнӣ). Пои чаши савор ба қоши зин банд, танаш ҳамоно аз болои зин овезон буд (Улуғзода). Ҳаво форам, кўчаҳо пуродам буданд (Икромӣ). Муомилааш хуб, забонаш бағоят ширин буд (Ортиқов). Яке-бухгалтер, чорумӣ-кассир, панҷумӣ-мудири гараж (Муҳаммадиев).

§ 1294. Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бе-пайвандак ба воситаи интонацияи гуногуни пайвасти ташкил меёбанд. Интонация аслан хоси нутқи шифоҳӣ буда, ба туфайли он ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бе-пайвандак тобишҳои гуногуни маъно пайдо мекунад. Панду ҳикмат, зарбулмасалу мақол ва воҳидҳои фразеологӣ бештар дар қолаби ҷумлаҳои мураккаби бе-пайвандак воқеъ мегарданд:

Худписандӣ далели нодонист, охири вай фақат пушаймонист (Панд). Замин саҳт, осмон баланд (Панд). Тан ба қон зинда аст, қон зинда ба илм (Носири Хисрав). Оқил бо гапи худ қавоб медиҳад, чоҳил бо гапи дигарон («Занони Тоҷикистон»).

§ 1295. Ба сабаби бе-пайвандак алоқаманд шудани ҷумлаҳои содда муносибатҳои маъноӣ грамматикӣ онҳо ба дараҷаи муносибати ҳиссаҳои ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандақдор барҷаста ва равшан зоҳир намегарданд. Аз сабаби ба таври дифференциали ифода наёфтани чунин муносибатҳо дар ҷумла ду, ҳатто, зиёда муносибатҳои маъноӣ грамматикӣ ифода меёбанд. Чунончи, дар ҷумлаҳои зерин маъноҳои замонӣ ва сабабу натиҷа омехта ифода мешавад: Дарбон гур-гуркунон аз қо бархоста дарвозаро кушод, ман ҳам як охи сабук кашадаму ба кўча тохтам (Икромӣ).

Бо вучуди ин дар байни ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаб вобаста ба интонация, таносуби ҷумлаҳои содда, тарзи ифодаи шаклҳои хабарии онҳо ва дигар воситаҳои луғавию грамматикӣ муносибатҳои муайяни маъноӣ ва грамматикӣ мушоҳида мешаванд. Ин ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бе-пайвандақро ба чор гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст: ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бе-пайвандаки пайҳам, сабаб-натиҷа, қиёсӣ ва эзоҳӣ.

ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ БЕПАЙВАНДАКИ ПАЙҲАМ

§ 1296. Дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайҳам ҳодисаю воқеаҳо, амалу аломати предметҳо пай дар пай зикр меёбанд. Табиист, ки дар вақти муайян сурат мегирад, аз ин рӯ ҳодисаю воқеаҳои баёншаванда бо ҳам муносибатҳои замонӣ ҳам доранд. Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бе-пайвандаки пайҳам аз ҷиҳати ифодаи маъно гуногун мешаванд. Дар онҳо тасвири манзараҳои табиату муҳити ҷамъиятӣ, ҳолату вазъияти субъекти грамматикӣ, намуди зоҳирӣ симои маънавии шахс, муносибатҳои гуногуни байни одамон ва амсоли инҳо ифода мегарданд:

Бодҳои баҳорӣ мевазиданд, насми форами шабона бӯйҳои хуши сабзаҳои навхези баҳориро меовард (Айнӣ). Рӯзи кӯтоҳи тирамоҳ ба охир расид, офтоби навозишкор меҳнати пурсамари пахтачинҳоро тамошокунон ба хонаи мағрибии худ бозгашт (Икромӣ). Соли ин ду нафар ҳам тахминан шасту панҷ-ҳафтод менамуд, баданашон мувофиқи рӯяшон борик ва либосашон муносиби танашон химча ва танг буд (Айнӣ). Сари баъзеашон бо рӯймолҳои чиркин бастаги, куртаю чомаҳои аксарашон даридагӣ буд (Улуғзода). Ниҳоят поезд омад, ху-

ди сардор ўро ба вагон бароварда дар хоначаи алоҳидаи посбони вагон чойгир қард ва хайрухуш қарда рафт (Иқромӣ). Рӯз шуд, садон «гумбур-гумбур» шиддат қардан гирифт (Айнӣ).

§ 1297. Хусусияти структурии ин қабил ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ин аст, ки дар қисми дуюм аксар вақт ҷонишинҳои шахсию ишоратӣ ва бандакҷонишинҳо омада, ба алоқамандии ҷумлаҳои содда ва ташкили ҷумлаи мураккаби бепайвандак ёрӣ мерасонанд:

Занон, духтарон ва бачагон тўб-тўб шуда ба рӯи хомаҳои рег ва дар ҳавои қушода менишастанд, дар пеши ин тӯдаҳои одамони беҳонумонгардида порчапалосҳо, кўрпаболиштҳо ва дегу табакҳо ҳам менамуданд (Айнӣ). Тани лоғар ва беҳаракати мўйсафед ба ҷунбиш омад, вай нотавонона сар бардошту ба рӯи миршаб нигоҳ қард (Иқромӣ). Дастони ӯ дар даруни остини дарози ҷомааш пинҳон буда, дар рӯи зонуяш беҳаракат меҳобиданд, чашмонаш аз тағи абрӯвони дарозаш ба ҳар як гуянда дақиқона нигоҳ мекарданд (Улуғзода).

§ 1298. Дар ҷумлаи мураккаби пайвасти бепайвандаки пайҳам амалу ҳолат мумкин аст ба як субъект мансуб бошад. Робитаи маъноиву грамматикӣ ҷузъҳои ҷунин ҷумлаҳо барҷастатар зоҳир мешавад: Дар ҳамин вақт Мирак аз мадраса баромад, ӯ ба қасе ва гурӯҳе нигоҳ накарда, ба тарафи зинаи шимолии сахн шитобкорона мерафт (Айнӣ). То ин вақт шаҳр аз саворони яроқдор пур шуда буд, саворон аспҳояшонро дар кўчаҳо баста ба хонаковӣ даромаданд (Айнӣ). Бачаҳо ба манъ қардани модарон аҳамият надода, ба берун тохта буданд, онҳо яхмолакпарӣ ва барфбозӣ мекарданд (Иқромӣ).

§ 1299. Дар ин қабил ҷумлаҳои мураккаби пайвасти амалу машғулияти субъектҳои гуногун тасвир меёбад:

Машқобҳо ба Регистон ва растаю бозорҳои атрофи он об пошиданд, фаррошҳо рӯфтанд (Иқромӣ). Одамҳои қушбеги ва миршаб онҳоро кашола мекарданд, панҷ-шаш нафар муллоҳои саллакалон ва чеҳраовезон ҳаш-ҳашқунон аз паси онҳо медавиданд (Иқромӣ). Раиси колхоз беморро то хонааш гусел намуд, аспн Ҳочиумарро колхозчӣ савор шуда рафт (Улуғзода).

§ 1300. Аз рӯи шакли хабари ҳиссаҳои таркибии ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандаки пайҳам онҳоро ба ду гурӯҳ ҷудо қардан мумкин аст: ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайҳами номӣ ва феълӣ.

§ 1301. Дар қисмҳои таркибии ҷумлаҳои мураккаби пайвасти номӣ дар бораи аломат, ҳолат, хусусияту вазъияти як субъект ва ё субъектҳои гуногун сухан меравад: дар онҳо ҳолат, аломату хусусияти субъекти грамматикӣ ва муҳити амалиёти он нишон дода мешавад.

Ин меҳмонхона аст, инҳо ҳам монанди шумо имшаб дар ин ҷо меҳмон шуданд (Айнӣ). Барғҳо ҳар як зумуррадпораанд, — Шоҳаҳо зебандаи наззораанд (Фарҳат).

Хабари ҳиссаҳои таркибии ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандаки номӣ бо исм, сифат, ҷонишину шумора, таркибу ибораҳои исмӣ, сифатӣ, ҷонишинӣ, шуморагӣ, масдар ва сифати феълӣ ифода мешаванд. Ҷумлаи мураккаби пайвасти хусусияти субъекти грамматикӣ, машғулият, қасбу қор ва дигар аломатҳои онро ифода мекунад:

Вай Қаҳрамони Иттифоқи Советӣ аст, худаш — архитектор (Улуғзода). Сӯи гулзори сари кӯи ту аст — Панҷа аз ҳусн ба хуршед задан, — Қудрати нодирон бозуи ту аст — Бӯсаҳо бар лаби андеша задан (Фарҳат).

Дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандаки номӣ хабари як ҷумлаи содда бо сифати феълӣ ва хабари ҷумлаи соддаи дигар бо исм ё ҳиссаи дигари номии нутқ ифода меёбад. Дар ин қабил ҷумлаҳои мураккаби пайвасти муносибати номбаркунӣ ва шумур бо ҷиҳатҳои тавсифӣ омезиш меёбад:

Дар атрофи хона қанорҳоро дар девор қатор задагӣ буданд, дар қанорҳо нимтанҳои гўсфанд овезон менамуданд (Айнӣ). Шукуфа зеби боғу бӯстон шуд. — Чаман хуррам чу рӯи дӯстон шуд (Фарҳат). Лабони бориқаш сахл во, фарқаш рост қушодагӣ (Фирӯз).

§ 1302. Чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандаки феълӣ дар хусуси таъсири ҳаракат, амалиёту процесс ва ҳодисаю воқеаҳо ахбор медиҳанд ва амали чумлаҳо дар замони муайян воқеъ мегардад... Хабарҳои ҳиссаҳои таркиби чумлаи мураккаб бо феълҳои ифода меёбанд. Феълҳои муносибатҳои замони байни онҳоро равшантар ифода мекунанд. Хабарҳои қисмҳои таркибии чумлаҳои мураккаб бештар ба воситаи шаклҳои феълӣ замони гузаштаи ҳикоягӣ ифода меёбад. Шаклҳои якхелаи феълӣ ҳамчун воситаи алоқаи чумлаҳои соддаи дохили чумлаи мураккаб низ хизмат карда, ба интонацияи пайвасти шумур ёри мерасонанд:

Дар кӯчаҳо бачаҳо чаҳормағзбозӣ мекарданд, дар осмони абрнок бодбаракҳо ғаж-ғажкунон парвоз мекарданд (Иқромӣ). Модаркалонам мошиначигӣ мекард, ба кори кӯчаву бозор машғул мешуд, модарам тӯппӣ медӯхт (Амонов).

Хабарҳои чумлаҳои содда бо шаклҳои феълӣ замони гузашта ифода мешавад. Амалу ҳолат ва ҳодисаҳои тасвиршаванда дар ин гуна чумлаҳо бештар пайҳам воқеъ мегардад:

Занон чодарҳои худро гирифта рафтанд, дар хона Гулбӣ ва модари Шариф монданд (Айнӣ). Нуруллобек нон шикаст, мӯсафед лаъли шираворро ба миён гузошту аз дасти ҷавон ҷойникро гирифта ба ӯ ҷавоб дод (Иқромӣ). Ба хона даромада Юнусбой ва Нуралӣ аз болои кӯрпача ҷой гирифтанд, худи соҳиби хона дар пойгаҳтар ба гилем нишаст (Улуғзода).

Хабарҳои чумлаҳои соддаи таркиби чумлаҳои мураккаби пайвасти феълӣ бо шаклҳои дигари феълӣ замони гузаштаи сиғаи хабарӣ (замони гузаштаи дур, наздик, муайян, ҳикоягӣ) шаклҳои нақлии замони гузашта ифода мешаванд, ки дар ин мавридҳо ҳам ҳодисаю воқеаҳо ё дар як вақт, ё пайҳам ба амал меоянд: Ҳама ӯро дӯст дошта монданд, ҳама таърифи ӯро мекарданд (Иқромӣ). Онҳо ба хона даромаданд, писар ҳам ба хондан сар кард («Садои Шарк»).

Хабарҳои чумлаҳои содда бо шаклҳои феълӣ замони ҳозира-ояндаи сиғаи хабарӣ, ҳатто бо сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ низ ифода меёбад. Дар ин ҳолат амалу ҳодисаҳо дар як вақт содир мешаванд:

Бештар вай гап мезанад, ман гӯш мекунам (Фарҳат). Ӯ бояд ҳатман дар сари сохтмон бошад, ӯ бояд бо ҷашмони худ баста шудани даръёро бинад (Ҳоҷаев). Мамлакатҳо гул кунанд андар баҳори дӯстӣ, Халқҳо нӯшанд об аз ҷашмасори дӯстӣ (Фарҳат).

§ 1303. Дар байни ин ду гурӯҳи асосии чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандаки пайҳам ҳадди қатъӣ гузоштан мумкин нест, чунки тарзи омехтаи ифодаи хабарҳои ҳиссаҳои таркиби чумлаи мураккаб низ мумкин аст, яке аз чумлаҳои содда бо ҳиссаҳои номии нутқ ва хабарҳои чумлаи соддаи дигар бо шаклҳои замони яке аз сиғаҳои феълӣ ифода меёбад:

Чиллаи зимистон буд, сармон саҳт ҳукмронӣ мекард (Айнӣ).

Ин болохона хонаи нишастии дарунии ман аст, бо ҳамин пойкубӣ аз хона кас баромада барои даргирондани лампа ба ман ёри медиҳад (Айнӣ). Дарахтҳои себӯ шафтолу ханӯз гули худро напартофта буданд, онҳо дар байни дигар дарахтони барги сабз кушода мисли гулҳои сафеду гулобӣ дар байни гулдастаҳо буданд (Иқромӣ).

ИФОДАИ МУНОСИБАТИ ЗАМОНӢ ДАР ЧУМЛАӢОИ МУРАККАБИ БЕПАЙВАНДАКИ ПАЙӢАМ

§ 1304. Дар чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандаки пайҳам низ муносибатҳои замони ва пайҳамзамони мушоҳида мешаванд. Азбаски чумлаҳои содда бе пайвандак васл мешаванд, баробари интонацияи мутобикати шаклҳои замони ҳам аҳамияти калон пайдо мекунад.

Муносибати ҳамзамонӣ. Мафҳуми ҳамзамонӣ дар як вақт воқеъ шудани амалу ҳолат, процесс, аломату хусусиятро мефаҳмонад. Чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак, ки дар байни қисмҳои он муносибати ҳамзамонӣ вуҷуд дорад, дорои аломатҳои муайяни структурӣ мебошад. Хабарҳои қисмҳои таркибии чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак, ки муносибати ҳамзамониро ифода мекунад, бо шаклҳои муайяни феъл ифода мешаванд. Чунин чумлаҳои мураккаб ду ё зиёда воҳидҳои предикативиро дарбар мегиранд ва чумлаҳои мураккаби пайвасти қушода ҳисоб меёбанд:

Руди Шофирком лаболаб пуроб буд, бед, гучум ва сафедор барин дарахтҳои соҳашонро бо якдигар печонда ба лаби руд соя меафканданд (Айнӣ). Пул ҳам дода шудааст, мутахассисон омадаанд, ба дастгоҳҳои бофандагӣ заказҳо шуда буданд (Раҳим Чалил). Ҳаво дар ғояти хубӣ буд, насими фораме аз киштзорҳо ва чорбоғҳо вазида, бӯи хуби майсаҳои гандум ва чав, нақҳати сабзаҳои худрӯи лаби ҷӯй ва роиҳои шукуфаҳои дарахтони зардолуро ба димоғи кас монанди як қони тоза мерасонид (Айнӣ). Ҳаво серунтар шуда буд, аз бешазорҳои шимолӣ ва аз дарёи Висла насими ороми саҳароҳои мезвад (Улуғзода).

Ҷои ҳиссаҳои таркибии ин қолиби чумлаҳои мураккаби пайвасти нисбатан озод аст. Ҳар ҷо-ҷар ҷо дарахтони арча (бурс) соя меафканданд, ҷӯйчаҳои оби мусаффо аз паи дарахтони қатори зебо раван буданд, сабзаҳои расида ва себарғаҳои дамида гӯё қолини сабзе буданд (Айнӣ). Шаҳр аз оянда ва раванди пур буд, дар ҷойҳои сурх нағмаҳои рубобу танбуру думбак меҷӯшиданд, клубҳо бо овози гулгуланоки суҳанварон меҷӯшиданд (Айнӣ).

§ 1305. Хабарҳои чумлаҳои содаи таркиби чумлаи мураккаби пайвасти бо шаклҳои феълии замони гузаштаи наздик (намуди мутлақ) ифода ёфта, ҳолат, амалу процессҳои дар як вақт воқеъшударо ифода мекунад: Модарам ҳалвои коктейл пушт, ман дар оташмонӣ ёри додам (Айнӣ). Палосу кӯрпаю болиштамонро дуруст карда гирифтём, сару тани худамону бачаҳо як навъ дуруст шуд, ду кас медидагӣ шуд (Амонов). Ҳаҷми маҳсулоти саноат зиёд шуд, базаи моддию техникаи хоҷагии кишлоқ афзуд, қобилияти мудофиавии мамлакат мустаҳкам гардид («Маориф ва маданият»).

Хабарҳои чумлаҳои содаи таркиби чумлаҳои мураккаби пайвасти бо шаклҳои феълии замони гузаштаи давомдор ифода меёбад, ин ҳели чумлаҳои мураккаб серистеъмол аст: Тасмаҳои кино манзараҳои Маскави Сурх ва лавҳои ҷангу ҷидоли синфӣ ва ҳамватаниҳои СССР-ро ба пеши ҷашми ибрати тамошобинон менамуданд, карнайҳои радио нағмаҳои гӯшаҳои дурдасти дунёро оварда ба гӯши «чорукӯшонӣ кӯҳӣ» месуруданд (Айнӣ). Созандаҳо доира зада, хониш карда мераксиданд, кайвониҳо дастурхон мепартофтанд (Иқромӣ). Шарофатхола хамир меёзонд. Шодигул онро майда-майда бурида, тушбера мепечонд (Улуғзода). Юртҳои оташ мегирифтанд, садои имдодталабонаи гирияи занону кӯдакон ба фалак мепечид (Ҳодизода). Дар лаби ҷӯйҳо, дар марғзори ползҳо сабзаҳо неш зада мебароманд, дарахтон муғча мекушоданд (Ниёзӣ).

Хабарҳои чумлаи содаи яқум бо шакли феълии замони гузаштаи ҳикоягӣ, хабарҳои чумлаи содаи дуум бо шакли феълии замони гузаштаи наздик ё дур ифода меёбад: Дар берун шаббодан форум мезвад, хурусоҳо ба ҷег задан сар карда буданд (Иқромӣ). Ҳаво боз ҳам сардтар мешуд, дар болои пул хур-хури шамоли зиёдтар гардид (Иқромӣ). Субҳ медамид, Мунира дар паҳлӯи Раҳим нишаста буд (Улуғзода).

Одатан чумлаи содаи яқум амали давомнокро ифода карда, дар чумлаи содаи дуум ҳолат ё аломати субъекти грамматикӣ нишон дода мешавад. Дар ин сурат хабарҳои номӣ бо феъли ёридихандаи будан дар замони гузашта меояд, вале аз он ҷо ки ҳолат одатан маъноӣ бардавомӣ дорад, вай бо хабарҳои дигари дар шакли феъли гузаштаи

давомдор омада дар маънои бардавомӣ мувофиқат мекунад: Петка дар дами дар бо лабу лунчи овезон меистод, чашмони базеби каб-ка-будаи маҳзун ва омодаи гирия буданд (Файзуллоев).

Хабари чумлаи соддаи якуми ин гуна чумлаҳои мураккаб бо феълҳои таркибии қолиби хондан гирифт ифода ёфта, бардавомии амалро нишон медиҳад, хабари чумлаи соддаи дуум бо феълҳои гузаштаи мутлақ ифода меёбад. Дар чунин мавридҳо дар аввали чумлаи соддаи дуум калимаю ибораҳои амсоли **дар ин дам, ин вақт, дар ҳамин вақт, ин лаҳза** ва ғ. омада, дар як замон рӯй додани амалу ҳолатро нишон медиҳанд:

Мағфират гап назду бодбезакро дар дасташ чарх занондан гирифт, дар ин дам кайвонӣ ба хона даромаду ба назди ҳар дуи онҳо дастурхон партофт (Иқромӣ).

§ 1306. Яке аз хелҳои серистеъмоли чумлаи мураккаби пайвасти бепаивандак ин аст, ки хабари чумлаи соддаи якум бо шаклҳои феълии замони гузаштаи мутлақ ва хабари чумлаи соддаи дуум бо шаклҳои феълии замони гузаштаи давомдор ифода меёбад:

Ман мурғро ба хона гирифта овардам, пеш-пешӣ ман Хайбар бозикунон ва шодикунон медавид (Айнӣ). Фаранҷиро ба сар гирифтаму ба ҳавлии берун баромадам, дар таги айвони рӯи суфа як-ду кас ҳоб мекард (Иқромӣ). Ана, Пулод ва Усмон ҳам дар болои борҳои аро-ба нишастаанд, аз ақиби онҳо модарон, падарони онҳо метохтанд (Раҳим Ҷалил). Соқхояш аз ду паҳлу бо ресмони ранга гулдӯзӣ шуда буданд, чарми сиёҳаш ҷило меод (Амонов).

Дар қисми якуми чумлаи мураккаб, ки хабари он номӣ буда, бо феъли ёридиҳандаи будан меояд, мафҳуми замонӣ ифода меёбад ва чумлаи соддаи дигар воқеаю ҳодисаҳои маҳз дар ҳамин вақту мавриди муайян ба амал омадаро мефаҳмонад:

Як рӯзи душанбе буд, ман дар лаби ғарбии саҳни берунии мадрасаи Мири Араб, дар ру ба рӯи дарвозаи масҷиди калон менишастам (Айнӣ). Мактабдор ҳанӯз дар мактаб буд, бачагон ҳам акнун ягон-ягон баргашта меоманд (Айнӣ). Айёми долу зарби нигоҳубини пахтазор гузашта буд, дар ҳама ҷо ба ғунучини ҳосил тайёри медиданд (Муҳаммадиев).

§ 1307. Муносибати ҳамзамонӣ инчунин дар чумлаҳои мураккаби пайваст бо шаклҳои тасдиқу инкор ҳам ифода мешавад. Мазмуни инкор гоҳ дар чумлаи соддаи якум, гоҳ дар чумлаи соддаи дуум ба ҷаб-ҷаб ситани префикси **на-** ифода мегардад:

Дар хона модари бачаҳо набуд, Лутфия—меҳрубони ман дар равшани лампа дарз дӯхта менишаст (Иқромӣ). Вай дигар ором нишаста натавониста дар ҷояш беқарор меҷунбид, чашмонаш аз оташи қаҳр барқ мезад, дастонаш дигар ба ҷойкашӣ дароз намешуд (Ниёзӣ).

Хабари чумлаҳои содда бо шаклҳои нақлии феълии замони гузашта низ ифода шуда, ба ҳамдигар мувофиқат мекунад:

Ман Урмон-Полворно надидаам, ӯ ба ин тарафҳо наомадааст (Айнӣ). Оқсақол ба хизматгоронаш як бурда нони беминнат намедодааст, писараш Туғай ба онҳо бисёр тааддӣ ва зӯрварӣ намуда, ҳатто келини Қаробой — зани ҷавони писараш Наврӯсро бо зӯрӣ аз шӯяш ҷудо карда, ба болои ду зани худ гирифтааст (Улуғзода). Сафарро дар вақти ба Ғузур гурехтан дастгир кардаанд, аз пай Шуқурбек навқаронро давондааст (Ҳодизода).

Хабари чумлаҳои содда бо шакли феълии замони ҳозира-оянда ифода меёбад: Даромади реалии ҳар сари аҳоли меафзояд, истеҳсоли молҳои истеъмолии халқ, фондҳои ҷамъиятии истеъмоли зиёд мешавад («Маориф ва маданият»). Акнун ба назари мо ситораҳо дигар хел меҳанданд, дигар хел суруд меҳонанд, байрақи лоларанги мо ба онҳо муждаҳои нав ба нав мефиристанд (Шукӯҳӣ).

Як қисми чумлаҳо амалу ҳолати доимиро ифода мекунад: Мамлакат аз ҳиммати меҳнаткашон гул мекунад, — Сабзу хуррам гашта,

боғу бўстон гул мекунад (Турсунзода). Одам қариб дар хар кадам фикр ва хаёл мекунад, силсилаи фикрҳо ҳама вақт пай ҳам меоянд ва эҳсосоти касро аз як тараф ба тарафи дигар мебаранд (Шукӯҳӣ).

§ 1308. Ифодаи амал, ҳолат ва аломати доимӣ низ ба мафҳуми ҳамзамонӣ дохил мешавад: Ӯ як ҷавони баландқомати тунукмӯй, тангчашми пурхашм буд, синни ӯ аз ман тахминан 8—9 сол калон буд (Айнӣ). Баҳори ман баҳори беҳазон аст, Замину осмонам гулфишон аст (Шукӯҳӣ). Агрофи хона дарахтзору серсоя буд, аз ҷӯйчаҳо шилдирозанон оби соф ҷорӣ мешуд (Акобиров). Дарди ман як дарди хичрон асту бас, Доруи ман меҳри ҷонон асту бас (Фарҳат).

Феълӣ ёридиҳандаи будан фақат дар яке аз қисмҳои ҷумлаи мураккаб ояд ҳам, ба ҳамаи ҳиссаҳои он дахл дорад: Аввали навбаҳор, рӯзҳои хушу хуррами наврӯзӣ ва офтобӣ буд (Икромӣ). Хотирӣ ӯ парешон, дилаш дар такопӯ буд (Улуғзода).

МУНОСИБАТИ ПАЙҲАМЗАМОНӢ

§ 1309. Дар муносибати пайҳамзамонӣ амалу ҳолат, ҳодисаю воқеаҳо пайҳам (яке пас аз дигаре) воқеъ мешаванд. Хабарҳои ин ҷумлаҳо феълӣ буда, бештар ба шакли замони гузаштаи мутлақ меояд: Дар сурати бо сиғаҳои гуногуни феъл ифода шудан ҳам хабарҳо аз рӯи таносуби замонӣ пайҳам меоянд. Ин қабил ҷумлаҳои мураккаби пайваст ҳам ба навъи кушоди ҷумлаҳои мураккаб дохил мешаванд ва ду ё зиёда ҷумлаҳои содда дарбар мегиранд:

Абдуллоҳоча хест ва аз дунболи оянда рафт, дари обхона ҳам баста шуд (Айнӣ). Меҳмононро Муҳаммадҷонака ба хона даровард, Ойшабӣ дастурхон партофт ва ҷои Дилбар дам карда овардари касида ба меҳмонон дароз кард (Икромӣ). Борон монда буд, ҳаво кушода шуда мерафт (Икромӣ).

Ин хели ҷумлаҳои мураккаби пайваст серистеъмол буда, дар ҳамаи услубҳои забони тоҷикӣ ба тарзи фаровон истифода мешаванд:

Ӯ ба мо баъд аз ҷавоби салом ҷой нишон дод, мо нишастем (Айнӣ). Қори Бобомурод-такламачӣ тамом шуд, комиссия ба корҳои дигар гузашт (Айнӣ). Фотима дастурхонро оварда аз пой суфа дароз кард, хучаин гирифта вайро ба пеши меҳмон кушод (Айнӣ).

Дар ҷумлаи соддаи дуҷум ҳиссаҳои таъкидӣ ҳам омада, ба амалу ҳолати аввал пайваст гардидани амалу ҳолати дигарро нишон медиҳад. Он аксар вақт пас аз мубтадон ҷумлаи соддаи дуҷум омада, пайваста бо амалу ҳолати ҷумлаи соддаи якум сурат гирифтани таъсири ҳаракат ва амали ҷумлаи соддаи дуҷумро таъкид мекунад: Бачагон омаданд, бедонабозӣ ҳам сар шуд (Айнӣ). Оқсақол бари ҷомаширо партофт ҳам шуда аз дарвоза ба дарун даромад, сӯфӣ ҳам лангон-лангон пайрави ӯ шуд (Икромӣ). Викачаро беозорак ба кабина шинонданд, шофёр ҳам ба ҷояш нишаста мотори мошинро даргиронд (Акобиров).

§ 1310. Ҳодисаю воқеа, амалу ҳолате, ки дар замони гузашта паси ҳам воқеъ шудаанд, бо шаклҳои феълӣ гуногуни сиғаи ҳикоятӣ ифода мешаванд. Одатан хабари ҷумлаи соддаи якум бо феълҳои мутлақ ифода мешавад ва ба итмом расидани ҷараёни фикри аввалро нишон медиҳад. Хабарҳои ҷумлаи соддаи дуҷум бо шаклҳои давомдори феълӣ замони гузашта омада, амалу ҳолати давомнокро ифода менамояд: Шодӣ аз ҷояш хеста берун баромад, мӯсафед аз паси вай нигоҳ карда монда ба хаёл фуру рафт (Икромӣ). Асп шарфаи пой ҷавонро шунида ба кӯчаи калон роҳ андохта, кадампартоиро тез намуд, ҷавон ҳам аз ақибӣ он домани худро турба барин карда, «... бех, ... бех, маҳ... маҳ...» гӯён мерафт (Раҳим Чалил). Рӯз шуд, садон гумбургумбур шиддат кардан гирифт (Айнӣ). Аз шом хеле вақт гузашт, шаб торик шудан гирифт (Айнӣ). Зебӣ ба назди Нихол рафт, Нихол ӯро ба

лаби чӯй бурда, зочаҳои аз лой сохташро нишон додан гирифт (Улуғзода).

Баъзан хабари чумлаи соддаи дуюм бо шакли феъли замони ҳозира-оянда ифода меёбад: Дар Кӯктош ҳавлиро дарун-берун то пеши дарвоза ва сари кӯча рӯфта об заданд, аспони бидави роҳравро сайсони чобукдаст дар яккамехҳо қатор баста, обу қорӯб мекунанд (Айнӣ). Акнун дар ҷамоаи шумо Муродова раис шуд, вай корро ба роҳ мемонад (Улуғзода).

§ 1311. Амалу ҳолате, ки дар замони гузашта паси ҳам воқеъ шудааст, ба воситаи шаклҳои феълии замони ҳозира-оянда ҳам ифода шуда метавонад: Амон ду полворро ба осонӣ меафтанад, он гоҳ падари ман миёнашро баста ба майдон мебарояд (Улуғзода). Дар қисми дигари чунин чумлаҳои мураккаб, ки хабари чумлаҳои соддаи таркиби онҳо бо шаклҳои феълии замони ҳозира-оянда меояд, амалу ҳолатҳои пас аз мавриди сухан ва ё умуман дар оянда паси ҳам воқеъ шаванда ифода меёбад: Боз мо имшаб маслиҳат карда мебинем, ман аввали пагоҳ омада, хабарашро ба шумо мегуям (Икромӣ). Кучи шумоёнро колхоз то Ёвон бо улави худаш бурда мерасонад, аз Ёвон он тараф дар машинаҳои боркаш савор шуда меравед (Улуғзода). ... Ман шуморо ба машина шинонда мефиристонам, машина шуморо то худи вокзал бурда мерасонад (Улуғзода).

§ 1312. Дар таркиби ҳиссаи дуюми ин қабил чумлаҳои мураккаб таркибу ибораҳои зерин пайдарҳамии амалу воқеаҳоро возеҳ нишон медиҳанд: **баъд, баъд аз он, сонӣ, баъд аз,...** **боз, акнун, дар охир, лаҳзае пас, пагоҳ, он гоҳ** ва ғ. Бо ин воҳидҳои нутқ қатъ гардидани амали чумлаи якум ва пас аз он воқеъ шудани амали дигаре таъкид меёбад. Бачагон байти дуюмро ҳамоовоз шуда хонданд, **баъди ин** бачаи қадбаланд навбат гирифт (Амонов). Аз нав хонаи хурди моро садои шодӣ фаро мегирифт, **лаҳзае пас** сӯхбати ширин давом мекард («Маориф ва маданият»). То соли гузашта ҷӯрони вай будам, сонӣ вай аз ислоҳоти замин бохабар шуда, маро ҳам пеш кард (Раҳим Чалил). Ман ба Мирзо Муҳиддин хат навишта медиҳам, **пагоҳ** ҷавоби онро гирифта меорӣ (Икромӣ). Босмаҷиён ва аскарони сурх ба ҳам омехта даст ба гиребони якдигар шуданд, **акнун** бештар ба ҷои милтиқ найза ва ба ҷои таппонча шамшер қор мекард (Айнӣ). Дигарон ҳам дар бораи нафъ ва зарари партофта баромадан ба даст нигоҳ доштани қалъаи Кӯлоб фикри худро гуфтанд, **дар охири** маҷлис комиссари сиёсӣ барои сухани охири навбат гирифт (Айнӣ).

Чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандаки сабабу натиҷа

§ 1313. Дар ҳиссаи якуми чумлаҳои мураккаби пайвасти сабабу натиҷа сабабу асоси фикри мураккаб гуфта шуда, ҳиссаи дуюм ҳамчун натиҷа, ҳулоса ё оқибати он ифода меёбад. Яке — сабаб, дигар — натиҷаи он. Яке — **факт, ҳақиқат, ҳодиса** — дигаре воқеа, оқибат. Ҳамин тарика, ҳар ду қисми чумлаи мураккаб бе якдигар вучуд надорад, яке боиси ба вучуд омадани дигаре мегардад. Ба ин маънӣ ин ду мафҳум — сабаб ва натиҷа як ҷуфти мутаносибро ташкил медиҳад:

Шаб торик буд, кас касеро намедид (Икромӣ). Планҳоро пур карда истодаем, колхозҳо бой шуда истодаанд (Улуғзода). Азоби роҳи саҳт ва мондашавӣ қорн худро карданд, вай хоб кард (Икромӣ). Вақти гурезогурез саллаи амалдор ба токи дарвоза дармонда аз сараш парид, вай сарбараҳна фирор кард (Улуғзода).

§ 1314. Чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандаки сабабу натиҷа хели бастаро ташкил медиҳанд ва таркибан фақат ду чумлаи соддаро дарбар мегиранд:

Дар ин ҷо қариб борон наборид, замин тез хушк шудан гирифт (Шукӯҳӣ). Яке аз шофёрҳо бемор будааст, мошини ӯро худи мудри гараж мерондааст (Акобиров). Ашрафҷони сандуксоз ҳунарманд буд,

аз ин касб зиндагии шахсиаш ба хубӣ мегузашт (Айнӣ). Падари за-
нам ба худаш тинҷ буд, ман аз чиҳати харчи рӯзгор танқисӣ намека-
шидам (Икромӣ). Борон монд, ҳаво кушода шуд (Улуғзода). Ман ба
ин ҷо гашта меоям, мо хушбахт мешавем (Раҳим Ҷалил). У дар шаҳр
ҳамчун бибиотуни хушовоз шӯҳрат дошт, занҳо ҳамеша муштоқи шу-
нидани хониши ӯ буданд (Амонов).

Хабари қисмҳои таркибии ҷумлаҳои мураккаби типи мазкур фа-
қат бо шаклҳои феълии сифаи хабарӣ ифода меёбад ва ҳодисаю во-
қеаҳо бештар дар замони гузашта содир мешаванд: Оймулло табас-
сум кард, як он хомӯш монд, дигарон ҳам ба умеди шунидани сухани
Оймулло хомӯш монданд (Икромӣ). Диловарон аз камингоҳҳои баро-
мада ба аспҳо савор шуданд, шамшерҳо ба қор даромаданд (Раҳим
Ҷалил). Борон монд, ҳозир бачаҳо расида меоянд (Акобинов). Мо-
даркалонам дар ҷумлаи дигар қизҳои нодорам ин кӯрпаро эҳтиёт ме-
кард, кӯрпа қариб ҳеч гоҳ аз таҳмон гирифта намешуд (Амонов). Баъд
аз он пули каду ғун шудан гирифт, ба худам ва додарҳоям аз бозор
либос харидам (Айнӣ).

§ 1315. Яке аз хусусиятҳои ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепаї-
вандаки сабабу натиҷа ин аст, ки дар аввали ҷумлаи содаи дуюм ка-
лимаю ибораҳои ифодакунандаи мафҳуми натиҷа, хулосаю оқибат, мо-
нанди **ниҳоят**, **дар охир**, **ниҳояти қор**, **он гоҳ** ва ғайра меоянд: Ман
кашида баровардани он «таноб»-ро давом додам, **дар охир** ҳамааш аз
бадан баромад (Айнӣ). Саволборон ва суханҳои таҳдидомез Абдул-
лоро саргаранг карданд, вай **ниҳоят** аз барак гурехта рафта соф шуд
(Раҳим Ҷалил). Як даравгари ҷавон дастӣ Нозимро кушода партофт,
он гоҳ Нозим ҳам ба сари доруға мушт кашид (Улуғзода).

Ба ғайр аз ин, дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби сабабу натиҷа
воҳидҳои туфайлӣ омада, барои нишон додани ҷараёни реалии сабабу
асоси ҷумлаи мураккаб хизмат мекунанд: Табиӣ, ҳоли бемори мо
Одина ҳам бо таъсири ин ахвол аз аввалааш бадтар шуд, кимиз хӯр-
дан ва сихат ёфтан дар қатори ҳаёли Гулбиби гузашта, як орзуи ма-
ҳол шуда монд (Айнӣ). Насиб бошад, инқилоб ғалаба мекунад, хал-
қи Бухоро ҳам аз банду асорат озод мешавад ва ба рӯзҳои нек мера-
сад (Икромӣ). Хайрият, дар кисаам ҳамон пули оқсақол чамъ карда
додагӣ будааст, аз кишлок нону мева, ширу чурғот харида хӯрдм
(Икромӣ). Тамошо, ба хушбахтӣ, оромона гузашт. Сайёра ва Зӯхро
аз филм мутаассир шуда баромаданд (Муҳаммадиев).

§ 1316. Воситаи асосии алоқаи қисмҳои ҷумлаи мураккаб бо маъ-
нои сабабу натиҷа интонацияи пайваст мебошад: қисми якуми ҷумлаи
мураккаб торафт баланд мешавад ва ба болон калимаи ҷиссаи асо-
сиё, ки нуқтаи сабабро ташкил медиҳад, задаи мантиқӣ афтада, он
баландтар ва пуршиддаттар талаффуз меёбад ва оҳанг якбора қанда
мешавад. Пас аз ин як фосилаи (пауза) муайяни андак дароз ба
амал меояд, ки аз воқеъ гардидани ҷумлаи дигар дарак медиҳад. Ин
фосилаи якбора ба вучудомада ва мантиқан давомдор ифодаи фонет-
икии байни мафҳумҳои сабаб ва натиҷа мебошад. Ҷумлаи содаи
дуюм бо оҳанги як қадар паст ва ҳамвори якранг талаффуз ёфта, бо
ҳамин ҷумлаи мураккаб ба итмом мерасад: Шодӣ ҳам ба ин қори мо-
дари худ тақлид карда, бузичаи ҳамзоди худро хору мол қардан ме-
хост, Соро ин хохиши фарзанди худро дида, ӯро ба пеши бузгола
наздиқ мекӯрд (Айнӣ). Ҳаво гарм шуда буд, дар либоси азой ва са-
ру сарбанд ҳарду ҳам ба арақ ҷӯлида буданд (Икромӣ). Шӯриши мо
ҳақ буд, ман пушаймон нестам (Улуғзода). Суханони оқилонаи дух-
тар ба модар таъсир кард, вай духтарашро бӯсид, ба дилаш пахш
кард (Икромӣ). Шумо зани оличанобед, ман аз шиносӣ бо шумо
фаҳр мекунам (Улуғзода).

§ 1317. Дар ташкили ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепаїванда-
ки сабабу натиҷа воситаҳои дигари луғавию грамматикӣ иштирок ме-
намояд, ки яке аз онҳо воҳидҳои туфайлӣ мебошанд. Дар сурати дар

чумлаи мураккаби пайвасти бепайвандак омадани ин ё он воҳиди туфайли фосилаи муайяне, ки дар байни қисмҳо мавҷуд буд, як дараҷа барҳам меҳӯрад, оҳанги торафт баландшавандаи чумлаи соддаи якум як андоза нарм мешавад ва ҳиссаҳои чумлаи мураккаб аз ҳамдигар якбора канда намешаванд, онҳоро воҳиди туфайли нутқ ба якдигар «пайваст» мекунанд. Воҳиди туфайли инчунин тобиши реалӣ ё ғайриреалӣ будани сабаб ё натиҷаи чумларо нишон медиҳад. Он дар аввал ва мобайни чумлаи мураккаб омада метавонад: Сад ҳайф, ки шикорро муфт аз даст додам, албатта, ин кӯрнамак, сари худро гирифта аз ин диёр берун рафт (Айнӣ). Насиб бошад, тӯй мекунем, ба муроду мақсад мераседу ҳамаи ғаму ғуссаҳоро фаромӯш мекунед (Икромӣ). Оқибат офтоби толеи Одина баромад, дунё ба назараш равшан шуд (Айнӣ). Ҳар чи ҳам бошад, ту зани амир будӣ, албатта, аз мо шубҳа мекунанд (Икромӣ).

§ 1318. Ба чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандаки сабабу натиҷа низ рехтагӣ ва таъсирнокии ифода хос мебошад:

Мо чаҳор нафар як тану як ҷон ҳастем, дар байни мо ҳеч гапи рустӣ нест (Икромӣ).

Дар баъзеи онҳо параллелизми структурӣ дида мешавад: бача гапашро тақрор кард, Ҳошим-Қорвон занашро ҷеғ зад (Улуғзода). Ба онҳо ҳамчунин ҳодисаи тақрор хос аст: **Ҳоло** аввали инқилоб аст, **ҳоло** ҳукуматҳо ҳамаи касонеро, ки ба хизмати ҳукумат даромаданд, шинохта нагирифтааст (Айнӣ). Меҳнати пурифтихори зиндагонӣ **аз ту шуд**, — Номи пуршаъну баланду қаҳрамонӣ **аз ту шуд** (Турсунзода).

Дар қисми дуюми чумлаи мураккаб омадани калимаҳои нисбӣ низ маъмул аст: Каромат дарвозаро кушода даромадааст, ман аз **вай** хабари туро фаҳмида бо баҳонаи дарвозаро пӯшондан берун баромадам (Икромӣ).

Дар ин қабил чумлаҳо ҳодисаи **эллипсис** — зикр нашудани бандеки хабарӣ феълҳои ёридиҳанда дида мешавад: Ҳамин Когони худамон амон — амонӣ, ба ҳамин ҷо бурда фуруш (Икромӣ). Ман аз ин Туробов **хафа**, дар байнашон вай аз ҳама калону фаҳм надорад (Наҷмиддинов).

§ 1319. Дар чумлаҳои мураккаби сабабу натиҷа гоҳо яке аз аъзоҳои чумлаи якум асосан боиси воқеъ гардидани чумлаи дуюм мегардад. Чунончи, дар чумлаҳои зерин ба воқеъ гардидани чумлаи дуюм хабари чумлаи соддаи якум сабаб гардидааст. Ин хели чумлаҳои мураккаб серистеъмол мебошад: **Шаб он қадар торик набуд, ситоратоб буд**, роҳ, дарахтон, харсангҳои дара, тепаҳо хира-хира намудор буданд (Улуғзода). Аммо Баротов ҷавони **боақл** менамояд, вай сирро фош намекунад ва рӯймолро пас медиҳад (Улуғзода). Ҳисор аз доруламора **дур аст**, амиру вазир ба кори ҳокими он вилоят камтар дахлат мекунанд (Улуғзода). Кори мо ҳақ — ғалаба мекунем! (Толис). Ин кас аз маи **пурсид**, ман кӣ будани чадидҳоро фаҳмонда додам (Икромӣ).

Дар ин вазъияти синтаксисӣ аъзоҳои пайрави чумла махсусан пуркунанда ва ҳол низ воқеъ мегарданд: Ғаллақорони кӯҳсори мо **ба водӣ** мекӯчанд, як ғӯшаи бегиёҳ обод мешавад («Садои Шарқ»). Ду бародари маро ҳам **ба ҷанг** фиристоданд, шашто укаи хурду калонам ба дасти падару модари пири аз қор мондаам нигоҳ карда мондаанд (Раҳим Чалил). Аз болои тали Сари Мазор тирандозони Саидмерган **ба тарафи онҳо** аз туфангҳои бердану соҷма оташ кушоданд, дар миёни дарё се савори душман тир хӯрда ғалтид (Улуғзода). Шодӣ **якбора** аз ҷо бархост, ҳама ба вай нигоҳ карданд (Икромӣ).

§ 1320. Дар қисми дигари чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандаки сабабу натиҷа ҳулоса, оқибати мазмунӣ умумии ҳиссаи якум ифода мешавад: Инқилоб шуд, акнун касе ба касе тӯҳмат зада наме-тавонад (Икромӣ). Ниҳоят, мондагӣ, гуруснагӣю ташнагӣ кори худро карданд, Наниманча аз ҳол рафт, ғалтида монд (Улуғзода). Зарнигор худро ба болои хору хас партофт, ба дасти Қиличбек танҳо рӯймоли

духтарак монд (Акобиrow). Хуни халки мазлум беҳад рехта буд, мардуми Бухоро ба фиғон омаданд (Икромӣ). Хунуқиҳои ногаҳонӣ, либосҳои тунук ҳамаро зуком карда буд, ҳама месурфиданд (Раҳим Чалил). Борони майда меборид, ҳама ҷо тар ва лағжонак буд (Икромӣ). Баъд аз марги Қаробек иморати ҳавлии ӯ хобид, устову мардикорҳо ба ҳар тараф пароканда шуданд (Айнӣ). Шамсуллоев ҷавони илмнок буда, русиро нағз медонист, мо ӯро хурмат мекардем (Улуғзода).

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти беаӣвандаки қиёсию хилофӣ

§ 1321. Дар қисмҳои таркиби ин хели ҷумлаҳои мураккаби пайвасти беаӣвандак факту ҳодисаҳо, амалу процессҳои ба якдигар монанд, ҳамчинс ва наздик ё, баръакс, нобаробар, хилоф аз ҳам фарқкунанда муқоиса карда мешаванд: Меҳмонони мардинаро падарам, амакам, бобон модариам ва дигар хешовандон «хуш омадед, хуш омадед» меғуфтанд, меҳмонони занонро модарам, модаркалон, занони тағоихоям ва зани амакам меҳмондорӣ мекарданд (Айнӣ). Аз арбобҳои мӯйсафед яке бепарво ва хоболуд менамуд; дигаре — пиракии беқарор, серҳаракат (Улуғзода). Дар артели мо аввал ягон нафар зан набуд, ҳозир 25 нафар занон ба он аъзо шуда даромаданд (Раҳим Чалил). Додар, Ватани мо акнун дар водии Вахш аст, Янгибозор ватани падарамон буд (Акобиrow). Сабрат ганҷ диҳад, бесабрӣ ранҷ диҳад (Калонтаров). Гул бе хор намешавад, ғӯшт-бе устухон (Калонтаров).

§ 1322. Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти беаӣвандаки қиёсий як хел нестанд: а) дар як гурӯҳи онҳо фикрҳои ба ҳамдигар монанду ҳамчинс муқоиса карда мешаванд: Кунанд ҳамчинс бо ҳамчинс парвоз, кабутар бо кабутар, боз бо боз (Фарҳат). Гул хор дорад, асал — ору (Калонтаров). Оҳан дар ҷӯшиш тоб меҳӯрад, одам — дар ҷавониш (Калонтаров). Оби дари хона — хира, духтари ҳамсоя — тира (Калонтаров). Олу зи олу гирад ранг, ҳамсоя аз ҳамсоя — панд (Калонтаров); б) дар баъзеи ин қолиби ҷумлаи мураккаб фикрҳои муқоисашаванда аз якдигар фарқият доранд, як аломат аз аломати дигар, як амалу ҳолат аз амалу ҳолати дигар нисбатан бартарӣ ё камую ноқисӣ дорад, вале ин тафриқа ба дараҷаи зиддияту хилоф намерасад: Писари хурдиам дар Институти педагогии шаҳри Душанбе меҳонад, духтарчаамон—Биназира ҳоло дар мактаб меҳонад («Занони Тоҷикистон»). Баъзеҳо ғирья мекарданд, дигарҳо ғамғинона ба замин чашм дӯхта оҳ мекашиданд, саввумиҳо афсӯс меҳӯрданд (Амонов). Дар рӯи кати поён ду мард рӯ ба рӯи ҳамдигар нишаста, яке китоб меҳонд, дигаре ҷой менӯшид (Икромӣ). Вақти ҷанг танк лозим буд, ҳозир машинаи оббарор даркор (Толис); в) гурӯҳи сеюмро ҷумлаҳои мураккабе ташкил мекунанд, ки дар байни фикрҳои муқоисашавандаи ҷузъҳо муносибати хилоф, муқобилгузорӣ, нобаробарӣ ва зиддият мавҷуд аст: Аз хубон—шарофат, аз бадон—қасофат (Калонтаров). Ҳалворо ҳақим хӯрад, калтакро — ятим (Калонтаров). Кӯҳ ба кӯҳ намерасад, одам ба одам мерасад (Муҳаммадиев). Дар берун барф меборид, дар хона гули садбарг ханда мекард (Шукӯҳӣ). Дар он вақтҳо аз пеши ин тахтасанг бо роҳи оббурдамонанде гузашта, ба дара даромада мешӯд, ҳоло дар ин ҷо роҳи автомобилгузар пайдо шудааст (Айнӣ).

§ 1323. Воситаи асосии грамматикӣ алокаи воҳидҳои предикативии ҷумлаҳои мураккаби пайвасти мазкур интонацияи пайвасти қиёсий мебошад. Дар охири ҷумлаи соддаи якум оҳанг баъзад мешавад ва дар байни қисмҳои таркибӣ фосилаи муайян ҳис карда мешавад. Ба болои калима ё ибораҳои қиёсшаванда задаи мантқиқӣ ме-

афтад. Ҳиссаи дуҷумлаи мураккаб баландтар оғоз ёфта, баъд то-
рафт паст шуда меравад: Ман ғуломи зархариди хонадони онҳо на-
будам, ман сайёди озод ва косиби ба сари худ будам (Икромӣ).

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандаки қиёсию хилофӣ нис-
батан рехта, баоҳанг, гоҳо мӯъҷазу мусаччаъ мешаванд. Қисмҳои
таркиби онҳо бештар ба тарзи мувозӣ баён мешаванд. Ин гуна ҷумла-
ҳо дар жанрҳои фольклорӣ, хусусан, панду ҳикмат, зарбулмасалу ма-
қол бештар мушоҳида мешаванд:

Ин ба каллаи он мезад, он аз ғуши ин мекашид (Айнӣ). Замин-
ҳои Мастҷоҳ бо лолаҳои сурхи фурузони худ машҳур буд, вай акнун
бо пахтаи сафеди рахшони худ машҳуртар мешавад (Шукӯҳӣ). Ҷӯйро
киҳо кананд, обро киҳо хӯранд (Зарбулмасал). Аз мо — итобу сиёсат,
аз шумо — панду насиҳат (Улуғзода). Дарахт аз об месабад, одам
— аз тарбия (Зарбулмасал).

§ 1324. Дар қисмҳои таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бе-
пайвандаки қиёсӣ **калимаҳои қиёсшавандаи антонимӣ ё синонимӣ** ме-
оянд ва ба онҳо задаи мантиқӣ меафтад. Маҳз чунин калимаю ибора-
ҳо асоси муносибати муқоисавии байни ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаби
пайвастро ташкил менамоянд. Онҳо ба тариқи ҷуфт яке дар ҳиссаи
якум ва дигар дар ҳиссаи дуҷумлаи мураккаб омада, як симмет-
рияи мутаносибро ташкил дода, ба ҳам вобастагӣ ва алоқамандии
ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккабро равшантар ифода ме-
кунанд: **Бузургони** мо аз бефикрӣ ғушаи истироҳати худро маҳалли
саломат шумурда ва мешуморанд, **хурдони** мо аз рӯи ҷаҳлат буду
набуду худро дар роҳи ҳавои нафас сулурда ва месупоранд (Айнӣ).
Дар миёна созандаи Тилло рақс мекард, ду доирадаст дар поён доира
мезаданд (Икромӣ). Ҳам Наргис, ҳам Нуруллобек, ҳам Марҷона ва
ҳам Мулло Хокироҳ пас монданд, вай пеш рафта истодааст (Икромӣ).
Дирӯзакак велосипед харидани деҳқон факти барҷаста буд, имруз кол-
хозчиён «Победа», «Волга», «Москвич» мехаранд (Шукӯҳӣ).

§ 1325. Дар ҳиссаҳои таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бе-
пайвандаки қиёсӣ **тартиби ягонаи аъзоҳои ҷумла, нисбат ба якдигар
ба таври мувозӣ ҷой гирифтани онҳо** дида мешавад: Маддоҳҳо дар бо-
зорҳо ба сайргоҳҳо маърака гирифта, ҳикоёти онд ба хурофоти динӣ
карда садақа металабиданд, маддоҳбачагон дар ҷойхонаҳо ба давран
ҷойнушон нишаста сурудхонӣ карда, пул меғундоштанд (Айнӣ). Шумо
ҷуфту тоқбозӣ кунетон, ман тамошо мекунам (Амонов). Ҷавонон дар
миёнҳои сегой-чортой нон баста гирифта буданд, духтарон дар
дасташон тугунҷаҳо доштанд (Улуғзода). Ислоҳотчиён ҳам умеди ға-
лаба доштанд, ақсулинқилбчиён низ ғолибият меҳостанд (Кӯҳзод).

Дар ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби мазкур ҳиди-
саи эллипсис рӯй медиҳад: «Одамро одам вайрон мекунад, ҷӯйро —
об» — меғӯяд халқ (Наҷмиддинов). Вай аз кори падару модараш дар
хичолат, ман дилозурда ва малӯл (Фирӯз). Дӯст гириёнда гап меза-
над, душман—хандонда (Зарб.). Арзон бе иллат нест, қиммат бе ҳик-
мат (Зарб.).

Дар қисми якуми ҷумлаҳои мураккаби пайвасти мазкур аъзои
умумӣ омада, алоқани мавҷудани маъноию грамматикӣ байни онҳоро
боз ҳам равшантар нишон медиҳад: Дар сӯҳбатҳои адабӣ шеърҳои
классикони тоҷик хонда муҳокима карда мешуданд, баъзе шеърҳои
шоирони замон низ таҳлил ва танқид меёфтанд (Айнӣ). Бевақтии
шаб Сайфиддин ба «ғанабкунӣ» рафт, Пӯлод ба рӯи ҷоғаш ёзиду ба
хотираш боз Москва омад (Раҳим Ҷалил).

§ 1326. Дар як гурӯҳи ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайванда-
ки қиёсию хилофӣ муносибати барҷастаи хилофӣ дида мешавад. Ин
муқобилгузори дар байни ҳиссаҳои таркиби ҷумлаи мураккаб ба
таври умумӣ ё бо роҳи ба ҳам муқобил гузоштани аъзоҳои ҷудоғонаи
ҷумлаҳои содда воқеъ мегардад: Вай дарахти зардолуро сабзонад, ме-
ваашро шумо мехӯред (Наҷмиддинов). Ман ўро ба сари хирман рав
меғӯям, ту ба тарафи ҳавлии дарун меравӣ (Айнӣ). Ту аз асп фуру-

мада ба дарвоза даромаданӣ шудӣ, дарвозачӣ туро нигоҳ дошт (Улуғзода).

Муносибати хилофӣ ва муқобилгузори байни ҷумлаҳои содда хусусан дар ҳолати мавҷуд будани такрори калима боз ҳам шиддат мегирад: **Вай** бой набуд, савдогар набуд, мансабдор ё мулло ва имом набуд, **вай** косиби камбағал ва аҳли авом буд (Иқромӣ). **Ман** гурезачӣ, **ман** аз дасти ин одам (Эшонқулбойро нишон дода) гурехта ба паноҳи большевикон омадаам (Айнӣ).

Қисми зиёди ин гуна ҷумлаҳои мураккаби пайваст дар қолиби ифодаи категорияи тасдику инкор баён мешавад. Ман ин корро партофта намемонам, ман Фирӯзаро меёбам (Иқромӣ). Ёрақ афсонаи зебо нест, вай сохтмони бузурги реалӣ мебошад (Ақобиров). Онҳо рӯякӣ мебинанд, онҳо ақлу ҳуши духтарро санҷида наметавонанд (Иқромӣ). Занҳо чизе гуфтани буданд, вай фурсат надод (Иқромӣ). Ту ба кӯҳ омада тавонистӣ, ман наметавонам (Наҷмиддинов). Вай дар тағи об дуру дароз шино мекард, ҳеч бачаи дигар ба ин қадар шинои зери об тоқат надошт (Амонов).

Муносибати муқобилгузорию хилофӣ инчунин ба воситаҳои як гурӯҳ вохидҳои луғавӣ, монанди, **бо вучуди ин, бар хилофи ин, бо вучуди он, бар хилофи он, сарфи назар аз ин, қатъи назар аз ин, ба ҷои ин, ба ҷои он, ба ин нигоҳ накарда, баръакс, мутаассифона** ва ғайра низ ифода меёбад; Тирамоҳ ба охир расида, зимистон наздик буд, **бо вучуди он** дар ҳавои хушки туманҳои Бухоро ҳаҷӯз бориш сар нашуда буд (Айнӣ). Зоғоро шукуфтани боғҳо ғамгин мекунад ва дамидани офтоб кӯршабпаракхоро ба ғазаб меорад, **бо вучуди ин** баҳор меояд ва шафақи дилрабо медамад (Шукуҳӣ). Бисёр одамон гумон мекунанд, ки қобилияти хуби кори ақлӣ аз солимии тамоми системаҳои ҷисм шаходат медиҳад, **мутаассифона**, на ҳама вақт ин хел аст («Маориф ва маданият»).

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепаивандаки эзоҳии атрибутӣ

§ 1327. Дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепаивандаки эзоҳии атрибутӣ ҷумлаҳои соддаи дуҷум барои муайян кардан ва тафсил додани мазмуни ҷумлаи соддаи якум истифода мешавад, онро шарҳу эзоҳ медиҳад:

Баҳорон буд, зардолуҳои рӯйдариҷаи мо гул карда бо шукуфаҳои худ дар боғча зинати хубе дода буданд (Айнӣ). Тоторҳо бошанд, **ҷадидони** худро «ёшлар» гуфта гап мезаданд, маънии ин ҳам «ҷавонон» аст (Айнӣ).

Воситаи асосии алоқаи байни ҳиссаҳои таркиби ин хели ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепаивандак интонацияи пайвасти эзоҳӣ мебошад: оҳанги баланд ва бошиддати ҷумлаи соддаи якум дар охир андак паст мешавад ва як фосилаи дарозтар ба вучуд меояд, ки аз воқеъ гардидани ҳиссаи дуҷуми ҷумлаи мураккаб огоҳӣ медиҳад. Қисми дуҷуми ҷумлаи мураккаб хеле ором ва бо як маром талаффуз меёбад:

Ҳар чӣ давои Мулло Ҳомид як ба як баромад, баъд аз оби сард рехтан дарди сар ором гирифт (Айнӣ). Гуфти Амон рост баромад, дар хонаи у ҳақиқатан Ҳайдарқул, Смирнов, Умарҷон ва боз ду нафар аз коргарони депо сӯхбат карда менишастанд (Иқромӣ). Меҳмон Шарифҷон Маҳдум ном яке аз калонзодагони Бухоро буд, падараш дар вақташ дар Бухоро қозикалон будааст (Айнӣ). Баъди як нафас зане дар хирман пайдо шуд, дар дасташ кӯдаки гириён ва аз пасаш боз ду тифл—писарбача ва духтарбачаи хурдсол, худаш бисёр лоғар, побарҳна, рӯяш зард ва пурочинг (Улуғзода).

Хабари ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷунин ҷумлаҳои мураккаб бо шаклҳои феълии সিғаи хабарӣ ифода мешавад: Дар пеши ман танҳо як коргар кор мекард, баркашии пунбадона аз онӣ вай буд (Айнӣ).

Қорҳои киштзории Ятим ҳам хеле пеш рафт, ӯ алафҳои бегонаро даст-каш карда, киштзорро чун гулзор аз хасу хошок пок кард (Айнӣ).

§ 1328. Хусусиятҳои структурии фарқкунандан чумлаҳои мураккаби пайвасти эзоҳӣ аз инҳо иборат аст:

1) дар дохили ҳиссаи дуҷумлаи мураккаб унсурҳои анафорӣ (ҷонишинҳои шахсӣ, ишоратӣ, нафсӣ) омада, муносибати маъноиву грамматикӣ қисмҳои таркиби ҷумлаи мураккаби пайвастро барқарор мекунад: **Чавон** аз Дараи Ниҳон бисёр ҳикояҳо шунида буд, рафиқони ҷупони **вай** дар вақтҳои гусфандчаронӣ ба **вай** Дараи Ниҳонро таъриф карда борҳо гуфта буданд (Айнӣ). **Сағира** бачамард будааст, **худа**ш иқрор шуда ба пешам омад (Улуғзода). Мактаби нав **китобхона** дорад, **мо аз он ҷо** китоби дилхоҳамонро гирифта метавонем (Амонов);

2) дар таркиби ҳиссаи дуҷумлаи мураккаб — ҷумлаи эзоҳдиҳанда ҳодисаи такрор, алаҳхусус такрори луғавӣ мушоҳида мешавад. **Имрӯз** рӯзи ҷумъа аст, **имрӯз** рӯзи бекорӣ ва истироҳати мост (Айнӣ). Калони даста як руси нисбатан ҷавони борики чашмкабудӣ малламӯе буда, ба танаш либоси низомӣ дошт, **вай** савора пеш-пешӣ **даста**, аз тобеони худ як си-панҷоҳ қадам пештар мерафт (Улуғзода);

3) баъзан қисмҳои таркибии онҳо ба таври параллелизми структурӣ ифода мешаванд: — Ҷорӯб омад, ҷорӯб омад, онм ҷорӯб, **худа**ш мерӯбад (Раҳим Ҷалил). Баҳор имсол барвақт ва хушк омад, боришгарӣ ҳанӯз сар нашудааст, офтоб гарм-гарм метобад (Улуғзода);

4) дар ҳиссаи яқуми ҷумлаи мураккаб аъзои умумӣ меояд: **Баъд** замона дигар шуд, зиндагӣ дигар шуд, онҳо ба колхоз даромаданд Барот мардикориро бас кард, Бибӣ Мастура ҳам чархресиро партофт (Улуғзода);

5) дар қисмҳои таркиби ҷумлаи мураккаб ҳодисаи эллипсис рӯй медиҳад: **Ҳосили фаровон расида** истодааст, ҳазорҳо тонна тиллон сафед! (Улуғзода);

6) дар ҷумлаи мураккаб тартиби муайяни қисмҳои таркибӣ дида мешаванд: ҷумлаи эзоҳшаванда дар ҷои аввал дар ҷумлаи эзоҳдиҳанда пас аз он меояд: Падари Мирсолеҳ маҳдум Миризом ном доштааст (Айнӣ);

7) дар таркиби ҷумлаи мураккаби пайвасти эзоҳӣ воҳидҳои туфайлӣ омада, дар алоқаманд гардидани ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаб ва ифодаи муносибати эзоҳии байни онҳо ёри калон мерасонанд: «Як мавизро чил кас хӯрдааст» гуфтаанд, **аз дусар**, ману шумо оқсақол барин бой намешавем (Айнӣ). Ман, домолло, — гуфт ӯ, — буду шуди гапро гуфтам, писари ба саллотӣ меодагиам нест гуфтам, **ба қавли худӣ шумо**, гап ҳам яктаю худо ҳам якта (Раҳим Ҷалил). Мавриди дар аввали ҷумлаи эзоҳшаванда омадани онҳо бошад, ҳамчунин эътимоднокии тафсилоту эзоҳоти соҳиби нутқ асоснок карда мешавад ва муносибати воҳиди туфайлӣ ба ҳар ду ҳиссаи ҷумлаи мураккаби пайваст як хел буда, онҳоро дар доираи як маъно муттаҳид мекунад: — **Назар ба қавли падарам**, — гуфт деҳқон, — падари Ҷумон-Полвон гумоштаи Абдураҳимбой будааст, дар вақти ғуломдорӣ падарон ва модарони мо дар хонаи бой дар зерӣ дастӣ падари ин кор мекардаанд (Айнӣ).

§ 1329. Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандаки эзоҳии атрибутӣ одатан аз ду ҷумлаи содда иборат шуда, таркибан навъи бастаро ташкил медиҳанд. Қисми дуҷумлаи мазмуни умумӣ ва ё ҷузъи қисми яқумро эзоҳ медиҳад, онро бо маълумоти нав тафсил медиҳад. Дар мавриди сеюм вай ба сифати маълумоти наву тоза ҳамчун илова ифода мешавад.

1) Ҳиссаи дуҷумлаи ҷумлаи мураккаб барои шарҳу эзоҳ ё тафсили яке аз аъзоҳои ҷудоғонаи ҳиссаи яқум меояд:

а) **мубтадо: Соҳиби мадраса** яке аз бойҳои миёнаҳои Бухоро буд, ӯ одами каднаст, ғафсбадани фарбеҳи ришқалон буда, тахминан шаст-сола менамуд, фарзанд надошт (Айнӣ). **Фирӯза** сар боло кард, ба рӯи чун барги гул нафиси ӯ ашк шашқатор мерафт (Иқромӣ).

Дар чумлаи соддаи дуҷум мубтадон чумлаи соддаи якум бо бандакҷонишинҳо ишора меёбад: Як вақт аз тарафи Чинҷонин душман пайдо шудааст, лашкараш мисоли муру малах (Улуғзода). Меҳмонхона дар байни боғча сохта шудааст, устоҳои гулдаст деворҳои чор тарафи онро кошинкорӣ карда, ҳар гуна гулҳо партофта буданд (Наҷмиддинов).

б) хабар: Зиндагии мо дар он ҳучра бисъёр содда буд, пагоҳонӣ ва бегоҳонӣ нони қоқи аз саҳро овардашударо бо чой меҳӯрдем (Айни). Бақочон саҳтҷон будааст, тири тапонҷаи Ҳабибулин фақат ярадор кардааст (Икромӣ). Худатон инсоф кунед, хоҳари ман акнун понздаҳсола шудааст, мактаб меҳонад, айни таълимомӯзии вай аст (Икромӣ). Ҳамсинни Иброҳимҷон бемор менамуд, вале паҳлавонҷусса буд: पोҳояш аз аробачаи касалкашонӣ қариб 2 ваҷаб берун баромада буд (Муҳаммадиев). Бобоҳои мо, тоҷикон, дар замонҳои қадим аз Балх омада дар кӯхистон ҷойгир шуда будаанд, баҳодур будаанд, онҳо, ҳунарманд будаанд, ҳар кадомашон чандин ҳунар медонистаанд (Улуғзода). Вазифаи Мирзоабдулвоҳид дар хонаи Латифҷон-маҳдум асосан хизмат кардан дар меҳмонхона буд: ӯ ба маҳдум ва ба меҳмонони вай чой кашида медод, дастархон паҳн мекард ва меғундошт ва монанди инҳо (Айни). Бираҷаб рост ба рӯи модаркалонам нигарист, нигоҳи тамасхуромез ва худнисандонаи ӯ ғазаби маро меовард (Амнов);

в) пурқунанда: Зебӣ холаҷонашро бисъёр нағз дид, вай зани олуфтаи шӯхе буд, дутор менавохт (Улуғзода). Фирӯз бечуръатона аз даст вай наълро гирифт, он зангада ва ниҳоят вазнин буд (Саттор Турсун). Айни ба забони зинда эҷодкорона наздик шуданро талаб мекунад, вай бар зидди нусхабардорӣ маҳз аз забони зинда, бар зидди натурализм дар забон, тарафдори эҳтиёткорона аз ҳам чудо кардани сараву сақат аст (Шуқуров). Деҳан мо ба туфайли бозораш ҳам шӯҳрат дошт: дар он гирду атроф он гуна бозори калон танҳо дар шаҳрчаи Тӯс ва дар деҳан мо буд (Улуғзода);

г) ҳол: Мо наздик ба соати даҳи шаб ба роҳ баромадем, шаб торики абринок ва бемаҳтоб буд (Айни). Ман вайро аз вақти мактабхониаш мешиносам, дар таги Чинор меҳонд (Улуғзода). Майнааш беист кор мекард, духтараш Ҳалима, занаш Зӯҳробону, нозир Низомиддинов ва боз ким-киҳо ба ӯ гӯё гап мезаданд, таъна мекарданд, сарзаниш мекарданд (Икромӣ).

§ 1330. Чумлаҳои мураккаби пайвасти бепаївандаки эзоҳӣ, ки дар онҳо мазмуни ҳиссаи дуҷум барои эзоҳи мазмуни умумии ҳиссаи якум меояд: Онҳо дарвозӣ буданд, падарашон аз Дарвоз ба Балҷувон барон даравгарӣ омада, занаш ва духтарашро ҳам бо худ оварда буд (Улуғзода). Гули сари сабади маҷлис Алимардонбек буд, вай чӣ гуна ба Даран Ниҳон даромадан ва чӣ корномаҳо нишон додани худро ва чӣ гуна ба даст дароварданаши ҷӯпони гурезаро шарҳҳо дода ҳикоя мекард (Айни). Як кори ношудани шуд, имшаб ҳучраамро дузд зада, дар катори китобҳои худам китоби шуморо ҳам бурдааст (Айни). Кори Муқанаъ дар қалъаи Кӯҳи Сиёҳ хеле боло гирифта буд, қалъаи ӯ аз аскар, аслиҳа ва озуқа пур шуда буд (Айни). Хусусан дар растан Сесу ва таги тоқи Саррофон ҳаёт мечушид, савдо ва харидуфурӯш дар авҷ буд (Икромӣ). Оқибат, офтобро бо доман пӯшидан мумкин нашуд, хабари аз тахт фаромадани подшоҳ чун офтоб ба назари ҷаҳониён хувайдо ва намоён гардид (Айни).

§ 1331. 2) Ҳиссаи дуҷуми чумлаи мураккаби пайвасти маълумоти иловагӣ медиҳад. Аз рӯи мазмун ва вазифае, ки нисбат ба чумлаи соддаи якум доранд, ин хели чумлаи мураккабро боз ба се гурӯҳ чудо кардан мумкин аст:

а) ҳиссаи дуҷум ҳамчун фикри илова воқеъ мешавад: Аҳмад дувоздаҳсола шуд, ин вақт саводаш ҳам баромада буд (Айни). Акнун ба саволҳоям табассумкунон ҷавоб медиҳанд, ҳангоми ҷавоб калимаҳои «раҳмат, духтур, ташвиш нақашед» боз пайдо шудаанд (Муҳам-

мадиев). Мо дар чойхонаи сарҳавз ба чойнӯши нишастем, намад ва гилемҳои чойхона ҳам порча-порча шуд, шакли сояи сафеддорро гирифта буд (Айнӣ). Хануз барф меборид, барфи куча то бучулаки пои одам мерасид (Айнӣ);

б) ҳиссаи дуом ба мазмуни ҳиссаи якум ҳамчун далелу асос оварда мешавад: Барои нест кардани бесаводӣ ҳам кор сар шуд, имсол барои ин кор садҳо курс давом дорад (Айнӣ); — Кабель кам не, бояд зиёдатӣ ҳам кунад, ман нагз ҳисоб карда будам, — ҷавоб дод Петренко (Толис). Шавқ ва рағбати омман меҳнаткашон ба тарафи оммагӣ кардани корҳо рӯз то рӯз меафзояд, як нишонаи ин шавқ ва рағбат пешравию кори кооперативонидан аст (Айнӣ);

в) ҳиссаи дуом нисбат ба ҳиссаи якум ба тариқи тавсиф ифода меёбад:

Ёро озод дидам дар миёни анчуман, — Анчуман гул карда аз он моҳи рӯи симтан (Турсунзода). Якумаш, Сайидаброри Тартиб аст, ки сару либос, шику хез ва гуфтугӯяш ба лақабаш мувофиқ меояд, вай бисёр кам ва ботамкии гап мезанад (Айнӣ). Оймулло ҳеч кор намекунад, кас аз гапҳои Оймулло хурсанд мешавад (Икромӣ).

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ҲОЛӢ

§ 1332. Дар забони тоҷикӣ як хели махсуси чумлаҳои мураккаби пайваст маълум аст, ки аз рӯи сохт ва тарзи ифодаи худ аз хелҳои дигари чумлаҳои мураккаби пайваст фарқ мекунад. Онҳо тарзи махсуси таркиббандӣ доранд: қисми аввали чумлаи мураккаб бо шакли ғайритасрифи феъл — феъли ҳол (сифати феълӣ) ба итмом расида, қисми дуом бошад, бо феълҳои тасрифӣ ё хабарҳои номӣ тамом мешавад, яъне агар хабари чумлаи соддаи якум феълӣ бошад, бо феълҳои ҳол ва агар номӣ бошад, ба ҷои банди хабарӣ феълҳои «шудан», «будан» дар шакли **буда**, **шуда** хабари чумлаи соддаи дуом бо феълҳои тасрифӣ ва ҳиссаҳои номии нутқи меояд: Дар ҳамин вақт дари кӯча кушода шуда, Рустам-амак даромада омад (Раҳим Чалил). Нури офтоб акнун хуб паҳн шуда, баҳр ранги нилобии сабзтоб гирифта буд (Муҳаммадиев). Ба ҳамин тариқа, таваллуди ман дар деҳаи Соқтарейи **райони Ғичдувон** воқеъ шуда, айёми бачагии томақтабиам тобистон дар **Соқтаре** ва зимистон дар маҳаллаи боло гузаштааст (Айнӣ). Забони тоҷикӣ яке аз қадимтарин забонҳои дунё буда, бо ин забон асарҳои оламшумули илмӣ ва адабӣ офарида шудаанд (Маъсумӣ).

§ 1333. Алоқаи маъноӣ ва грамматикӣ қисмҳои таркиби чумлаҳои мураккаби пайвасти ҳоли нисбат ба дигар типҳои чумлаҳои мураккаби пайваст зичтар мебошад. Зичии ин алоқа, пеш аз ҳама, ба воситаи шакли нотамоми хабари чумлаи соддаи якум ва ҳам интонацияи нотамоми қисми якум таъмин мегардад. Ин шакли хабар дар айни вақт давомнокии суръати воқеаро низ ба амал оварда, онро ба чумлаи соддаи дуом вобаста мекунад.

Қисми якуми чумлаи мураккаб бо оҳанги паст сар шуда, торафт баланд мешавад, пас аз талаффузи бардавоми охири ҳиссаи якуми чумлаи мураккаб як фосилаи кӯтоҳе ба вучуд меояд, ки аз воқеъи шудани чумлаи соддаи дуом шаҳодат медиҳад: чумлаи соддаи дуом бо оҳанги якмарома ва нисбатан паст талаффуз ёфта, дар охир оҳиста қатъ мешавад: Дар сари оташдон чой ҷушида, хаври он фаввора мезад (Раҳим Чалил). Офтоб торафт баландтар баромада, ҳаво тадриҷан гарм мешуд (Саттор Турсун).

Дар байни ҳиссаҳои чумлаи мураккаб пайвандҳои пайвасту-нанда низ омада метавонанд, ки ин далели барҷастаи чумлаҳои мураккаби пайваст будани онҳо мебошад: Ранги шаб pariда ва ҳаво салқин буд (Саттор Турсун). Фақат бисёрини дӯконҳо баста ва дар кӯчаҳо мардум камтар рафтуомад мекарданд (Чалол Икромӣ). Занҷири ин ишкел ҳам монанди ишкелҳои муқаррарӣ дароз набуда, балки дарозии

ӯ ба дараҷае буд, ки қадкашаки одам то ба гардани ӯ мерасид (Айнӣ). Тирамоҳ ба охир расида ва зимистон наздик омада буд (Айнӣ). Баъзеашон даф зада, баъзеашон ғижжак навохта, вале аксар қубуз навохта, хофизӣ мекарданд (Ғамзатов).

ХУСУСИЯТҲОИ СТРУКТУРИИ ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ҲОЛИ

§ 1334. Ҳар ду ҳиссаи ҷумлаи мураккаб дорон мубтадо (субъект)-и алоҳида мебошад: Зимистон рафта, боронгарии аввали баҳор сар шуда буд (Толис). Мотор ғуррида, мошин ба роҳ даромад (Саттор Турсун).

Дар ҳар ду қисми ҷумлаи мураккаб мубтадоҳои алоҳида ифода ёбанд ҳам, чараёни амалу ҳолати яке аз мубтадоҳои ҷумлаи мураккаб характери мафъули (пассив) дошта, амали мубтадои ҷумлаи соддаи дигар характери актив (фоили) дорад:

Тирезаи ошхона тараққӣ кушода шуда, аз он ошпаззани рӯяш ҷаррақос задаиастода сари худро берун оварда мураббияро ба назди худ даъват кард (Раҳим Ҷалил). Дар кушода шуда, ман ба даруни як хоначаи сафеди равшан даромадам (Толис). Ин таклиф даҳанакӣ буда, сабаби даъват ҳам маълум карда намешуд (Айнӣ).

Субъектҳо (мубтадо, фоил)-и ҳар ду ҳиссаи ҷумлаи мураккаб мантиқӣ буда, ҳар ду ҷумлаи содда характери мафъули доранд: Баъзе рақамҳо бо сурхӣ навиштагӣ буда, бар болояшон бо сиёҳӣ хат кашидагӣ буд (Айнӣ). Дари кӯча ғижжос зада кушода шуда, помонии Пулод шунида шуд (Раҳим Ҷалил).

Дар ҳар ду ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаб соҳиби аломат як бошад, дар ҷумлаи соддаи якум худи он предмет (шахс) бевосита номбар карда шуда, дар ҷумлаи соддаи дуюм вай ҳамчун субъекти грамматикӣ бо ҷонишинҳо ифода меёбад: **Одина** ўро бо ин хабар ба назди Восеъ фириастода, **худаш** бо дастааш дар болои деҳи Чорбоғ дидбонӣ карда истодааст (Улуғзода). Мудир баъд ба фурушанда чанд супориш дода, **худаш** ба анбор даромада рафт (Кӯҳзод). Давраи чоруми олимпиадаи республикавӣ буда, он моҳи март дар давраи таътили баҳорӣ гузаронида мешавад («Маориф ва маданият»).

§ 1335. Дар ташаккули ҷумлаҳои мураккаби мазкур унсурҳои дигари грамматикӣ лугавӣ низ хизмат мекунанд. Чунончи, дар ҷумлаи соддаи дуюм ҷонишинҳо, зарфҳои ҷонишинӣ, таркибҳои ҷонишинӣ омада, ба мазмуни умумӣ ё ҷузъи ҷумлаи соддаи якум ишора мекунанд ва бо ҳамин алоқаи маъноӣ грамматикӣ байни қисмҳои ҷумлаи мураккабро таъмин мегардонанд: Доруи ӯ танҳо доруи мушқушак буда, **онҳоро** як каф-як каф дар қоғазпораҳо печонда мондааст (Айнӣ). Дар он ақд вазорати Бухоро дар дасти Остонакул-қушбеги буда, тақрибан тамоми умури дохилӣ ва хориҷии мамлакатро **вай** ҳал мекард (Иқромӣ). Кӯчаи калони вай монанди кӯчаи шаҳр рост ва сангфарш буда, **дар он** аз сутун ба сутун сими электрикӣ кашида шудааст (Улуғзода). Ҷои истиқомати мулло Вафо дар Бухоро, дар мадрасаи Шодимбой буда, шоири ҷавони машҳур Шохин ҳам **дар он ҷо** истиқомат дошт (Айнӣ).

§ 1336. Дар ҳиссаҳои таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҳодисаи такрор дида мешавад: Работи Қазок дар ҷануби ғарбии **деҳаи** мо буда, дар байни ин ду **деҳа** тахминан як километр роҳ буд (Айнӣ). Ба ҳар як қарздор як **хатҷӯби** махсус буда, ҳинду номи қарздор ва маблағи қарзашро ба сари он **ҷӯб** бо хати ҳиндугӣ навишта мемонд (Айнӣ). Дарвоза ва дарвозахона аз **рег** лур буда, аз ҳар ҷо — аз болои тӯдаҳои **рег** ба пеши он хона даромадан мумкин буд (Айнӣ).

§ 1337. Дар ҳиссаи дуюми ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҳоли бандакҷонишинҳои соҳиби омада, муносибати маъноӣ ва грамматикӣ байни онҳоро нишон медиҳанд. Аз он ҷумла Мирзо Назрулло ва Айнӣ 75 **ҷӯб** таъзир дида, **гӯшт** ва **пӯстҳояшон** пора-пора шуд (Айнӣ). Дар

ин дам дасту поҳои ӯ сард гашта, дилаш сахт метапид (Икромӣ). Вай як-ду рӯз пеш гул карда, нақҳати форамаш ҳоло гирду атрофро чун атр хушбӯ карда буд (Файзуллоев).

§ 1338. Дар чумлаҳои мураккаби пайвасти ҳоли аъзои умумӣ меояд, ки ба ҳамаи ҳиссаҳои чумлаи мураккаби пайвасти ҳоли тааллуқ дорад ва онҳоро муттаҳид мегардонад: Чумлаҳои соддаи таркиби чумлаи мураккаб, ки мазмунан ба аъзои умумӣ вобаста мебошанд, нисбат ба он характери **чида** пайдо мекунад: **Рӯзи сеюми хобидани Дадоҷон** ҳаво кушода шуда, офтоб баромад (Икромӣ). Бори якум дилаш ана **дар ҳамин комбинат** хала зада, нафасаш танг шуда буд (Муҳаммадиев). **Дар пеш** абрҳо тадриҷан пароканда гардида, борон торафт шаस्ताш мегашт (Саттор Турсун). **Аз ҷиҳати камобӣ** бештарини кишти ин ҷо гандум, ҷав, арзан, кӯнок ва мош буда, сабзавот ҳеҷ кишта намешуд (Айнӣ).

§ 1339. Ифодаи муносибатҳои замон:

а) муносибати ҳамзамонӣ: **Шабе** модари Аҳмад дар хона набуд, айёми тобистон буда, вақтҳои рӯйхавлиҳои буд (Айнӣ). **Офтоб** аз киём хело поён фуromaда, сояҳо дароз шуда буданд (Низомӣ). Баъд аз ин соат кашмакаш дасту пою сару гардани Саъдулло аз ҳам ҷудо шуда, танааш монади хоки пурхуне ба замин афтод (Айнӣ). Дар равиши хондани хат пешонаи васеи Саидов чин шуда, абрӯвони сиёҳи думдораш болову поён, дар рӯи ӯ туршии нофорам намоён мегардид (Раҳим Чалил). Дар ин дам деҳаро бӯи борут фаро гирифта, доду фаръеди одамон, шихакашию садои суми аспони хӯсида гӯшҳоро кар мекард (Низомӣ). **Офтоб** кайҳо ғуруб карда, гирду атроф торик шуда, ба дил воҳима меандоخت (Файзуллоев);

б) муносибати паиҳамзамонӣ: Миршаб баъд аз дидани ин фармон писараш—Давронро дар ҷои худ пеши дарвоза гузошта, худ аспашро савор шуда, ба миршабхона рафт (Айнӣ). Дари вагон кушода шуда, Сайфиддин даромад (Раҳим Чалил). Қозӣ Яъқуби мударрис Мулло-сафарро дар хучраи мадраса ҷой дода, худаш дарҳол ба қалъа шитофт (Улуғзода). Атроф оҳиста-оҳиста торик шуда, яке аз охири шабҳои тирамоҳ фаро мерасид (Саттор Турсун). Ин марди сиюҷаҳорсола дар зиндагӣ сахтиҳои бисёреро аз сар гузаронида, чашмаш хеле пухта буд (Ақобиров).

Дар қисми дуҷуми чумлаҳои мураккаби пайвасти ҳоли унсурҳои ифодакунандаи мафҳуми замонӣ, монанди **баъд аз он**, **баъди як нафас**, **пас аз ин**, **баъд аз қадре**, **сонӣ**, **пас аз фурсате** ва ғайра омада, пас аз катъ гардидани амалу ҳолати чумлаи соддаи якум содир шудани амалу ҳолати чумлаи соддаи дуҷумро боз ҳам аниқтар нишон медиҳанд: Натарсед, Қорӣ амак, ин кас азониҳудӣ, — гуфт ва ба ман нигоҳ карда, — дароед! — гӯён аввал маро аз дар дароварда, **баъд аз он** худ даромад (Айнӣ). Баногоҳ яке аз даричаҳои боргоҳ кушода шуда, **баъди як нафас** дар дами дарича марди ғӯли ришсиёҳи салласафеди зарбофтпӯше намудор гардид (Улуғзода). Дар ин дам дар берун овози гап шунида шуда, **баъд аз қадре** ба хона Дилбар ва Латофат даромада омаданд (Икромӣ).

ТАРКИБИ ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ ҲОЛИ

§ 1340. Чумлаҳои мураккаби пайвасти ҳоли аз ҷиҳати таркиб асосан ба навъи **баста** дохил мешаванд, аммо баъзан навъи кушодаи онҳо низ дучор мешавад. Чумлаҳои мураккаби пайвасти ҳоли бо маъноҳои сабабу натиҷа, хиласфӣ, қиёсӣ, эзоҳӣ типӣ бастаро ташкил дода, ба маъноӣ шумур ба навъи кушода дохил мешаванд:

а) **навъи баста**: Дар соли 1320 ҳичрӣ дар коллективи мо як талафи бисёр калон воқеъ шуда, як мусибати бисёр зӯре рӯй дод (Айнӣ). Маддохбачагон тахминан 16—17-сола буда, пешхонашон 23—26 сола менамуд (Айнӣ);

б) **навъи кушода:** Дар берун мардҳо чамъ шуда, ҳофизҳо суруда, деғҳои даҳмани мечӯшиданд (Икромӣ). Пинаки ӯ парда, рағҳои гардани лоғараш баромада, дар чашмони нимпӯш кардааш шарораи хашму ҳайбат бозӣ мекард (Улуғзода). Чашмон танҳо ба дарахтони азамати сарсабз дӯхта шуда, машом аз бӯи алафу гиёҳҳои чангал муаттар гардида, дил аз нағмаи пурасрори паррандагон беихтиёр ба рақс меояд (Файзуллоев). Холо вай пир шуда, қоматаш қадаре ҳам гашта, овозаш он оҳангдории худро гум карда, хаста шуда ва дар он оҳанги ҳузну алам садо медиҳад (Икромӣ).

Ифодаи муносибатҳои маъноӣ

§ 1341. Таносуби маъноӣю грамматикӣ қисмҳои таркиби ҷумлаи мураккаби пайвасти ҳолӣ ҳар хел аст. Гоҳе он характери шумур ва номбаркунӣ ҳодисаю воқеаҳо гирифта, муносибати тасвири пайдо мекунад, гоҳ ифодаи он ба воқеияти яқдигар вобаста буда, дар байни ҷумлаҳои содда муносибатҳои сабабу натиҷа, эзоҳӣ ба амал меояд, гоҳ ҳодисаю воқеаҳо ба ҳамдигар муқоисаю монанд карда ё муқобил гузошта мешаванд. Ҳамин тавр, дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҳолӣ муносибатҳои маъноӣю грамматикӣ шумур, сабабу натиҷа, қиёси хилофӣ ва эзоҳиро мушоҳида кардан мумкин аст.

Муносибати шумур: Рӯз сафед шуда, офтоб баромад (Айнӣ). Заминҳои васеи пахтакорӣ ба охир расида, дарахтҳо пайдо шуданд (Шукӯҳӣ). Сонӣ беду садаҳо монанди нақшаҳои сиёҳӣ рӯи матои гулдор ҳар ҷо ҳар ҷои кӯчаро пӯшонда, қад-қадӣ пайраҳо ҳонаҳои хиштини якқабатаи боғчадор саф ороштаанд (Улуғзода). Дар сахро аз ҳар тараф овози чир-чирчиракҳо, малаҳу ҳашаротҳо баланд гашта, дар кӯлмакҳои гирду атроф қурбӯққаҳо базме ораста буданд (Икромӣ). Зимистони гуруснагӣ гузашта, баҳор омада буд (Икромӣ). Моҳи октябр даромада, барги дарахтон зарду норинҷӣ метофтанд (Ниёзӣ). Ранги рӯи хеле сиёҳ шуда, гӯш ва ду рӯхсораш гӯё пӯст партофта буд (Толис).

Муносибати сабабу натиҷа: Девори қалъа бар болои девораи табиини кӯҳ бино ёфта, як қисми баланди устувор ва душворгузаре пайдо шуд (Айнӣ). Оташи гулхан хомӯш гашта, ҳона тамом торик шуда буд (Икромӣ). Ӯ дар бачагиаш аз ҳар ғалтида, ёк пояш шикаста буд (Ақобиров). Восеъ аз нолишҳои пурсӯзу гудози занак воқеаро фаҳмида, чеҳраи арақини офтобхӯрдааш хира гашт (Улуғзода).

Муносибати қиёсӣ: Холо як қисми заминҳо қор карда шуда, як қисмашон ҳамин тавр сабзапӯш шуда хоб кардаанд (Икромӣ). Як қисми аскарони сурух ба қишлоқ зер карда даромада, қисми дигарӣ ба тарафи кӯҳ нигоҳ карда асп ронд (Раҳим Чалил). Ишқ ғалаба карда, ғурур мағлуб мешуд (Шукӯҳӣ).

ҶУМЛАИ МУРАККАБИ ТОБЕЪ

§ 1342. Ҷумла воҳиди асосии забон аст, зеро фикр бо ёрии он ифода меёбад ва мубодилаи афкор дар байни одамон имконпазир мегардад.

Вобастагии ҳодисаю воқеаҳо ба яқдигар ва муносибатҳои гуногуни мураккаби байни онҳо ба воситаи ҷумлаҳои мураккаб пурра ва сахт ифода меёбанд. Аз ин рӯ мундариҷаи ҷумлаҳои мураккабро инъикоси ҳодисаю воқеаҳои реали шуморидан мумкин аст. Дар ифодаи ҷунин муносибатҳо домани имконоти забони тоҷикӣ фарох аст. Вай дар давоми асрҳо сохти грамматикашро такмил дода, шаклу қолибҳои зиёд ба вучуд овардааст. Хелҳои гуногуни ҷумлаҳои мураккаби пайвасту тобеи забони адабии ҳозираи тоҷик ва воситаҳои грамматикӣ фаровон аз ин шаҳодат медиҳад.

Дар ифодаи алоқамандии фикр забони тоҷикӣ имконияти зиёд дорад. Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ яке аз он воситаҳо ба шумор мераванд. Ҷумлаҳои соддаи алоқаманд бо ҳамдигар муносибати синтаксисие пайдо намуда, аз ҷиҳати сохт ва маънои умумиашон ба якдигар вобаста мешаванд, як ҷумла мазмуни ҷумлаи дигарро дар ин маврид инкишоф медиҳад. Аз мазмуни умумии онҳо ҷумлаи мураккаб ташкил мешавад.

Ҷумлаҳои содда дар таркиби ҷумлаҳои мураккаб мустақилияти маъноӣ ва интонационии худро гум карда, ба воҳиди яклухти предикатӣ табдил меёбанд.

Ҷумлаҳои соддаи дохили ҷумлаи мураккаб ду хусусият доранд: якум, аз ҷумлаҳои содда чандон фарқ намеkunанд: мисли ҷумлаҳои соддаи мустақил дутаркиба ё яктаркиба, хуллас ё тафсилӣ мешаванд, сараъзо ва аъзоҳои пайрав доранд: дуҷум, ҷумлаҳои содда дар таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ мустақилии структуриро семантикиро пурра нигоҳ дошта, фикри нисбатан тамомшударо ифода карда наметавонанд, зеро интонацияи хоси худро гум карда, ба маънои умумию ягонагии интонацияи ҷумлаи мураккаб вобаста мешаванд. Масалан, пурсиш дар ҷумлаи соддаи саволӣ хеле равшан ва пурра, вале дар таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ тира ва норавшан ифода меёбад.

Дар омӯштани сохти синтаксисии забони адабии тоҷик масъалаи хarakterистикаи грамматикии ҷумлаҳои мураккаб, типҳо ва гуруҳҳои онҳо, муносибати сохту маънои ҷузъҳои онҳо ва тарзҳои ифодаи он муносибат хеле муҳим аст.

§ 1343. Бо инкишофи тафаккур ва пешрафти ҷамъият сохти ҷумлаҳои мураккаб дар давоми тамоми таърихи забони адабии тоҷик тадриҷан такмил меёбад. Дар ин процесс маънои вазифаҳои грамматикӣ воситаҳои синтаксисӣ конкрет ва ҳудуди алоқаҳои пайваст ва тобеъ равшантар мегардад, системаи воситаҳои тобеъкунандаи ҷумлаҳои пайрав ва сарҷумла боз ҳам муқаррар ва доираи истемоли пайвандакҳо васеъ мешавад.

Дар ҷараёни инкишофи таърихӣ забон, пеш аз ҳама, системаи пайвандакҳои тобеъкунанда такмил ёфта, воситаи муҳими ифодаи муносибатҳои маъноӣ ва грамматикӣ, тобишҳои замон, натиҷа, сабаб, мақсад, шарт ва ғайра гардидаанд.

Дар забонҳои форсии қадим ва Авесто ҷумлаҳои мураккаби тобеъи зиёде вомехӯранд. Алоқаи ҷумлаҳои пайрав бо сарҷумла ба воситаи чанд пайвандаки тобеъкунанда ифода ёфтааст. Дар онҳо пайвандакҳо бо ҷонишини нисбӣ ё нисбӣ-ишоратӣ ва суффиксҳои зарфӣ алоқамандона кор фармуда шудаанд. Бояд қайд кард, ки баъзе пайвандакҳои тобеъкунанда вобаста ба сифати феъл чанд маъноро ифода кардаанд. Масалан, як пайвандаки тобеъкунандаи забони Авесто (йат) маъноҳои замон, сабаб, мақсад, натиҷа ва ғайраро ифода карда метавонист.

Дар забони форсии миёна пайвандакҳо аз пурсишҷонишини ва суффиксҳои рӯндаанд. Маълум аст, ки дар ин давраи инкишофи забонҳои тоҷикию форсӣ калимаи **ке ҳамчун** пайвандаки муайянкунанда, **ка** ҳамчун пайвандаки замон ва **ку** ҳамчун пайвандаки пуркунанда кор фармуда мешуданд. Дар забони имрӯза онҳо шакли **ки** гирифтаанд.

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик вазифаи синтаксисии пайвандаки **ки** васеъ гардидааст. Бо ёрии он ҳамаи ҷумлаҳои пайрав ба сарҷумла тобеъ мешаванд.

Маълум аст, ки бандаки изофии имрӯза(-и) аз ҷонишини нисбии забони қадим ба вучуд омада, дар забонҳои форсии қадим ва тоҷикию форсии миёна вазифаи пайвандакиро ҳам адо мекардааст. Ғайр аз он, дар забонҳои тоҷикӣ ва форсии миёна пайвандакҳои тобеъкунандаи **то**, **агар**, **чун** низ вучуд доштанд. Онҳо бевосита ё бо морфемаҳои дигари забон пайвандакҳои таркибии зиёде сохтаанд ва дар забони имрӯзаи тоҷик васеъ истемол мешаванд.

Инкишофи минбаъдаи забони адабии тоҷик нишон медиҳад, ки пайвандакҳои соддаи микдоран маҳдуд асоси калимасозии пайвандакҳои гардида, боиси ба амал омадани пайвандакҳои таркибии сершуморе шудаанд.

Дар забони адабии тоҷик аз исм, ҷонишин, зарф, пайвандак ва ё пешояндҳои бо пайвандакҳои содда, хусусан ки, пайвандакҳои таркибӣ ё мураккаби зиёд сохта мешаванд (вакте ки, агарчи, чунки, то ки, ҳамчунон ки, аз барои он ки ва ғайра).

Ҷузъҳои номии пайвандакҳои таркибӣ маънои луғавии худро якандоза, нигоҳ медоранд ва бо ин васила муносибатҳои ҷумлаҳои пайрав ба сарҷумла равшантар ифода мегарданд.

Аксари пайвандакҳои содда сермаъно буда, барои ифодаи алоқаи хелҳои гуногуни ҷумлаҳои пайраву сарҷумла меоянд. Пайвандакҳои таркибӣ одатан муносибати ягон хели ҷумлаи пайравро ифода мекунанд. Дар забони тоҷикӣ барои ифодаи тобеияти ҷумлаи пайрав ба сарҷумла ҳам пайвандаки содда, ҳам пайвандаки таркибӣ қор фармуда мешуд. Ин анъана то ҳол давом карда меояд, вале пайвандаки таркибӣ ба сабаби равшан будани маънои луғавии ҷузъи номнаш маҳсусан дар наср серистеъмоли мегардад.

Агар дар давраҳои аввал пайвандакҳои содда хеле серистеъмоли ва микдори пайвандакҳои таркибӣ хеле маҳдуд бошанд, ҳоло микдор ва дараҷаи истеъмоли пайвандакҳои таркибӣ хеле зиёд гардида, дигар истеъмоли пайвандакҳои содда як андоза маҳдуд шудааст. Азбаски пайвандаки ки вазифаи сирф синтаксисиро адо мекунанд, барои равшан кардани маънои он пайвандакҳои таркибии зиёд ба вуҷуд омадаанд.

Пайвандакҳои таркибӣ аз рӯи маъно ва вазифаашон ҳоси ҷумлаҳои пайрави муайян мегарданд (баъд аз он ки — замон, аз сабаби ин ки — сабаб, бо мақсади он ки — мақсад, бо вучуди он ки — ҳилоф ва ғайра). Бояд қайд кард, ки баъзе пайвандакҳои таркибӣ ҳам бештар хусусияти грамматикӣ зохир намуда, дар забони ҳозира сермаъно шудаанд (барои он ки — сабаб ва мақсад, модоме ки — сабабу шарт ва ғайра).

Дар ташаккули пайвандакҳои таркибии сершумори забони адабии тоҷик роли ишораҷонишинҳои хеле бузург аст. Онҳо ҳатто маъно ва вазифаҳои пайвандакҳоро таъкид мекунанд. Ишораҷонишинҳои дар таркиби баъзе пайвандакҳои ҷузъӣ ҷудонопазир бошанд (барои он ки, барои ҳамин ки, пеш аз он ки), дар дохили пайвандакҳои дигар маҳз барои таъкид ҳамроҳ мешаванд (ба шарте ки — ба шартӣ он ки).

§ 1344. Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ҳамеша яке аз ҷумлаҳои содда ба дигаре тобеъ мешавад. Ҷумлаи соддаи тобеъро ҷумлаи пайрав, ҷумлаи соддаи тобеъкунандаро сарҷумла меноманд.

Ҷумлаҳои пайрав одатан ё ба яке аз аъзоҳои сарҷумла, ё ба ғурӯҳи аъзоҳои он, ва ё ба тамоми сарҷумла тобеъ шуда меоянд. Ҷумлаҳои пайрави мубтадо, ҳабар, муайянкунанда, пуркунанда, микдору дараҷа ва тарзи амал эзоҳдиҳандагони ягон аъзо ё ғурӯҳи аъзоҳои сарҷумла мебошанд. Аммо ҷумлаҳои пайрави замон, сабаб, мақсад, натиҷа, монандӣ, шарт ва ҳилоф одатан ба тамоми сарҷумла тобеъ шуда меоянд. Ғайр аз он, ҷумлаҳои пайрав маънои муқоисаро ҳам ифода намоянд, ба эзоҳи тамоми сарҷумла меоянд.

§ 1345. Сарҷумла нисбат ба ҷумлаи пайрав аз ҷиҳати созиш мустақил бошад ҳам, баъзан бе ҷумлаи пайрав маънои пурра дода наметавонад, ки ин ҳам ба яқдигар вобастагии сарҷумлаю ҷумлаи пайравро далолат мекунанд. Чунончи, дар мисоли зерин сарҷумла аз ҷиҳати маъно хеле ноқис буда, ҷумлаи пайрав мазмунӣ онро пурра мекунанд:

Маълум шуд, ки ҳавлии ӯ нисбат ба ҳавлии ман аз тӯйхона дуртар будааст (Айни). Агар дар мисоли зерин ҷумлаи пайрави пуркунанда набошад, мазмуни ҷумла ноқис мегарояд: Ба дили худ меғуфтам, ки ман бояд ҳар илмо омӯзам... (Айни).

Ҳамин тавр, дараҷаи вобастагии сарҷумла ва ҷумлаҳои пайрав гуногун аст. Байни сарҷумла ва ҷумлаҳои пайраве, ки ягон аъзои сар-

ҷумларо эзоҳ медиҳанд, назар ба он ҷумлаҳои пайраве, ки тамоми сарҷумларо эзоҳ медиҳанд, вобастагӣ бештар мушоҳида карда мешавад, чунки онҳо бо як аъзои сарҷумла алоқаманд буда, аксари ҷунин ҷумлаҳои пайрав ба ибораҳои феълӣ бармегарданд ва ягон аъзои ҷумлаи содда шуда метавонанд.

Агар байни сарҷумла ва ҷумлаи пайрави баъзе ҷумлаҳои мураккаби тобеъ пайвандакҳои пайваст пайдо шаванд, муносибат равшантар ифода мегардад:

Дар кор фармудан агарчи ўро аз одамони калон фарқ намекарданд, аммо дар музд додан ба қатори бачагонаш мешумурданд (Айнӣ). Зимистони он сербориш бошад ҳам, вале баҳораш тароватафзост (Икромӣ).

§ 1346. Таснифоти ҷумлаи мураккаби тобеи забони адабии тоҷик яке аз масъалаҳои мураккаб ба шумор меравад. Таснифоти анъанавии ҷумлаҳои соддаю мураккаби тобеъ ба таносуби ҷумлаҳои пайрав бо аъзоҳои пайрави ҷумлаи содда асос ёфтааст. Қитобҳои дарсии синтаксиси забони тоҷикӣ одатан аз рӯи ҳамин таснифот тартиб дода мешаванд.

Дар забони тоҷикӣ аксари ҷумлаҳои пайрав аз рӯи маъною вазифашон ба аъзоҳои ҷумлаи содда наздиканд. Бештарини ҷумлаҳои пайрав бо аъзоҳои тафсилии ҷумлаҳои содда ҳаммаъноӣ зоҳир менамоянд. Барои ҳамин ҳам таснифоти ҷумлаҳои пайрав аъзоҳои ҷумлаҳои соддаро ба хотир меоварад: ҷумлаҳои пайрави муайянқунанда, пурқунанда, мубтадо, хабар, ҳолиҳои замон, сабаб, тарзи амал, шарт ва ғайра.

Ҷумлаҳои пайрав аз рӯи вазифаи семантикию синтаксисӣ ба аъзоҳои ҷумлаи содда наздик доранд. Функсияи муштарак чун заминан таъвиз хизмат мекунад.

Дар забон ҳатто ҳодисаҳои вомехӯранд, ки аъзои ҷумлаи содда бо ҷумлаи пайрав чида шуда меояд. Ин ҳам далели он аст, ки ҷумлаҳои пайрав аз ҷиҳати функсия ба аъзоҳои ҷумлаи содда хеле наздиканд:

Баъд аз хишома ва вақте ки палаки он таноб мепартояд, як об медиҳанд (Айнӣ). ... талабашро бо хурсандӣ ва ба тарзе ки дили ӯ бардошта шавад, қабул кардам (Айнӣ).

Бо вучуди ин ҷумлаҳои пайрав аз аъзоҳои ҷумлаи содда ба кулли фарқ мекунанд. Ҷумлаҳои пайрав, пеш аз ҳама, воҳидҳои коммуникативӣ ба шумор мераванд сохти ҷумларо асосан нигоҳ медоранд, байни мубтадою хабар муносибати предикативӣ мавҷуд аст. Аз тарафи дигар, ҷумлаҳои пайрав аз рӯи мазмуни васеъ ва имкониятҳои калони ифодаи тобишҳои гуногуни маъноӣ фарқ мекунанд. Барои пурра ва мукамалтар ифода намудани маъно шаклҳои гуногуни тасрифӣ феъл ва пайвандакҳои сершумори тобеъқунанда аҳамияти калон пайдо мекунанд. Маълум аст, ки мавқеъ ва дараҷаи истемоли ҳоли сабаб, шарт ва ҳилоф дар ҷумлаи содда нисбат ба ҷумлаҳои пайрави сабаб, шарт ва ҳилоф маҳдудтар аст.

Дар байни ҷумлаҳои пайрав ва аъзоҳои ҷумлаи содда ду муносибати синонимӣ мушоҳида мешавад. Якум, агар сохти онҳоро таъбир диҳем, ҷумлаи пайрав ба аъзои тафсилии ҷумлаи содда табдил меёбад: дуввум, ҷумлаҳои пайрав ва аъзоҳои ҷумла асосан функсияи умумӣ дошта бошанд ҳам, баъзе хусусиятҳои грамматикӣ ҷумла имконият намедиҳад, ки яке ба дигаре табдил дода шавад.

Ғайр аз он, бояд қайд кард, ки баъзе ҷумлаҳои пайрав дар таркиби ҷумлаи содда аъзо мувофиқ ва ҳаммаъно надоранд, бинобар ин муносибати синонимӣ дошта наметавонанд. Масалан, ҷумлаи пайрави натиҷа мавҷуд бошад ҳам, ҳоли натиҷа нест.

Ниҳоят, ин таснифот камбудии қиддӣ низ дорад, зеро дар он хусусияти асосии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ — структура ва семантикаи ҷумлаи мураккаби тобеъ ба назар гирифта намешавад. Танҳо ба муносибати як ҷузъи ҷумлаи мураккаб ва аъзои ҷумлаи содда эътибор

медиад. Факат ба гуфайли ҳаммаъно будани чумлаи пайрави мубтадо ва мубтадои чумлаи содда чумлаҳои мураккаби тобеъ, ки аз ҷиҳати сохташон гуногунанд, ба як гурӯҳ дохил мешаванд.

Роҳи дигар аз рӯи пайвандакҳои тобеъкунанда ва калимаҳои ҳамнисбати сершумори забони адабии тоҷик тасниф кардан аст. Ҳамаҷан, пайвандакҳои гуногун ва калимаҳои ҳамнисбат чумлаҳои пайравро ба сарчумла тобеъ мекунад ва бештарини чумлаҳои пайрав пайвандакҳо ва калимаҳои ҳамнисбати хос доранд. Баъзеи онҳо маъно ва вазифаҳои махсусро ифода мекунанд. Аммо фақат аз рӯи пайвандакҳо ва калимаҳои ҳамнисбат ҳам тасниф кардани чумлаҳои пайрав мумкин нест, зеро баъзе пайвандакҳо ва калимаҳои ҳамнисбат сермаъноянд, дигарашон фақат вазифаи синтаксисиро адо намуда, чумлаҳои пайрави гуногунро ба сарчумла мепайванданд. Аз рӯи ин тасниф вазифа ва муносибатҳое, ки чумлаи пайрав ба сарчумла дорад, ба назар гирифта намешавад, ҳол он ки маънои вазифаҳои чумлаи пайрав фақат дар дохили чумлаи мураккаб муайян мегардад.

§ 1347. Чумлаҳои пайравро аз рӯи маъно низ тасниф кардан мумкин нест. Масъалаи сермаъноии чумлаҳои пайрав яке аз хусусиятҳои муҳими синтаксиси чумлаҳои мураккаби тобеъ ҳисоб мешавад. Бояд қайд кард, ки чумлаҳои пайрав аз ҷиҳати сохти синтаксисӣ ва ифода баъзан ба ҳамдигар зоҳиран монанд шаванд ҳам, вале аз лиҳози тобишҳои зиёди маъноӣ фарқ мекунанд. Сермаъноии онҳо ба маънои вазифаҳои пайвандакҳои тобеъкунанда ва калимаҳои ҳамнисбат, ба ифодаи хабар ва мутобикати шаклҳои гуногуни феъл, ба муносибатҳои маъноӣ асосӣ ва иловагӣ, хусусиятҳои интонация ва ҷои чумлаҳои пайрав вобаста аст. Бинобар ин чумлаҳои гуногуни пайрави забони тоҷикӣ бо ҳамдигар маъно ва тобишҳои маъноии умумӣ дошта бошанд ҳам, мо онҳоро танҳо аз рӯи маъно ба як навъи чумлаи пайрав дохил карда наметавонем. Дар ин сурат ҷиҳати сохт ва ифодаи онҳо муҳимтар аст.

Дар таснифоти чумлаҳои пайрави забони адабии тоҷик семантика ва структураи чумлаҳои дохили чумлаи мураккаби тобеъ бояд ба эътибор гирифта шавад. Муносибатҳои грамматикӣ ва маъноии сарчумла ва чумлаҳои пайрав ба сохти чумлаи пайрав вобаста аст.

Ҷӣ тавре ки дар боло қайд намудем, ҳелҳои гуногуни чумлаҳои пайрав як маъноро фаҳмонанд ҳам, аз рӯи сохт ва ифодашон чумлаҳои пайрави мухталифанд. Агар чумлаҳои пайрави ифодакунандаи маъноӣ муқоисаро ба хотир орем, боз ба ҳулосае меоем, ки онҳо аз рӯи сохт ва ифода чумлаҳои пайрави шарт, муайянкунанда, замон, миқдору дараҷа ва ғайра мебошанд.

Ҳулоса, чумлаҳои мураккаби тобеъ аз рӯи аломатҳои структурӣ ва муносибатҳои маъноии чумлаи пайрав ба сарчумла тасниф карда мешаванд; зеро мафҳумҳои структура ва семантика ҳаман ҷиҳатҳои чумлаҳои мураккаби тобеъро дарбар мегиранд.

Ҳангоми таҳлил ва таснифи чумлаҳои мураккаби тобеъ пайвандакҳои тобеъкунанда, вазифаи калимаҳои ҳамнисбат, мутобикати шаклҳои феълӣ — хабарҳои сарчумла ва чумлаи пайрав, тартиби чумла, интонация, муносибатҳои маъноӣ асосӣ ва иловагии чумлаҳои пайрав, ба ягон аъзо, гурӯҳи аъзоҳо ва ба тамоми сарчумла мансуб будани чумлаҳои пайрав якҷоя ба ҳисоб гирифта мешавад.

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ТОБЕИ БЕПАЙВАНДАК

§ 1348. Чумлаҳои мураккаби тобеъ бепайвандак низ мешаванд. Дар чумлаҳои мураккаби тобеи бепайвандак муносибатҳои маъноӣ ба мисли чумлаҳои мураккаби тобеи пайвандакдор барҷаста ифода намешавад.

Дар ин бобат забони тоҷикӣ хусусиятҳое дорад, ки аз забонҳои дигар фарқ мекунанд: дар ифодаи муносибатҳои семантикӣ синтак-

сисии ҷумлаҳои пайрав бо сарҷумла ба ҷуз пайвандак мутобиқати шаклҳои феълӣ барин воситаҳои муҳимми алоқа вучуд доранд, ки вазни асосии бори алоқаро ба дӯши худ гирифта, бори воситаҳои дигари алоқа алалхусус пайвандакхоро хеле сабук мекунад, дар натиҷа ба овардан ё наовардани пайвандак чандон Ҳитиҷ намонанд: Илм хоҳӣ, такрор кун — Агар илм хоҳӣ, такрор кун.

§ 1349. Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеи бепайвандак интонацияи воситаи муҳимтарини алоқан тобеъ ҳисоб мешавад. Хусусияти интонационии ҷумлаҳои мураккаби тобеи бепайвандак ҳамин аст, ки ҷумлаи аввал бо оҳанги баланд талаффуз мешавад:

Хоби Ятим намебурд: ҳаво гарм ва дим буд (Айнӣ). Эй шоир, ба ман бигӯ: мард кист ва марди чист? (Газ.) Қавл додӣ, вафо кун (Ф.). Ман гуфтам, гап тамом (Ҳаким Қарим).

§ 1350. Дар ташаккули ҷумлаи мураккаби тобеи бепайвандак калимаҳои ҳамнисбат, ҷои ҷумлаҳои пайрав, мутобиқати шаклҳои феълӣ-хабарҳои сарҷумла ва ҷумлаҳои пайрав низ ёрӣ мерасонанд. Илова бар ин, махсусан дар ҷумлаҳои мураккаби тобеи бепайвандак ифодаи грамматикӣ ва лексикӣ калимаҳои, ки ҷумлаҳои пайрав онҳоро эзоҳ медиҳанд, ҷолиби диққат аст.

§ 1351. Дар таркиби баъзе ҷумлаҳои мураккаби тобеи бепайвандак сарҷумла дар аввал бо калимаҳои ҳамнисбат омада, ба воситаи интонацияи махсус ҷумлаи пайравро тобеъ мегардонад. Дар ин сурат калимаҳои ҳамнисбат бе пайвандак омада, боиси пайдо шудани ҷунин интонация мегардад:

Ҷунон хун резам, ҷаллоди амир ба воҳима ояд (Икромӣ). Одаташ ҳамин: дар ҳавои вайрон ҳар вақт рафта, пахташро хабар мегирад (Муҳаммадиев).

§ 1352. Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеи бепайвандак ҷонишинҳои нисбӣ ба таркиби баъзе ҷумлаҳои пайрав даромада, ҳамчун воситаи алоқан тобеъ хизмат мекунад. Онҳо одатан задаи мантиқӣ мегиранд ва аъзои ҷумлаҳои пайрав мебошанд:

Гап аз ҷӣ сар шуда ба кучо мерафт, ҳоло касе аҳамият намедод (Раҳим Ҷалил). Надонам, чаро наомад? (Шукӯҳӣ). Уро дар кучо дидаам, ба ёд оварда натавонистам (Ҳаким Қарим).

Ҷонишинҳои нисбӣ пайвандак нестанд, зеро дар вақти пас аз сарҷумла омадани ҷумлаҳои пайрав пайвандаки «ки» дар ҷояш омада метавонад / муқоиса кунед:

Надонам, чаро наомад?

Надонам, ки чаро наомад?

Ҷолиби диққат аст, ки агар ҷумлаҳои пайрав пеш аз сарҷумла омада бошанд, ҷунин ҷонишинҳо алоқан тобеъро боз ҳам қувват медиҳанд.

§ 1353. Воситаи дигари тобеъкунанда дар ташаккули ҷумлаи мураккаби тобеи бепайвандак мутобиқати шаклҳои феълӣ — хабарҳои ҷумлаи пайрав ва сарҷумла мебошад:

Аз гунчишк тарсӣ, арзан макор (З.) Ароба мебуд, боз хубтар мешуд (Раҳим Ҷалил).

Системаи хеле бои шаклҳои феълӣ дар забони адабии тоҷик имконият медиҳад, ки мутобиқати он шаклҳо ба вазифаи воситаи муҳими синтаксисии тобеъкунанда истифода гардад. Дар мисолҳои боло алоқан тобеи ҷумлаи пайрави шарт бо сарҷумла равшан ифода шуздааст.

§ 1354. Дар алоқан ҷумлаҳои пайрав ба сарҷумла ҷои ҷумлаҳои низ аҳамияти калон дорад. Мисолҳо нишон медиҳанд, ки дар ҷумлаҳои мураккаби тобеи бепайвандак ҷумлаҳои пайрав аз рӯи хусусиятҳои синтаксиснашон пеш ё пас аз сарҷумла омада метавонанд. Ҷолиби диққат аст, ки дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави шарт пайвандакҳои тобеъкунандаи шартро ба осонӣ дохил кардан мумкин аст. Дар ин ҷумлаҳои мураккаб ҷумлаи пайрав ҳамеша дар аввал ҷой мегирад ва хабарӣ он бештар бо шаклҳои сифаи шартӣ-хошишмандӣ ифода мешавад:

Хошиш бошад, ҳама кор буд мешавад (Улуғзода). Аз гунчишк тарси, арзан макор (Зарб.). Китобу газетаҳои нав дошта бошад, дар ин ҷо одам бисёр мешавад (Раҳим Ҷалил). Хуб шумо намехӯрда бошед, ман хӯрам (Айнӣ). Андак аз кору бор дастам холи шавад, дар зимистонҳо, албатта, ба Ваҳш рафта, аз қораиш ва ахволаш хабар гирифта меоям (Ҳаким Қарим).

Хабари гуруҳи алоҳиди ҷумлаҳои пайрави шари бепаиандак бо замони гузаштаи ҳикоягӣ ифода шавад, амали имконнопазиро мефаҳмонад. Дар мисолҳои дигар ҷумлаи эзоҳдиҳанда сабаби воқеаи шудани амалу ҳолати дигарро шарҳ медиҳад ва пас аз сарҷумла меояд. Дар ин ҷумлаҳо ҳам пайвандаки ҷумлаи пайрави сабабро гузаштан мумкин аст:

Қобилияти дорад, шароит ҳаст, аммо вай ҳаракат намекунад, ба қобилияти худ бовари қалон дорад (Иқромӣ). Дар қушода нашуд, аз берун бастагӣ буд (Айнӣ). Шодигул рақсро бо шавқу завқ тамошо мекард: вай рақсҳои европагиро кам дида буд (Улуғзода). Аз ҳамин шаш нафарон фақат ба ду нафар — ба Умар ва Сулаймон даст намерасонем, онҳо гуноҳ надоранд (Ҳаким Қарим).

Дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеи бепаиандак ҷумлаҳои пайрави мубтадо пеш аз сарҷумла низ воқеаҳои:

Қучо рафтаанд, ба онҳо ҷӣ шудааст, аз ғор ва гирду пешини он берун ҷӣ қорҳо шуда ва ҷӣ воқеаҳо рӯй дода истодаанд, ба бошандагонии ин ғор, ба Аҳмад, ба як нафар саис ва ба се нафар ярадорон маълум набуд (Ҳаким Қарим).

Дар баъзе ҷумлаҳои мураккаби тобеи бепаиандак ҷумлаи пайрави муайянқунандаро мушоҳида мекунем, ки бар эзоҳи аъзоҳои сарҷумла омадааст:

Барои гап зада додани онҳо шабе даркор, субҳ надошта бошад, ё рӯзе даркор аст, офтобаш фуру наравад (Айнӣ). Бегоҳини дер пинҳонӣ ба он ҷо рафта бо теша ва корди ош дар таги сафедори қалон ду чуқури қоғем: яктааш хурдак, дигараш қалонгар ва чуқуртар (Улуғзода). Аз дур ҷавоне меомад, вай қадбаланд, хушрӯй буд (Ҳаким Қарим).

Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеи бепаиандак ҳодисаҳои бар эзоҳи сарҷумла омадани ҷумлаи пайрави пурқунандаро низ мебинем.

Намедонам, зеро ҳок чанд соат хобидаам (Ҳаким Қарим). Ҳайрон будам, чаро ӯ хеле вақт ин тараф хат наменавишт (Раҳим Ҷалил). Ту медонӣ, асири ҷӣ қадар бад аст (Раҳим Ҷалил). Дониستم, гунаҳкор ҳамон мӯйсафеди одамсирати ҳайвонтабиат будааст, дониستم (Ҳаким Қарим).

Қолиби диққат аст, ки дар чунин ҷумлаҳои мураккаби тобеи бепаиандак ҷумлаи пайрави пурқунанда барои ифодаи тобиши синтаксисӣ пеш аз сарҷумла ҳам меояд:

Гап аз ҷӣ сар шуда ба қучо мерафт, ҳоло касе ба ин аҳамият намедод (Раҳим Ҷалил). Дар қучо бо ҷӣ қор мегаштед, ман он вақт намедониستم (Ҳаким Қарим). Роҳат ва лаззати дунёи чист, надониستم ва наҷашидам (Ҳаким Қарим).

Қумлаҳои пайрави мақсад ҳам бе ҳеҷ пайвандак ба сарҷумла тобеъ шудаанд:

... ба Фазилат-хола ҳам як банд-ним банд барг зада оварда диҳед, кирмақҳояш аз гушнагӣ намуранд (Ҳаким Қарим). Пулҳоро ба китобхонаи қишлоқ додан даркор, китобҳои нав харида биёранд (Ҳаким Қарим).

Ниҳоят, ҷумлаҳои мураккаби тобеи бепаиандак бо ҷумлаи пайрави хилоф ҳам меояд:

Сад азму аҳд қупӣ, аз таги ин далаҳо баромада наметавонӣ (Ниёзӣ).

§ 1355. Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ нисбат ба ҷумлаҳои мураккаби пайвасти муносибатҳои ниҳоятдараҷа мураккаб ва гуногун мушоҳида шаванд ҳам, онҳо бе пайвандак ифода мешаванд. Аммо

муносибати маъноӣ ва грамматикӣ сарҷумла ва ҷумлаи пайрав дар ҷумлаҳои мураккаби тобеи бепайвандак чандон мураккаб намешавад, сермаъноӣ дар онҳо дида намешавад. Ҷумлаҳои мураккаби тобеи бепайвандак бештар дар нутқи гуфтугӯ қор фармуда мешаванд. Дар онҳо пайвандак набошад ҳам, фикр хеле кӯтоҳ, равшан, бурро ва сода ифода мешавад.

ВОСИТАҲОИ АЛОҚА ДАР ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ТОБЕЪ

§ 1356. Воситаҳои алоқаи ҷумлаҳои мураккаби тобеъро одатан ба ду гурӯҳ тақсим мекунанд. Пайвандакҳо, калимаҳои ҳамнисбат, мутобиқати шаклҳои феълӣ ба гурӯҳи асосӣ, ҷои ҷумлаи пайрав ва интонацияи тобеъ ба гурӯҳи дуввуми воситаҳои алоқа дохил мешаванд. Албатта, ҳамаи ин воситаҳои алоқаи тобеъ ба якдигар зич вобаста буда, аз ҳамдигар ҷудонопазиранд.

§ 1357. Пайвандакҳо воситаи асосии алоқаи синтаксисии ҷузъҳои ҷумлаи мураккаби тобеъ ҳисоб мешаванд ва муносибатҳои гуногуни онҳоро ифода менамоянд. Пайвандакҳо на фақат алоқаи тобеиро ифода мекунанд, балки тобиши маъноии ҷумлаи пайравро ҳам мефаҳмонанд.

Пайвандакҳои тобеъкунанда одатан бевосита ба таркиби ҷумлаҳои пайрав мебароянд.

§ 1358. Дар ифодаи алоқаи ҷумлаҳои пайрав ба сарҷумла пайвандакҳои тобеъкунандаи таркибӣ роли бузург мебозанд. Онҳо ба равиҳои инкишофи ҳозираи забони адабии тоҷик махсусан мувофиқанд. Барои пайвандакҳои таркибӣ сермаъноӣ чандон характернок нест ва одатан ба ягон типҳои ҷумлаҳои пайрави забон мансуб мебошанд.

Азбаски пайвандакҳои тобеъкунандаи таркибӣ аз ҳиссаҳои мустақили нутқ дар марҳилаҳои гуногуни инкишофи забон ба воситаи пайвандакҳои содда сохта шудаанд ва доираи истеъмоли муайян доранд, хусусияти грамматикӣ онҳо як хел нест. Баъзеи онҳо бештар характерӣ грамматикӣ гирифтаанд (модом ки, барои ин (он) ки ва ғайра).

Хусусияти грамматикӣ пайвандакҳои таркибии дигар нисбатан суст буда, бештар ба забони китобӣ хосанд (ҳангоме ки, даме ки, бо вучуди ин ки, қатъи назар аз он ки, ба тарзе ки, ба тартибе, ки ба айдозае ки ва ғайра). Ниҳоят, пайвандакҳои таркибие низ мавҷуданд, ки фақат ба матн вобаста буда, ҳамчун синонимҳои пайвандакҳои маъмул ба вучуд омадаанд ва истеъмоли онҳо хеле маҳдуд аст: аз баҳри он ки, бо нияти он ки ва ғайра.

§ 1359. Ҷои пайвандакҳо дар таркиби ҷумлаҳои пайрав низ ҷолиби диққат аст. Онҳо ҳам дар аввал, ҳам дар мобайн ва ҳам дар охири ҷумлаҳои пайрав омада метавонанд.

Маълум аст, ки аксари пайвандакҳои тобеъкунандаи забони тоҷикӣ дар аввали ҷумлаҳои пайрав меоянд.

Дар мавридҳои алоҳида, махсусан, вақте ки ҷумлаҳои пайрав пеш аз сарҷумла ҷой мегиранд, баъзеи ин пайвандакҳо дар байн ва ҳатто дар охири ҷумлаҳои пайрав ҳам омада метавонанд. Ин ҳолат бештар ба услуби нутқ вобаста аст:

Охир, пештар вай агар ба меҳмонхояш ош диҳад ҳам, пас аз гуфтани як ҷувол суханони талху тунд меод (Икромӣ). Хайр, майлаш, шумо май хӯред агар, аз тағи замин бошад ҳам, ёфта мебарорем (Икромӣ).

Пайвандаки тобеъкунандаи ҳам фақат дар охири ҷумлаи пайрави ҳилоф бо шаклҳои феълӣ сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ меояд. Ҷолиби диққат аст, ки ин тарзи ифода махсусан дар забони адабии имрӯза серистеъмол гардидааст.

Пайвандаки тобеъкунандаи ки ҳам дар аввал, ҳам дар мобайн, ҳам дар охири ҷумлаҳои пайрав омада метавонад. Маълум аст, ки ин пайвандак аксар дар аввали ҷумлаи пайрав ҷой мегирад. Пайвандаки ки дар мобайни ҷумлаҳои пайрави замон, сабаб ва шарт, ки пеш аз сарҷумла омадаанд, воқеъ мегардад. Мисолҳои алоҳида нишон меди-

ҳанд, ки ин пайвандак дар охири ҷумлаҳои пайрави замон, хилоф ва сабаб низ меояд.

Баъзеи пайвандакҳои таркибӣ ба ду ҷузъ тақсим шуда, ҷузъи якум дар аввали ҷумлаи пайрав, ҷузъи дигараш дар охири он омадааст:

То ҷавоб дода, ҳақиқатро ба майнаи пурсанда ҷой мекунад, ки хуни ҷигар мешавед (Муҳаммадиев). ... то аз роҳрав гузашта, ба миёни рӯи ҳавлӣ расидам, ки аз меҳмонхонаи он ҳавлӣ Ҳалимҷон давида баромаду маро дида, ба оғӯш гирифт (Икромӣ). Бо ин мисрону зогнӯл то ба як иморат мерасидагӣ санг меканию санг метарошӣ, ки дарахти умрат хазон мешавад (Раҳим Ҷалил).

Барои ташаккули ҷумлаҳои мураккаби тобей забони адабии тоҷик ва қувват додани маъно ва вазифаҳои ҷумлаҳои пайрав якҷанд пайвандаки тобеъкунандаи дигари ҷуфт низ кор фармуда мешаванд. Ҷуфти аввали чунин пайвандакҳо одатан дар аввали ҷумлаҳои пайраве меоянд, ки пеш аз сарҷумла воқеъ гардидаанд, ҷуфтҳои дигарашон ба таркиби сарҷумлаҳо мебароянд: ҳар қадар ки..., ҳамон қадар, ба қадре ки..., ҳамон қадар, чи қадар ки..., ҳамон қадар, чи дараҷае ки..., ба ҳамон дараҷа, ҳар чи қадар ки..., ҳамон қадар, агар..., пас ва м. инҳо.

Ин пайвандакҳо дар ташаккули қолиб ва сохти ҷумлаҳои мураккаби тобей роли муҳим мебозанд. Бо вуҷуди ин, ҷузъи дуввуми чунин пайвандакҳо ҳатмӣ набуда, дар баъзе мавридҳо истифода намешавад. Муқоиса кунед:

Ҳар қадар ки ресмон тоб хӯрда дароз мешуд, ҳамон қадар ҳам Шодӣ паснокӣ аз пеши модараш дуртар мерафт (Айнӣ).

Ҳар қадар ки ба хона наздиктар мешуд, тапиши дил ва ларзиши дасту пояш зиёдтар мегашт (Айнӣ).

Истеъмоли пайвандакҳои тобеъкунанда ба ҷои ҷумлаҳои пайрав ҳам вобаста аст. Аксари пайвандакҳои тобеъкунанда, дар аввали ҷумлаҳои пайраве меоянд, ки пеш аз сарҷумла воқеъ шудаанд. Баъзе пайвандакҳои тобеъкунанда фақат дар аввали ҷумлаҳои пайраве меоянд, ки пас аз сарҷумла ҷой гирифтаанд: чунки, зеро, ҷароки, зеро ки ва ғайра.

Пайвандакҳои алоҳида дар ҷумлаҳои пайрави гуногун пеш ё пас аз сарҷумла низ меоянд. Маълум аст, ки агар дар аввали ҷумлаҳои пайрав пайвандаки ки омада бошад, он ҷумлаҳои пайрав пас аз сарҷумла ҷой мегиранд: агар дар мобайни ҷумлаҳои пайрави замон, сабаб ва шарт ҷой гирад, онҳо пеш аз сарҷумла меоянд. Пайвандаки «ки» дар охири ҷумлаҳои пайрави замон, хилоф ва сабаб ояд, онҳо низ пеш аз сарҷумла ҷой мегиранд.

Пайвандакҳои то, то ки дар аввали ҷумлаҳои пайрави замон истода бошанд, ҷумлаҳои пайрав пеш аз сарҷумла меоянд. Вале ин пайвандакҳо дар аввали ҷумлаҳои пайрави мақсад оянд, ҷумлаҳои пайрав одатан пас аз сарҷумла ҷой мегиранд. Пайвандаки ҳам фақат дар ҷумлаҳои пайрави хилоф, ки пеш аз сарҷумла омадаанд, кор фармуда мешавад. Ҷумлаҳои пайрав бо пайвандаки чун одатан пеш аз сарҷумла истеъмом мегарданд.

§ 1360. Аз рӯи маъно ва вазифа пайвандакҳои тобеъкунанда ба ду гурӯҳ тақсим мешаванд: 1) пайвандакҳои семантикӣ 2) пайвандакҳои синтаксисӣ.

Пайвандакҳои семантикӣ одатан маъноҳои муайянро ифода мекунанд ва муносибати маъноии ҷузъҳои ҷумлаҳои мураккаби тобейро нишон медиҳанд. Ба қатори пайвандакҳои семантикӣ қариб ҳамаи пайвандакҳои тобеъкунандаи забони тоҷикӣ дохил мешаванд. Онҳо аз рӯи маъно ба гурӯҳҳо ҷудо мешаванд. Масалан, пайвандакҳои тобеъкунандаи замон: ва қте ки, баробари он ки, пеш аз он ки, баъд аз он ки, аз бозе ки, ҳамин ки; сабаб: чунки, зеро, азбаски, биннобаронки, ба сабаби он ки...; мақсад: то, то ки, то ин ки, барои ин ки, бо мақсади ин ки...; шарт: агар (гар, ар), ба шарте ки; хилоф: ҳам, гарчи, гарчанде, ҳарчанд, бо ву-

чудӣ ин кӣ, сарфи назар аз он кӣ, катъӣ назар аз он ки...; тарзи амал: ба тарзе ки, ба тавре ки, дар ҳолате ки, бе он ки...; микдору дараҷа; ба дараҷае ки, ба андозае ки, ба ҳадде ки, ба қадре ки, ҳар қадар ки...; монандӣ: мисли он ки, монанди ин ки, чунон ки, гӯё ки...; макон: ҷое ки, ба ҷое ки, дар ҷое ки, аз ҷое ки, дар ҷуҷо ки, то ҷое ки...

Баъзе пайвандақҳо сермаъноанд ва ба сарҷумла ҷумлаҳои гуногуни пайравро тобеъ менамоянд. Пайвандақҳои ҷун, то, токи якҷанд хели ҷумлаҳои пайрави забони тоҷикиро мепайванданд.

Пайвандақҳои синтаксисӣ танҳо роли синтаксисӣ мебозанд, онҳо фақат вазифаи тобеъкунандаро адо мекунанд ва ҷумлаҳои пайрави гуногунро ба сарҷумла мепайванданд. Пайвандаки ки пайвандаки синтаксисӣ буда, дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ танҳо вазифаи тобеъкуниро адо мекунад ва ҳаман навъҳои ҷумлаҳои пайравро ба сарҷумла менайванд.

Пайвандаки ки одатан бо калимаҳои ҳамнисбат, ки ягон аъзои сарҷумларо ифода мекунад, алоқаманд шуда меояд. Бештарини пайвандақҳои таркибии забони адабии тоҷик аз калимаҳои ҳамнисбат бо иштироки ҳамин пайвандақ ба амал омадаанд.

§ 1361. Калимаҳои ҳамнисбат низ воситаи муҳимми алоқан синтаксисии ҷумлаҳои пайрав ба сарҷумла буда, дар ифодаи муносибати гуногуни онҳо роли калон мебозанд.

Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеи забони адабии тоҷик калимаҳо ё таркибҳои мавҷуданд, ки ягон вазифаи аъзои сарҷумларо адо карда, дар айни замон бо пайвандаки ки ҳамнисбат мешаванд ва маъною вазифаҳои якдигарро равшан мекунанд.

Агар дар таркиби сарҷумла калимаҳои ҳамнисбат мавҷуд бошанд, байни сарҷумла ва ҷумлаҳои пайрав муносибати хеле наздик мушоҳида мешавад, зеро сарҷумла мустақилияти худро гум карда, ба эзоҳи ҷумлаҳои пайрав эҳтиёҷ пайдо мекунад. Калимаҳои ҳамнисбат ҷузъҳои ҷумлаҳои мураккаби тобеъ — сарҷумла ва ҷумлаҳои пайравро бо ҳам муттаҳид карда, ба як ҷумлаи том табдил медиҳанд.

Калимаҳои ҳамнисбат гарчи ба вазифаи ягон аъзои сарҷумла оянд ҳам, маънои онҳо умумӣ ва як дараҷа норавшан аст. Одатан маънои конкретии калимаҳои ҳамнисбат дар ҷумлаи дигар — дар ҷумлаи пайрав равшан мегардад. Ҷумлаҳои пайрав пеш аз ҳама бо калимаҳои ҳамнисбат алоқаманд гардида, баъд ба воситаи онҳо сарҷумларо эзоҳ медиҳанд. Вазифаҳои синтаксисии ҷумлаи пайрав ва калимаи ҳамнисбат як аст.

Калимаҳои ҳамнисбат дар сарҷумла ба вазифаи сараъзоҳо (мубтадо ва хабар) ва аъзоҳои пайрав (муайянкунанда, пуркунанда, ҳол) меоянд ва бар эзоҳи онҳо ҳамон тип ҷумлаҳои пайрави ҳаммаъною ҳамвазифа кор фармуда мешаванд.

Баъзан воситаҳои алоқа (калимаҳои ҳамнисбат ва пайвандақ) аз рӯи маъно ва вазифа баробар намеоянд. Дар он сурат ҷумлаи пайрав ду маъноро ифода мекунад. Муқоиса кунед:

1. Отряд худро тавре вонамуд мекард, ки аз нияти душман ҳеч воқиф нест ва ба машки одатии ҳаррӯзаи худ машғул аст (Муҳаммадиев).

Дар ин мисол ҷумлаи ба эзоҳи калимаи «тавре» омада, як вазифаи пайрави тарзи амалро адо мекунад.

2. Қори боғ мушкил не, ҳардунон чунон кунем, ки ҳам боғ обод шаваду ҳам ба қорҳои боғи худат фурсат ёбӣ (Иқромӣ).

Ҷумлаи пайрав бар эзоҳи калимаи «чунон» омада, тарзи амалро шарҳ медиҳад.

3. Кӯчаҳои танги шаҳр аз барфи ҳавлиҳо чунон пур шуда буданд, ки қариб ба бомҳо мерасиданд (Айни). Дар ин мисол ҷумлаи пайрав ба «чунон» алоқаманд шуда, микдору дараҷаро шарҳ медиҳад.

У ин қорро тавре мекард, ки одатан ҷавонон дар кӯча ва боғҳо, дар клуб ва театрҳо мекунанд (Муҳаммадиев).

Дар ин чо ҷумлаи пайрав низ бар эзоҳи «тавре» омадааст ва тарзи амалро шарҳ медиҳад, вале соҳти ҷумлаи пайрав ба воситаи пайвандаки ки маънои монандӣ ҳам дорад.

Қушбегӣ худро ҷунон нишон медод, ки гӯё ин аҳволро дар умри худ нахустин бор шунида истодааст (Айни).

Дар ин мисол бошад, ҷумлаи пайрав калимаи «ҷунон»-ро эзоҳ дода, тарзи амалро шарҳ медиҳад, вале бо пайвандаки ки ба сарҷумла алоқаманд шуда, монандиро далолат мекунад.

Танбалони побакор ҷунон оҳиста роҳ мераванд, ки гӯё қадамонро мешуморанд (Раҳим Чалил). Дар ин чо ҷумлаи пайрав ба «ҷунон» алоқаманд гардида, миқдору дараҷаро эзоҳ медиҳад, аммо ба тӯфайли пайвандаки ки пайрави монандӣ ҳам мебошад.

Калимаҳои ҳамнисбат дар таркиби сарҷумла фақат аз рӯи вазифаи синтаксисашон мавқеи муайяноро ишғол мекунад ва бе ҷумлаи пайрави эзоҳдиҳанда кор фармуда намешаванд. Бинобар ин калимаҳои ҳамнисбат соҳт, маъно ва вазифаи ҷумлаҳои пайравро таъин мекунад. Хулоса, калимаҳои ҳамнисбат аксар барои муайян кардани хелҳои ҷумлаҳои пайрав хизмат мекунад. Калимаҳои ҳамнисбат фарқи сарҷумла ва ҷумлаҳои пайравро низ равшан нишон медиҳанд ва барои шинохтани хелҳои гуногуни ҷумлаҳои пайрав кӯмак мерасонанд.

Калимаҳои ҳамнисбат одатан задаи мантиқӣ мегиранд ва бо ин васила алоқамандии ҷумлаҳои пайравро ба сарҷумла зичтар ва мустаҳкамтар мегардонанд. Дар айни замон калимаҳои ҳамнисбат гӯё шунавандаро пешаки оғош мекунад, ки пас аз сарҷумла ҳатман бар эзоҳи он ҷумлаҳои пайрав кор фармуда мешаванд.

Дар забони тоҷикӣ калимаҳои ҳамнисбат барои омӯхтани ҷумлаҳои мураккаби тобеъ аҳамияти калон доранд. Доираи истеъмоли онҳо хеле васеъ буда, дар ифодаи алоқаи қариб ҳамаи хелҳои ҷумлаҳои пайрав кор фармуда мешаванд. Фақат ҷумлаҳои пайрави натиҷа ва хилоф калимаҳои ҳамнисбат надоранд.

§ 1362. Ифодаи калимаҳои ҳамнисбат ҳам ҷолиби диққат аст. Калимаҳои ҳамнисбат аз ҷиҳати морфология гуногун мешаванд.

а) Ба вазифаи калимаҳои ҳамнисбат бештар ишорачонишинҳо меоянд: ин, он, ҳамин, ҳамон, ҷунин, ҷунон, онҷунон, инчунин, ҳамҷунон, ҳамин тавр, ҳамин қадар, чандон, он қадар ва монанди инҳо:

Қалам аз тасвири **ин** ҳарбу зарб, ки дар дашти васеъ гузашта истода буд, очизӣ мекашид (Раҳим Чалил). Вай бо **ҷунон** оҳанге гап зад, ки гӯё баромадан ё набаромадани чигит дар ихтиёри Ака Ҳасан бошад (Толис). Таоруфи ҷавон **он қадар** соддаву самимона буд, ки духтарак ба зудӣ шармаш рафъ шуда, ба хӯрдани зиёфати ғарибонаи ӯ шуруъ кард (Улуғзода). Домулло аз хушнудии чандтарафа чандоне хандид, ки ҳиккичок гирифта, ба балои печутобхӯрӣ гирифторм шуда монд (Раҳим Чалил).

б) Таркиби ишорачонишину пешояндҳои гуногун низ ба ин вазифа кор фармуда мешавад. Пешояндҳо ё пасояндҳо вобаста ба вазифаҳои синтаксисии калимаҳои ҳамнисбат бо ишорачонишинҳо меоянд: барои ин, барои ҳамин, аз барои он, бинобар он, бо мақсади он, аз сабаби он, ба ҳамин, дар он, бо он, ба он, аз ҳамин ва м. инҳо: Ман Шуморо **барои ин** ҷеғ задаам, ки ба ман ёрӣ диҳед... (Айни). Тафовут **дар ин** буд, ки дар болои тахтаҳо ба ҷои озуқаву сағу тарозу ҷамадону халтаҳои қатор гузошта шуда буданд (Муҳаммадиев). Ман **ба ҳамин** хурсанд будам, ки барои хондан дар Бухоро роҳе ёфтам (Айни).

в) Ба вазифаи калимаҳои ҳамнисбат калимаҳо ва таркибҳои артикли -е доранд, ҳамчун зарф кор фармуда мешаванд, вале дараҷани истеъмоли онҳо хеле маҳдуд буда, танҳо ба вазифаҳои ҳолшарҳкунанда дучор меоянд. Ҷунин калимаҳои таркибҳои аз рӯи маъно ноқис ва эзоҳталаб буда, бе ҷумлаҳои пайрав кор фармуда намешаванд. Аз тарафи дигар, артикли -е маънои муайянии худро нигоҳ дошта, барои

эзоҳӣ худ ҷумлаҳои пайрав талаб мекунад: вақте, тавре, тарзе, ба тавре, ба тарзе, ба хадде, ба андозае, ба дараҷае, ба қадре, дар сурате, ба навъе, ба тартибе ва м. инҳо:

Восеъро **вақте** ба он ҷо дароварданд, ки амлоқдор, марди тануманди камриши парзадарӯ, аз амирхона бо ҳамроҳии Мирзои дарози қоқи худ баромада истода буд (Улуғзода). Уро ман **дар вақте** дидам, ки ба госпиталь мебурданд (Толис). Отряд худро **тавре** вонамуд мекард, ки аз нияти душман ҳеҷ воқиф нест ва ба машқи одатии ҳаррӯзаи худ машғул аст (Мухаммадиев). **Ба дараҷае** онро боло бардоштан лозим, ки мувофиқи нишопод ва таълими пешвоёни мо бошад (Икромӣ). Лекин дар ҷойгаҳи нави ман **ба шарте** хобидан мумкин, ки дар хоб ҳам фарқулодда ҳушёр бошад (Мухаммадиев).

г) Ба вазифаи калимаҳои ҳамнисбат баъзе ибораҳо, масалан, он вақт, ҳамон дам, он ҷо, ки дар ин маврид фақат ҳол шуда меоянд, кор фармуда мешаванд. Маънои луғавии калимаҳои ҷо, дам, вақт дар ин маврид тиратар мегардад.

д) Шумораи миқдории як вазифаи калимаи ҳамнисбатро иҷро карда метавонад:

... **як** ҳақиқат буд, ки ба вай Ёдгор дар бедорӣ рост омада буд (Айнӣ). ... **Як** мезанад, ки ҳам кар мешавад ва ҳам кӯр (Айнӣ).

Шумораи як ҳамчун калимаи ҳамнисбати ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда ва миқдору дараҷа кор фармуда мешавад.

е) Артикли -е ҳамчун ифодакунандаи муайяни (ё-и ишорат) вазифаи калимаи ҳамнисбатро адо карда метавонад: ин морфема бо ягон аъзои сарҷумла ояд, ҳатман ҷумлаи пайрави муайянкунанда талаб мекунад:

Ҷолаҳое омад, ки ҳар як донааш тухми мусича барин буд (Дехотӣ). Махсусан солҳои охир касбе намонд, ки накарда бошад (Раҳим Ҷалил). Дар рӯи барфе, ки имшаб борида буд, нақши пое ҳам наменамуд (Айнӣ).

Баъзан калимаҳои ҳамнисбат ва артикли -е баробар кор фармуда мешаванд, ки ин муносибати ҷумлаҳои пайрав ва сарҷумларо боз ҳам зичтар ва кавитар мегардонад:

Ин ҳамон обест, ки аз баҳр ба воситаи насосҳо кашида мешавад (Шукӯҳӣ). Аммо ин хабаре, ки Ҳанифа овард, намақобе буд ба болои сӯхта (Раҳим Ҷалил).

Ҳар як ҷумлаи пайрав гурӯҳи муайяни калимаҳои ҳамнисбат доирад. Доираи ҷуни калимаҳо хеле васеъ аст. Баъзе калимаҳо бо ду ва зиёда хели ҷумлаи пайрав воমেҳуранд, ки ба маъно ва вазифаҳои онҳо вобаста аст. Масалан, таркиби «барои ин» ба ҷумлаҳои пайрави сабаб ва мақсад мансуб аст. Калимаҳои ҳамнисбат ҷои ҷумлаҳои таъин мекунад. Агар калимаи ҳамнисбат истифода шуда бошад, ҷумлаи мураккаби тобеъ ҳатман бо сарҷумла сар мешавад. Калимаҳои ҳамнисбат ба вазифаи мубтадо, хабар, муайянкунанда, пуркунанда ва ҳоли сарҷумла меоянд.

§ 1363. Мутобикати шаклҳои феълӣ. Хабарҳои аксари ҷумлаҳои пайрав бо хабарҳои сарҷумла мутобикат мекунад. Яъне хабарҳои сарҷумла дар ягон шакли феълӣ омада, талаб мекунад, ки хабарҳои ҷумлаи пайрав фақат дар як шакли муайян ё доираи хеле маҳдуди шаклҳои феълӣ воқеъ гардад. Дар ин сурат тағйир додани сиға ва шаклҳои замони феъл душвор ё умуман имконнопазир мегардад. Аз ин ҷиҳат сиға ва замони феъл эътибори калон пайдо мекунад.

Одатан байни шаклҳои феълӣ — хабарҳои сарҷумла ва ҷумлаҳои пайраве, ки аъзоҳои ҷудоғонаи сарҷумларо эзоҳ медиҳанд, мутобикат мушоҳида намешавад, вале хабарҳои аксари ҷумлаҳои пайраве, ки тамоми сарҷумларо эзоҳ медиҳанд, бо хабарҳои сарҷумла мутобикати муайян доранд.

Хабарҳои ҷумлаи пайрави мақсад бо хабарҳои сарҷумла ҳамеша дар сиға ва шакли замон мутобикат мекунад: хабарҳои сарҷумла дар ягон шакли замони сиғаи хабарӣ омада, талаб мекунад, ки хабарҳои

ҷумлаи пайрав дар замони ҳозира -ояндаи сиғаи шартӣ- хоҳишмандӣ (аорист) ифода гардад. Дар ин маврид шакли феъли сарҷумла озод буда, хабари ҷумлаи пайрав ба он вобаста аст:

Мухтор пиджаки худро ба китфи Зайнаб партофт, то ки нозукни-холи вай тар нашавад (Иқромӣ).

Хабари сарҷумла бо кадом шакли феъли ифода шавад, хабари ҷумлаи пайрави натиҷа ҳам бештар ба ҳамон шакл меояд:

Замона захми ҷонкоҳе ба ҷигаргоҳи ӯ зад, ки дигар тобу тавон дар пайкараш ва ақлу ҳуш дар сараш намонад (Айнӣ).

Агар хабари ҳамин ҷумлаи пайрави натиҷаро ба шакли аорист баргардонем, ба ҷои ҷумлаи пайрави натиҷа ҷумлаи пайрави мақсад ба амал меояд:

Замона захми ҷонкоҳе ба ҷигаргоҳи ӯ зад, ки дигар тобу тавон дар пайкараш ва ақлу ҳуш дар сараш намонад (Айнӣ).

Мутобикати шаклҳои феълиро боз дар чунин ҷумлаҳои мураккаб нишон додан мумкин аст, ки ҷумлаҳои пайрав бо як пайвандаки «то» ба сарҷумла алоқаманд шудаанд ва пеш аз сарҷумла омадаанд. Агар хабари ҷумлаи пайрав бо шакли инкории аорист ифода шуда бошад, ҷумлаи пайрави шарт (бо тобиши замон), бо шаклҳои замонии сиғаи хабари омада бошад, ҷумлаи пайрави замон мешавад:

То ту аз модари заҳмат зодӣ,
Дод Октябр туро озодӣ.
(Лохутӣ).

То меҳнат нақунӣ, нон нахурӣ (Зарб.).

Бандиёни дигар об оварда ба сару рӯи модарам пошиданд, то хушёр шуд ва дар рӯ ба рӯям нишаст (Айнӣ).

Баъзеи пайвандакҳои тобеъкунанда фақат бо шаклҳои алоҳидан феъл омада, ҷумлаи пайравро ба сарҷумла тобеъ мекунанд. Агар ҷумлаи пайрави хилоф ба сарҷумла бо пайвандаки «ҳам» тобеъ шуда бошад, хабари ҷумлаи пайрави хилоф ҳатман бо шаклҳои сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода мешавад.

Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави шарт мутобикати зерини шаклҳои феъли мушоҳида мешавад:

Дар ҷумлаи пайрави шарт	дар сарҷумла	Аорист	Гуз. шартӣ	Зам. ҳозира-оянда	Зам. оянда	Гуз. содда	Гуз. ҳикоягӣ	Гуз. дур	Гуз. нақлӣ	Нақли ҳикоягӣ	Феъли фармоиш	Гуз. муайян	Гуз. эҳтимоли
1. Аорист		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+		+
2. Гузаштаи шартӣ		+	+	+	+	+	+	+	+		+	+	
3. Шакли ҳикоягии шартӣ		+		+		+					+		
4. Замони ҳозира-оянда		+		+						+	+		
5. Замони оянда		+			+						+		
6. Гузаштаи содда		+				+				+	+		
7. Гузаштаи ҳикоягӣ							+				+		
8. Гузаштаи нақлӣ		+		+		+			+		+		
9. Нақли ҳикоягӣ									+		+		
10. Шакли муайяни шартӣ				+									

Мутобикати шаклҳои феъли муносибатҳои ҳамзамонӣ ва пайҳам-замонии хабарҳои сарҷумла ва ҷумлаҳои пайрави замонро хеле равшан ифода мекунанд. Маълум аст, ки агар хабари сарҷумла бо шакл-

Ҳои феълии замони гузаштаи муайян ва замони гузаштаи нақлии муайян ифода шуда бошад, хабари ҷумлаи пайрави замон хатман бо замони гузашта меояд ва амалҳо дар як замон воқеъ мегарданд:

Вақте ки маро ба хонаамон оварданд, зан дар берун, дар дами дарвоза ба ароба савор шуда истода буд (Улуғзода). Вақте ки Шоқул гургро дидааст, гург гусфандро кафонда хурда истода будааст (Айнӣ).

Ғайр аз пайвандакҳои тобеъкунанда, ки амалҳои пеш аз сарҷумла ё пас аз он воқеъгардидаро ифода мекунанд, дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави замон мутобиқати зерини замонҳои феъли сифаи хабари мушоҳида шуд:

Муносибатҳо	Шаклҳои феъл дар сарҷумла	Шаклҳои феъл дар ҷумлаи пайрав
Ҳамзамонӣ	Замони гузаштаи давомнок	Замони гузаштаи давомнок
	Замони гузаштаи давомнок	Замони гузаштаи мутлақ
	Замони гузаштаи мутлақ	Замони гузаштаи давомнок
	Замони ҳозира	Замони ҳозира
Пайҳамзамонӣ	Замони оянда	Замони гузаштаи мутлақ
	Замони гузаштаи мутлақ	Замони гузаштаи мутлақ
	Феъли фармоиш	Замони гузаштаи мутлақ

Бояд қайд намуд, ки муносибати ҳамзамонӣ баъзан ба маънои лексикӣ феъл вобаста мегардад. Ин ду мисолро муқоиса кунед:

Вақте ки ӯ нафас мекашид, бун исфанду шибӯғ ба машомаш мерасид (Раҳим Ҷалил). Вақте ки садои суруд бозмеистод, нолаи наӣ ҷӯпонӣ сар мешуд (Айнӣ).

Ин мисолҳо аз ҷиҳати мутобиқати шаклҳои феъл ва пайвандак як хел бошанд ҳам, дар ҷумлаи аввал ҳамзамонӣ ва дар мисоли дигар пайҳамзамонии феълҳо мушоҳида мешавад.

§ 1364. Ҷои ҷумлаҳои пайрав низ яке аз воситаҳои муҳими синтаксисии ифодаи алоқаи тобей буда, ба сохт ва маънои ҷумлаҳои мураккаби тобеъ вобаста аст.

Мавқеи ҷумлаҳои пайраве, ки бар эзоҳи аъзоҳои алоҳидаи сарҷумла омадаанд, муайян ва устувор аст. Чунин ҷумлаҳои пайрав одатан баъд аз сарҷумла ё пас аз ҳамон калимаҳои меоянд, ки ба онҳо тобеанд:

Лекин ҳеҷ гоҳ надидаам, ки ӯ бо он ҷӯб касеро зада бошад (Айнӣ). Худро дар самолёте ҳис кардам, ки ба ҷуқурии ҳаво ба суръат ғалтида меравад (Шукӯҳӣ). Бачагон бо шунидани садои кӯбиши дар мисли мушбачагоне, ки аз садои фишир-фишири гурба гурезанд, шитобкорона ба ҷойҳои худ гузашта, дар даруни охурҷаҳои худ, дар паси синҷ пинҳон гардидани шуданд (Айнӣ).

Агар ҷумлаҳои пайрав бар эзоҳи калимаҳои ҳамнисбат оянд, пас аз сарҷумла ҷой мегиранд:

Санъат бо хотираҳои худ ҷунон банд шуда буд, ки аз роҳ бозистодани ароба ва бо саволе ба ӯ муроҷиат кардани аробакашро нафаҳмид монд (Муҳаммадиев). Усмон аз қабиле он падарон мебошад, ки дар роҳи тарбияву таълими фарзандонаш ба ҳама гуна душворӣ тоб меоваранд (Раҳим Ҷалил). Онҳо ин корро барои он мекунанд, ки халқи Бухоро газетаро хонда фаҳманд ва мақсади большевикҳо зудтар рафта ба аҳолии расад (Иқромӣ). Ҳар қадом суханони дигарро бурида, ба тарзе тасҳеҳ ва илова мекард, ки ташаббуси асосӣ ба худаш онд шавад (Айнӣ).

Бевосита, пас аз калимаҳои ҳамнисбат омадани ҷумлаҳои пайрав низ мумкин аст:

Овозаи он, ки Шарифи комсомол аз аскарӣ халос шуда, рост рафта ба босмачиён ҳамроҳ шудааст, шӯҳии бачагона набуд (Ҳаким Қарим). Он, ки ба мо дастдарозӣ кунад, Бо сараш, албатта, бозӣ кунад (Турсунзода).

Ҷои ҷумлаҳои пайраве, ки тамоми сарҷумларо эзоҳ медиҳанд, ба характери муносибатҳои дохилии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ вобаста аст. Агар ҷумлаҳои пайрав пас аз сарҷумла омада бошанд, онҳо одатан аз ҷиҳатҳои гуногун сарҷумларо шарҳ медиҳанд ва сарҷумла нисбатан мустақилияти худро нигоҳ медорад:

Ба ин кас раҳмат гуй, ки ба ту дар вақташ ёрмандии калон расондаанд (Раҳим Ҷалил). Ман бисёр хурсанд шудам, зеро абҷадҳои бисёр ба дилам зада буд (Айни). Ин об ҳар гуна иллатро барҳам медеҳад, ба шарте ки ихлос дошта бошӣ (Айни).

Ҷумлаҳои пайрав дар мобайни сарҷумла ҳам меоянд ва вазифаи махсуси синтаксисиро адо мекунанд:

Баъзи доирагиро, ба сабаби он ки овози доира монанди шикастани сафолҳо ба гӯш мерасид, дар Бухоро сафолак ҳам мегуфтанд (Айни). Сохти мадрасаҳои кӯҳна бо ҳашамат ва шукӯҳи берунӣ ва тангӣ ва нобобии даруниаш, агар ин ташбеҳро хонандагон муносиб донанд, ба сохти зиндагонии феодалӣ монанди дошт (Айни). Уро ҳам халифа, ба дараҷае ки кафи пойҳояш хушвор шавад, зад (Айни).

Агар ҷумлаҳои пайрав пеш аз сарҷумла оянд, ҷумлаи пайрав мустақилтар гардида, сарҷумла аз рӯи маъно ва сохт ба он вобаста шуда менамояд, дар натиҷа мустақилии сарҷумла андаке суст мешавад. Ин вобастагиро бештар дар мутобиқати шаклҳои феълӣ мушоҳида кардан мумкин аст.

Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, ки ҷумлаи пайрави сабаб пеш аз сарҷумлаи он омадааст, муносибати сабабу натиҷа ифода мебад. Ҷумлаи пайрав сабабро шарҳ диҳад, дар сарҷумла натиҷаи он ифода мегардад:

Азбаски дар вақти сӯзиши завод ин мурдагон ба даруни об буданд, насӯхта мондаанд (Айни). Ба сабаби он ки чанд солҳо дар комбинат буданд, дар як мактаб хондаанд, қариб нисфи ҳар шабонарӯзро дар як ҷо, дар цех, дар маҷлисҳо, дар кружокҳо мегузаронданд, ҳар як нуқтаи борики характери ҳамдигарро медонистанд (Ҳаким Қарим).

Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеи зерин ҷумлаи пайрави шарт пеш аз сарҷумла омада, муносибатҳои шарту натиҷаро ифода менамояд. Маънои шарт дар ҷумлаи пайрав ва натиҷаи он дар сарҷумла ифода шудааст:

... Агар ҳунармандро аз беҳунар фарқ мекарданд ва агар қадри ҳунармандроро медонистанд, ба созандагон (муסיқачиён)-и дигар он тавр муомила ва ба ман ин гуна рафтор намекарданд (Айни). Агар ту ба гапи рафиқон... гӯш меандохтӣ, агар худатро аз ҳама донотар намедонистӣ, он гоҳ шояд ин тавр рафтор намекардӣ (Улуғзода).

Ҷои ҷумлаҳои пайрав ба муносибатҳои маъноии сарҷумла ва ҷумлаи пайрав низ вобаста аст. Маълум аст, ки ҷумлаи пайрави натиҷа ҳамеша ҳам аз ҷиҳати хусусияти синтаксисӣ ва ҳам аз рӯи паиҳамии маъно пас аз сарҷумла меояд, ки дар ин ҳолат сарҷумла сабабро ва ҷумлаи пайрав натиҷаи онро ифода мекунанд.

Ҷумлаҳои пайрави гуногун ҳам, ки маънои натиҷа доранд, пас аз сарҷумла меоянд:

Як табассуми латиф, бачагона ва маъсумона дар рӯи ӯ шукуфт, ки ўро боз ҳам зеботар гардонд (Раҳим Ҷалил). Ў ба ин асп чунон нигоҳубин кард, ки дар натиҷа қораи аз ҳама хуб ва аъло шуда баромад (Икромӣ). Об ба тарзе баста шуд, ки як чакрааш ҳам аз замин боз пас намегашт (Айни). Навимоҳ ба чунон як ҳолате афтод, ки ҳатто забонаш гирифта, гап зада натавонист (Вақоеъномаи Аспанзод). Ҷумлаи пайрави монандӣ ва якҷанд ҷумлаи пайрав маънои муқоисаро ифода намуда, чун ҷумлаи пайрави монандӣ ва қисӣ пеш аз сарҷум-

ла ҷой мегиранд: Ҷунон ки оташ обро дӯст намедорад, об ҳам оташро дӯст намедорад (Айни). Ба қадре ки хавфу хатар камтар мешуд, ҳамон қадар часорати Ҳасан зиёд мегардид (Айни).

Ҷумлаи пайрави шарт ва дигар ҷумлаҳои пайрав, ки маънои ило- вағии шартро ифода мекунад, пеш аз сарҷумла меоянд:

1. Абр агар аз қибла хезад, саҳт бори мешавад (Зарб.)

2. Шумоҳо ҳар қадар ки ба ман зудтар роҳ диҳетон, ман ҳамон қадар зудтар рафта, гунаҳгорро ба майдони ҷазо мерасонам (Айни). Номи ҷойҳоро агар ҳозир даҳ бор шунавад ҳам, аз як гӯшаш мебаромаду аз гуши дигараш баромада мерафт (Ҳаким Қарим). То амиро зада нест накунем, ман ярокро аз даст намебартоям (Иқромӣ). Модоме ки ҳама ҷо ба ҷо, ҳама аз шароит розӣ бошанд, бигузур истироҳат кунанд (Раҳим Ҷалил).

§ 1365. Интонация яке аз воситаҳои муҳими алоқаи тобеи ҷумлаҳои пайрав ба сарҷумла ва ифодакунандаи муносибатҳои онҳо мебошад. Интонация монанди пайвандакҳо ва дигар воситаҳои алоқа дар ташаккули ҷумлаҳои мураккаби тобеъ роли калон мебозад. Фақат ба туфайли ягонагии интонация ва маъно ҷумлаҳои содда байни ҳамдигар алоқаманд мешаванд ва ҷумлаи мураккаб ба амал меояд:

Кавл додӣ, вафо кун! (Зарб.).

Ба оҳанги баланд сар шудани ҷумлаи аввал ба ҷумлаи мураккаби тобеи бепайвандак хос буда, интонацияи муътадил ба алоқаи пайваст мансуб аст.

Дар ташаккули ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ва ифодаи алоқаи ҷумлаи пайрав ба сарҷумла калимаҳои модалӣ низ ёри мерасонанд:

Бояд Шодӣ ҳам аз ин корҳои модари меҳрубонаш завқ мегрифта бошад, ки ӯ қақарросзанон меҳандид (Айни). Эҳтимол ба ягон сайру саёҳати калон рафта бошад, ки занашро ҳам даъват карда будааст (Раҳим Ҷалил).

Ба ҳамин муносибат баъзе хусусиятҳои ҷолиби диққати ҷумлаҳои мураккаби тобеи забони адабии тоҷикро қайд кардан мумкин аст.

1. Доираи истеъмоли пайвандакӣ «ки» хеле васеъ аст.

2. Вазифаи таъкиди аъзоҳои ҷумларо низ адо мекунад.

3. Дар натиҷа ба «ки» ҳамроҳ шудани калимаҳои дигар пайвандакҳои сершумори таркибӣ сохта мешаванд ва бо ёрии онҳо маънои ҷумла равшантар мегардад.

4. Як воситаи алоқа якҷанд вазифаро адо карда метавонад.

5. Як вазифа бо ду восита — ё бо пайвандак ва ё бо мутобиқати шаклҳои феълӣ — хабарҳо ифода мешавад.

Ҷолиби диққат аст, ки муносибати вазифа ва воситаҳои алоқа гуногун аст. Албатта, аксари воситаҳо як маъноро ифода мекунад. Вале баъзан бо як восита чанд маъноро ифода кардан мумкин аст. Масалан, пайвандакӣ «ки» ҳам вазифаи тобеъкуниро адо мекунад, ҳам аъзоҳои ҷумлаи пайравро таъкид менамояд.

Аз тарафи дигар, як маъно бо якҷанд восита ҳам ифода мешавад. Масалан, маънои шарт ҳам бо пайвандак ва ҳам бо мутобиқати шаклҳои феълӣ — хабарҳо ифода меёбад.

§ 1366. Ҷумлаҳои пайрави забони адабии тоҷик аз рӯи хусусиятҳои маъно, вазифа ва воситаҳои алоқа ба ду гурӯҳ тақсим мешаванд. Ба гурӯҳи аввал ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда ва пуркунанда, мубтадо ва хабар дохил мешаванд. Навъҳои ҷумлаҳои пайрави ҳол гурӯҳи дуюмро ташкил мекунад.

Ҷумлаҳои пайрави гурӯҳи аввал одатан бар эзоҳи сарҷумла меоянд. Воситаи асосии онҳо пайвандакӣ «ки» мебошад. Қалимаҳои ҳамнисбати онҳо фақат бо ишораҷонишинҳои ифода мешаванд, ки барои ин гурӯҳ умумианд. Ҷойи ҷумлаҳои пайрави гурӯҳи аввал ҳам муқаррар аст. Ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда ва мубтадо баъд аз қалимаҳои эзоҳшаванда, ё пас аз сарҷумла ҷой мегиранд. Ҷумлаҳои пайрави пуркунанда ва хабар одатан пас аз сарҷумла меоянд.

Чумлаҳои пайрави гурӯҳи дигар одатан тамоми сарчумларо эзоҳ медиҳанд. Барои онҳо пайвандаҳои таркибии семантики бештар ҳосанд. Доираи истеъмоли калимаҳои ҳамнисбат ниҳоят васеъ аст. Дар чумлаҳои пайрави ҳол ҳар як чумлаи пайрав пайвандак ва калимаҳои ҳамнисбати махсус низ дорад. Ҷои чумлаҳои пайрави ин гурӯҳ нисбатан озод аст.

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ МУАЙЯНКУНАНДА

§ 1367. Чумлаи пайрави муайянкунанда исм, ҷонишинҳои шахсӣ ва масдари сарчумларо муайян менамояд. Дар байни чумлаи пайрав ва калимаи муайяншаванда муносибати атрибутӣ мавҷуд буда, гоҳо вобаста ба омилҳои гуногуни луғавию грамматикӣ тобишҳои дигари маъноӣ низ ифода мешавад. Дар ифодаи тобишҳои модалӣ мақоми воситаҳои гуногуни луғавию грамматикӣ, алаҳусус сифаҳои феъл ба со калон аст.

Аломати асосии чумлаи пайрави муайянкунанда ин аст, ки вай ба яке аз аъзоҳои субстантии сарчумла муносибати маъноиву грамматикӣ дорад. Ин гуна аъзоҳои сарчумла аксар бо исм, қисман ҷонишинҳои шахсӣ ва аҳёнан масдар ифода мешаванд:

а) **бо исм:** Тағоича, ки қадаш ба китфи Фирӯза баробар меомад. бари чомашро олуфтаҳо барин ба худ печонида, бо гиребонаш андак манаҳашро ҳам пушонда, хӯрусвор роҳ мегашт (Иқромӣ). Аҳли хона водае, ки ин боғро обод карда буданд, дар қатори дигар боғдорон ва деҳқонони он гирду пеш дар он деҳаи қалъамонанд зиндагонӣ мекарданд (Айнӣ). Маҳмуд ба ҷавоне ки дар наздики қор мекард, фармон дод... (Толис);

б) **бо ҷонишин:** Ман, ки баробари ӯ аз ҷо хеста дар рӯ ба рӯяш рост истода будам, дастони ларзони худро ба гардани латифи атласи сафедмонанди ӯ андохтам (Айнӣ). У, ки поҳояшро ба замин васеъ гузошта ва дастонашро аз кисаи пиджакаш нағрифта меистод, сарашро баланд бардошта, чашмонашро нимроғ карда, аҳли ҷойхонаро як-як аз назар гузаронид (Толис). Ба вай, ки табиатан серғайрату ташкилотчӣ буд, бисёрро пайравӣ карда, аъзои колхоз шуданд («Тоҷикистони советӣ»);

в) **бо масдар:** Баъд аз ин ман бо сухани ин одам аз ҷоям ҳеҷ намечунбам: аз ин гуна беасос аз марғ тарсида гурехтан, ки рӯзе чанд бор воқеъ мешавад, бо шамшери аскарони сурх кушта шудан ҳазор бор бехтар аст (Айнӣ).

§ 1368. Ба вазифаи калимаи муайяншавандаи сарчумла ҳамаи навъҳои луғавию грамматикӣ исмҳои истифода мешаванд, вале дараҷаи истифодаи ҳамаи онҳо баробар нест. Масалан, ба вазифаи муайяншаванда исмҳои ҷинси конкрет нисбат ба исмҳои хос фаровонтар меоянд, доираи истифодаи исмҳои маънӣ ҳам нисбат ба исмҳои конкрет маҳдудтар аст. Ин ҳодиса ба маъною моҳияти луғавию грамматикӣ исмҳо вобаста аст.

Чумлаи пайрави муайянкунанда аломату хосияти бевосита ва ё бавоситаи предметро нишон медиҳад, яъне чумлаи пайрав аломати хоси предмети муайяншаванда, ё ки ҳолату вазъияти онро мефаҳмонад, дар бораи вай маълумот медиҳад:

Ба рӯи ин чорпоя, ки се оршин дарозӣ, як оршин бар ва ним оршин баландӣ дошт, як чодиршаби сафедро паҳн карда буданд (Айнӣ). Аз паси ӯ ҷавони хандони миёнақад, ки низ каланд дар китф дошт, падидор гашт (Толис). Дар ҳамин вақт чашми ӯ ба пирамарде афтод, ки ба тарафи вай меомад (Раҳим Ҷалил). Ибод ба Гуландом ном духтаре, ки ҳамсоли худаш буд, алоқаи муҳаббат дошт (Айнӣ). Баҳром ба хонаи дуюм, ки дари он аз даруни ҳамин хона кушода мешуд, даромад, ба занаш, ки дар болои сандалӣ кӯрақ рехта, кӯрақкашӣ карда мешифт, гуфт (Раҳим Ҷалил).

§ 1369. Ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда вобаста ба маъною вазифаи ҷумлаи пайрав ва хусусияти исми муайяншаванда ба чанд ғурӯҳ тақсим мешаванд.

1. **Ҷумлаи пайрави тавсифӣ.** Аломату хосияти мансуби предметро нишон медиҳад, сифатҳои зохириву ботинии предметро ифода менамояд:

Фармондеҳ, ки як шахси коматбаланди шохбурутдор ва зардинаи формаи туркипӯш буд, пас аз болонокӣ тоб додани бурутҳояш гуфт (Айнӣ). Онҳо аз ҳавлини берун, ки фақат ду хона дошту чандон калон набуд, гузашта ба роҳрави ҳавлини дарун даромаданд (Иқромӣ).

2. **Ҷумлаи пайрави ташбеҳӣ.** Дар ҷумлаи пайрави муайянкунандаи ташбеҳӣ аломат, ҳолат, вазъияти предмет ба аломату хусусиятҳои предмети дигар монанд ё муқоиса карда мешавад: Дар пешонааш як кашкаи сафед дошт, ки мисли ситораи рӯз медурахшид (Айнӣ). Баробари ба замин фаровардани ғалтак аз паси нимчазираи даръё, ки ба забони дароз монандӣ дошт, завраки хеле калон намудор гардид (Толис). Онҳо дар осмони соф, ки монанди оинаи шаффофи бо ранги кабуд ранг кардашуда медурахшид, чунон менамуданд, ки ғӯё чароғҳои электрикии бешуморро дар он ҷо овехта бошанд (Айнӣ).

3. **Ҷумлаи пайрави ҳоли.** Ҷумлаи пайрави ҳоли амал ва ҳолату вазъияти предметро муайян мекунад:

Донаҳои ашки алмосгун, ки аз чашмони дурахшонаш ба рӯи рахшонаш мечакиданд, намуди шабнами саҳариро ба рӯи гулбарги сурхи таре чилва медоданд (Айнӣ). Ман бо дидани ин ҳол дар ҳайрат афтода рост истода мондам, ҳатто ба Ҳабиба, ки рост аз рӯ ба рӯи ман баромада буд, роҳ ҳам надода будам (Айнӣ). Ин мебельро ман аз як савдогари бои мисрӣ, ки вақти кӯчида рафтаниш молу ашёи хонаашро мефурухт, ба маблағи яксад туман харида будам (Ирфон). Дар як ҷои ин саҳро як работи васеъ, ки атрофаш бо ҳафт поҳса девор печонида гирифта шуда буд, ба назар менамуд (Айнӣ). Чашмаш ба расми шавҳараш, ки бар девор, болои сари каравотча овехта шуда буд, афтод (Толис). Ҳаит амин, ки дар пешгоҳи меҳмонхона нишаста буд, ба сухан даромад ва ба қасоне, ки дар поёни меҳмонхона нишаста буданд, нигоҳ кард (Айнӣ).

4. **Ҷумлаи пайрави таъинӣ.** Ҷумлаи пайрави муайянкунандаи таъинӣ вазифа ва таъиноти предметро нишон медиҳад:

Ман дар 22-юми октябр аз Тошқанд баргашта ба Самарқанд омада, дар он ҷо дар як мактаби миёнае, ки барои бачагони халқҳои маҳаллӣ аз тарафи Ҳукумати Советӣ кушода шуда буд, муаллим шудам (Айнӣ). Мебоист дар он ҷо бо Файзулло Хоҷаев, ки барои аз назар гузаронидани корҳои хоҷагии вилоятҳо рафта буд, вомехӯрд (Иқромӣ). ... ҳамаашонро ба ин чуқурӣ, ки анбори оби завод буд, андохтем (Айнӣ). Дар хонаи майдатари дигар, ки барои модари Ҳамидхон муайян шуда буд, холо худи Самадхоҷа, худи Ҳомидхон ва модари вай дар сари дастурхон гирд омада, сӯхбат карда менишастанд (Иқромӣ).

5. **Ҷумлаи пайрави соҳибӣ.** Ҷумлаи пайрави муайянкунандаи соҳибӣ ба кӣ мансуб будани предметро мефаҳмонад:

Дарвозаи пешгоҳи паскӯча, ки аз онҳо ҳавлини ман буд, аз беҳу бунбӯдаш қанда... дидам (Ирфон). Ба ин боғи сабзу хуррам ва сердолу дарахт, ки аз онҳо колхозии ба номи Ленин мебошад, мӯйсафеди ҳафтодсолаи бардаму бақувват назорат мекунад («Тоҷикистони советӣ»).

6. **Ҷумлаи пайрави баёнӣ.** Ҷумлаи пайрави муайянкунандаи баёнӣ муносибатҳои гуногуни як предметро ба предмети дигар нишон медиҳад, ё ки бо овардани ном, таҳаллус, лақаби ҳудашон ё ягон хешу табор онро муайян мекунад:

Гулбӣ аз падари худ Султонмурод ба синни яксолагӣ ятим монда буд, то синни ҳаштсолагӣ ба дасти модараш Раҳимабегим, ки холаи Одина буд, парвариш ёфт (Айнӣ). Дар поёни ин долон, дар паҳлуи ҳавличан Тӯпчибошӣ охириини ин хоначаҳо ҳаст, ки вайро «реғхона»

меномиданд (Айнӣ). Дар тумани Вобканл як деха хаст, ки онро дехан «Ширинихо» меномиданд (Айнӣ). Аҳмад-махдуми муҳандиси Дониш, ки ўро Аҳмади Қалла мегуфтанд, дар он мадраса хучра дошт (Айнӣ).

7. **Чумлаи пайрави тавзеҳӣ.** Чумлаи пайрави муайянкунандаи тавзеҳӣ аломату ҳолати предметро бевосита ва ё бавосита нишон намедиҳад, балки вай ба исми муайяншаванда аз ягон ҷихат вобастагӣ дорад, ки он ҳамчун маълумоти иловагӣ зоҳир мешавад.

Алокаи чумлаи пайрави эзоҳӣ бо исми муайяншаванда нисбатан суст мебошад. Чумлаи пайрав асосан пас аз сарчумла воқеъ мегардад. Интонацияи сарчумла аз боло ба поён рафта, хеле суст мешавад, интонацияи чумлаи пайрав ба интонацияи чумлаҳои иловагӣ қаробат пайдо мекунад. Дар таркиби сарчумлаи чумлаи мураккаб барои ҳудо ва таъин кардани исми муайяншаванда ҳеҷ гуна воситаи луғавӣ истифода намешавад. Воситаи алокаи тобеият дар ин гурӯҳи чумлаҳои пайрав пайвандаки ки мебошад, ки дар ин маврид ба пайвандакҳои пайвасткунанда қариб ҳамвазифа мебошад. Омили муайянкунандаи муносибати чумлаи пайрав ва исми муайяншаванда муносибати шакливу маъноии онҳо ба шумор меравад. Исми муайяншаванда асосан бо ду роҳ таъин мешавад:

1) вай ҳамчун аъзои муайяншавандаи сарчумла бештар ба вазифаи мубтадои чумлаи пайрав воқеъ мегардад, ки чумлаи пайрав бо он мувофиқати грамматикиву маъноӣ дорад; 2) дар таркиби чумлаи пайрав воҳидҳои нисбӣ низ истифода мешаванд:

Дар вақти кофтукови молҳо аз бори Шариф ном саройбон ду қадок ҷои қабуд баромад, ки ба як нусха рӯзномаи кӯҳна печонидагӣ буд (Айнӣ). Вай духтари ҷавони пуррарӯ буд, ки дар китфаи қаланд дошт (Толис). То ба расидани мо дар ин кӯча як—ду ҳазор одам ҷамъ шуда истода буданд, ки аксарияти онҳо форсҳо ва эронӣҳои Бухоро буданд (Иқромӣ). Яке аз онҳо Одилмағзинҷӣ ном дошт, ки дар дӯкони нони ҳамин ҷо қор мекард (Толис). Ин тавр шамолҳои гармселро дар Бухоро «тафбод» мегӯянд, ки дар тобистонҳо вазида, боиси касали ва бадбахтиҳо мегардид (Иқромӣ). Дар якҷанд яхдон доқаҳои мисқолий ҷой карда буданд, ки дар яке аз онҳо дастори бастаи тайёр ҳам буд (Айнӣ). Нависанда Расул Ҳодизода соли гузашта «Ишки духтари ноком» ном қиссаи таърихири навишта тамом кард, ки он дар маҷаллаи «Садои Шарқ» пурра дарҷ хоҳад шуд («Адабиёт ва санъат»). Пеш аз он ҳодиса дар моҳи июни соли 1920 «Ҷоҷиши алимаи як ҷавони бухорӣ» ном як ҳикояти аввалинам дар Тошкент ҷоп шуда буд, ки мусаввадаи он ҳам дар дастам намондааст (Айнӣ).

Тобишҳои маъноии чумлаи пайрави муайянкунанда

§ 1370. Чумлаи пайрави муайянкунанда калимаи муайяншавандаро аз ҳар ҷихат шарҳу эзоҳ медиҳад ва ба ин восита маъноҳои зиёдеро ифода менамояд. Дар ҳамаи ин мавридҳо муносибати чумлаи пайраву аъзои муайяншавандаи сарчумла атрибутӣ (муайянкунандагӣ) мебошад. Ин муносибати асосии чумлаи пайрав вобаста ба маънои луғавию грамматикӣ ва мавқеи исми муайяншаванда, ба вазифаи исми дар таркиби сарчумла, вобаста ба тарзу шаклҳои ифодаи хабари чумлаи пайрав ва воситаҳои дигари луғавию грамматикӣ таркиби чумлаи мураккаб тобишҳои зиёди маъноӣ пайдо мекунад, ки асоситарини онҳо ин ҷо дарҷ мешаванд.

1. **Тобиши шарт.** Чумлаҳои пайрави муайянкунанда аломату ҳосият ва ҳолату вазъияти ғайриреалии предметро низ нишон медиҳад. Дар ин гуна мавридҳо хабари чумлаи пайрав бо шаклҳои сифаи шартӣ-хоҳишмандии феъл ифода мегардад, ки онҳо ба ифодаи ҳама гуна маъноҳои модалӣ қодиранд:

Каманде, ки бо дасти устози камандандоз партофта шавад, ҳаргиз хато намекунад (Ирфон).

Хабари аксарияти чумлаҳои пайрави муайянкунандае, ки бар эзохи холи монандӣ омадаанд, бо шаклҳои сиғаи шартӣ-хохишмандии феъл ифода гардида, тобишҳои дигарро ифода менамоянд:

Монанди ду даравгаре, ки аз ду тарафи замини гандум ба дарав даромада, дар охири қор ба якдигар наздик шуда бошанд, Нусратшоҳ омада, ба кишлоки Қиблаи Душанбе ва Асрортӯра ба кишлоки Чорбоғи Хонақохи Душанбе манзил кард (Айнӣ).

Тобиши маъноӣ монандии чумлаи пайрави муайянкунанда ҳангоми ба хабарҳои монанд буд, монандӣ дошт, қаробат дошт тобеъ гардидани исми муайяншаванда низ ба амал меояд:

Ин ҳолати бой ба зоғе монандӣ дошт, ки як чашмашро ба устухон ё ба дигар қизҳои хӯрдани худаш дӯзад, чашми дигарашро аз сайёд намеканад (Айнӣ).

2. Тобиши сабаб. Тобиши сабаб дар чунин чумлаҳои пайрави муайянкунанда мушоҳида мешавад, ки пас аз калимаи муайяншаванда воқеъ гардидаанд ва аксарияти калимаҳои муайянкунанда дар аввали сарҷумла ҷой гирифтаанд. Дар ин мавқеъ ва ба ин вазифа ҳама гуна исмҳои омада тавонанд ҳам, ин ҷой ба исмҳои ҳос ва ҷонишинҳои шахсӣ бештар мансуб аст. Дар ин қабил чумлаҳои мураккаби тобеъ аломати калимаи муайяншаванда ба дараҷае барҷаста ифода меёбад, ки боиси ба вукӯъ пайвастанӣ амалу ҳолати дигаре мегардад. Аз ҳамин ҷиҳат чумлаи пайрави муайянкунандаро гоҳо бо сабаб омехта мекунад. Аммо аломатҳои луғавию грамматикӣ чумлаи мураккаби тобеъ шаходат медиҳанд, ки чумлаҳои пайрави муайянкунанда тобиши сабаб доранд:

Руди Чилвон, ки онро дар замони нав бо татбиқ кардани техникаи нав сар то по аз фароз ба нишеб сарозер қанда буданд, чун новаи осие шаррос зада ҷорӣ мешуд (Айнӣ). Абдурахимбой, ки аз суханони ба гӯши худаш форами бои тотор қадре қушода шуда буд, ба сухан даромада гуфт (Айнӣ). Рустам, ки якбора кӯҳи андешаву ғами дил аз китфаш дур шуда буд, бо табассум телеграммаро ду-се бори дигар хонда баромад (Толис). Бо дидани нони грам оби даҳони Шоқир, ки хеле гурусна буд, чақида омада бошад ҳам, ба нон даст дароз накард (Айнӣ). Аз ҳавлиҳои сари кӯча, ки ба даръё бисёр наздиканд, ҳатто об мебарояд (Толис). Лекин кабинетӣ Фирӯза, ки хонаи рӯ ба боло ва бархаво буд, салқин ва оромбахш буд (Иқромӣ).

Дар чумлаҳои мазкур аломату ҳолат ва амали ҳамчун аломат воқеъшудаи чумлаи пайрав ба воқеъ гардидани қисми предикативии сарҷумла сабаб гардидааст. Ин ҳолат ба мавқеи чумлаи пайрав, ки аз ин қисми сарҷумла пеш воқеъ гардидааст, вобаста аст. Агар чумлаи пайрави муайянкунанда пас аз сарҷумла омада бошад, тобиши сабаб хусусияти эзоҳӣ мегирад:

Аз меҳмонон ман танҳо ду қасро мешинохтам, ки ба ҷойхона бисёр омада мерафтанд (Толис). Қаримов ба бригадаи Аъзам равон буд, ки дар он ҷо имрӯз пахтачини оммавӣ сар шуда буд (Улуғзода).

3. Тобиши натиҷа. Чумлаҳои пайраве, ки исмҳои амалу процессҳои олами воқеъ ва ҳолату вазъиятро эзоҳ медиҳанду пас аз сарҷумла воқеъ мегарданд, аломатеро нишон медиҳанд, ки ҳамчун натиҷаи он ҳодисаву воқеа ё исми ба амал алоқаманд воқеъ гардидааст. Чумлаи пайрави муайянкунанда будани чунин чумлаҳои пайравро муносибати он бо исми муайяншаванда ва аломатҳои зиёди луғавию грамматикӣ таркиби чумлаи мураккаби тобеъ, аз чумлаи артикль, калимаҳои ҳамнисбат, воҳидҳои нисбӣ далолат мекунад. Дар ин қолиби чумлаҳои мураккаб исмҳои конкрет ягон-ягон истифода мешаванд:

Аммо дар он миён воқеае рӯй дод, ки ин ақидаи маро зеру забар кард (Айнӣ). Маро чунон як ҳодисае рӯй дод, ки даҳонамро ба як ҷо ғун қарда наметавонистам (Толис). Дар он сол дар музофоти Бухоро ахволе рӯй дод, ки зиндагонӣ ва осоиши ҳамаро зеру забар кард: ин вабои умумӣ буд (Айнӣ). Дар он ҷо, аз поёнтарӣ домани кӯҳҳо, хан-

даки дароз канда шуда буд, ки вай пеши селҳоро бурида, навзаминро аз хавфи селзеркунӣ эмин мекард (Толис).

4. Тобиши хилоф. Чумлаи пайрави муайянкунанда аломат ва ҳолати предметеро ифода менамояд, ки хилофи аломату амали дар ҳабабар ифодашудан он мебошад. Ин муҳолифат бештар дар замони ӯкеияти он аломату амалҳо мушоҳида мешавад, ки аҳамияти муқоисавӣ доранд: Ман, ки як умр ба шеърнависӣ кӯшиш мекардам, аввалин гонорари худро аз наср гирифтам (Айнӣ). Қурбони пудратчӣ, ки коргарон то ҳол ӯро яке аз худашон ва дилсӯзи худашон медонистанд, ба ҷуз аз анбори ҳолӣ сад ман шолӣ бахшидан дигар коре намекард (Айнӣ). Аммо маро, ки ҳеҷ изҳори талаб накардаам ва ба боҳои ин дар тахти таъкиби сиёсӣ ҳастам, мударрис кардаанд (Айнӣ).

Дар ҳамаи ин ҷумлаҳои мураккаб ҷумлаи пайрав дар байни сарҷумла, пас аз калимаи муайяншаванда ҷой гирифтааст, вале дар ҷумлаи зерин, ки пас аз сарҷумла омадааст, тобиши хилофии ҷумлаи пайрави муайянкунанда на ҳамчун натиҷаи муҳолифоти аломатҳо, балки ба тарзи эзоҳи таъкидӣ ифода гардидааст: Ман танҳо як ҷома ва як курта-лозимӣ доштам, ки онҳо ҳам кӯҳна шуда буданд (Айнӣ).

5. Тобиши ҳолату вазъият. Дар ин гурӯҳи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ҷумлаи пайрав ҳолату вазъияти предмети муайяншавандаро ҳамчун аломат нишон медиҳад. Дар ин гуна ҷумлаҳои мураккаб ба вазифаи муайяншавандаи ҷумлаи пайрав бештар исмҳои хос инчунин исмҳои ҷинси муайян меоянд: Алӣ, ки шохҳои ғафси тутро оғӯш карда менишаст, дар бораи кинои дирӯз дар шаҳр дидагиаш ҳикоя мекард (Толис). Марҳамат, ки писарчаашро дар оғӯшаш нигоҳ медошт, дар назди расми Ленин меистод (Толис). Шокиртароша даме ришчаашро даст-даст карда истода баъд бо овози нофорамӣ худ ба сари Қосимҷон, ки ҷойники ҷойро ба пеши ӯ мемонд, дод зад (Толис). Баҳор, ки ба рӯяш сурхӣ довода буд, сарашро ҳам карда ҷавоб дод (Толис). — Аълоҷиҳо ҳам ду мегирифтаанд-да! — гуфт ногоҳ Рауфов, ки дар пеши онна истода бори охирин таҳи галастукашро дуруст мекард (Толис). Сайёра, ки хомӯшона кори ӯро тамошо карда меистод, ба дастони ӯ дуздада нигоҳ мекард (Толис). Хоҳарчаи Сайёра, ки ба оби ҷӯй нигоҳ карда менишаст, коқулчаи худро бофта истода, аз хоҳарш, ки акнун як-ду қошук хӯрок гирифта буд, бо оҳанги ҷиддии калонсолона пурсид (Толис). Сардор ба пирамард, ки ханӯз дар рӯи ҷойнамоз рост истода буд, салом дода, бо ӯ вохӯрдӣ кард (Айнӣ).

Дар ин қолиби ҷумлабандӣ агар калимаи муайяншаванда бо исми ҷинс ифода шуда, бо артикль ояд, муносибати муайянкунандагӣ барҷастатар ва тобиши ҳолат хиратар мегардад:

Сафарғулом... ба командире, ки то ҳол дар он ҷо рост истода буд, аммо ба кори пурсиш мудохила намекард, бо як нигоҳи маъюсона нигоҳ кард (Айнӣ).

6. Тобиши замон. Ҷумлаи пайраве, ки ҳоли замони сарҷумларо муайян мекунад, тобиши замонӣ дорад. Ин гурӯҳи ҷумлаҳои пайрав амалу ҳолатеро нишон медиҳанд, ки дар ягон вақту замон ва рӯзу давраи муайяне воқеъ гардидааст. Дар ин гурӯҳи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ҷумлаи пайрав исмҳои замони воқидҳои вақтро муайян мекунад. Дар бисёр мавридҳо ҷумлаи пайрав ба туфайли калимаи муайяншаванда ба тамоми сарҷумла муносибати синтаксисӣ пайдо мекунад ва исми муайяншаванда бе ҷумлаи пайрав истифода намегардад:

Бозор дар рӯзхое, ки аз сафар фароғат меёфт, ба чаронидани гӯсфандҳои хӯчаин машғул мешуд (Айнӣ). Солхое, ки ман ба таърих-мӯзӣ шуруъ кардам, таҳқиқоти илмӣ як кори пурнуфуз ва ифтихорӣ ба ҳисоб мерафт (Ақбар Турсун). Дар солҳои аввале, ки ман дар Бухоро будам, мардум, хусусан муллоҳо, ба ман ба назари бисёр паст менигаристанд (Айнӣ). Ин корро то он даме, ки нусхаи қадимтарини китобат ва ё дастхати устод Рӯдакӣ пайдо мешавад, бояд кард (Аскар Ҳаким). То вақте, ки инҳо вохӯрӣ мекарданд, ду-се нафар бачагон

аллакай ба тамоми кишлок дар бораи омадани Шариф хабар дода буданд (Толис). **То ба он рӯзе**, ки падарам ба ман ин суханхоро гуфта ба насихат сар кард, ман яке аз беғамтарин махлуқон ва яке аз шӯхтарин ва баттолтарин духтарони қишлоқ ба шумор мерафтам (Икромӣ).

7. Тобиши макон. Чумлаи пайрави муайянкунанда бар эзоҳи исми макон, ки ба вазифаи ҳоли макон омадаанд, хеле серистеъмол аст. Чумлаҳои пайраве, ки мавқеи чунин исмҳо амалу ҳолати дар он чо воқеъшударо ҳамчун аломати он исм нишон медиҳад, тобиши маъноӣ макон касб мекунад. Дар таркиби чунин чумлаҳои пайрав воҳидҳои ишорӣ нисбӣ ба вазифаи ҳоли макон меоянд:

Акнун вай ба шаҳри худ, ба диёри худ мерафт, ба диёре мерафт, ки дар он чо ҳеч таҳлуқа вайро дунболагирӣ намекунад (Айнӣ). Ва ба хобгоҳи худ, ки дар хавличаи сари долони арк буд, рафт (Айнӣ).

8. Тобиши мақсад. Чумлаи пайрави муайянкунанда, ки исмҳои маъноӣ амсоли **фармон, хабар, тақлиф, фикр, ҳаракатро**, ки одатан ба вазифаи пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта ва ҳиссаи номини хабари феълӣ истифода мешаванд, муайян мекунад. Бо дигар исмҳои омадани он ягон-ягон дучор мешавад. Хабарӣ чумлаи пайрав дар шаклҳои феълӣ сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода мешавад. Исми муайяншаванда гоҳо бо ҷонишинҳои ҳамнисбат ва артикли *-е* меояд, ки дар ин сурат муносибати атрибутӣ барҷастатар ифода мегардад:

Босмаҷиёро маҷоли он намонд, ки рӯйро ба майдон бароянд (Айнӣ). Давлат... аз онҳо фармон гирифт, ки бо тамоми рота ба ҳар эҳтимол ҳозир бошад (Ниёзӣ). Ин тавр бошад, ба забоне, ки мо ҳам бифаҳмед, гап занед! (Айнӣ).

9. Тобиши миқдору дараҷа. Тобиши миқдору дараҷа дар чумлаҳои пайрави муайянкунанда бо дигар тобишҳои маъноӣ, махсусан бо тобишҳои натиҷа ва қиёс омехта ифода мешавад, ки ин ҳодиса ба воқеаҳои луғавӣ ва муносибати маъноиву структурии чумлаи мураккаб ва ҳиссаҳои он марбут аст:

Соҳиби он қадар либосҳои шуд, ки ягон дугона ё ҳешу табораш падошт (Раҳим Ҷалил). Баробари ин садо пасу дунболи якдигар ба фосилае, ки шунавандагон он қадар фарқ карда наметавонистанд, аз дуру наздики кӯҳсор ин фаръёд такрор ёфт (Айнӣ). Ин вақтҳо ман як одами қаноатпешае шудаам, ки бо нони ҳалолӣ касибиам қаноат мекунам (Ирфон).

10. Тобиши монандӣ. Тобиши монандӣ ва қиёс дар чумлаҳои пайраве мушоҳида мешавад, ки дар таркиби онҳо воқеаҳои қиёскунанда истифода мешаванд.

Мӯйсафед, ки мисли ҷавонҳо ҷолокона қадам зада меояд, нафақахӯри шахсӣ мебошад («Садои Шарқ»). Дар таркиби чумлаи пайрави муайянкунанда воҳидҳои гуногуни модалӣ истифода мешаванд, ки дар ифодаи тобишҳои маъноӣ чумлаи пайрав роли асосӣ мебозанд. Калимаи **гӯё** аз чумлаи онҳост. Ин калима ба чумлаи пайрави муайянкунанда тобиши тахмин ва гумону шубҳа мебахшад. Дар баъзеи ин чумлаҳо тобиши монандиву қиёс бо тахмину мақсад омехта мешаванд. Бо тақозои ин калимаи модалӣ хабари чумлаи пайрав бештар бо шаклҳои феълӣ сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода мешавад, дар шакли сифаи хабарӣ ягон-ягон меояд:

Ваъдаи падарам он қадар дили маро ба он хона, ки **гӯё** барои азоби бачагон сохта бошанд, розӣ карда натавонист... (Айнӣ). Дар он хавлӣ ба ғайр аз хонаи мазкур боз як хоначае буд, ки **гӯё** барои ошхона, ҳезумхона ва анбор сохта шуда буд (Икромӣ). Инро гуфтукадуи худро бардошта бо гароние, ки **гӯё** ба гардани вай як ман борро бор карда бошанд, ба тарафи обгир фурумада рафт (Айнӣ). Як ғулғулаи бисёр бадҳайбате, ки **гӯё** ҳазорҳо кас баробар фаръёд мекашида бошанд, баромад (Айнӣ).

Воситаҳои алоқаи ҷумлаи пайрави муайянкунанда

§ 1371. Воситаи асосии алоқаи ҷумлаи пайрави муайянкунанда пайвандак ба шумор меравад. Интонация бештар ба таъзияи актуалии исми муайяншаванда ва ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаб хизмат мекунад. Воситаҳои дигари алоқаи ҷумлаи пайрави муайянкунанда: артикли -е, калимаҳои ҳамнисбат, воҳидҳои нисбӣ (коррелятаҳо), мутобикати шаклҳои феълӣ, мавқеи ҷумлаи пайрав омилҳои ёрирасони алоқа ва ташкили ҷумлаи мураккаб ҳисоб меёбанд.

Ҷумлаи пайрави муайянкунанда танҳо бо пайвандаки муштарак-вазифаи ки ба сарҷумла тобеъ мешавад. Вай ҳамеша дар аввали ҷумлаи пайрав омада, танҳо барои алоқаманд намудани ҷумлаи пайрав ба сарҷумла хизмат мекунад, дар ифодаи маъно ё тобишҳои маъноӣ саҳме намегузорад. Сабаби серистеъмолии артикль, калимаҳои ҳамнисбат ва воҳидҳои нисбиро ҳам аз абстрактмаъно будани пайвандаки ки бояд донист.

§ 1372. Артикли -е аломати муҳимми структурии ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави муайянкунанда буда, дар алоқаи ин ҷумлаи пайрав бо сарҷумла иштирок менамояд, чунки ҳам артикль ва ҳам ҷумлаи пайрав вазифаи ҷудоқунӣ доранд ва барои ҷудо намудани исми муайяншаванда аз гурӯҳи ҳамчинсон ва конкрет намудани он хизмат мекунад:

1. Муллое, ки навбати қабулро ба ман дода буд, маро дар роҳрав дида гуфт (Айнӣ).

2. Бо ин боронҳои дам ба дами баҳорӣ хомаҳои реги равон, ки дар айёми гармии тобистон монанди кӯҳи оташ гардида, бо андак боде ба ҳар тараф ҳаракат мекарданд, ҳоло вазнин шуда ором гирифта буданд ва оташи туғёнашон фурӯ ништаста буд (Айнӣ).

Дар ҷумлаи яқум исми муайяншаванда аз ҳамчинсонаш ҷудо карда шуда, бо аломате, ки ҷумлаи пайрав дарбар мегирад, аз онҳо фарқ мекунад, вале дар ҷумлаи дуҷумлаи ҷумлаи пайрав аломатеро ифода мекунад, ки ба предмети муайян мансуб аст, бинобар ин исми муайяншаванда бе артикль воқеъ гардидааст. Азбаски вазифаи асосии артикли -е ҷудо кардан аст, вай асосан бо исмҳои ҷинс меояд. Ҷонишини шахси сеюми ҷамъ ҳам маъноӣ умумӣ дорад, бинобар ин артикли -е доираи онро маҳдуд ва ҷумлаи пайрав аломати ҳамин гурӯҳи маҳдудро возеҳ мекунад:

Дехқононе, ки ба сари оббурда баргашта омада буданд, дар ним соат он чоро бо хок гӯрониданд... (Айнӣ). Афсонае ба ёдам мерасад, ки дар бачагӣ падарам гуфта буд (Муҳаммадиев). Онҳое, ки лаб-лаби ҷӯй мерафтанд, ба ҷое рост омаданд, ки об аз ду ҷой роши ҷӯйро бардошта, тамоман ба тарафи киштзор гузаштааст (Айнӣ).

Бо исмҳои хос ва ҷонишинҳои шахсӣ омадани артикли -е дар забони тоҷикӣ маъмул нест, фақат бо ягон нияти услубӣ воқеъ мегардад. Дар ин гуна мавридҳо муайяншаванда задаи мантиқӣ гирифта, аз байни дигар аъзоҳои ҷумла ҷудо шуда меистад:

Одинае, ки ду дақиқа пештарак барои фаҳмидани хабаре шахси ношиносро бо тадбире бар сари матлаб овард, ҳозир бо як нигоҳ ба ӯ ошноӣ дерина шуда баромада буд (Айнӣ). Онҳое, ки пеш-пешӣ даста меоянд, роҳро хеле хуб медонанд («Садои Шарк»).

§ 1373. Дар ҷудо кардани исми муайяншаванда ва ба ин восита ба қавитар гардидани алоқаи калимаи муайяншаванда ҷумлаи пайрав мақоми ҷонишинҳои ишоратӣ, ки ҳамчун калимаи ҳамнисбат хизмат мекунад, қалон аст. Ба ин вазифа ишораҷонишинҳои **ин, он, ҳамин, ҳамон, чунин, чунон, ин (он) гуна, ин (он) хел, ҳамин (ҳамон) хел, ҳамин (ҳамон) гуна** истифода мешаванд. Ҷонишинҳои ишоратии ҳамнисбат аз ҷонишинҳои ишоратии дигар бо ин хусусияти худ фарқ мекунад, ки муайяншаванда бо артикль ё ишораҷонишин ояд, сарҷумла хусусияти номустақилии структурии ва маъноӣ (синсеманти) пайдо мекунад, шарҳи аломати муайяншаванда хатмӣ мегардад.

1. Чонишини ишоратии **ин** ба предмети ба мусохибон наздик ё шинос, **он** ба предмету ҳодисаҳои дар нисбати масофа дуртар ишора менамояд. Ишорачонишини **ин** хеле камистеъмол, вале **он** басо серистеъмол аст:

Ин одам, ки омада истодааст, ба ман шинос менамояд (Айнӣ).

Дар ин ҷо танҳо он воқеаҳо ёд мекунам, ки дар он асар баён наёфтаанд, ё ин ки ба тарзи кӯтоҳ қайд шудаанд (Айнӣ). ... ин ҷанҷол ба он одам, ки дар зери шипанги шумо савлат карда нишастааст, дахлдор аст (Айнӣ). Вале ҳамин се нафар аз он қабил буданд, ки толеашон баландӣ карда, зиндаву саломат баргаштанд (Мухаммадиев).

2. Чонишинҳои **ҳамин** ва **ҳамон** ба ҷуз ишорат маънии таъкид ҳам доранд ва бо ин хусусият аз **ин** ва **он** фарқ мекунанд: Ҳамин «давлат» маро бас аст, қӣ аз мурданаи пештар аз дасти монанди ту золими но-бакор ҳалос шавам (Айнӣ). Аз тарафи ҳамсафарон боз ҳамон муомилаи нарми мӯтадилро мебинам, ки дар Маскав, дар меҳмонхонаи Выставка медидам (Мухаммадиев).

3. Чонишини ишоратии **чунин** сермаъно мебошад, вале хангоми бо исми омадан мохияти муайянқунандагии вай барҷастатар зоҳир мегардад. Ин хосияти **чунин** барои муайян намудани ҷумлаҳои пайраве, ки бар эзоҳи исмҳои маънӣ омадаанд, ёрии калон мерасонад:

Вай ба чунин қарор омад, ки ба акааш ягон тӯхфаи хубе тайёр карда монад (Толис). Ба назди ман чунин вазифа меистад, ки идорақунии аппаратҳои ба коинот баромаданро таъмин намоям («Маориф ва маданият»).

4. Чонишини **чунон** ба исме ишора менамояд, ки бо амалу аломати ҷумлаи пайрав муносибати хеле наздик дорад, ҷумлаи пайрав амалу аломат ва натиҷаи онҳоро ҳамчун аломати исми ифода менамояд:

Ба даруни ғулмон чунон одамоне ҳастанд, ки аз мову шумо зиёдтар ба ҷаноби оӣ ҷонсупорӣ карда истодаанд (Айнӣ). Вай бо чунон оҳанге гап зад, ки ғӯё баромадан ё набаромадани ҷигит дар ихтиёри Акаҳасан бошад (Толис). Ин доду фаръёдҳо ҷамъ шуда, ҷамъ шуда, чунон ба наъраи бадҳайбат ва ғулғуладоре мубаддал мешудааст, ки дили замин аз он пора-пора мегардидааст (Икромӣ). Ногоҳ аз радио чунон садоҳои нозук ва ғӯё баромаданд, ки ростӣ гап, ман ҳатто дар кучо буданамро ҳам фаромӯш кардам (Толис).

5. Чонишинҳои ишоратии **ин гуна**, **он гуна**, **ин хел**, **он хел**, **ҳамин гуна**, **ҳамон гуна**, **ҳамин хел**, **ҳамон хел**, **ҳамин тавр** исмҳои ро нишон медиҳанд, ки дар ҷумлаи пайрави муайянқунанда танҳо ҷигунагии исми ҷудошуда ифода меёбад:

Инҳо он гуна бачагон буданд, ки дар шаронти замони гузашта насибаи бештарини онҳо аз ифлосӣ, бадхӯроқӣ, бехӯроқӣ ва бепарасторӣ дар хурдсолӣ мурдан буд (Айнӣ). Дар он рӯзҳо дар он сахро танҳо он гуна ҳайвонҳои ваҳшӣ ҷамъ шуда мегаштанд, ки онҳо аз ҷамъияти инсонӣ ронда шуда бошанд (Айнӣ). Ҳамин тавр одамоне низ ҳастанд, ки ба ҷои неқӣ ба насли инсон ба сайёраи мо тухми низоъ кошта, оташи ҷанги тероядроиро барафрӯхтанианд (Шукӯҳӣ).

6. Чонишинҳои ишоратии ҳамнисбат ҳамчун муайянқунандаи изофии исми муайяншаванда низ воқеъ мегарданд. Дар ин ҳолат алоқаи ҷумлаи пайрав бо сарҷумла кавитар гардида, калимаҳои ҳамнисбат дар муайян намудани ҷумлаи пайрав эътибори бештар пайдо мекунанд.

Дар таркибҳои изофӣ ба вазифаи калимаи ҳамнисбат танҳо ҷонишинҳои **ин** ва **он** меоянд ва ҳамчун муродифи **чунин**, **ин гуна**, **ин хел** ва ғайра хизмат мекунанд:

Бо ин ҳама хусну ҷамол Гулбӣби ҳаёли он надошт, ки мисли баъзе духтарони сабукпои шаҳрӣ ҷилвафурӯшӣ намояд ва оламеро асир ва волои худ гардонад (Айнӣ). Босмаҷиёро маҷоли он намонд, ки рӯи рост ба майдон бароянд (Айнӣ). Бой ба қарори иҷ, ки ба бадали қашнда, ҳаллоҷӣ карда ҳафтдаҳ чорьяк пахтаи ҳолис ва ним ман пунбадона карда додани як ман ғӯза 4 танга диҳад, ба пахтақашон ғӯза додани шуд (Айнӣ).

§ 1374. Калимаи як низ чун воҳиди ҳамнисбат бо исмҳо омада метавонад. Ин тарзи ифода дар ҳамаи услубҳои нутқ бештар дар гуфтугӯ истифода мешавад:

У дар зери як дарахти гучум, ки дар ёбони ғароҳи нимторик монанди чодирӣ сиёҳ менамуд, нишаста ва ба танаи он дарахт такя карда, дар андеша фуру рафт (Айнӣ). Автобус дар пеши як кишлоки навод, ки кӯча ва биноҳояш ба тарзи аврупоӣ сохта шуда буданд, истод (Айнӣ). Қорвоношӣ Асоро бо як ҷавони сисола, ки дар танаш аз зери ҷомаи нимдошти сатини сиёҳи пахтанок шолвори хокистарраги аскарӣ дошт, шиносонид (Иқромӣ). Ин ватани шумо як хазинаи сарпӯшида аст, ки барои кушодани он қувваи қорғарӣ ҳам аз ҳудаш мебарояд (Айнӣ).

§ 1375. Артикли ишоратии -е бо ҷонишинҳои ишоратӣ ва калимаи як дар ҷудо кардан ва таъин намудани исми муайяншавандаи ҷумлаи пайрав ҳамвазифа мешавад. Аз ин ҷост, ки бо исми муайяншаванда дар як вақт ҳам артикли -е, ҳам ҷонишини ишоратӣ ё калимаи як истифода мешавад. Дар ин сурат исми муайяншаванда таъкид меёбад.

1) **Артикль ва ҷонишини ишоратӣ:** Дохунда мактуби нишондори сардорро гирифта, бо ин роҳе, ки ногаҳонӣ ёфт шуд, аз қалъа бадар шуд (Айнӣ). Дар ин фурсат аз ким-кучо он духтаре, ки як вақтҳо паривор як намудор шуда, ғайб зада буд, боз аз нав пайдо шуд (Раҳим Ҷалил). Ҳамин қорғо, ки ҳамин рӯзҳо қарда истодаед, ҷӣ натиҷа меода бошад (Айнӣ). Бибиноша ҳамон ҷавоби сохтаеро ки Одина дар вақти рафтани ба ӯ омӯхта буд, ба ёд овард (Айнӣ). ... дар он рӯз дар тани ман ҷунон либосҳо буд, ки ман пеш аз он монанди онҳоро напӯшида будам (Айнӣ).

2) **Артикль ва як:** ... аз як меҳмоне, ки аз Самарқанд омада буд, ... гирифтам (Айнӣ).

Бо исми муайяншаванда бо артикли -е ҷонишинҳои дигар низ омада, ба вай тобишҳои маъноии дигар мебахшанд, ки он ҳам барои равшантар зоҳир шудани исми муайяншаванда ва ҷилоҳои маъноии ҷумлаи пайрав мусоидат мекунад:

Қадам шабе, ки хобам гузешад, гулханро гарм қарда, Ҳалимро ҷеғ зада оварда, гап занонда менишнам (Айнӣ). **Ҳеҷ қоре** нест, ки бе розигии ӯ шуда бошад (Раҳим Ҷалил). **Тамомӣ ҷашмоне**, ки ба оташи ғазаб шӯълавар шуда буданд, ба тарафи Сироҷ-дахбӯшӣ ва шабгардони ӯ дӯхта шуданд (Айнӣ). Дар шӯроӣ деҳа ҳамаи деҳқононе, ки дар он шӯро тобеъ буданд, гирд омада буданд (Айнӣ). **Ягона маслиҳат ва насиҳате**, ки ба ту медиҳам, ин аст, ки ҳаргиз ноумед мабош (Айнӣ).

§ 1376. Артикли ишоратӣ мавриди муайяни истифода дорад, вай бо ҳар гуна исм намеояд.

1. Артикли -е бо исмҳои хоси муайяншавандаи ҷумлаи пайрав истифода намешавад, чунки исмҳои хос предметҳои муайян ва ягонароифода мекунад.

а) Ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаи тавсифӣ аломати предметҳои муайяну конкретро тасвир менамоянд. Дар ин гуна мавридҳо ба ишоран он исм, ё ҷудо кардани вай ҳолат намемонад:

Қамолиддин маҳдум, ки як мардаки қоқинаи ҷашму абрусиёҳ ва кулӯтариш ва озодалибос буд, ҷӣ гуфтаниро надониста, аввал ҷойникро аз пешаш гирифта, ба поёни хонтахта гузошт ва онро бо ҷойникпӯшак пӯшонд, баъд боз ҷойникпӯшакро ба зери хонтахта гузошта, ҷойникро ба рӯи он ниҳод (Иқромӣ). Фулом, ки марди ғуладинги миёнасола буд, зудтар аз зинаҳо баромада, хучраи худро мекушоид (Ирфон).

б) Ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда ҳолату вазъият ва қору амали исми хосро ҳамчун аломат тавзеҳ медиҳад. Дар ин ҳолат ҷумлаи пайрав тобишҳои гуногуни маъноӣ пайдо мекунад, ки он низ ба қабул намудани артикль имкон намедиҳад:

Закотӣ аз Фатҳуллоҳ, ки ба сари ҷанҷол расида омада, дар паси сари ҳудаш ба поёни суфа рост истода буд, оҳиста пурсид (Айнӣ). Аб-

дулатиф-тағо, ки аз хонаи Одилмагазинчи кайфаш хеле баланд шуда омада буд ва чашмонаш хумор мешуданд, як ба пой Қосимҷон нигоҳ карду гуфт (Толис).

2. Артикльорони чонишинҳои шахси қабул намекунанд, чунки онҳо шахсон ба дараҷае муайян мебошанд, ки ба ҷудо кардан ҳоҷат надоранд. Аммо чонишини шахси сеюми ҷамъ артикль қабул мекунад, чунки вай гуруҳи предметҳои номуайяни шахсу ғайришахсо иваз менамояд. Аз ин рӯ барои аз он гуруҳ ҷудо кардани гуруҳи дигар, ки бо аломатҳои гуногун тафовут дошта бошанд, имконият мавҷуд аст.

3. Исмҳои ягона, ҳамчун **офтоб**, **моҳ**, **замин**, **Революцияи Октябр**, **Чанги Бузурги Ватанӣ**, ки моҳиятан ба исмҳои хос баробаранд, низ артикль қабул намекунанд. Дар ин гуна ҷумлаҳои мураккаб ҷумлаи пайрави муайянкунанда аксар мазмун ва моҳияти исми муайяншавандаро ифода мекунад:

Офтоб, ки акнун ба қади найза бардошта шуда буд, нурҳои найзагии худаширо ба биёбони васеи пурбарф паҳн мекард (Айни).

4. Исмҳои ҷинси ифодакунандаи хешу табор, мансаб, касбу кор, ки умуман маълуманд ва ё дар ҳамон шароити тасвиршаванда равшану ягонаанд, артикль қабул намекунанд. Ин гуна исмҳо дар мавридҳои зарурӣ бо аъзои пайрави муайянкунанда ҷудо карда мешаванд (амаки калонӣ, оими хурдӣ, зани миёнагӣ, раиси калон ва ғ.):

Баъд аз ғунучини ҷуворӣ тағоиям, ки модарамро бурда буд, омад (Айни). Гуё барои ҳисоб додан аз корҳои савоби худ ҳамон шаб ба хонаи қозикалон, ки соҳиби шариат аст, ба ифтори ногуфт рафтем (Айни).

5. Исмҳои ҷинсе, ки дар матни собиқа дар хусуси онҳо сухан рафтааст, низ муайян буда, артикль қабул намекунанд: Шинелпуш, ки рангу рӯяш доқа барин қанда буд, қизе гуфтани шуда даҳон қушод (Толис). Бо шумидани ин овоз ҷуфтрон, ки нав аз кор омада, ба рӯи суфачаи пеши саиҳона хобида буд, сари худро як бардошта ба оянда як нигоҳ кард (Айни). Мактабдор ҳам бе ҳеч мулоҳиза сари бедонаро, ки ҳанӯз аз сари ҷанг хуншор буд, қанда ҳаво дод (Айни). Сағ, ки пас аз хурдани хуроқаш боз хобида буд, баробари аз кӯра баромадани ғусфандон аз ҷояш хест (Айни).

Исмҳои, ки дар матни собиқа истифода шудаанд, ба чонишини ишоратии ин дар шакли иборати ҳамроҳӣ такрор меоянд. Дар ин сурат чонишини ин бо артикли -е муродиф ба шумор намеравад ва артикли -е қабул намекунад:

Ин майдони васеъ, ки бо бозори ҳезум, бозори харбуза, бозори ангур ва бозори ресмон дар як ҷо қариб масоҳаи даҳ гектар заминро ишғол мекард, бо бомҳои ҳавлӣ, дӯкон ва саройҳои дар атрофаш буда аз мардум пур буд (Айни). Ин мард, ки яқтаки сафеде дар бар ва саллаи сафеди фарғонапече монанди ошъёнаи лаклак бар сар дошт, аз гиребони яқтак синаи сармою офтобзадаи супсурхаш то худи нофаш менамуд (Ирфон).

6. Агар ҷумлаи пайрав аломату хосиятеро ифода намояд, ки ба ҳаман предметҳои ҳамҷинсе тааллуқ дорад, исми муайяншаванда артикль қабул намекунад: Ниҳолҳои навраси пахта, ки дирузақак аз замин сар бароварда буданд, ҳоло хеле сабзида, қомати худро устувор карда гирифтанд (Толис). Дар вақти аз қалъа баромадан аз дасти босмачиён, ки шабу рӯз саҳт дидбонӣ мекунанд, албатта, гирифтормешавӣ (Айни).

7. Баёнияҳои муайяншавандани ҷумлаи пайрав артикль қабул намекунанд: Ҳолами қуллол, ки аз ӯ қалонсолтар буд, ба насихат даромад (Раҳим Ҷалил). Мулло Қаҳҳори босмачи, ки қишлоқи ӯ ба қишлоқи мо наздик буд, як тӯй кард (Айни).

8. Агар исми муайяншавандаи ҷумлаи пайрав бо ягон сифати хосаш аз дигар исмҳо ҷудо карда шуда бошад, бе артикль меояд:

Духтараки резаҷуссаи сиёҳҷашм, ки тақрибан шонздаҳ-ҳабдаҳсола менамуд, китобу дафтар дар бағал ин тарафу он тараф ишорат

карда, ба русдухтари дар кабинаи кран нишаста бо хасад менигарист («Маориф ва маданият»).

9. Агар ба исми муайяншаванда бандакчонишинҳои шахси соҳибӣ васл шаванд, артикль қабул намекунад:

... мо колхозамонро, ки дар мусобиқа имсол ҷои аввалро гирифт, боз ҳам мустақкам менамоем («Тоҷикистони советӣ»). Ағния Астафьевна мулоим хандиду ба паси пардаи хоначаи дорусозииш, ки дар як гушаи дигари утоқ воқеъ буд, гузашт (Ниёзӣ).

10. Дар ибораҳои изофӣ исми муайяншавандаро ҷонишинҳои предмети эзоҳ диҳанд, артикль ба муайянкунанда васл намешавад.

Аз ҳар як сатру саҳифаи ахбороти Бюрои информатсионии Совети нидои хоки муқаддаси мо, ҳамватанони азиси мо шунида мешуд, ки ҳамаро ба ҷанг, ба муборизаи умумихалқӣ даъват мекард (Ниёзӣ). Соидҳои ӯ, ки монанди моҳии тиллоӣ фарбеҳ, сурх ва шаффоф буданд, дар ҷида гирифтани бандҷаҳои пахта ... аҷаб як манзараи дилрабои нишон медоданд (Айни). Табиб аз ҳавлии Аҳмадхоҷа баромада, рост ба ҳавлии худаш, ки дар гузари Мехчагарон буд, рафт.

11. Дар ибораҳои изофӣ исми калимаи муайяншаванда, ки бар эзоҳи он ҷумлаи пайрав омадааст, артикль қабул намекунад: Ман чизе нагуфта хати Қосимҷонро, ки ҳанӯз дар дастам буд, ба ӯ дароз кардам (Толис).

12. Ба исмҳои муайяншавандаи ҷумлаи пайрав, ки калимаҳои ишоратии мазкур, зайл, зерин, боло бо бандаки изофӣ тобеъ шудаанд, артикль васл намешавад: Мужики мазкур, ки шикамаш аз ҳосили замини хароб сер нашуд ва барои дурусттар кор кардан асбоби дуруст ҳам надошт, маҷбур шуд, ки бо ҳаққи арзон замини соҳиби собиқи худашро ронад ва боғчаи уро гардонад (Айни). Иброҳимбек ба мазмуни мактуби боло, ки ба шарҳ кардан ҳеҷ ҳоҷат надорад, хошияҳо ва иловаҳо баста, ба ҳама курбошиёни атроф навишта фиристед (Айни).

§ 1377. **Воҳидҳои нисбӣ** дар алокаи ҷумлаи пайрав ба сарҷумла ва муайян намудани калимаи муайяншавандаи сарҷумла аз омилҳои муҳим ба ҳисоб меравад.

Ин ҳосияти воҳидҳои нисбӣ дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаи ғайритавсифӣ, алалхусус дар ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаи эзоҳӣ, ки дар онҳо на артикль истифода мешаваду на калимаи ҳамнисбат ва ҷумлаи пайрав аз исми дур, пас аз сарҷумла меояд, хеле барҷаста намоён мешавад:

Имсол шӯроҳои ҷамоат хеле аз занҳо хоста шудаанд, ки аз инҳоро чанд нафарашон корҳои роҳбариро адо мекунад (Айни). Ӯ дар фикри ҷӣ гуна пойдор кардани мансаби кушбегӣ буд, ки дувоздаҳ рӯз пеш аз он ба он мансаб расида буд (Айни). Доираи дувуминаш иборат аз панҷ хонаи бисёр базеб аст, ки дар он ҷо мудири завод бо хонаводааш зиндагонӣ мекунад (Айни). Ту як гавҳари бисёр қиматбаҳо дорӣ, ки вай ба ман даркор аст (Айни)... падараш аз ҷой хест ва ба рӯи суфа баромада, майдони пойни суфаро, ки он ҷоро ба тозагӣ зардолузор карда буд, ба ман нишон дод (Айни).

Ба вазифаи воҳидҳои нисбӣ, пеш аз ҳама, ҷонишинҳои ишоратӣ истифода мешаванд. Серистеъмолтарини онҳо ҷонишини ишоратии он мебошад, чунки ба тамоми исмҳои ишора карда метавонад. Ба ин вазифа ҷонишинҳои вай, ӯ, онҳо, инҳо, ҷонишини нафсии худ низ истифода мешаванд:

Баъд онҳо ба бозори китоб рафтанд, ки он дар назди хонаи маданияти шаҳр кушода шуд («Маориф ва маданият»). Дар рӯ ба рӯи Мардонов, дар девор сурати дар чорҷӯба гузошта шудае овезон буд, ки Мардонов чашмонашро дер аз он ҷада наметавонист (Ниёзӣ)... дар рӯи хона як машинаи дарздӯзӣ буд, ки дар вай абраи нимкора дӯхта кӯрпае меистод (Айни). Ӯ аз дасти модари ҳайрон гирифта, тозонтозон оварду аз байни шохҳои гул писарашро нишон дод, ки ӯ бо як духтаре «нӯл» ба «нӯл» истода гап мезад (Раҳим Ҷалил). Дар пешгоҳи рабоб, дар рӯ ба рӯи чуқурии молхона якҷанд хонаҳои сиёхро қа-

тор барпо карда буданд, ки дар пешӣ онҳо бачагони хурдсол аз пайшми шонакарда сохташудаи шутур бо чиллик ресмон мериштанд (Айнӣ). Дар як гушаи машинахона як даста чархҳои чудоғонаро мебинед, ки инҳо аз зӯри бухор дар ҳаракат омада, қувваи электрикӣ пайдо мекунанд (Айнӣ).

Ҷонишинҳои ишоратии **ин**, **ҳамин**, **ҳамон** ва ҷонишинҳои сифатӣ ба вазифаи **воҳидҳои нисбӣ** истифода на мешаванд, балки бо исми муайяншавандаи такрор дар таркиби ҷумлаи пайрав омада, ба он нисбати ишоратӣ мебахшанд: Ин ададе буд, ки дараҷаи болои ҷазои ҷӯбии амир ба **ин** адад мерасид (Айнӣ).

Як дари даромад дошт, ки дар айни замон рӯшноӣ ҳам бояд аз **ҳамон дар** мебаромад (Айнӣ). Дар сар то сари ин майдон хонаҳои паст ва торики бадҳавое бино ёфтааст, ки аз ғояти камҳавоӣ ва рутубат деворҳои **ин хона** аз таҳт то шифт заҳ задааст (Айнӣ).

§ 1378. Воҳидҳои нисбӣ барои алоқаи ҷумлаи пайраву сарҷумла ду вазифаи ба ҳам марбутро адо мекунанд: 1) онҳо ба калимаи муайяншавандаи сарҷумла дар ҷи гуна муносибат будани ҷумлаи пайравро нишон медиҳанд ва ба ин восита дар ифодаи муносибати маъноиву грамматикӣ онҳо мусоидат мекунанд; 2) дар таркиби сарҷумла вазифаҳои гуногунро иҷро менамоянд. Вазифаи дуҷумлаи онҳоро ҷумлаи пайрав муайян менамояд. Ин вазифаи онҳо ба вазифаи исми муайяншаванда ҳеҷ гуна умумияте надорад, чунки онҳо аъзоҳои ҷумлаҳои содаи гуногун мебошанд.

Воҳидҳои нисбӣ ба вазифаи мубтадо. Воҳидҳои нисбӣ ба вазифаи мубтадо камтар истифода мешаванд; чунки онҳо аъзои ногузири ҷумлаи мураккаби тобеъ ба шумор намеравад; дар ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаи ғайритаҷрибӣ, алалхусус эзоҳӣ, барои муайян намудани калимаи муайяншаванда ёрӣ мерасонанд. Ҳам дар ин маврид ва ҳам дар мавридҳои дигар онҳо барои таъкиди субъекти амал истифода мешаванд:

Ба хонаи калон бӯи иштиҳоовари кабоб паҳн шуда рафт, ки он бо мурҷу зираю чаҳордору маҳлул гашта буд (Икромӣ). ... дигаре шарикӣ акаам—Мирзосолеҳ-маҳдум буд, ки ӯ бе музд кор намефармуд ва ҳатто аз ғайри хизмати ман ҳам ӯ ҳамеша ба ман бо чой, нон ва либоси кӯҳна ёрмандӣ карда менестод (Айнӣ). Доираи аввалини ин бино иборат аз се хона аст, ки онҳо ҳуҷраҳои дафтардорӣ, мирзоя ва ҳуҷраи кори мудир аст (Айнӣ). Пас аз ин суфа то охири долон боз як қатор суффачаҳои равоқдори пешгоҳашон ҳуҷранок буданд, ки **ин** ҷо макони мерғанони дарвозабон буд (Айнӣ).

Воҳидҳои нисбӣ дар вазифаи пуркунанда. Воҳидҳои нисбии пуркунанда (бевосита ва бавосита) аъзои зарурии ҷумлаи пайрави муайянкунанда мебошанд, инро ҳам сохт ва ҳам маънии ҷумлаи пайрав тақозо менамояд:

Дар ҳамин вақт як харидор ба бозор омад, ки ӯро ман мешинохтам (Айнӣ). Рӯйхати фанҳое, ки аз **рӯи онҳо** имтиҳон гирифта мешавад, бетағйирот менамояд («Маориф ва маданият»).

Воҳидҳои нисбӣ дар вазифаи муайянкунанда. Воҳидҳои нисбии муайянкунанда ҳамеша дар таркибҳои изофӣ воқеъ мегарданд ва аъзои аз ҷиҳати мазмуну сохт ногузири ҷумлаи пайрав ва унсурҳои лугавию грамматикӣ ҷумлаи мураккаби тобеъ ба шумор меравад:

Дар қатори грамматика мақолаи аз ким-кадом газета бурида гирифта шудагӣ меҳобид, ки сарлавҳаи бо ҳарфҳои калон-калон ҷопшудаи он аз кунҷи дигари кабинет ҳам баръалло хонда мешуд (Толис). Аз кирдорҳои шӯрапуштона ва корҳои номаъқули вай ҳикоятҳои бисёре мекарданд, ки таърифи онҳо аз доираи ин ҳикоят берун аст (Ирфон).

Ҷонишинҳои ишоратиро дар ин вазифа бандакҷонишинҳо озодона иваз карда метавонанд:

Ба фикри ман, дар ин замин, ки ғӯзааш пояхушк шудааст, поруи маъданӣ аз ҳад зиёд бисёр афтадааст (Айнӣ). Одина дар заводе, ки

шумо дар фасли боло дарун ва берунашро тамошо кардед, кор мекунад (Айнӣ).

Воҳидҳои нисбӣ дар вазифаи ҳол. Воҳидҳои нисбӣ аз ҳама бештар ба вазифаи ҳоли макон меоянд. Воҳиди нисбии ҳоли макон унсури сохту маънии ҷумлаи мураккаби тобеъ ба шумор меравад. Вай ба ҳоли макони сарҷумла камтар ишора мекунад, чунки дар ин маврид асосан вазифаи услубии таъкиди исми муайяншавандаро ба ҷо меорад. Дар ин қабил ҷумлаҳои мураккаб исми муайяншаванда аъзои пайрави ҳарду ҳиссаи ҷумлаи мураккаби тобеъ ба шумор меравад: Дар хонае, ки мо кор мекардем, ҳеч кас бе иҷозат намедаромад (Толис): 1) Дар хона ҳеч кас бе иҷозат намедаромад; 2) Дар хона мо кор мекардем. Воҳидҳои нисбӣ асосан ба исмҳои маконе ишора мекунанд, ки дар таркиби сарҷумла ба вазифаи дигар аъзоҳои ҷумла омадаанд. Ба ҳоли макон вақте ишора менамояд, ки сохту маънои онҳо тафовуте дошта бошад ва ё аҳамияти услубӣ касб карда бошад.

Ба вазифаи ҳоли макон ҷонишинҳои ишоратии нисбӣ ягон-ягон, вале иборани он ҷо фаровон меояд, ки бо пешоянд бештар ва бе он камтар истифода мешавад. Ҷонишинҳои ишоратӣ асосан бо пешояндҳои таркибии номӣ меоянд:

Дар даруни работ дар наздикии дарвоза ба тарафи дасти чапи он як чуқурии ҳавзмонанде, ки дар он ҳазор сар гӯсфанд мегунҷид, канда, атрофи онро бо хокҳои аз он чуқури баромада ба қадри қадди одам баланд карда буданд (Айнӣ). Пас аз он ба пеши суффае, ки ҷунон ба болои он хобида буданд, омада, боз ғур-ғур кард (Айнӣ). Аз ин ҷо ба воситаи зинапоя ба болохонае мебарояд, ки пахтаи тоза-шуда он ҷо мебарояд (Айнӣ). Ба наздикии дарвозаи қалони завод борхонаи бисёр баланди барҳавое бино шудааст, ки дар он ҷо пахтаҳои тойбасташударо мегузоранд (Айнӣ).

Иборани он ҷо бар хилофи ҷонишинҳои ишоратӣ бо исми муайяншаванда аз ҷиҳати шумораи грамматикӣ мувофиқат намекунад. Исми муайяншавандаи макон хоҳ дар шакли танҳо ояд, хоҳ дар шакли чамъ ва ё чида, вай дар шакли танҳо воқеъ мегардад. Ин ҳолат ҳатто дар мавридҳои мушоҳида мешавад, ки воҳиди нисбии он ҷо ба мубтадои шаклан чамъи сарҷумла нисбат дорад, ки хабари он низ дар шакли чамъ воқеъ гардидааст:

Дар ҷануби шарқии ин шаҳр қаторкӯҳҳои сероб ҳастанд, ки сои Хучанд аз он ҷо шорида, шаҳр ва районро аз об таъмин мекунад (Айнӣ).

Ба вазифаи ҳоли замон воҳидҳои нисбӣ кам меоянд. Сабаби ин пеш аз ҳама дар он аст, ки исми замони муайяншаванда дар вазифаи ҳол замонро ҷунон равшану барҷаста ифода мекунад, ки ба таъкиди замон он дар ҷумлаи пайрав ҳолате намемонад. Ҳамин хосияти исми замон хангоми ба вазифаи мубтадою пуркунанда омадани вай низ равшан ифода мешавад. Аз ҳамин ҷиҳат дар ин гуна мавридҳо ҳам воҳидҳои нисбии ҳоли замон, ки одатаи бо иборани он вақт ифода мешавад, аҳамияти услубӣ дорад ва истифода нашудани он ҳодисаи умумӣ мебошад. Масалан: устод Айнӣ зикри онро дар ҷумлаи пайрави чидаи дуҷумла лозим донистааст; Як вақт меояд, ки ман ҳам риши худро метарошам ва ту ҳам дар он вақт мӯятро кӯтоҳ мекуни (Айнӣ).

Воҳидҳои нисбӣ ба ҷонишинҳои шахсӣ ишора намекунанд, ки ин ҳодиса ба маълуми муайян будани ҷонишинҳои муайяншаванда марбут аст. Аммо дар таркиби яке аз аъзоҳои ҷумлаи пайрави муайянкунанда, ки мубтадои алоҳида дорад, омадани бандакҷонишини шахсии соҳибӣ маълум аст:

Онҳое, ки манфиаташон бо манфиати амир як аст (монанди амалдорон), албатта, ба ӯ ёрӣ медиҳанд (Айнӣ). Онҳое, ки ҳамёнашон ғафстар аст, дар ҳамин ҷой ҳам пайдо мекунанд (Муҳаммадиев).

Ҷои ҷумлаи пайрави муайянкунанда дар ҷумлаи мураккаб

§ 1379. Ҷои ҷумлаи пайрави муайянкунанда дар ҷумлаи мураккаби тобеъ нисбатан маълум аст. Вай пеш аз калимаи муайяншаванда намеояд. Аз ин ҷиҳат ҷумлаи пайрави муайянкунанда пеш аз сарҷумла воқеъ намегардад, балки дар дохили сарҷумла ва пас аз он меояд. Дар дохили сарҷумла ва ё пас аз он воқеъ гардидани ҷумлаи пайрави муайянкунанда ба муносибати маъноиву грамматикии ҷумлаи пайраву сарҷумла, инчунин ба он вобаста аст, ки ҷумлаи пайрав кадом аъзои сарҷумларо муайян мекунад.

1. Ҷумлаи пайрави муайянкунандае, ки аломату вазъияти предмети мефаҳмонад, пас аз калимаи муайяншаванда ва ё пас аз калимаҳои тобен он воқеъ мегардад. Ин усули маъмул ва серистеъмоли ин навъи ҷумлаи пайрав мебошад:

Аввалин суоле, ки бе ҳеҷ муқаддима ба мо дода шуд, ҳамин буд (Иқромӣ). Ба идораи Совети қишлоқ як ҷавони хушқаду қомате, ки дар бар либоси оддӣ сафарӣ, дар даст ҷамадони ҷилодоре дошт, даромада омад (Раҳим Ҷалил).

Дар ин гуруҳи ҷумлаҳои мураккаб ҷумлаи пайрав аҳамияти тасвири дошта, ремаи асосии ҷумлаи мураккаб сарҷумла ё ки қисми ахбори он ба шумор меравад, ки ахбори минбаъда давоми мантиқии он аст: — Илоҳӣ пас аз ҳамин қадар заҳмату азоб, пас аз ҳамин қадар умеду орзу сикат шуда хезам ва аз неъматӣ озодие, ки ҷангида ба даст даровардем, ман ҳам баҳраманд шавам (Иқромӣ).

2. Ҷумлаи пайрави муайянкунандаи тавсифӣ, вобаста ба он ки исми муайяншаванда дар сарҷумла кадом бори маъниро мекашад, яъне тема аст ё рема, ҷой мегирад. Агар исми муайяншаванда рема ба шумор равад, дар назди хабар (фeyл) воқеъ мегардад ва ҷумлаи пайрав пас аз сарҷумла омада, онро муайян мекунад ва қувват медиҳад. Ин ҳолат ва ин маънӣ вақте равшан зоҳир мешавад, ки дар назди хабар мубтадо ҷой гирифта бошад:

Дар рӯ ба рӯи дарвозаи рабӯт як сарҳавзе ҳаст, ки гирдогирдашро дарахтони гучум (қарояғоч) соя андохтаанд (Айнӣ). Дар тарафи рости бедахона (тарафи чапаш қаҳдон будааст) айвони вайронае будааст, ки аз ҷиҳати хавфнокиаш на ҳар касе дилу қуръат карда ба таги вай мебаромадааст (Ирфон). Он ҷо дар болои стулчаи писари Маҳмуд тағорае меистод, ки аз оби гарм пур буд (Толис).

Исми муайяншаванда ба вазифаи аъзоҳои сарҷумла ҳам дар назди хабар (фeyл) воқеъ мегардад, ки низ рема ба шумор меравад ва ҷумлаи пайрав низ пас аз сарҷумла омада, ҳамин гуна бори маънӣ мекашад:

Фирӯза наздик рафта, оқсақолро шинохт, ки ба хуни худаш ҷӯлида буд (Иқромӣ). Роҳро наредонистем, пурсида-пурсида ниҳоят ба роҳи қалоне баромадем, ки сӯи дашти қазоқ мерафт (Иқромӣ).

3. Ҷумлаҳои пайраве, ки мубтадои муайяншавандашон бо фeyлҳои ҳаст, нест, буд, набуд омадааст, низ пас аз сарҷумла меоянд ва ифодакунандаи маъноӣ асосии ҷумлаи мураккаб ба шумор меравад:

Охир, шояре нест, ки дар васфи баҳор, ишқу муҳаббат, орзую умедҳои ширин, тинҷию амонӣ шеър нанависад (Шукӯҳӣ).

4. Ҷумлаи пайраве, ки хабари номии сарҷумларо эзоҳ медиҳад, пас аз он воқеъ мегардад. Дар ин гуна ҷумлаҳои мураккаб ҳам хабар бори маънӣ мекашад, ки ҷумлаи пайрав онро инкишоф медиҳад:

Дар Бухоро ин аввалин зани маҳаллие буд, ки бефаранҷию чашмбанд ва бепарда ба кӯча мебаромад, аз ҳеҷ кас боке надошт ва ба ҳеҷ кас аҳамияте наредод (Иқромӣ). Ин ҷо қишлоқи қалоне буд, ки мироси Ҳисор тобистонҳо ба боғу бӯстони он манзил карда, худро аз гармии тоқатфарсои шаҳри Ҳисор эмин мегардониданд (Иқромӣ).

5. Ҷумлаи пайраве, ки пуркунандаи бевоситаи суратнаёфтаре муайян мекунад, пас аз сарҷумла меояд, чунки ин гуруҳи пуркунандаҳои бевосита ҳамеша дар шафати хабари фeyлӣ воқеъ мегарданд ва ба-

рои муайян намудани маъноӣ онҳо низ хизмат мекунад. Ҳангоми ҷумлаи пайрав қабул кардан онҳо задаи мантиқӣ мегаранд ва феъл як андоза мустақилтар мешавад:

Ман аз дастони нозуки **ӯ гуле** гирифтаам, ки рангу бӯи онро ягон гули дигар надошт (Толис). Аммо пушаймон нахӯрдан асло **ҷунин маънӣ** надорад, ки **гуё** ҳама чиз ва ҳамеша бароям ба осонӣ муяссар шуда бошад («Адабиёт ва санъат»).

Ҷумлаҳои пайраве, ки 1) тобиши натиҷа доранд, пас аз сарҷумла ва баръакс; 2) ҷумлаҳои пайраве, ки тобиши сабаб доранд, дар мобайни аъзоҳои сарҷумла воқеъ мегарданд:

Гуё оташе бар сарам рехта буд, ки ҳама ҷои баданамро сӯхта, обҳои чашмамро хушконида фиристода буд (Айнӣ). Ҷавоне, ки дар наздикии мо нишаста буд, ҳамаи гуфтаҳои моро шунидааст («Садои Шарқ»).

6. Дар таркиби сарҷумла исми муайяншаванда бо артикли **-е** ва калимаи ҳамнисбат гоҳо аз дигар аъзоҳо ба дараҷае ҷудо шуда меистад, ки ба назар чун воҳиди ҳамнисбат намудор мешавад ва зарурату аҳамияти ҷумлаи пайравро, ки рема ба шумор меравад, пешакӣ таъкид менамояд. Дар ин гуна мавридҳо ҷумлаи пайрав пас аз сарҷумла воқеъ мегардад ва тобишҳои зиёди модалӣ (бештар шарт) пайдо мекунад:

Одаме ба мо лозим аст, ки аз ҳеч чиз натарсад («Садои Шарқ»). Ин маъниро **шахсе** дарк мекунад, ки рамузфаҳм ва борикбин бошад («Адабиёт ва санъат»). **Ҳамон кас** ба шумо дӯсти ҷонӣ шуда метавонад, ки аз ҳамаи ин санҷишҳо гузашта бошад («Садои Шарқ»). Ҳатто **рӯзҳое** ҳам ба миён меомаданд, ки вай ба ҷои яқум мебаромад (Толис).

7. Дар нутқи эмоционалӣ калимаи муайяншаванда ба таври маҳсус ҷудо карда, пас аз сарҷумла такроран оварда мешавад: Он рӯзҳо динаҳақ буд, он рӯзҳое, ки дар дили вай фақат орзуи бодбаракпарронӣ ҷӯш мезад (Икромӣ).

Дар тасвири эмоционалии батафсил, исми муайяншаванда ҳамчун приёми услубӣ такрор ба такрор оварда мешавад, ки дар ин маврид калимаи муайяншаванда дар охири ҷумла ва ҷумлаи пайрави муайянкунанда пас аз он воқеъ мегардад:

Худон сугдиён будаст оташ —
Ҳамон оташ, ки оҳанро гудозад.
Ҳамон оташ, ки дар тоби баландаш
Синону ханҷару шамшер созад.
Ҳамон оташ, ки то ҳоло ба гирдаш
Ба ният давр мегарданд арусон,
Ки шояд оташи ишқу муҳаббат
Чу он оташ ба дил монад фурузон.
(Лонк).

8. Ба мавқеи ҷумлаи пайрави муайянкунанда тарзи ғайримуқаррарии ҷой гирифтани аъзоҳои сарҷумла низ таъсир мерасонад. Мувофиқи талаботи инверсия гоҳо хабар пеш аз аъзоҳои ҷумлае воқеъ мегардад, ки ҷумлаи пайрав қабул кардаанд. Дар ҷунин мавридҳо низ ҷумлаи пайрав дар ҷои дуюм меояд: Ҳаминҳост шеърҳое, ки аз шеърҳои домуллои акаат навишта гирифтаам (Айнӣ).

9. Дар ҷумлаҳои саволии мураккаби тобӣ, ки сарҷумлаи онҳо дар қолиби «кани онҳо...» меояд, ҷумлаи пайрав низ пасмавқеъ аст:

Кани одамоне, ки мо даъват карда будем? (Раҳим Ҷалил).

10. Ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаи эзоҳӣ, ки хусусияти истисноӣ доранд ва алоқаашон бо калимаи муайяншаванда нисбатан суст аст, ҳамчун қоида пас аз сарҷумла меоянд:

... ман одати вайро фаҳмида гирифта будам, ки дар ҳавоҳои нағз гашти рӯзҳо аз шаҳр баромада, ба он гулзор рафта, ҷое нӯшида, ҳавои тоза хӯрда меомад (Айнӣ). **Ғайр аз ин дар** миёнаш ҳам як парча оҳан дошт, ки Қарим онро фелонда болотар баровард (Толис).

Пас аз исми муайяншаванда, дар дохили аъзоҳои сарчумла омандани ҷумлаи пайрави муайянкунандаи эзоҳӣ тапхо ба тақозои таҷзияи актуалии қисмҳои предикатии ҷумлаи мураккаб ба амал меоянд. Чунончи, дар ҷумлаи зерин задаи мантиқӣ ва ремаи ҷумлаи мураккаб ба зимаи қисми предикатии сарчумла афтадааст, ки давоми муҳокима ба он марбут гардидааст: Тағоням бодирингро бардошта ба чойхонаи кӯчаи калони пеши бозор бурда партофт ва маро қаровул монда худаш ба бозор баромаду чомадончаи фанернашро, ки ин гуна чомадончаҳоро одатан коргарони роҳи оҳан гирифта мегарданд, пур карда баромад (Толис).

§ 1380. Мутабиқати шаклҳои феълӣ ҷумлаи пайраву сарчумла аз воситаҳои муҳими робитан онҳо ба шумор меравад. Аммо ин фикрро нисбат ба ҷумлаи пайрави муайянкунанда гуфтан мумкин нест, чунки ҷумлаи пайрави муайянкунанда на ба феълӣ сарчумла, балки ба аъзоҳои номии он вобаста мебошад ва дар ифодаи маъноҳои модалӣ нисбатан озодтар аст. Дар қадом сифату замон воқеъ гардидани хабарӣ он мувофиқи талаботи мундариҷаи ҷумлаи пайрав ба амал меояд. Бинобар ин хабарӣ сарчумла ва исми муайяншавандаро таъбир надода, хабарӣ ҷумлаи пайравро дар замонҳои сифаҳои гуногун овардан мумкин аст: Чавопоне, ки ба сафи комсомол дохил шудаанд (дохил шуда буданд, дохил шуда истодаанд, дохил мешаванд, дохил хоҳанд шуд, дохил шуда бошанд, дохил шуданианд...) намунавор қор мекунад.

Шаклҳои замонӣ ва сифаи феъл дар ҷумлаи пайрав барои ифодаи маъноҳои гуногуни модалӣ хизмат мекунад. Модалияти объективӣ дар ҷумлаи пайрав ба воситаи сифаи хабарӣ ифода мешавад:

Дар миёнаҳои ҷуби қудаланг як фарғараи оҳанин парчин карда, як нуги аргамчини канабино, ки ба вай собун зада суфта карда буданд, аз он фарғара гузарониданд (Айнӣ). Боғҳои тоқзори бедевор, ки атрофҳои бо дастаи хор ихота карда гирифта шуда буд, ҷо-ҷо ба тарзи афшонӣ сабз менамуданд (Айнӣ).

Модалияти субъективӣ бо шаклҳои гуногуни сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода мешавад. Агар дар тавзеҳи предмети муайяншаванда ғуноҷу шубҳа, тахмину нобоварӣ, зарурату ноғузирӣ ва ё орзуву ниёт, хоҳишу илтимос барин муносибатҳо раво доништа шуда бошад, хабарӣ ҷумлаи пайрав дар шаклҳои аорист, замони гузашта, замони гузаштаи ҳикоягӣ, замони ҳозираи давомдори сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ ва шакли муштарақвазифаи замони гузаштаи ҳикоягӣ сифаи хабарӣ (мерафта) ифода мешавад. Хабарӣ ҷумлаҳои пайраве, ки ҳоли монандиро муайян мекунад, бештар бо шаклҳои сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода мешаванд, чунки дар ин қабил ҷумлаҳо аломатҳои низ ба предмет нисбат дода мешаванд, ки ғайрреалианд: Дар ҳар даврае, ки вай ба аснӣ тавсиф савор шавад ва лаҷоми таърифро ба даст гирад, бешубҳа на тапхо шунавандагони соддалавҳ, балки одамони бисе соҳибмутолиаро низ ҳайрон намуда, хурду калонро фирефтаи ҳикоятҳои дилпазирӣ худ месохт (Ирфон). Оби дарёе монанди ойнаи қаднамо, ки ба деворе такья дода бошанд, якҷӯтар меистод (Айнӣ). Ӯ монанди кӯдакон, ки дар доманашон кулӯҳмайда гирифта бозӣ карда нишинанд, ба пахтаи хасу хошоқомехта... даст зада, бозӣ карда дар якҷо менишаст (Айнӣ).

Аъзоҳои гуногуни сарчумларо муайян кардани ҷумлаи пайрав

§ 1381. Ҷумлаи пайрави муайянкунанда ягона ҷумлаест, ки бар эзоҳи ҳамаи аъзоҳои сарчумла меояд. Аз ҳамаи ҷиҳат муайян намудани қалимаи муайяншавандаи ҷумлаи пайрав яке аз масъалаҳои муҳим буда, ба таснифоти дурусти ҷумлаи мураккаби тобеъ ёрӣ мерасонад, чунки дар забоншиносӣ тоҷик ба ҷумлаи пайрави муайянкунанда омехта кардани ҷумлаҳои пайрави дигар бисёр воқеъ шудааст. Ҳамчунин дуруст таъин кардани аъзои сарчумлае, ки ҷумлаи пайрав онро эзоҳ медиҳад, барои муайян намудани маънои умумии ҷумлаи мураккаб, мавқеи ҷумлаи пайрав ва маънои асосию тобишҳои маъноии он,

сабаби истифода гардидан ё нагардидани артикль, калимаҳои ҳамни-
бат. пасоянди-ро аҳамияти илмиву амалӣ дорад.

§ 1382. Чумлаи пайрави муайянкунанда ҳам сараъзоҳо ва ҳам
аъзоҳои пайрави сарчумларо эзоҳ медиҳад.

Мубтадо. Мубтадои муайяншаванда метавонад дар як вақт ба ва-
зифаи мубтадои чумлаи пайрав низ истифода шавад. Агар чумлаи пай-
рав пас аз мубтадои муайяншаванда ояд, воҳиди нисбӣ ба вазифаи
мубтадо одатан намеояд, вале агар чумлаи пайрав пас аз сарчумла
ояд, воҳиди нисбӣ мубтадо истифода мешавад:

Дар рӯ ба рӯи Низомиддин марди кӯсаи ғалча, ки дар танаш кам-
зули дароз ва дар сараш каллапӯши ироқии чуқуре пӯшида буд, рост
меистод (Иқромӣ). Дар он рӯзҳо дар он саҳро танҳо он гуна ҳайвон-
ҳои ваҳшӣ чамъ шуда мегаштанд, ки онҳо аз чамъияти инсонӣ ронда
шуда бошанд (Айнӣ).

Хабар. Ба вазифаи калимаи муайяншаванда хабарҳои меоянд, ки
бо исм, ҷонишин ва масдар ифода шудаанд: Ин марҳамате буд, ки
ба бисёр кам одамон муассар мешуд (Айнӣ).

Чумлаи пайрави муайянкунанда ҳиссаи номин хабарҳои феълӣ но-
миро низ эзоҳ медиҳад, вале ин ҳодиса хеле кам дучор мешавад:

Вай қорҳои мекунад, ки ҳеч як бегичон нақардааст (Иқромӣ).

Муайянкунанда. Ба вазифаи калимаи муайяншаванда исмҳои му-
айянкунандаи изофӣ соҳибӣ меоянд. Ин аст, ки чумлаи пайрави му-
айяншаванда пас аз ибораи изофӣ исму исм, исму ҷонишин, исму мас-
дар, масдару исм воқеъ мегардад. Дар ин гуна маврид ҳам калимаи
муайянкунанда, ҳам калимаи муайяншаванда ва ҳатто ҳардуро дар
як вақт эзоҳ додани чумлаи пайрав мумкин аст. Инак, муқоиса кунед:

Баъд аз ду-се дақиқа ин хомӯшӣ ва оромиро тақар-туқури **ароба-
ҳои**, ки омада ба дарвозаи ҳавлича қатор шуданд, вайрон кард (Айнӣ).
Як рӯз пеш аз ба сафари ҳаҷ баромадани Аҳмадхоҷа **табиби** хоси ӯ,
ки аслаш ҳиндустонӣ буда, муддати чанд сол ин тараф дар Бухоро
зиндагӣ мекард, ба дидани ӯ омад (Иқромӣ). Ҷӯраҳо дар сояи **дараҳ-
ти садае**, ки дар як қанори замин руида буд, ба болои рош нишастанд
(Иқромӣ).

§ 1383. Дар ин гуна чумлаҳои мураккаб таъин намудани исми му-
айяншаванда гоҳо душвортар аст.

1. Меъри асосии муайян намудани калимаи муайяншавандаи
чумлаи пайрави муайянкунанда муносибати маъноиву грамматикӣ
чумлаи пайраву калимаи муайяншаванда мебошад.

2. Омилҳои дигари муайян намудани исми муайяншаванда артикли-
е аст. Дар ибораҳои изофӣ аз исму исм, исму ҷонишинҳои предметӣ
масдару исм ва масдару ҷонишинҳои предметӣ ташкилҳои артикли-
е бо калимаи тобеъ меояд ва танҳо ба вай мансуб аст. Аз ин рӯ чумлаи
пайрав дар ин гуна мавридҳо калимаи муайянкунандаи ибораро му-
айян мекунад:

Он қанор аз нури **прожекторҳои**, ки дар болои теплаҳо қатор гу-
зошта шуда буданд, чун рӯз равшан гардида буд (Толис). Аз ҳамон
рӯз сар қарда ҳаёти Пӯлод бо ҳаёти **онҳои**, ки барои бахту саодати им-
рӯзаи халқҳо мубориза мебуданд, маҳкам пайваст гардид (Раҳим
Ҷалил). Ман аз ин гуна пурсишҳо ба қон омада, дар панҷ ёфтани **та-
халлусе** афтадам, ки маъниҳои бисёре дошта бошад (Айнӣ).

3. Агар ба вазифаи калимаи муайянкунандаи ибораҳои изофӣ исм-
ҳои хос, ҷонишинҳои шахсии яқуму дуҷум оянд, артикли-е қабул наме-
кунанд. Дар ин маврид омилҳои таъинкунандаи калимаи муайяншаван-
даи чумлаи пайрав ҳамон муносибати маъноиву грамматикӣ чумлаи
пайраву калимаи муайяншаванда мебошад, ки дар моддаи яқум зикр
шуда буд:

Ин ҳуҷраи эшонӣ Муродхон аст, ки пас аз дар масҷиду мазорҳои
қалон барор нагирифтани касби худ ҳамин қоро манзил қарор дода-
аст (Ниёзӣ). Танҳо фиш-фиш ором нафасгирии Андрей, ки дар пеш-

гоҳ, дар тахтакат рӯ ба девор гардонда мехобид, ба гӯш мерасид (Ниязӣ).

§ 1384. Ибораҳои исми дар қолиби **яке аз ҷавонон** низ воқеъ мегардад, ки дар онҳо калимаи **яке** бо усули калимасозии конверсия аз шумора ба исм гузашта, аломати грамматикӣ ин ҳиссаи нутқ — артикльро қабул намудааст. Хусусияти дугонаи луғавию грамматикӣ шумораи исмшудаи **як** имкон додааст, ки вай исмҳои гуногун ва ҷонишинҳои шахсии ҷамъро ба худ тобеъ намояд. Бо ин роҳ ибораи исми пешояндии исму исм ба амал омадааст, ки **яке аз** аъзоҳои онро ҷумлаи пайрави муайянқунанда эзоҳ медиҳад:

1) **Яке аз ҷавонон**, ки аз ҳама поёнтар нишаста буд, аз ҷояш ҷаста хест (Айнӣ).

2) **Яке аз хонаҳое**, ки ба ин тӯфони бало тобоварӣ карда натавоности имрӯз ғалтида буд, хонаи Бозор буд (Айнӣ).

3) **Яке аз он даюҳое**, ки ман гуфтам, ту ҳастӣ (Айнӣ).

4) Ердәмчи Петренко нӯги кабелъро ба **яке аз симҷӯбҳое**, ки қадқади дарёе саф ороста буданд, маҳкам баст (Толис). Маълум аст, ки дар забони тоҷикӣ асосан ду артикль мавҷуд аст: 1) номуайяниву ягонагӣ ва 2) ишоратӣ. Артикли номуайяниву ишоратӣ на бо исмҳои ҷамъ, балки ҳамеша бо исмҳои танҳо меояд. Пас артикли исмҳои ҷамъи ибораи мазкур ишоратӣ будааст. Аммо бо исми танҳо ҳар ду артикль ҳам омада метавонанд. Пас, артикли калимаи **яке** кадом аст? Азбаски қолиби **яке аз ҷавонон** ба ҷумлаи пайрав ҳам меояд, пас вай номуайянист, чунки артикли ишоратӣ танҳо бо исми муайяншавандаи ҷумлаи пайрав воқеъ мегардад. Агар ҷузъи тобеи ибораҳои амсоли **яке аз ҷавонон** артикли-е қабул намояд, вай артикли ишоратӣ буда, ҷумлаи пайрав маҳз ҳамин калимаро муайян мекунад, агар вай мубтадои ҷумлаи пайрав бошад, воҳидҳои нисбии таркиби вай (агар бошанд) дар шахси шумора бо он мувофиқат мекунад. Аз ҳамин ҷиҳат ҷумлаҳои пайрави бандҳои 2), 3), 4) муайянқунандаи исмҳои **хонаҳо**, **даюҳо** ва **симҷӯҳо** мебошанд. Дар ҷумлаи банди 4) мувофиқати хабар ба мубтадо аз ҷиҳати шумора далели ин фикр аст. Аз ҳамин ҷиҳат дар ин қолаб калимаи артикльдори муайяншаванда шахсро далолат кунад, хабари ҷумлаи пайрав бояд дар шумораи ҷамъ воқеъ гардад. Азбаски дар ҷумлаҳои банди 2) ва 3) чунин аломат нест, ба мо омилҳои дигар ёри мерасонанд: дар ҷумлаи банди 3) исми муайяншавандаро ҷонишини ҳамнисбати он низ нишон медиҳад. Дар шакли танҳо омадани хабари ҷумлаи пайрави банди 2) маънии онро надорад, ки **хонаҳо** исми муайяншаванда нест. Дар забони адабии тоҷикӣ, дар шакли танҳо омадани хабари мубтадоҳои ҷамъи ғайришаҳс ҳодисаи нормативист. Аммо дар ин ҷумла ба зами артикли **-е** омилҳои дигар низ мавҷуданд: 1) **яке**, ки ҳиссаи исми ҷамъ аст, бояд хабари сарҷумла ба вай аз ҷиҳати маъно ҳам мувофиқат кунад. Дар ҷумлаи мазкур хабари ҷи будани онро муайян мекунад **-хонаи Бозор**; 2) маъно ва муносибати ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаб.

Ҷумлаи пайрави банди 1) ба калимаи **яке** тобеъ буда, онро муайян мекунад, инро мувофиқати шахси шумораи хабари ҷумлаи пайрав бо он, ки мубтадоист, низ далолат мекунад. Ҳамин тавр, дар ҷумлаҳои қолиби мазкур агар ҳиссаи тобеъ артикль нагирифта бошад, ҷумлаи пайрав калимаи асосии ибора **якero** муайян мекунад. Ҷумлаҳои мураккаби зерин дар асоси ҳамин қолида таркиб ёфтаанд:

Яке аз ҳамсоҳуҷуҷраҳоям, ки аз ман пасқадамтар буд ва дарсаҳро пеши ман тайёр мекард, шеър навиштани маро фаҳмида гуфт (Айнӣ). Дар ин миён **яке аз** тағоиҳоям, ки аз беморӣ нав хеста будааст, барои дидани модарам бо **яке аз** ҳамдеҳаҳояш омад (Айнӣ). **Яке аз** онҳо, ки қадди дарозе дошт, китоби хурдтараке мехонд (Толис).

Баёния. Ҷумлаи пайрав муайяншавандаю баёниро баробар эзоҳ медиҳад. Дар ин қабил ҷумлаҳои мураккаби тобеъ исмҳои муайяншаванда бо артикль ва калимаҳои ҳамнисбат намеоянд:

Соҳиби хона Ғуломҷон-маҳсум, ки то ба ин дам ба меҳмонҳо лаҷоми сӯханро дода, аз рӯи одоб хомӯш менишаст, як сулфа карда мон-

ду гуфт (Икромӣ). Дар байни онҳо Самадхоҷа—додари Аҳмадхоҷа низ менишаст, ки хеле пажмурда ва рангпариди ба назар мерасид (Икромӣ).

5. **Пуркунанда.** Азбаски пуркунанда (бавоситаю бевосита) мисли мубтадо бо исму ҷонишин ва масдар ифода мешавад, бар эзоҳи он ҷумлаи пайрави муайянкунанда бештар меояд:

Мо то хуфтан қор карда, ними гандумхоро, ки бе об монда буд, аз мошин гузарондем (Ирфон).

Пуркунандаи бевосита дар ду шакл: бо пасоянди **-ро** ва бе он исми-ифода мешавад. Чунон ки зикр шуд, пуркунандаи назди феъл агар бо исмҳои ҷинс ва маънӣ ифода шуда бошад, бо пасоянди **-ро** намеояд. Ҳамин ки ҷои онро иваз кардед, пасоянди **-ро** мегирад. Аммо ин қоида ҳангоми бар эзоҳи пуркунанда омадани ҷумлаи пайрави муайянкунанда ҳамеша риоя намешавад. Ин ҳолат ба вазифаи калимаи муайяншаванда ва муносибати он ба сарҷумлаву ҷумлаи пайрав марбут аст.

1. **Исми муайяншавандаи таркиби сарҷумла дар як вақт метавонад аъзои ҳам сарҷумла ва ҳам ҷумлаи пайрав бошад. Масалан, дар ҷумлаҳои зерин исмҳои муайяншаванда пуркунандаи сарҷумла, вале мубтадои ҷумлаи пайрав ба шумор мераванд.** а) Азбаски вазифаи пуркунандагӣ дар ҷои аввал меистад ва он бо қисми ремаи сарҷумла дар муносибати бисёр наздик аст, пасоянди **-ро** унсурӣ хатмӣ ба шумор меравад:

Вожаҳоеро, ки дирӯз боз аз сараш гузаштааст, ягон-ягон гап зада дех (Айнӣ). **Мехҳои ҷўбинро**, ки дар таххонаҳо барои ҳайвонбандӣ кўфта шуда буд, кашада гирифта, ба ҷои онҳо мехҳои оҳанини ҳалқадор заданд (Айнӣ). **Иштироккунандагони Даҳаи маданияти русро**, ки рӯзи ҷумба ба Қўлоб омаданд, тамоми аҳолини шаҳр истиқбол кард («Маориф ва маданият»).

б) Дар забони тоҷикӣ ҳодисаи бе пасоянди **-ро** омадани чунин пуркунандаҳои муайяншавандаи ҷумлаи пайрави муайянкунанда мушоҳида мешавад: Хизмате, ки хўҷани мефармояд, аз тахти дил баҷо овард (Айнӣ). Тахҳо худи қорвонбошӣ, ки ғулумқаллоб буда ва ҳамаи молаш ғулум ва қанзони буд, лозим буд, ки... (Айнӣ).

2. Мубтадои муайяншавандаи сарҷумла ҳамчун пуркунандаи ҷумлаи пайрави муайянкунанда воқеъ мегардад. Азбаски муносибати мубтадову хабари сарҷумла асоси предикатии ҷумлаи мураккабанд, пасоянди **-ро** намеояд. Дар таркиби ин гуна ҷумлаҳои пайрав овардани воҳиди нисбии суратгёфта равонии суҳанро ҳалалдор менамояд: Маоше, ки ман аз идораи матбуот мегрифтам, ба як ҳафта мерасид (Айнӣ). Аммо барои равшантар намудор кардани маънии феълӣ гузаранда дар таркиби ҷумлаи пайрав гоҳо воҳиди нисбиҳо бо пасоянди **-ро** меоранд: Лампан овеза, ки онро худи Алӣ соз карда, шишаашро хар шаб аз ҷангу дуд тоза карда мемонд, дарун ва як дўкунҷаи кўчаро равшан карда буд (Икромӣ).

3. **Исми муайяншаванда дар як вақт вазифаи пуркунандаи бевоситаи ҳам сарҷумла ва ҳам ҷумлаи пайравро адо менамояд.** а) Дар ин гуна ҷумлаҳо пуркунанда бо пасоянди **-ро** меояд: Ман сулҳномаеро, ки сардори ҳукумати Бухоро — Файзулло Ҳоҷаев имзо кардааст, гирифта овардам (Икромӣ). Ин қореро, ки шумо кардед, барои худатон дуруст кунед (Айнӣ).

б) Агарчи исми муайяншаванда дар аввали ҷумлаи мураккаб омада бошад ҳам, ҳангоми эзоҳ додани муайянкунанда метавонад бидуни пасоянди **-ро** воқеъ гардад: Як девони кўтоҳ кардашудаи Навоӣ ҳам, ки падарам навишта будааст, дар даст доштам (Айнӣ).

Пуркунандаҳои бавосита асосан бо пешояндҳои гуногун меоянд, бо пасоянд омадани онҳо ба забони китобӣ мансуб аст. Тарзи ифодаи пуркунанда ба табиати ҷумлаи пайрав таъсир намерасонад:

Юзбошӣ бо либоси хонагӣ тугмаи яктаҳкуртаи худро кушода, сари синнаи худро бараҳна карда бо сарбозбачае, ки таҳминан 15—16-сола буд, қартабозӣ карда менишаст (Айнӣ). Ман мехоҳам дар бораи

корҳои умумие, ки дар роҳи обод кардани Тоҷикистон қарда шудааст ва шуда истодааст, қўтоҳ қарда чанд сухан гап занам (Айнӣ).

5. **Ҳол.** Ба вазифаи калимаи муайяншавандаи ҷумлаи пайрав аз ҳама бештар ҳоли макон, замон ва монанди истифода мешаванд, дигар ҳолҳо камтар воқеъ мегарданд:

Дар бешаи зебои қарибии шаҳр, ки ҷои сайру саёҳати аҳолии Оренбург буд, ҳоло касе дида намешуд (Иқромӣ). ... дар рӯзе, ки дар шаби гузаштаи он култиватор гум шудааст, ҷӯй вайрон шудааст (Айнӣ). Он аз поён — аз роҳ ҳамчун кабутари сафед менамуд, ки барои дамросткунӣ ба замин фурумада бошад (Толис). Қорғарони завод ба ҳолат ва тантанае, ки ба монанди он рӯз аст, байрақҳои сурхи револуциониро бардошта шодона ба намоиш баромаданд (Айнӣ). У ягон ним соат, ки барои мо як рӯз барин намуд, сӯхбат қард (Раҳим Чалил). Дар натиҷаи борони чандирӯза, ки гӯё ҳеч охир надошт, ин даръёҳо аз об пур шуда ва пеши роҳи қорвоно гирифта буданд (Иқромӣ). Падараш барои саёҳату истироҳат, ки ба вай хеле зарур буд, ба соҳили Баҳри Сиёҳ рафтааст (Раҳим Чалил).

6. **Аъзоҳои истисноӣ ва иловагии ҷумла:** Овоз аз хонаи поён, аз хонае, ки Оймулло ва Бобозаргар меистоданд, шунида мешуд (Иқромӣ). — Оре, бо он роҳе, ки дар замони амир барои тороҷ қардани як қишлоқ, ҷунон ки қишлоқи дигар хабар наёбад, сохта шуда буд, яъне бо он бироҳӣ, ки қишлоқро аз қишлоқ, дароро аз дара, шаҳро бо тамоми инҳо аз муносибат бозмедошт (Айнӣ).

7. **Мухотаб:** Замин: — Эй марде, ки маро бо дасти чапу рост, бо дасти рости чап қишту қор мекуни, ман ҳамвора хӯроқҳои ҳар гуна ва меваҳои фарвон мебахшамат («Газетаи муаллимон»).

ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ ПУРКУНАНДА

§ 1385. Ҷумлаи пайрави пурқунанда барои эзоҳи яке аз аъзоҳои сарҷумла омада, маъноӣ онро аз ҷиҳати объекти амал пурра мекунад. Вобаста ба ҳамин ҷумлаҳои пайрави пурқунанда ба ду ғурӯҳи калон ҷудо мешаванд: 1) ҷумлаҳои пайрави пурқунанда, ки барои пурра намулдани хабари сарҷумла меоянд ва 2) ҷумлаҳои пайрави пурқунанда, ки барои эзоҳ додан ва қушодани мазмуни аъзои пайрави пурқунандаи бо ҷонишинҳои ишорӣ ифодаёфтаи сарҷумла истеъмоли меёбанд.

Ҷумлаҳои пайрави пурқунанда, ки хабари сарҷумларо пурра мекунад

§ 1386. Ҷумлаи пайрави пурқунанда ба ҷунин сарҷумла тобеъ шуда меояд, ки хабари он ба зикри объекти амал эҳтиёҷ дорад. Ҷунончи, дар ҷумлаи «Нуралӣ ба назди Боровиков даромада истода ҳис қард» аъзоҳо намерасад ва хабари «ҳис қард» аз ҷиҳати маъноӣ нопурра ва эзоҳталаб аст, онро аъзои пайрави пурқунанда ва ё ҷумлаи пайрави пурқунанда пурра мекунад:

Нуралӣ ба назди Боровиков даромада истода ҳис қард, ки арзашро ба вай гуфта наметавонад (Улуғзода).

Ҷумлаи пайрави пурқунанда бар эзоҳи хабари сарҷумла меояд, ки объекти амали он зикр наёфта бошад:

Заҳро тасаввур қарда наметавонист, ки ҷӣ тавр бо Алӣ писари кӯри Чалил дар як хона зиндагӣ хоҳад қард ва дар як болин сар хоҳад монд (Ҳаким Қарим). Акнун фаҳмидам, ки осиеби инҳо аз қадом ҷӯй об гирифтааст (Ирфон).

§ 1387. Феълҳо аз рӯи муносибаташон ба объект гузаранда ва монда мешаванд. Таъсири ҳаракати феълҳои монда ба объект намегузарад ва ба онҳо пурқунандаҳои бевосита тобеъ шуда намеоянд, аммо дар феълҳои гузаранда таъсири ҳаракат ба объект бевосита мегузарад ва онҳо ҳама вақт дорон пурқунандаи бевосита мебошанд. Аксарияти

феълҳои гузаранда бо тобеъ намудани аъзон пайрави пуркунандаи бевосита маҳдуд мешаванд, барои пурра намудани инҳо ҷумлаи пайрав истеъмом намеёбад. Вале чунин феълҳои гузаранда низ ҳастанд, ки на танҳо пуркунандаи бевосита, балки ҷумлаи пайрави пуркунандаро ҳам тобеъ менамоянд. Феълҳои гуфтан, дидан, шунидан, фаҳмидан, пурсидан, навиштан, гузоштан, таклиф кардан, фаромуш кардан аз ҳамин қабиланд.

Ман ҳозир гуфта будам ва боз меғоям, ки деҳқонон маро заданд, ҳақорат доданд, ҳосилоти вақфро ба ман надода, маро пеш карданд (Айни). Устобобом пурсид, ки Юнусҷонҳои нусхазан дар кучо мешинад (Ирфон). Бо вучуди ин Сироҷмаҳдум тангин аҳволи маро дида таклиф кард, ки чизҳои маро дар ҳучраи ӯ монам (Айни). Нуралӣ дид, ки Қаромат ба вай нигоҳ карда охира Шодигулро ниҳта карда монд ва чизе ба ӯ гушаки кард (Улуғзода).

Ҷумлаи пайрави пуркунанда на танҳо барои пурра намудани феълҳои гузаранда, балки барои пурра намудани феълҳои монда низ меояд:

Ман метарсам, ки хонаи тиреза ва печқадори оинанок, кровати синин, қуртаҳои шоҳии бухорӣ, рӯймолҳои ғичими гулобӣ, пайпоқҳои абрешимӣ ва ботинкаҳои локӣ... дили туро ба ӯ гарм карда бошанд? (Айни). Аҳмадҷон ҳатто хурсанд буд, ки бо раис дар кабинети ӯ гуфтугӯ хоҳад кард (Улуғзода). Шумо Маҳдум, ҳақ доред, ки ҳамин тавр фикр кунед (Айни). Вай аз ин пеш ҳам умед надошт, ки падару модари Шодигул интиқоби духтарашонро писанд хоҳанд кард (Улуғзода).

§ 1388. Дар забони адабии тоҷик ба феълҳои содда тобеъ шудани ҷумлаи пайрав хеле кам воқеъ мегардад. Микдори феълҳои соддае, ки ҷумлаи пайрави пуркунанда бар эзоҳи онҳо меояд, кам аст: Рӯзе Иброҳим мешунавад, ки дар цирк хирси дастомӯзе ҳасту соҳиби цирк ӯро ба ғӯштин мебаровард (Ирфон). Бой... акнун фаҳмидаанд, ки ба ятим ва хизматгорон чӣ гуна бояд муомила кард (Айни). Дониستم, ки роҳро гум намекунам (Улуғзода).

Ақсарияти зиёди феълҳои эзоҳталаби сарҷумла, ки ҷумлаи пайрави пуркунанда талаб менамоянд, феълҳои таркибӣ мебошанд. Феълҳои таркибӣ бештар бо феъли ёридихандаи кардан меоянд.

Дар тобеъ намудани ҷумлаи пайрави пуркунанда роли асосиро ҷузъи асосии феълҳои таркибӣ мебозанд. Маънои як қисми онҳо эзоҳ талаб мекунад, қисми дигар ба он эҳтиёҷ надоранд, бинобар ин бо ҷумлаи пайрав намеоянд.

§ 1389. Ҷумлаи пайрави пуркунанда ба гурӯҳи муайяни семантикии феълҳо тобеъ мешавад.

1. Феъли гуфтор, муомила ва муносибат: гуфтан, нақл кардан, хабар додан, эълон кардан, маълум кардан, таъкид кардан, илтимос кардан, хоҳиш кардан, таълиф кардан, огоҳ кардан, такрор кардан, илова кардан, эзоҳ додан, арз кардан, таъриф кардан, хотиррасон кардан, маъруза кардан; бовар кунондан, тавсия кардан, аҳд кардан, фармон додан, манъ кардан, зид баромадан... Шодигул бо шавқи тамои ҳикоя мекард, ки чӣ сон вай аз ин чанд рӯз пеш дар театри Опера «Евгений Онегин»-ро тамошо кард (Улуғзода). Ноби қозикалон ба аробакаш маълум кард, ки Қали Қурбонро вакили мулофиаи худ гардонад... (Айни). Ман бовар намекунам, — гуфт бойбача, — ман ҳеҷ бовар намекунам, ки шумо пул харҷ карда дар хонаатон ош пазонда хӯред! (Айни). Аз ту хоҳиш мекунам, ки на худатро дар азоб монон ва на маро (Ҳаким Қарим).

2. Феълҳои, ки дарку эҳсос ва процессҳои фикриро ифода менамоянд: дидан, шунидан, ҳис кардан, доништан, ёд кардан, дарк кардан, пайҳас рафтан, фаҳмидан, фикр кардан, фаромуш кардан, гумон кардан, шубҳа кардан, пайбурдан, мулоҳиза кардан, тасаввур намудан ва ғайра:

Лекин шунидам, ки шумо аз дунболагирӣ дар ҳаққи ман бадгумон шудаед (Айни). Ман дониستم, ки овози мардум рост будааст

(Икромӣ). Вай дарк кард, ки ҳам ин кӯрпаи мулоим ва гарм, ҳам ин болишти пари ку, ҳам ин бистар ва ҳамаи хонаю чизҳои он аз они Анвар аст (Икромӣ). Аммо фикр кардам, ки «шояд ба дафъаи аввал ордро аз кадри даркориаш зиёдтар бирӯён карда бошам» (Айнӣ). Қалонхо гумон мекунам, ки мо, бачагон, нодон ҳастему ба фаҳми ин корҳо намеравам (Ирфон). Дигар Мухтор шубҳа намекард, ки масъала дар бораи духтари директор меравад (Икромӣ).

3. Феълҳои хурсанд шудан, шарм доштан, ҳайрон шудан, дудила шудан, афсӯс хӯрдан, таъҷуб кардан, одат кардан, чуръат кардан ва монанди инҳо: Ман шарм доштам, ки дигар шикоят кунам (Айнӣ). Ман хеле афсӯс меҳӯрам, ки ин ҷанҷол имрӯз яктарафа нашуд (Айнӣ). Ҳоло Зайнаб метавонист ва муҳайё буд, ки ҳар як қадами уро, ҳатто дағалиҳои уро низ чун изҳори ишқу муҳаббат ба худаш талқин кунад (Икромӣ). Ҳар нафас интизор буд, ки Боровиков уро ҷеғ мезанад (Улуғзода).

Чумлаи пайрави пуркуанда, ки ҷонишинҳои ишоратиро эзоҳ медиҳад

§ 1390. Чунон ки дар боло қайд шуд, дар чумлаҳои мураккабе, ки чумлаи пайрави пуркуанда хабари сарҷумларо эзоҳ медиҳад, яке аз аъзоҳои сарҷумла дарҷ намеёбад ва чумлаи пайрав вазифаи ҳамон аъзои дарҷнаёфтаре иҷро менамояд. Аммо дар сарҷумлаи чумлаҳои мураккаби тобеъ, ки чумлаи пайрави пуркуанда ба эзоҳи ҷонишинҳои ишоратӣ меояд, ҳамаи аъзоҳои дарҷ меёбанд, вале яке аз аъзоҳои сарҷумла — пайрави пуркуанда ба воситаи ҷонишини ишоратӣ ифода меёбад, ки аз маънои предметӣ холи буда, танҳо хусусияти ишоратӣ дорад. Маънои ҷонишинҳои ишоратиро чумлаҳои пайрав конкрет мекунад: Ту ҳаминаро нағз дон ва аз хотират набарор, ки хандидан, завқидан ин ҳиёнат қардан нест (Ҳаким Қарим).

Ҳама гуна ҷонишинҳои дар таркиби сарҷумла омадаро бо чумлаи пайрав ҳамвазифа пиндоштан лозим не. Ҷонишинҳои ишоратии дар таркиби сарҷумла меодагӣ аксар вақт ба ҷои он аъзои чумла меоянд, ки дар чумлаҳои гузашта дарҷ ёфтааст. Ҳатто дар таркиби сарҷумла метавонад ду ҷонишини ишоратӣ ояд, ки яке аз онҳо ба чумлаҳои гузашта тааллуқ дошта, дигаре бо чумлаи пайрави пуркуанда ҳамвазифа бошад:

Ибро ман аз ҳамин ҳис мекардам, ки ӯ дар вақти харид ҳисобҳо ва нархи чизҳоро аз ман пинҳон мекард ва дар вақти ҳисобӣ бо хӯҷаи онҳо гунду тез мешуданд (Айнӣ).

Дар ин мисол чумлаи пайрави пуркуанда бар эзоҳи ҷонишини ишоратӣ ҳамин омадааст.

§ 1391. Ҷонишинҳои ишоратӣ дар таркиби сарҷумла ҳам пуркуандаи бевосита ва ҳам пуркуандаи бавосита мешаванд. Пуркуандаҳои бевоситаи суратёфта бо ҷонишинҳои ишоратии ҳамин, ин, ҳамон, он ифода меёбанд:

Ман ҳаминаро медонам, ки ҳақиқатан бемулоҳизагӣ кардам, паст фаромадам (Икромӣ). Ба вазифаи пуркуандаи бавосита бештар ҷонишинҳои ишоратии ҳамин, ин, он бо пешояндҳои ба, бар, дар, аз, дар бораи, дар боло меоянд: ... ҳоло бояд ҳамаи диққатҳо ба ҳамин кашидашта шаванд, ки нагӯянд матлуб додани қори ман ба ҳамин сохтакори шумо вобаста аст (Айнӣ). Дигар ба он тоқат қардан мумкин нест, ки бинокорон аз бачагон қарздор шуда монданд («Маориф ва маданият»). Як навъ рамзи китобдӯстии ӯ дар ҳамин ҳам аён мешавад, ки рӯзи фаваҷ баъдан калони китобро ба хонаамон оварданд («Комсомоли Тоҷикистон»). Дар аини ҳол дар бораи он фикр мекард, ки Шодигул меравад ва ё бо бачагони хурдсолар танҳо мемонад (Улуғзода). Ин ҳолати рӯҳияи ӯ аз ҳамин маълум мешуд, ки падар вақти гуфтани ин суҳбат афсӯсхӯрона ангуштонашро ҳаму рост мекард, магар ӯ дар моҳ

ба ҳар сад танга чанд танга афтодани он фоидаи сангинро ҳисоб карда мидид (Айнӣ). Хабарӣ сарҷумла бо таркибҳои иборат мебошад, иборат буд, иборат аст ва беҳтар буд, бадтар аст ва амсоли инҳо ифода ёфта бошад, калимаи ҳамнисбат дар байни ҷузъҳои хабарӣ таркибӣ сарҷумла меояд.

Хулосаи хабаре, ки «Ҷабраил» баъд аз кӯшиши чандруза аз манбаъҳои мӯътабар ба даст дароварда дар шаҳр паҳн карда буд, иборат аз ин буд, ки амир баъд аз гирифтани аризаи козиқалон ва ривояти уламо дар бораи қори аробакаш ба воситаи қушбегӣ ба консули ҳукумати Россия муроҷиат карда аз вай маслиҳат пурсидааст (Айнӣ). — Қур шудан барои ман беҳтар аз он аст, ки ҳар рӯз шумо ва устохонаи шуморо бинам! — гуфтам ман ҳам пешонаи худро турш карда (Айнӣ).

Ҳамаи ҷонишинҳои ишоратӣ одатан пеш аз хабарӣ сарҷумла омада, ҷумлаи пайравӣ пурқунанда пас аз хабарӣ сарҷумла меояд. Аммо мисолҳои низ вохӯрданд, ки дар онҳо ҷонишини ишоратӣ бо пешоянди «аз» пас аз хабар омада, ҷумлаи пайравӣ пурқунанда пас аз он омадааст:

Зайнаб хурсанду шод буд аз он, ки вай бо Мухтор дар як қор, дар як касби махфӣ ҳамдаст ва шарик аст (Иқромӣ). Инҳо беҳабар аз он, ки халифашогирдони Бақочон борҳо аз ҷабру ҷафои вай ва саҳтгириаш ба назди кампир омада, дарди дил кардаанд (Иқромӣ).

Дар сурати бо пайвандак ва калимаи ҳамнисбат алоқаманд шудани ҷумлаи пайравӣ пурқунанда задаи мантиқӣ ба болои ишорачонишин меафтад ва диққати шунавандаро ба объекти бавосита ҷалб мекунад: Не, писарам, ин гапҳои ба як тараф мону ба ман ҳаминро гӯй, ки хизмат кардан мехоҳӣ ё не? (Ҳаким Қарим). Инро аз ёд набароред, ки дар замони ҳозира такягоҳи мо Ҳукумати Советӣ (Иқромӣ).

Барои қувват додани таъкид ҳиссаҷаҳо истифода мешаванд: Ба шумо фақат ҳаминашро мегӯям, ки он чиз ба модарам аз модарқалонаш мерос мондааст (Ҳаким Қарим).

Барои таъкиди ҷонишини ишоратӣ ва ба тӯфайли он барои ба ҷумлаи пайравӣ ҷалб намудани диққати шунаванда ҳиссаҷаи «ҳам» низ истеъмоли меёбад. Вале мавқеи истеъмоли вай қадре дигартар аст: он на барои ҷудо кардан, балки барои дар қатори дигар ҳодисаю воқеаҳо, вале аз ҳама охир қайд кардани яке аз ҳодисаҳои муҳимро нишон медиҳад: Ман инро ҳам медонам, ки дар ҳар хавлие, ки бемор бошад ва дар он ҷо чизе, ки хӯрданд, ба он бемор ҳам аз он чиз, бо зӯрӣ бошад ҳам, меҳӯронанд (Айнӣ).

Ҷонишинҳои ишоратӣ, ки дар таркиби сарҷумла меоянд, аз ҷиҳати муносибатҳои ба хабар ва устувору ноустувориашон ба ду гуруҳ тақсим мешаванд: 1) ҷонишинҳои, ки бештар аҳамияти услубӣ дошта, дар таркиби сарҷумла наомада ҳам метавонанд. Муқоиса кунед:

а) Аз ин воқеа ман ҳаминро пай бурдам, ки барои дар Бухоро шӯҳрат ёфтан ва шогирд ҷамъ кардан он қадар муллои хуб будан шарт набуда, балки як дарача хунарманд ва фиребгартар будан ва худситой карда, худро мулло нишон додан ё ин ки ҳуҷраи бисёреро ба ба даст дароварда ба муллобачагонӣ беҳуҷра дода, онҳоро ба ин восита ба худ шогирд карда гирифтани шарт будааст (Айнӣ).

б) Кам-кам пай бурдам, ки ҳаким ва файласуф будани домуллои маъ танҳо дар ин аст, ки худро баҳакимӣ ва файласуфӣ шӯҳрат додан мехоҳад (Айнӣ).

2) ҷонишинҳои, ки дар таркиби сарҷумла омадани онҳо ҳатмист ва онҳо барои сурат гирифтани хабарӣ сарҷумла низ ёрӣ мерасонанд. Хабарӣ ҷунин сарҷумлаҳо асосан аз таркибҳои зерин иборат мешаванд: иборат аст, иборат буд, монанд аст, монанд буд, наменонад ва хабарҳои, ки ҷонишини ишоратӣ ба қисми номии он бо изофат (-и) тобеъ шудааст: Баёни воқеа аз ин иборат будааст, ки дар он сояҳои бемории тош дар сарзамини Хоразм паҳн мегардад (Ирфон). Дар оғӯши ин табиати зебо сайр карда гаштани ду кас, ки нисбат ба ҳамдигар нияти баде надоштанд ва сӯхтани шармғинонае мекарданд,

ҳеч ба он намонд, ки ахлоқи советиро вайрон карда бошад (Икромӣ).

Тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрави пуркунанда

§ 1392. Тобишҳои бисъёри маъноӣ пайдо кардани ҷумлаи пайрави пуркунанда ба се чиз вобаста аст:

1) хабари ҷумлаи пайрави пуркунанда бо ҳамаи সিғаҳои феълӣ ифодаи метавонад ва ин имконият медиҳад, ки ҷумлаи пайрав тобишҳои зиёдеро ифода намояд; 2) ҷумлаи пайрави пуркунанда хабархоёро эзоҳ медиҳад, ки онҳо маъноҳои басо гуногунро дарбар мегиранд ва вобаста ба онҳо ҷумлаи пайрав бо сиғаҳои матлуб омада тобишҳои зиёд пайдо мекунад; 3) дар таркиби ҷумлаи пайрав калимаҳои модалӣ ва ҳиссаҷаҳо омада боиси ифодаи тобишҳои гуногуни маъно мегарданд.

Ҷумлаи пайрави пуркунанда тобишҳои зерини маъноӣ дошта метавонад:

1. Тобиши мақсад. Ҷумлаҳои пайрави пуркунанда, ки феълҳои талаб кардан, розӣ шудан, нишон додан, фармудан, хоҳиш кардан, илтимос кардан, кӯшиш кардан, гуфтан, хостаниро эзоҳ медиҳанд ва хабари онҳо бо аорист ифода мешавад, тобиши мақсад доранд:

У ба ман фармуд, ки аз лой ба шакли чароғҳои сиёҳи қадимӣ чилиме созам (Айнӣ). Баъд аз як поси шаб соҳиби ҳавли аз пушти хучра, ки равзани танге ба тарафи кӯча кушода мешуд, маро ҷеғ зада илтимос намуд, ки як сари қадам ба базми ӯ биравам (Айнӣ).

2. Тобиши сабаб. Ҷумлаҳои пайрави пуркунандае, ки бар эзоҳи хабарҳои ҳолии мисли афсӯс хӯрдан, тарсидан, ранҷидан, ҳайрон шудан, шарм доштан, маҷбур шудан меоянд, тобиши сабаб мегарданд. Хабарии ин гуна ҷумлаҳои пайрав ҳам бо аорист ва ҳам бо сиғаи хабарӣ ифода мешаванд.

Ман дар бораи Рустамча ва Азими деҳҷағӣ маълумоти кӯтоҳе ба гирдомадагон додам ва афсӯс хӯрдам, ки Азими деҳҷағии номард гурехта рафтааст (Айнӣ). Мо тарсидем, ки агар босмаҷӣ ба деҳаи мо ояд, молҳои моро ҳам тороч хоҳад кард (Айнӣ). Ман ҳайрон шудам, ки тирезаи дутабақои хона кушода аст (Икромӣ).

3. Тобиши патиҷа: Ҳамаи ин камбудӣ ва норасоӣҳо ба он оварда расониданд, ки дар нимсолаи якуми соли хониши 1965—1966 як ҳазору 526 нафар хонандагон програмаи таълимиро аз худ накарданд («Маориф ва маданият»).

Воситаҳои грамматикӣ алоқаи ҷумлаи пайрави пуркунанда бо сарҷумла

§ 1393. Вобаста ба тобишҳои модалӣ ҷумлаи пайрави пуркунанда дар бораи ба феълҳои гуногун тобеъ шуда омадани аорист, ки хабари ҷумлаи пайрави пуркунанда мебошад, маълумот дода шуд.

Воситаи асосии робитаи ҷумлаи пайрави пуркунанда пайвандакии мебошад. Ин пайвандак на тапҳо нутқи мазмунан, балки айнан нақлшударо ҳам ба сарҷумла тобеъ менамояд.

§ 1394. Ҷумлаи пайрави пуркунандае, ки калимаҳои ҳамнисбати сарҷумларо эзоҳ медиҳад, ба сарҷумла одатан бо пайвандакии тобеъ мешавад:

Инро доништа монед, ки халифа ин қадар пулро барои шуморо ба ҳудаш зан кардан сарф накардааст (Айнӣ). Аммо ҳаминро ба шумо мегуям; ки вақте ки ба колхоз медаромадам, сурхии сари биниам, бозёфти бечорағӣям як майдон буд халос (Ҳаким Қарим).

Бо пайвандакии дар бораи он ки (ин ки) ба сарҷумлаи ҷумлаҳои пайрави пуркунандае тобеъ мешаванд, ки объекти муҳокимаро мефаҳмонанд:

Шодӣ аз рӯ ба рӯи хола ба стул нишаста, бо вай гап сар кард, дар бораи он ки корҳои то ба ҳол кардашуда ӯро қаноат намекунанд, дар бораи он ки фақат «планро иҷро кардам» гуфта нишастан ва қаноат ҳосил кардан нағз нест ва боз дар бораи бисёр чизҳо (Иқромӣ).

§ 1395. Қалимаҳои пайвандакии гуфта ва гӯён аслан феъли ҳол мебошанд, вале онҳо барои ба ҳам тобеъ намудани сарҷумла ва як қатор ҷумлаҳои пайрав низ истифода меёбанд. Дар чунин вазифа аз хусусиятҳои феъли ва ҳоли онҳо қариб ҳеҷ чиз боки намоёнад, онҳо вазифаи пайвандакиро адо мекунанд. Аз ин рӯ, ба инҳо истилоҳи **қалимаҳои пайвандакӣ** муносиб доништа шуд:

— Ман, — гуфт Ашӯр ба дастан каланд такъя карда, — баъд аз ба қалъа рафтани бой як қадар осуда мешавем гуфта гумон карда будам... (Айнӣ). Ятим таклифи туркманро қабул кард ва дар дили худ «дер» ҳам шавад, мақсадам аз ин ҷо ҳосил хоҳад шуд гӯён хурсандӣ кард (Айнӣ). Қалимаҳои гуфта ва гӯён бо пайвандакии ки ҳам умумият доранд ва ҳам аз якдигар фарқ мекунанд. Умумият дар он аст, ки 1) ҳам гуфтаю гӯён ва ҳам ки муштарақвазифа мебошанд, онҳо сарҷумла, ҷумлаҳои пайрави гуногун (пурқунанда, мақсад, сабаб ва ғайра)-ро тобеъ менамоянд; 2) ба феълҳои гуногун, ки муносибат, гуфтугӯ, амру фармон, фикркунӣ ва ҳолатҳои гуногунро мефаҳмонанд, ҷумлаи пайравро тобеъ менамоянд; 3) онҳо инчунин робитаи сарҷумлаю нутқи айнан ва ё мазмунан нақлшуда — ҷумлаи пайрави пурқунандаро барқарор менамоянд. Аммо онҳо аз якдигар бо хусусиятҳои зерин фарқ мекунанд:

а) доираи истеъмоли гуфта ва гӯён мисли ки васеъ нест, онҳо ба сарҷумла асосан нақлҳоро тобеъ менамоянд, ки он ё аз тарафи шахсе изҳор карда шудааст ва ё худи нутқунанда аз фикр гузаронидааст:

Онҳо як рӯз ба ман рост омада, «мо кайҳо озод шудем, шумо кай озод мешавед?» гуфта пурсида буданд (Айнӣ). «Ба ин нодонон гап фаҳмондан душвор аст» гуфта фикр кард Шоқир ва сари бо фикру ҳаёл пушудаашро пас гардонда дид, ки ҳанӯз сағ хобидааст (Айнӣ);

б) ҷумлаҳои пайрави пурқунанда бо қалимаҳои пайвандакии гуфта, гӯён бар хилофи ҷумлаҳои пайрави пурқунанда бо пайвандакии ки пеш аз сарҷумла меоянд. Муқоиса кунед:

Аммо шумо гумон кардед, ки ман наредонам (Иқромӣ). Ман ба дили худ гузаронида будам, ки боз бемории навбатии Сафар гирифт... «моли маро монанди моли худ доништа саришта мекунӣ» гуфта ман гумон карда будам (Айнӣ). «Имсол ҳар гуна тадбирро ба қор бурданам ва пеш аз омадани фалокат чораи дафъӣ онро пешакӣ диданам лозим аст» гуфта ба дили худ андеша мекард... (Айнӣ);

в) пайвандакии ки дар аввали ҷумлаи пайрави пурқунанда меояд, пайвандақҳои гуфта ва гӯён бошанд, пас аз ҷумлаи пайрави пурқунанда меоянд:

Баъд, охир худи ту нағз медонӣ, ки барои расман хонадор шудани мо тӯй кардан лозим аст ва барои тӯй пули андак-мундак кифоя намекунад (Иқромӣ). «Агар ҳол ҳамин бошад, инҳо, бе он ки қореро бароранд, ғаллаҳои дар анбор ва қанор мондари хӯрда тамом мекунанд» гӯён изҳори дилтангӣ намуд (Айнӣ).

Ғайр аз ин, пайвандакии ки ба услуби адабии китобӣ, вале гуфта ва гӯён ба гуфтугӯ хос мебошад. Сабаби дар асарҳои бадеӣ бо нутқи айнан нақлшуда омадани онҳо низ дар ҳамин мебошад.

§ 1396. Интонация дар алоқамандии ҷумлаи пайрав бо сарҷумла воситаи муҳимми грамматикӣ ба шумор меравад. Ҷумлаи мураккабе нест, ки ҳиссаҳои вай ба ҳам бе интонация тобеъ шаванд. Дар ҷумлаҳои мураккабе, ки ҳиссаҳои онҳо бо ёрии пайвандақҳо ба ҳам алоқаманд шудаанд, интонация низ мавқеи муайяне дорад, аммо дар ҷумлаҳои мураккаби бепайвандақ роли асосиро интонация мебозад.

Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеи бепайвандақ бо ҷумлаи пайрави пурқунанда асосан ду ҳел интонация ҳис карда мешавад: 1) интона-

Цийи эзоҳӣ. Дар ин ҳолат дар охири сарҷумла оҳанги талаффуз камё суи шуда, паузан лаҳзагӣ ба амал меояд ва сарҷумла бо ҳамон оҳанг ибтидо меёбад: Одам дар кӯхистони баланд зиндагонӣ мекунад, аммо барои он ки ба худ ризку рӯзи пайдо кунад, маҷбур аст, боз ҳам баландтар барояд (Улуғзода).

§ 1397. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик аз ҳамаи феълҳо дида феъли модалии **хостан** ба худ ҷумлаи пайрави пурқунандаро зиёдтар тобеъ менамояд. Ҷумлаҳои пайраве, ки бо интонацияи эзоҳӣ ба сарҷумла тобеъ шудаанд, бештар ҳамин феъли **хостанро** эзоҳ медиҳанд:

Бо ҳамаи ин дилам намехост, аз шинос шудан бо ин одам ва омӯхтани ӯ умедамро тамоман канам (Айнӣ). Ман мехостам, ба онҳо воқеаро як ба як гуфта диҳам (Иқромӣ).

Эзоҳ: Азбаски феъли **хостан** бо интонацияи хеле суи талаффуз меёбад ва ҷумлаи пайрав қариб бо ҳамон оҳанг ибтидо меёбад, аксар вақт дар байни сарҷумла ва ҷумлаи пайрав ҳеҷ гуна аломати китобатӣ гузошта намешавад, ки он хилофи қоидаи грамматикӣ:

Ман мехоҳам (,) дар шаҳри Бухоро водопровод гузаронам...

2) Интонацияи баёнӣ. Дар интонацияи баёнӣ сарҷумла бо оҳанги катъӣ ва қадре баланд якбора бурида мешавад ва ҷумлаи пайрав бо оҳанги қадре пасттар оғоз меёбад: Инро ҳукумат барои он ҷорӣ кардааст, ки нишон диҳад: дар ин ҷо, дар мактаб, ҳамаи шумо якранг ва баробар ҳастед ва ҳеҷ яки шумо аз дигаре бартарӣ ва зиёдтарӣ надоред... (Иқромӣ). Хабарӣ ҷумлаҳои пайрави пурқунанда, ки ба сарҷумла бо интонацияи баёнӣ тобеъ мешаванд, аксар бо феълҳои гуфтор ва фикри тахайюл (гуфтаи, фармудани, фикркардани...) ифода меёбанд.

Баъд шундаам, ки Шарофатхола ба Сурайё гуфтааст, гуё ман дар кабинет хеле роҳ гаштаам, дар назди тирезаи кушод чун хумориҳо кайф карда нишастаам, ким-чиҳо навиштаам, чизе дар зери лаб хондаам... (Иқромӣ).

Ҷои ҷумлаи пайрави пурқунанда

Аксарияти ҷумлаҳои пайрави пурқунанда пас аз сарҷумла меоянд ва ин табиист, чунки ҷумлаҳои пайрави пурқунанда асосан хабарӣ сарҷумларо пурра мекунад, ки вай бештар дар охири ҷумла меояд:

Вай дар болои машинаи боркаш ба Тағӣ Чинор равои шуда аз дур дид, ки Мунира аз баландӣ фурумада истодааст (Улуғзода). Шумо боёд инро донед, ки хоҳ ҷаноби Қорӣ бошанд, хоҳ ягон шаҳри дигар, ба деҳаи шумо, ки аз шаҳр дур аст, омада дар ин ҷо заминдор шуда ба деҳқонӣ машғули карда наметавонанд (Айнӣ).

Ҷумлаҳои пайрави пурқунанда пас аз хабар оянд ҳам, метавонанд, ки дар байни аъзоҳои сарҷумла воқеъ гарданд. Ин ҳолат вақте рӯй медиҳад, ки хабарҳои сарҷумла чида шуда оянду ҷумлаҳои пайрав онҳоро ё ки яке аз хабарҳои пеш аз охириро пурра кунад:

Ба қаровул гуфт, ки дар идора кор дорад, вале ҷӣ кор доштаниширо нагуфт (Иқромӣ).

Ҷумлаҳои пайрави пурқунандае, ки сарҷумла ба воситаи калимаҳои гуфта ва гуён тобеъ мешаванд, ду хел воқеъ мегарданд:

а) ҷумлаи пайрави пурқунанда пеш аз сарҷумла меояд:

Амлоқдор ҳамин ҷо фурумадаанд гуфта шунда будам, он касро ё ин ки Урмон Полворро дидани будам (Айнӣ);

б) ҷумлаи пайрави пурқунанда дар байни аъзоҳои сарҷумла меояд: Дар ин аҳвол Қорӣ-Ишқамба... «ба умеди зиёд кардани пул аз пулҳои мавҷудаам мурдаҷудо мешавам» гуфта ҳасрат меҳурд (Айнӣ).

Ҷои ҷумлаҳои пайраве, ки ҷонишинҳои эзоҳ медиҳанд, низ ҷолиби диққат аст. Ин гуна ҷумлаҳои пайрав аксар вақт пас аз хабарӣ сарҷумла меоянд. Азбаски ҷой ва тарзи ифодаи ҷонишинҳо дар таркиби

сарҷумла мухталиф аст, баъзан пас аз чоғишинҳо, дар байни аъзоҳои сарҷумла омадани ҷумлаи пайрави пурқунанда мушоҳида мешавад. Мисол:

— Ба ин, ки дигарон бурда нобуд кунанд, дилат мешавад? — гуфт бой (Айнӣ). Ба Абдулло маълум шуд, ки маъсала аз он, ки модари Мухтор мегӯяд, хеле нозук ва муҳим аст (Иқромӣ).

Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, ки ҷумлаи пайрави пурқунанда бе пайвандак тобеъ шудааст, агар мақсад ва мазмуни асосӣ дар ҷумлаи пайрав ифода ёфта, он таъкид карда шавад, пеш аз сарҷумла меояд:

Чор таноб буданаш дар ҳамин хати тарака навишта шудааст гуфтаам-ку, — гуфт Сафар... (Айнӣ). Хонда метавонед мегӯям, нашонидед? — гуфт Сафар шӯрида ба Мирзо (Айнӣ).

Дар ин гуна ҷумлаҳои мураккаби тобеъ одатан хабари сарҷумла акс меёбад, ки он пас аз ҷумлаи пайрав меояд, аммо ба қадом шахс тааллуқ доштани феъли эзоҳшаванда аз бандакчоғишинҳо маълум шуда менстад:

Зани ман касал шуда монд, духтур ба касалхона бар гуфт (Улуғзода).

Дар мисолҳои зерин ҷумлаи пайрави пурқунанда пеш аз ҷумлаи яктаркибаи умумишахс воқеъ гардидааст:

«То реша дар об аст, умеди самар аст» гуфтаанд (Айнӣ). Имсол ғоратгарони қазок бисёр шудаанд мегӯянд, дар ин бобат тайёрии қорвонобӯшӣ чӣ гуна аст? (Айнӣ).

ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ МУБТАДО

§ 1398. Ҷумлаи пайрави мубтадо соҳиби аломати сарҷумларо ифода мекунад. Ҷумлаи пайрави мубтадо ба сарҷумла ба воситаи пайвандакӣ ки алоқаманд мешавад: **Аз рамузи гап маълум шуд, ки Расулбо** бо танҳо мондаасту раис ба ҷои он ду ҷавони хирманқуб одам меҷӯяд (Насриддинов).

Дар ин гуна ҷумлаҳои мураккаби тобеъ сарҷумла танҳо зоҳиршавии аломатро мефаҳмонад, вале соҳиби аломат дар ҷумлаи пайрав ифода меёбад. Агар ҷумлаи пайрав ба ибора табдил дода, дар мақоми мегардад сарҷумла гузошта шавад, ҷумлаи соддаи дутаркиба ҳосил мегардад: **Аз гуфтаҳои янғаам ба ман маълум буд, ки падари онҳо баққоли деҳаи худ буд (Улуғзода)** — Баққоли деҳаи худ будани падари онҳо аз гуфтаҳои янғаам ба ман маълум шуд.

Хабари сарҷумла бештар дар тарзи мафъулии феъл меояд. Ин яке аз аломатҳои муҳими ҷумлаҳои мураккаби тобеъ аст, ки дар таркибашон ҷумлаи пайрави мубтадо доранд: **Ҳукм шуд, ки аввал Қотибӣ қасидаи худро хонад (Айнӣ)**. Пас аз бартараф шудани гарду ғубор дода шуд, ки дар майдон ғайр аз ҷасади як-ду одам чизи дигаре намонда будааст (Айнӣ). Аниқ гардид, ки ниҳолҳо хеле хуб сабзида, даре нагузашта гул кардаанд ва бор овардаанд (Иқромӣ).

§ 1399. Ин гуна ҷумлаҳои пайрави мубтадоро ба ғуруҳи аналитикӣ дохил кардаанд. Ҷумлаи пайрави мубтадои синтетикӣ чунин аст, ки сарҷумла дутаркиба буда, дар вазифаи мубтадо ишорачоғишинҳои **ин, он, ҳамин, ҳамон** ва ғайра омада, ба соҳиби аломат танҳо ишора кардаанд. Маънои чунин мубтадоро, ки вазифаи калимаи ҳамнисбатро адо мекунад, ҷумлаи пайрав конкрет мекунад: **Аз таҷрибаи худам ҳамин маълум шуд, ки аввал ин кирм дар қисми аз миён болои бадани одамӣ, бештар дар сина ва атрофи он ба ҳаракат меояд (Айнӣ)**.

§ 1400. Ҷумлаи пайрави мубтадо вақте ҳамчун иҷроқунандаи вазифаи мубтадои сарҷумла воқеъ мегардад, ки хабари сарҷумла танҳо саволи чӣ талаб мекунад ва ноқисию эзоҳталабии он ба набудани мубтадо алоқаманд аст. Ин гуна хабарҳо бо чанд калимаҳои феълӣ ноқисию маҳдуд мешавад.

Хабари ин гуна сарчумлаҳо бо феълҳои мондан шахси сеюми танҳо, ибораҳои феълҳои устувори мондан ба хотир омадан, аз хотир баромадан, ба ёд омадан, аз ёд рафтан, аз дил гузаштан, ба назар намудан, ба гӯш расидан, дар хотир доштан ва амсоли инҳо ифода мешавад:

Пас аз бартараф шудани гарду ғубор дида шуд, ки дар майдон ғайр аз часади як-ду одам чизи дигаре намонда будааст. (Айни). Ба назараш менамуд, ки одамони чека барои дастгир кардани вай омада истодаанд (Икромӣ). Ҳукм шуд, ки аввал Қотибӣ қасидаи худро хонад (Айни). Ҳоло дар ёдам намондааст, ки ҳамон рӯз буд ё рӯзи дигар (Айни). Аз дили Шодӣ гузашт, ки вай эҳтимол дар майдони ҷанг ҳам бо ҳамин намуди хайбатнок ба душманҳо ҳамла карда бошад (Улуғзода).

Чумлаи пайрав бар эзоҳи хабарҳои меояд, ки бо калимаҳои модалӣ лозим, зарур, даркор ифода шудаанд. Дар сурат гирифтани хабар бо ин калимаҳо бандакҳои хабарӣ ва феълҳои ёридиханда мадад мерасонанд, бе бандаку феълҳои ёридиханда ба вазифаи хабар омадани калимаҳои мазкур хоси гуфтугӯ мешавад:

Охир ба падарон зарур аст, ки хешро пурқувват вонамуд кунанд («Маориф ва маданият»). Фақат ба ӯ лозим буд, ки аз пуштибони худ рухсат гирад (Айни).

Хабари сарчумлаи ин гурӯҳи чумлаи пайрави мубтадо бо исмҳои маънии қонун, мазкур, табиӣ, ор, номус, айб, шарт, мардӣ, номардӣ, гуноҳ, муқаррар, фарз, вочиб, хайф, гумон ва амсоли инҳо, ки муносибати мефаҳмонанд, бо ёрии бандакҳои хабарӣ ва феълҳои ёридиханда ифода мешаванд:

Дар китобҳо мазкур аст, ки фарзанд ба гардани падар чанд ҳақ дорад (Айни). Шарт нест, ки ин корро худат кунӣ (Раҳим Чалил). ... ба ман ор аст, ки бузи «бинчок»-и худро ба хари маслуҳи ӯ давонам (Айни).

§ 1401. Хабарӣ сарчумлаи чумлаи пайрави мубтадо бо сифатҳои ифода мешавад, ки муносибати субъектро ифода мекунад ва тобиши модалият доранд; нағз, хуш, хуб, бод, вазнин, зӯр, мумкин, сахт, душвор, маҳол, муҳим, ҷоиз, ноҷоиз, имконпазир, имконнопазир, мумкин, муносиб, мувофиқ, раво, нораво, мафҳум, фаҳмо, муайян, равшан, аён, дуруст, рост, беҳуда, бедарак ва монанди инҳо. Барои ташаккули чунин хабарҳои бандакҳои хабарӣ ва феълҳои ёридиханда истифода мешаванд:

Ҳарчи хуб шудааст, ки онҳо хушбӯи карда на ба тарафи мақтул барои хабар гирифтани аҳволи ӯ, балки аз дунболи қотил барои дастгир кардани ӯ давидаанд. Дар ҳуди ҳамин ҷо муайян шуд, ки ба пешвози хола Шариф, Дилбар, Николайҳо мебароянд (Икромӣ). Басо нағз шуд, ки ҳамаи бригадаҳо планро иҷро карданд («Тоҷикистони советӣ»). Ба ҳама равшан аст, ки Байрақи Сурх насиби бригадаи Дилбарӣно мешавад («Садои Шарқ»). Аён шуд, ки Орзубиро падараш раҳнамоӣ кардааст («Тоҷикистони советӣ»).

Калимаи маълум ба ин вазифа хеле серистеъмол буда, бо ёрии бандакҳои хабарӣ ва феълҳои ёридиханда ҳамаи замонҳои ифода мекунад ва гоҳо бе ҳеҷ гуна воситаи ёрирасон истифода мешавад, ки хоси гуфтугӯст:

Маълум аст, ки бо ин усул монда намешуд (Айни). Маълум шуда меистод, ки як мардак поширо аз зону бурида буд, ба ҷояш пой сунҷӣ гузоштаанд (Икромӣ). Маълум мешавад, ки ба болои мо ҷосус даромада будааст (Айни). Маълум буд, ки мунтазам фикр мекард, афкораш низ муносиби ҳолаш парешону поором буданд (Кӯҳзод). Маълум, ки алаи Бустон кайҳо бохабар («Садои Шарқ»).

Қолиби маъмули ин қабил чумлаҳо ҳамин аст, ки дар таркиби сарчумлаи онҳо ҷонишини ишоратӣ ҳамчун калимаи ҳамнисбат намеояд. Вале бо ниятҳои услубӣ, барои таъкиди матлаб дар таркиби сарчумла омадани онҳо мумкин аст. Дар ин гуна мавридҳо ҷонишини ҳа-

Мин низ истифода мешавад ва пас аз чонишини ишоратии ин ҳисса-
чаи таъкиди Ҳ а м низ меояд, ки он ба чумла тобиши иловагӣ низ ҳам-
роҳ мекунад:

Аз таҷрибаи худам ҳамин маълум шуд, ки аввал ин кирм дар қис-
ми аз мнён болои бадани одамӣ, бештар дар сина ва атрофи он ба ҳа-
ракат меояд (Айнӣ). Ин ҳам маълум аст, ки дар ин атроф аз колхозии
мо пеш колхоз нест (Айнӣ). Лекин ин ҳам аҷаб нест, ки ба касофати
ҳамин мешавад дар ягон дом афтада бошад (Айнӣ).

§ 1402. Чумлаи пайрави мубтадо бе пайвандак низ меояд. Дар ин
қабил чумлаҳо роли интонация ва мутобиқати шаклҳои феълӣ калон
аст.

Яке аз қолибҳои машхури чумлаи мураккаби тобеи бепайвандак
бо чумлаи пайрави мубтадо ин аст, ки чумлаи пайрав бо таркибҳои
чонишинии ҳ а р кӣ, ҳ а р чӣ, он кӣ, он чӣ, ҳ а р он кӣ, ҳ а р он чӣ,
ки мубтадои чумлаи пайрав шуда меоянд, ибтидо ёфта, пеш аз сар-
чумла воқеъ мегардад:

Шахс бе ёр бувад, пайваста бемор бувад (Зарб.)

Ҳар кӣ н-омӯхт аз гузашти рӯзгор,
Низ н-омӯзад зи ҳеч омӯзгор
(Рӯ д а кӣ).

Ҳар чӣ пеш омад, хуш омад (Зарб.)

Он чӣ вай аз кӯдакӣ захира карда будааст, ҳама дар як-ду рӯз та-
мом шуд (Улуғзода).

Дар байни аъзоҳои сарчумла омадани таркибҳои чонишинӣ низ
мумкин аст:

Дар ин айёми гарми тобистон аз бошандагони шаҳри Бухоро ҳар
кӣ имконият меошад, ба беруни шаҳр, ба деҳа ва боғоти худ мерафт
(И к р о мӣ).

Дар таркиби сарчумлаи чумлаҳои пайрави мубтадо, ки бо чони-
шинҳои таркибии ҳ а р кӣ, ҳ а р чӣ, ҳ а р он кӣ, ҳ а р он чӣ омадаанд,
воқеъ гардидани чонишинҳои ишоратӣ мумкин аст, ки он маҳз ба
мубтадои чумлаи пайрав тааллуқ доштани амали сарчумларо таъкид
менаояд:

Ҳар чӣ меҳурд, гӯё ҳамаи он ширу гӯшт мешуд (Айнӣ).

Бисёр тадқиқгарон калимаҳои к а с ва ч и з ро ҳамчун чонишини
ба қалам дода, таркибҳои ҳ а р к а с ва ҳ а р ч и з ро бо таркибҳои
ҳ а р кӣ, ҳ а р чӣ дар як қатор мегузоранд. Бештарини чумлаҳои пай-
раве, ки ба эзоҳи таркибҳои ҳ а р к а с ва ҳ а р ч и з омадааст, аз чиха-
ти маъно ва ҷилоҳои маъноӣ бо чумлаҳои пайраве, ки бо таркибҳои
чонишинии ҳ а р кӣ, ҳ а р чӣ омадаанд, монанд аст. Аммо ин ду гурӯҳи
чумлаҳои мураккаби тобеъ аз чихати грамматикӣ аз ҳамдигар фарқ
мекунад.

Калимаҳои к а с ва ч и з исм буда, ҳангоми бар эзоҳи онҳо омада-
ни чумлаи пайрав артикли е қабул мекунад, бо чонишинҳои ишоратӣ
меоянд ва чумлаи пайрав ба воситаи пайвандаки ки ба онҳо тобеъ ме-
гардад. Исмҳои к а с ва ч и з мисли ҳама гуна исмҳо бе чонишини ҳ а р
низ ба вазифаи сараъзо ва аъзоҳои пайрав меоянд, ки дар ҳамон ҳолат
ҳам онҳоро чумлаи пайрав эзоҳ медиҳад.

Тобишҳои маъноии чумлаи пайрави мубтадо

§ 1403. Чумлаҳои пайрави мубтадо аз чихати ифодаи маъно як хел
нестанд. Маъноии асосии чумлаи пайрави мубтадо ин аст, ки ҳамчун
субъекти сарчумла воқеъ мегардад ва дар ин шакл воқеъ гардидани
он ба таъзияи ақуалии ҷузъҳои чумлаи мураккаб вобаста мебошад.
Азбаски субъекти сарчумла дар шакли чумлаи пайрав воқеъ мегардад,
вай барои ифодаҳои мазмунҳои объективӣ субъективӣ қодир мебо-
шад. Тобишҳои маъноии чумлаи пайрави мубтадо ба муносибати қис-

матҳон он, ба тарзи ифодаи сарҷумла ва ҷумлаи пайрав вобаста мешавад.

1. **Тобиши натиҷа.** Тобиши натиҷаи ҷумлаи пайрави мубтадо дар ҷумлаҳои мушоҳида мешавад, ки сарҷумлаи онҳо ҳамчун хулосаи ҳодисаву воқеа ва гуфтаҳои гузашта воқеъ гардидааст. Он хулоса ҳамчун сабаб ва асоси ҷумлаи пайрав ба назар мерасад. Дар ин гуна ҷумлаҳои хабарӣ сарҷумла бо таркиби хулосавии маълум мешавад, маълум шуд, маълум гардид, маълум буд ифода мешавад. Дар таркиби сарҷумла ҷӣ тарз ба ин гуна хулоса омадани гуянда бо пурқунандаҳои бавосита ва гоҳо ҳоли замон ишора мешавад, ки ба ин восита маънии хулосавии хабар равшантар зоҳир мегардад. Маънии хулосавии ҷумлаи пайравро ҳамчун ҳодисаи грамматикӣ ҳам далолат мекунад, ки хабарӣ ҷумлаи пайрав бештар бо шаклҳои нақли сифаи хабарӣ ифода мешавад:

Аммо маълум мешавад, ки душман одами хушро ба ҳамин ҷо ҳам дароварда тавонистааст (Икромӣ). Пас маълум мешавад, ки ҳукумати подшоҳӣ ин аз мо меҳурд ва ба хуни мо теги худро тез мекунад; пас маълум мешавад, ки ҳукумати подшоҳӣ шарикӣ сармоядорон ва гумоштагонӣ соҳибони корхона ва заминдорони калон будааст; ба иборати дигар, маълум мешавад, ки ҳукумати подшоҳӣ сардори дуздон ва панҷякхӯри роҳзанон будааст (Айнӣ). Маълум шуд, ки ман хато карда будаам (Айнӣ). Маълум буд, ки ин одам ин корро барои ношinosонидани худ мекард (Айнӣ). Аз ин мебарояд, ки духтаратон ба он мардак даъво кардан намехоҳад (Икромӣ). ... аз ҳикояти Ака-Маҳсум ҳам маълум мешавад, ки ӯ дар охири қор хеле боақл шудааст (Айнӣ).

2. Дар ин қолиб ҷумлаи пайрав маънии сарҷаммаи маълумотро низ мефаҳмонад. Пурқунандаҳои бавоситаи таркиби сарҷаммаи маълумот аз маънии хулосаи бевосита ёри мерасонанд:

Аз рӯи қавли худӣ бемор маълум мешавад, ки чанд рӯз пеш аз ин дар Андиҷон як табиб ба ӯ доруи исхол хӯронида будааст (Айнӣ).

3. **Маъноӣ огоҳ будан** ва **донистани воқеае**, ки дар ҷумлаи пайрав дарҷ шудааст, бо ин қолиб низ ифода мешавад. Аммо ба вазифаи ёридиҳандаи хабар ва ифодаи муносибатҳои замонӣ синтаксисӣ на феълҳои ёридиҳанда, чунон ки дар ду банди боло — 1 ва 2 дидем, балки бандаки хабарӣ аст истифода мешавад:

Ба ҳамаамон маълум аст, ки миршаб калон ва сардори дуздон мешавад... (Айнӣ). Маълум аст, ки Одина дар солҳои гузашта дар хизмати завод хеле азият кашида буд, дар ин ҷо ғайр аз ин ки моҳонаи ба санд ва хӯроки сериро намедид, ҷои хоби дурусте ҳам надошт (Айнӣ). Ба худат маълум аст, ки ман дар кӯчаи олуфтагӣ калон шудаам (Айнӣ).

Маънии огоҳ набудан, маълумот надоштан дар ин қолиб бо ёри феълӣ ёридиҳандаи инқорӣ нест ифода мешавад:

... пас аз ин ҳам маълум нест, ки боз вайро мебинад ё не (Айнӣ). Маълум нест, ки дар он ҷоҳо мувофиқи таъби зинагонӣ карда метавонем, ё не (Айнӣ).

4. **Тобиши шарт.** Ин тобиши маъноӣ дар ҷумлаҳои пайрави мубтадое дида мешавад, ки хабарӣ онҳо бо сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода шудааст. Ин маъноӣ дар ҷумлаҳои мураккаби тобее бештар акс меёбад, ки ҷумлаи пайрав бо таркибҳои ҷонишинӣ пеш аз сарҷумла меоянд ва ба сарҷумла бе пайвандак, ба воситаи мутобиқати шаклҳои феълӣ ва интонация алоқаманд мешаванд:

Ҳар кӣ аз он ҷо гузарад, моро мебинад (Толис). Ҳар кӣ ба мо дастдарозӣ кунад, бо хуни хеш, албатта, бозӣ кунад (Турсунзода).

Дар назм маъноӣ шарт дар ҷумлаҳои пайраве низ мушоҳида мешавад, ки хабарӣ онҳо бо сифаи хабарӣ ва ҳиссаҳои номии нутқ ифода шудааст. Ҳар кӣ бо душмани халқ равон аст ҷу баҳр, Зуд бошад, ки сари хеш ҷу гирдоб хӯрад (Сайидо).

Тобиши шарт дар ҷумлаҳои пайрави мубтадо, ки пас аз сарҷумла меоянд, низ дида мешавад. Дар ин гуна ҷумлаҳои мураккаб хабарӣ

сарҷумла бо калимаву таркибҳои баҳодихӣ амсоли **нағз мешуд, хуб мешуд, беҳтар аст, номардист, айб аст** ва хабари ҷумлаи пайрав бо сифаи шартӣ-хоҳишмандии феъл ифода мешавад:

Хеле хуб мешуд, ки аз аҳволи ӯ хабар гирифта меистодед (Муҳаммадиев). Беҳтар, ки баҳтамонро санҷида бинем (Икромӣ). Беҳтар, ки дар охири хат нависаму огоҳ кунам (Икромӣ). Акнун номардист, ки... ман ба хотири вай ба хулосаҳои худ кушиш накунам (Айнӣ). Магар айб нест, ки Ҳокимияти Советӣ сиюсесола шудаасту шумо ханӯз ҳам асири ин чодари сиёҳ ва ин кафани тани зинда бошед? (Раҳим Чалил).

5. Тобиши сабаб. Маънии сабаб ва далелу бурҳон дар ҷумлаҳои ба назар мерасад, ки сарҷумлаи онҳо натиҷаю хулосаро мефаҳмонанд, хабари ҷумлаи пайрав бо сифаи хабарии феъл ифода мешавад: Бедарак набуд, ки Низомиддин барин касон ба вай муқобил буданд (Икромӣ). Бедарак нест, ки одами номаълум ба хонаи мо телефон карда, шуморо ба васваса меандозад (Икромӣ). Бесабаб нест, ки гиргирди раис парвонавор мегардад («Садои Шарқ»). Сазовори таҳсин аст, ки вай пеш роҳи онҳоро гирифта тавонистааст (Раҳим Чалил). Чои таассуф аст, ки шумо, дӯсти азиз, инро вазифаи дуюмдараҷа шумурдаед («Садои Шарқ»). Бинобар ин чои табрик аст, ки шумо ба чои фарзанди вафотёфтаатон фарзанди навхези ба камолрасидае доред (Айнӣ).

6. Тобиши мақсад. Маънои мақсад дар ҷумлаҳои мураккабе бештар зоҳир мегардад, ки хабари сарҷумла бо калимаву таркибҳои ифодакунандаи зарурат, ногузирӣ, рағбату хоҳиш ва дигар муносибатҳои модалӣ субъективӣ ва хабари ҷумлаи пайрав бо шаклҳои сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода мешавад:

Аз ин ҷиҳат лозим меояд, ки пули қарздории худро ба фондаи муайян гардонем (Айнӣ). Лекин ба мо ғуломонашон фарзу воҷиб аст, ки ҳамеша дар бораи хушии таъби он ҳазрат кушиш кунем (Икромӣ). Имрӯз лозим меояд, ки ба дасти ҳокимони хунхӯр ва муллоёни мурдор олат шуда, ба кушта шудани чанд бечора далолат кунам (Айнӣ).

7. Тобиши объектӣ. Тобиши маъноии объектӣ дар ҷумлаҳои мураккаби тобее дида мешавад, ки хабари ҳиссаи асосии сарҷумлаи онҳо бо исмҳои маънӣ ва феълҳои нутқ, ахбор, эҳсос, муҳокима ифода шудаанд:

Дар маҷлис гуфта шуд, ки ҳама бе истисно ба саҳро бароянд («Тоҷикистони советӣ»). Дар он вақт бо хотираш расид, ки ба маҷруҳони саҳт молиши дасту по (массаж) нофеъ аст (Айнӣ). Дирӯз эълон шудааст, ки рӯзи якшанбе рӯзи қор аст («Тоҷикистони советӣ»). Ба мо муяссар шуд, ки бо шумо мулоқот кунем (Икромӣ).

8. Маънои муайянкунанда. Маънои муайянкунанда дар ҷумлаҳои пайрави мубтадое зоҳир мешавад, ки бар эзоҳи ҷонишинҳои ишоратӣ омадаанд. Дар ин қабил ҷумлаҳои мураккаб ҷонишинҳои ишоратӣ хусусияти ҷудокунӣ пайдо менамоянд, хусусияти ҷудокунӣ онҳо гоҳо бо ҳиссачаҳои махсус таъкид меёбад. Ҷумлаи пайрав моҳият ва хусусияти онҳоро ошкор менамояд, муайян мекунад: ... оне, ки ту дар назар дорӣ, дигар чиз аст («Садои Шарқ»). Ҳамин дар хотираш мондааст, ки котиби райком Алиҷон аз дами дарвоза баргашта, ба мошин сувор шуд, ҳатто ба ҳавлӣ надаромад (Икромӣ).

Дар ҷумлаҳои мураккаби тобей, ки хабари сарҷумла бо ҳиссаҳои номии нутқ, махсусан ҷонишини шахси дуюм ифода шудааст, маънои муайянкунандаи ҷумлаи пайрав хеле равшан ҳис мешавад:

Ту набудӣ, ки, — гуфт фалғарӣ, — дар Масгҷох мардумро аз гурехтани ба ин тараф боздоштани шуда ташвиқот мекарди, ҷӣ шуд, ки худат дар ин ҷо ба миёни босмаҷиён омадӣ (Айнӣ). Магар ту набудӣ, ки бо лофу казофи дурӯғ ва бо хабарҳои бофтаю сохта маро аз ёри меҳрубонам ҷудо карда, ба қайди макру ҳиллаи худ даровардӣ (Икромӣ).

§ 1404. Чумлаи пайрави хабар хабари сарчумларо, ки бо қонишинҳои ишоратӣ ва таркибҳои қонишинӣ ифода ёфтааст, шарҳу эзоҳ медиҳад. Ба вазифаи хабари сарчумлаи чумлаи пайрави хабар қонишинҳои ишоратӣ **ин, он, ҳамин, ҳамон, чунин, чунон** таркибҳои **ин хел, ин гуна, ин тавр, дар ин, дар он, дар ҳамин, дар ҳамон, дар ин ҷо, дар он ҷо** меоянд. Ба ин вазифа калимаҳои таркибҳои мазкур ба воситаи бандҳои хабарӣ ва феълҳои ёридиҳанда истифода мешаванд, бевосита омадани онҳо ба нутқи гуфтугӯ мансуб аст:

Ягона фазилати **ӯ** ин буд, ки **ӯ** одами содда, камгап, хандонрӯй ва гапбардор буд (Айни). Сабаби муваффақияти Сағинови он аст, ки **вай** ба қони худ на фақат ақлу донишасро, балки қону диласро ҳам медиҳад (Толис). Ҳамаи гап дар ҳамин аст, ки **кафе** аз он пай набурд (Улуғзода). Аммо душвории қор дар ин ҷост, ки ин гуна заводхоро танҳо бо қуввати дасти майдақосибҳо роҳ равонда намешаванд (Айни). Ба шумо маслиҳати ман ҳамин, ки духтархоро хонанда мулло қунед, як хуснаш сад хуси мешавад (Иқромӣ).

§ 1405. Чумлаи пайрави хабар ба воситаи шарҳи қонишинҳо моҳияти мубтадои сарчумла, аломату нишонаи он, умумият ва монандии мубтадоро бо предметҳои дигар тасдиқ ва ё рад менамояд;

Як хислати Қорӣ Нурулло ин буд, ки ҳар қизи навбаромадаро маҳз барои навбаромад буданаш дӯст медошт (Айни). Сабаби «Хурус» лақаби гирифтани **вай** ин аст, ки мардак саҳархез аст (Улуғзода).

§ 1406. Чумлаи пайрави хабар ба сарчумла ба воситаи пайвандаки **ки** тобеъ мешавад. Чумлаҳои пайрави хабар, ки хусусияти муайянкунандагиву баёнӣ доранд, гоҳо танҳо бо интонация ба сарчумла тобеъ мешаванд.

Тобишҳои маъноии чумлаҳои пайрави хабар

§ 1407. Маъноии чумлаи пайрави хабар ва тобишҳои он ба маъноии матнии қонишинҳои эзоҳшаванда марбут аст. Ба қадом маъноии конкрет дар чумла воқеъ гардидаи қонишин аз муносибати он бо мубтадои сарчумла муайян мегардад. Мубтадои сарчумла аксар вақт бо маъноии луғавии худ маъноии чумлаи пайрав ва муносибати онро бо сарчумла пешакӣ далолат мекунад. Ин мубтадоҳо бештар бо исмҳои маъноӣ ифода мешаванд ва дар таркиби сарчумла як навъ вазифаи ҳамнибатиरो адо мекунанд. Дар ин гуна чумлаҳо маъноии грамматикӣ он қалимаҳо дар чумлаи пайрав тавзеҳ меёбад. Қонишини ишоратӣ дар ин маврид вазифаи махсуси грамматикӣ услубӣ дошта, барои робитаи қисмҳо ва таъкиди матлаб хидмат менамояд. Аз ҳамин ҷиҳат бисёре аз чумлаҳои ин қолиб бо чумлаҳои мураккаби қолибҳои дигар муродиф ба шумор меравад. Масалан, чумлаи мураккаби тобеи зерин бо чумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави сабаб муродиф ба шумор меравад, чунки як маъниву муносибат дар ду қолиби синтаксисӣ ифода гардидааст; Сабаби наомадани ман ҳамин аст, ки мошин дар роҳ вайрон шуд («Садои Шарқ»). Ман наомадам, чунки мошин дар роҳ вайрон шуд.

Албатта, ин ду чумла аз сатҳи таҷзияи ақуалӣ ва тарзи ифода аз ҳам тафовут доранд, мазмуну маъсалагузорӣ дар сарчумлаҳо қонилин фарқ мекунад, аммо маъноиву муносибати қисмҳо ҳамон аст, ки буд, яъне сабабист.

Ба қадом маъноӣ омадани чумлаи пайраву чӣ гуна муносибати синтаксисӣ доштани ҷузъҳои чумлаи мураккабро инчунин қонишинҳои мураккаби ишоратӣ ва таркибҳои қонишинӣ, ки ба вазифаи хабари сарчумла омадаанд, далолат мекунанд. Аз ин рӯ чумлаҳои пайрави хабар маъно ва муносибатҳои зиёдеро ифода менамоянд.

1. Маънои муайянкунанда. Дар ин қолиби чумлабандӣ мубтадои сарҷумла бо исмҳои гуногунмаъно ифода мешавад. Азбаски маъно ва моҳияти онҳо дар ҷумлаи пайрав тавзеҳ меёбад, ҳамаи ҷумлаҳои пайравӣ хабар як навъ маънои муайянкунандагӣ дорад. Аммо маънои асосии ҷумлаҳои пайравӣ хабаре, ки аломат, хосият ва ҷиғунагии мубтадои сарҷумларо нишон медиҳанд, муайянкунанда мебошад;

Одами хуб он аст, ки аз кори бад рӯ метобад, ба ҳама дасти ёрӣ дароз мекунад, манфиати мардумро ҳимоя мекунад («Комсомоли Тоҷикистон»). Шиори мо ин аст: Ҳама—барон як кас, як кас—барон ҳама («Адабиёт ва санъат»). Бехтарин хусусияти вай ҳамин аст, ки аз саҳтию машаққат ҳаросида, рӯ ба ноумеди намекунад (Иқромӣ). Як хислати падари мо ҳамин буд, ки ҳамеша худашро таърифу тавсиф карда мегашт ва аз ин ҳол ҳиҷолат ҳам намекашид (Иқромӣ). Ҳамин қанду чой ҳамоне буд, ки амир дарбори худро ислоҳ мекунад, баъби қорқунони ҳукумат моҳона таъин мекунад (Айнӣ). Аммо ақидани ман он буд, ки барои шеър гуфтаи вали будан шарт аст (Айнӣ).

2. Маънои сабаб. Маънои сабаб ва муносибати сабабӣ дар ҷумлаҳои мураккаби қолиби мазкур бо маънои тавзеҳӣ омехта, ифода мешавад, чунки дар ин қолиб ба вазифаи мубтадо исму ибораҳои исмии ифодакунандаи сабаб, далел, вачҳ, баҳона ва муносибатҳои дигари мусбату манфӣ меоянд, ки ҷумлаи пайрав маънии конкретии онҳоро эзоҳ медиҳад. Ба вазифаи ҳиссаи тобеи чунин ибораҳои исмӣ масдар ва ибораҳои масдарӣ хеле зиёд меоянд, ки дар чунин маврид муносибати сабабӣ барҷастатар ифода мешавад:

Далели шӯъба ин, ки ҳанӯз Вахш пурра аз худ нашудааст («Садои Шарк»). Бади қор дар ин аст, ки вай аз ҳамаи асрори давлати мо, аз қорҳои ҳарбӣ, аз захира ва яроқҳои мо хабар дорад (Иқромӣ). Айби Бозор дар ин ҷост, ки ба инҳо умеди некӣ карда, ба худ соҳибмаслиҳат қарор додааст (Айнӣ). Тааҷҷуби аввалинни ман дар ин буд, ки маро бе ҳеч талаб мударрис кардаанд ва ҳол он ки дар шаронги он замон барои мударрис шудан солҳои дароз дар тақи дари қозикалон ва қушбегӣ хорӣ кашидан ва ба муллоҳои қалон, ҳатто бойҳои қалон зорӣ ва илтиҷо карда, онҳоро «барои хусули матлаб» восита намудан дарқор буд (Айнӣ). Сабаби «обхона» номидани ин ҳабсхона ин буд, ки инҳо ҳам монанди обхона — халочоҳо ҳамеша мартут, бадбӯй ва мулаввас буданд (Айнӣ). Боиси ҳабс намудан ва дар Бухорои инқилобӣ озодона сайр карда гаштани вай ҳамин буд, ки ӯ гӯё ба чадидон, ба гуруҳи рости онҳо тарафдорӣ мекард ва муносибате дошт (Иқромӣ). Боиси ба ин ҷо омадани ман ҳамин буд, ки бо шумо маслиҳат карда, як роҳи наҷот ҷӯем (Иқромӣ). Баҳонаи наомадани писараш ҳамин будааст, ки ба сафар тайёри медидааст («Садои Шарк»).

Агар мубтадои сарҷумла бо масдар ва ибораҳои масдарӣ ифода шуда бошад, хабари он барои таъкиди сабабият бо таркиби ҷонишини барои ин ифода мешавад, хабари ҷумлаи пайрав бо сифаи хабарӣ ифода мешавад: Ҷон кохонда, пой сӯхта, даҳон дарондан, гулӯ гиронда, «во, шарнато!...» гуфта гаштани Қорӣ Ибод барои ин аст, ки ҳамон мансаби имом ва мударрисиро нигоҳ дорад ва болотар аз он ба мансабҳои дигар ҳам расад (Айнӣ).

3. Маънои мақсад. Дар ин қолиби ҷумлаҳои мураккаб ба вазифаи мубтадои сарҷумла исмҳои маънии ифодакунандаи мақсаду ният, умеду орзу истифода мешаванд, ки худ маънан хеле умумӣ буда, маънои конкретии онҳо ба воситаи ҷумлаи пайрав ошкор мешавад. Хабарӣ ҷумлаи пайрав бо сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ, қолибан бо шакли аористӣ он ифода мешавад:

Орзуи ягонаи мо ин аст, ки фарзандонамон хушбахт бошанд («Машғал») Мақсадаш ин буд, ки дар роҳ ду занро ба навбат ба марказ савор мекунонад ва худаш ниёда меравад (Айнӣ). Ба ту маслиҳат ҳамин, ки мардона иқроӣ шав, бо ҳамин гуноҳатро сабук мекуни (Иқромӣ).

Мубтадон сарчумлаи ин гуна чумлаҳои мураккаб бо исмҳои аз сифат гузашта, махсусан калимаи **беҳтар** низ ифода мешаванд:

Акнун беҳтар он аст, ки фӯтаро аз миёнам кушода, ба гарданам андохта, дар миёнаи мардум даромада, ман ҳам «во», шариято!... гуфтан гирам (Айнӣ). Беҳтар он аст, ки акнун аз паи ин кор нагашта, худро ба гушаи саломатӣ кашем (Айнӣ).

Дар ин гуна чумлаҳои мураккаби тобеъ мубтадои сарчумла бо масдар бештар ифода мешавад. Дар ин ҳолат хабари сарчумла бо таркибҳои ҷонишинии **барои он, барои ин, барои ҳамин** ифода мешавад, ки ба маънои мақсади ҷумлаи пайрав ишора менамоянд:

Омадани Мухтор маҳз барои ҳамин буд, ки ба хонаи онҳо ин мори заҳронокро — рашкро дарорад (Икромӣ).

Дар ҷумлаи зерин ба вазифаи пешоянди **барои** пешоянди таркибии изофии **дар паи** истифода шудааст: Албатта, Бибиюшиа ин васиятро фаромӯш накард ва шабу рӯз дар паи ин буд, ки Одина зудтар калон шавад ва аз хизмати Арбоб халос ёфта, асбоби тӯйро тайёр намуда, дар вақти зиндагии ӯ амонаташро (яъне Гулбиро) аз дасти ӯ бигирад (Айнӣ).

4. **Маънии қиёс.** Дар ин қолиби ҷумлаҳои мураккаб дар сарчумла масъалан тафовути предмету ҳодисаҳо ба миён гузошта мешавад ва он аломати фарқкунанда дар ҷумлаи пайрав акс меёбад. Бинобар ин дар ин қолиб ҳам маънии тавзеҳу қиёси ҷумлаи пайрав ба ҳам омехтаанд. Исмҳои **фарқ, тафовут, тафриқ** ва амсоли инҳо ба вазифаи мубтадо меоянд. Хабарӣ сарчумла бо ҷонишинҳои ишоратӣ ва таркибҳои ҷонишинӣ ифода мешавад, дар таркиби ҷумлаҳои пайрав шакли қиёсии сифат низ омада, маънии қиёсро қувват медиҳад:

Фарқи ин ду бародари дугонак аз якдигар танҳо ҳамин буд, ки яке сергап буду дигаре камгап («Машъал»). Фарқи ӯ аз дигарон дар ҳамин буд, ки вай дева ачина ба одам зарар расонда наметавонад мегуфт (Айнӣ). Тафовути ин ҷумла дар ҳамин аст, ки фикр дар он равшантар ифода шудааст («Садои Шарқ»).

5. **Маънии монандӣ.** Дар ҷумлаҳои тобиши маъноии монандӣ ифода мешавад, ки хабари сарчумла ҳолибан бо ҷонишинҳои **чунин** ва **чунон** меояд, дар таркиби ҷумлаи пайрав бештар ҳиссаи **гӯё** истифода мешавад:

Рафтори ӯ чунин аст, ки Шумо тасаввур карда наметавонед (Икромӣ). Рақси ин духтари симбар чунин аст, ки гӯё товус мехромида бошад («Садои Шарқ»).

6. **Маънии шарт.** Дар ин гуна ҷумлаҳои мураккаб мубтадои сарчумла бо исми **шарт** ва хабари ҷумлаи пайрав бо шаклҳои сифаҳои шартӣ-хоҳишмандӣ ифода мешавад. Маънии шарт бо тавзеҳи исм омехта ифода мешавад:

Шарти ман ҳамин, ки ба ҳеч кучо наравад (Ҳаким Карим).

7. **Маънии натиҷа.** Дар ин қолиби ҷумлаҳои мураккаб мубтадои сарчумла бо калимаҳои ҳулосавию ҷамъбасти, бештар исмҳои **натиҷа, ҳулоса, оқибат, ниҳоят** ифода мешавад, хабари сарчумла ҳолибан бо ҷонишинии **ҳамин** ва бештар бо феъли ёридиҳандаи **шудан** ташкил меёбад. Ҷумлаи пайрав маънии умумии мубтадоро эзоҳ медиҳад. Хабарӣ ҷумлаи пайрав бо сифаи хабарӣ ифода мешавад:

Натиҷаи ин ҳаракати провакционӣ ин буд, ки амир одамони бисёреро дар Бухоро ва вилоятҳои вай бо шубҳаи большевикӣ, революционерӣ ё бо тӯҳмати алоқа доштан бо онҳо бо як сурати ваҳишона кушт (Айнӣ). Натиҷаи кор ҳамин шуд, ки дар хусуси бетаъхир сохта шудани станцияи дизелии калонтаре қарор қабул карданд («Садои Шарқ»). Аввал ин ки ҳаром будани дуди тамоку маълум нест, ниҳояташ ин аст, ки як чизи зарарнок аст ва зарараш ба касоне, ки мекашанд, оид аст (Айнӣ). Таъсири дигари ин байтбарак ва ин мусоҳиба ба ман ин шуд, ки ҳамаи монехоро пешпо зада, дигарбора қазм кардам, ки ба Бухоро рафта хонам (Айнӣ). Ҳулосаи гап ҳамин шуд, ки пагоҳ боз ҳама дар ҳамин ҷо ҷамъ мешудаем (Раҳим Ҷалил). Натиҷаи

саёю кӯшиш ҳамин шуд, ки мошинро ҳай карда метавонистагӣ шудем («Садои Шарқ»). Ниҳояти кораш ҳамин шуд, ки маро сарбоз карда, ба дастам милтик дод (Айнӣ). Оқибати бадмастиаш ҳамин шуд, ки гарданаширо шикаст («Хорпуштак»).

8. **Маънии тарз ва дараҷа.** Тобиши маъноӣ тарзу дараҷа дар ҷумлаҳо мушоҳида мешавад, ки мубтадоӣ сарҷумлаи онҳо бо исмҳои ифодакунандаи тарзу тариқ ва дараҷаю миқдор, хабари онҳо бо ҷонишинҳои **чунин, чунон, ҳамчунон, ҳамин хел, ҳамин тарз** ифода шудаанд. Дар ин ҷумлаҳо низ тобиши тарз ва дараҷа ба маъноӣ тавзеҳ омехта ифода мешавад:

Тарзи гуштингирии онҳо чунин будааст, ки аввал ҷавони довталаб қувваашро нишон меодааст («Маориф ва маданият»). Аз рӯи қавли онҳо, тариқан ба амал овардани ҷазои сангсоркунӣ чунин будааст, ки гунаҳгорро дар майдоне то миёнаш дар замин мегуронидаанд (Айнӣ). Идораи мактаб дар хонаи тайёр ҷой гирифта бешад ҳам, тартиби даруни он чунон буд, ки дили кас зик намешуд (Иброҳим).

9. **Маънии пуркунанда.** Тобиши маъноӣ пуркунанда дар ҷумлаҳои мураккабе хис карда мешавад, ки мубтадоӣ сарҷумлаи он бо исмҳои маъноӣ ифодакунандаи амал, фикр, хотира, ёддошт, муҳокима ифода шудааст: тобиши объекти ҷумлаи пайравро таркибҳои пешояндие низ далолат мекунад, ки ба вазифаи хабари сарҷумла омадаанд:

Гумони ғолиб он аст, ки то он вақт ин кампири ҳафтодсолаи пояш ба гуррасида бо бекаси ва бенавоӣ ҷон медиҳад... (Айнӣ). Нахустин ёддошти ӯ ин буд, ки бародараш барои ӯ чанд харгӯш оварда буд (Мухаммадиев). Аҳамияти матни «Варианти Б» (Мухтасари тарҷимаи ҳоли худам) боз дар он аст, ки муқоисаи он бо «Варианти А» ва ҳатто муқоисаи он бо китоби якум ва дуввуми «Ёддоштҳо»-и муаллиф ҷузъиёти усули баён ва хунари нависандагии Айниро дар ҳаракат, дар таҳаввул нишон дода метавонад (Қамол Айни). Аммо таъҷуб дар ин ҷост, ки муаллим ҳам таҳсин кард ва ҳеҷ гумон накард, ки ман аз вай сохтакорӣ омӯхта ба кор дароварда бошам ва маро дар рӯзи дуввум ба сархати дуввум гузаронид (Айнӣ).

ҶУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ҲОЛ

§ 1408. Маълум аст, ки ҷумлаҳои пайрави ҳол аз рӯи маъноӣ вазифаҳои синтаксиснашон гурӯҳи алоҳида ва хеле калони ҷумлаҳои пайравро ташкил медиҳанд. Дар онҳо системаи воситаҳои алоқан тобеъ, ҷихатҳои умумӣ ва фарқкунандаи онҳо махсусан равшан ва пурра ифода гардидаанд.

Агар пайвандакҳо дар ҷумлаҳои пайрави сабаб ва хилоф роли асосӣ бозанд, дар ҷумлаи пайрави шарт мутобикати шаклҳои феълӣ, хабарҳои сарҷумла ва ҷумлаи пайрав аҳамияти калон дорад. Калимаҳои ҳамнисбат дар ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷа зиёданд, вале ҷумлаҳои пайрави натиҷа ва хилоф калимаҳои ҳамнисбат надоранд. Дар ҷумлаҳои пайрави замон воситаҳои зиёди алоқа, мисли пайвандакҳо, калимаҳои ҳамнисбат ва мутобикати шаклҳои феълӣ ба кор бурда мешаванд. Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеи бепайвандак махсусан интонация эътибори калон пайдо мекунад. Ниҳоят, ҷои ҳар як хели ҷумлаи пайрави ҳол низ дар ифодаи муносибатҳои сарҷумлаву ҷумлаҳои пайрав роли муҳим мебозад.

Аз материалҳои забон аён мегардад, ки ҷумлаҳои пайрави ҳоли замон, шарт, хилоф бештар пеш аз сарҷумла ва ҷумлаҳои пайрави сабаб, мақсад, натиҷа пас аз он меоянд. Ҷои аксари ҷумлаҳои пайрав дар ҷумлаҳои мураккаби тобеи бепайвандак муайян аст, аммо дар ҷумлаҳои мураккаби тобеи пайвандакдор ҷои бештари онҳо тағйир меёбад. Фактҳо нишон медиҳанд, ки вобаста ба инкишофи системаи пайвандакҳои тобеъкунандаи забони адабии тоҷик, махсусан пайвандакҳои сершуморӣ таркибии он, ҷои ҷумлаҳои пайрав боз ҳам озодтар мегардад.

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ ТАРЗ

§ 1409. Чумлаи пайрави тарз тарзу тариқи воқеъ гардидани амали сарчумларо шарҳ медиҳад:

Паша бисъёр изо мекашид, ба тавре ки ҳатто гӯшҳояш ҳам супурх мешуданд (Улуғзода). Дар ин гуна мавридҳо ӯ, бе он ки дасти росташро аз рӯи табак бардорад, бо дасти чапаш косаи обро гирифта, кадре нӯшид... (Айнӣ).

Чумлаи пайрави тарз одатан хабари сарчумларо шарҳ медиҳад. Аммо ин чумлаи пайрав ба ҳоли тарзи сарчумла тобеъ шуда, ба воситаи он тамоми сарчумларо эзоҳ дода метавонад. Дар ин сурат чумлаи пайрави тарз ба ҳоли тарз ва ё калимаҳои ҳамнисбат, ки дар сарчумла вазифаҳои ҳоли тарзро адо мекунанд, тобеъ шуда меояд:

... ба якдигар ба тарзе нигоҳ мекарданд, ки маънои он ба ҳар ду фаҳмо буд (Раҳим Чалил). Халтаи хатчӯбро дар бағал чунон ҷой мекарданд, ки қисми номи қарздор навишташудан чӯбҳо аз бағал берун ва намоён шуда меистод (Айнӣ).

Чумлаҳои пайрави тарз микдору дараҷа ва монандӣ бо ифодаи баъзе тобишҳои маъно ва воситаҳои алоқа хусусиятҳои умумӣ зоҳир менамоянд. Пеш аз ҳама, чумлаҳои воҷеҳанд, ки онҳо маъно ва вазифаҳои якчанд чумлаи пайравро дарбар мегиранд ва онҳоро ба яке аз он се чумлаи пайрав бевосита дохил кардан душвор мешавад.

Чумлаҳои пайрав тобишҳои маъноии зиёдеро ифода карда метавонанд. Чунончи, як чумлаи пайрави тарз тобишҳои маъноии микдору дараҷа, монандӣ ва натиҷаро низ дарбар мегирад:

Табакро ҳамчунон покиза лесида ба рӯи сандалича мондаанд, ки гӯё бо оби ҷӯш шуста, бо дастмоли сафеди тоза пок кардаанд (Айнӣ).

§ 1410. Чумлаҳои пайрави тарз, микдору дараҷа ва монандӣ ба калимаҳои ҳамнисбати муштарак алоқаманд мешаванд. Ин ҳам ба умумияти маъноӣ ва грамматикӣ ин чумлаҳо шаходат медиҳад:

Имрӯз ман чунон шод, чунон сарбаланд ҳастам, ки тасаввур карда наметавонӣ (Раҳим Чалил). Ин пурсиши бойбибӣ ба Соро чунон расид, ки аз сари ӯ як дег оби ҷӯшонро рехта бошанд (Айнӣ).

§ 1411. Чумлаҳои пайрави тарзи амал ва монандӣ бо пайвандакҳои ба сарчумла тобеъ мешаванд, ки барои ин ду чумла умумӣ буда, вале аз рӯи ифодаи маъно ва вазифа фарқ доранд:

Чумлаҳои пайрави тарзи амал:

1. Дар даруни молхона якчанд нафар, ба тарзе ки бинанда онҳоро мурда гумон мекард, хобида буданд (Айнӣ).

2. Паша бисъёр изо мекашид, ба тавре ки ҳатто гӯшҳояш ҳам супурх мешуданд (Улуғзода).

Чумлаҳои пайрави монандӣ:

1. Харон ҳам шӯраҳои биёбонро, ба тарзе ки бачагон қандро маканд, бо шавқу завқ мехонданд (Айнӣ).

2. Вай ин духтарро, ба тавре ки қаҳрабо коҳро ва оҳанрабо оҳанро пеш кашад, ба тарафи худ пеш мекашид (Ниези).

Ниҳоят, дар дохили чумлаи мураккаби тобеъ чумлаҳои пайрави тарз микдору дараҷа ва монандӣ аз ҷиҳати ҷой ҳам ба якдигар наздиканд, онҳо бештар пеш аз сарчумла ё дар байн (пеш аз амали он) ҷой мегиранд.

§ 1412. Пайвандакҳои воситаи асосии алоқии чумлаи пайрави тарз ба сарчумла мебошанд. Ба ин вазифа пайвандакҳои ки, ба тарзе ки, ба тавре ки, дар ҳолате ки, бе ин (он) ки истифода мешаванд.

§ 1413. Пайвандаки ки яке аз пайвандакҳои серистеъмоли чумлаи пайрави тарз мебошад. Чумлаи пайрави тарз ба воситаи он бар эзоҳи калимаҳои ҳамнисбат, ки дар таркиби сарчумла ба вазифаи ҳоли тарз омадаанд, кор фармуда мешавад:

Дарья баргашта омад ва боз дар рӯ ба рӯи Холи ворухӣ нишаста, ба ӯ тарзе нигоҳ кард, ки ба шунидани хикояаш тайёр будани худро фаҳмонд (Раҳим Ҷалил). Ӯ ин корро тавре мекард, ки одатан ҷавонан дар кӯча ва боғҳо, дар клуб ва театрҳо мекунанд (Муҳаммадиев).

§ 1414. Пайвандакҳои ба тарзе, ба тавре ки, одатан дар услуби китоби қор фармуда мешаванд: Духтарон бо як вазъияти дилгириона ба Қумрибиби рост рӯ ба рӯ нашуда, ба тарзе ки як тарафи рӯишон ба тарафи Қумрибиби бошад, якзону нишаста, ҷашмонашонро ба замин дӯхтанд (Айни). Вай ба рӯи меҳмонон зӯрбазӯраки табассум мекард, ба тавре ки ӯро дида раҳми кас меомад (Улуғзода).

§ 1415. Пайвандакҳои бе ни (он) ки, дар ҳолате ки низ хоси услуби китоби мебошанд. Чумлаи пайрави тарз бо пайвандакҳои бе ин ки ва бе он ки дар чунин мавридҳои меояд, ки мубтадоҳои сарҷумла ва чумлаи пайрав як бошанд. Дар таркиби пайвандак пешоянди бе ҳаминро мефаҳмонад, ки воқеъ гардидани амали чумлаи пайрав мумкин ё зарур бошад ҳам, сарҷумла бе иҷрои он шарҳ меёбад. Бинобар ин дар онҳо тобиши хилоф низ мушоҳида мешавад. Хабарҳои чумлаи пайрави тарз дар шакли аорист ифода мешавад:

Шаҳси ношинос аз ин даръёфти ногаҳонии ҳамсӯхбати ношиноси худ дар ҳайрат афтада, бе ин ки ба пурсиши ӯ ҷавоб диҳад, ба ӯ нигоҳ карда истод (Айни). Ба модарам дилбаста ва меҳрубон буд, дар қору бори хона хушаш, бе он ки модарам гӯяд, ба ӯ ёри меод (Улуғзода). Хола аз роҷақа қадам монда, бе он ки овозе барорад, рост ба тани айвон рафт (Икромӣ). Ба ҳамин тариқа, ҳамаи ҷӯбҳо бе он ки ба пой халифа озоре расонанд, шикаста пора шуда ба замин афтаданд (Айни).

Пайвандаки бидуни он ки каммаҳсул аст: Сайёра бидуни он ки чизе бигӯяд, пулро боз ба назди пиразан монд (Муҳаммадиев). Чумлаҳои пайрави тарз бо пайвандаки дар ҳолате ки ҳамеша ҳолати мубтадои сарҷумларо ҳангоми амал шарҳ диҳад. Дар ин гурӯҳи чумлаҳои мураккаби тобеъ аксар мубтадои сарҷумла ва чумлаи пайрав як аст. Вале дар сурати дигар будани мубтадои чумлаи пайрави тарз ҳам он чумла ҳолати мубтадои сарҷумларо нишон медиҳад. Амалҳои сарҷумла ва чумлаи пайрав дар як замон, одатан дар замон гузашта воқеъ мегарданд, хабари онҳо бештар ба шакли замони гузаштаи феъли будан ифода мешавад. Феъли будан дар ин сурат ё ба вазифаи хабар ва ё ин ки ҳамчун феъли ёридиҳандаи хабари номини он меояд:

— Ҳамдам — зани калони бой аз пеши шавҳараш, дар ҳолате ки дар дасташ як хӯша набот буд, баргашта омад (Айни). Солеҳ бо ҷашми ҳаросон ва хотири парешон, дар ҳолате ки аз тарс ҷоғаш меларзид, ба назди тахта рафт (Улуғзода). ... рафта аз дари партов ба самоворхона даромад, ба ҳолате ки ба дасташ тапонча буд (Айни).

Пайвандаки дар ҳолате ки сермаъност ва фақат ба як чумлаи пайрави тарз вобаста қардани он дуруст нест. Дар мисолҳои зерин маъно ва вазифаи шартӣ — муқоисавӣ 2) хилоф ва 3) сабаб ифода шудааст:

1) Халқи тоҷик, дар ҳолате ки иди рамазон ва иди қурбон барин идҳои диниро як рӯз барпо медошт, иди наврӯзро ҳафтаҳо давом меод (Айни). 2) Дар ҳолате ки хушам дастамро ба оби сард намезадам, ғулмон, ятимон, ҷӯпонон ва чорьякқорони ӯро хар барин қор мефармадам (Айни). 3) Дар ҳолате ки пеши селоби нави ашкро гирифта наметавонист, ба изҳори миннатдорӣ даромад (Раҳим Ҷалил).

§ 1416. Аксари чумлаҳои пайрави тарз пеш аз сарҷумла, ё ин ки пеш аз амали он ҷой мегиранд. Чумлаи пайрави тарзе ки бо пайвандаки ба тарзе ки алоқаманд шудааст, бештар пеш аз сарҷумла ва ё пеш аз амали он омадааст. Дар мавридҳои алоҳида пас аз сарҷумла меояд:

Бо саҳт кашидани ришта чарм омада аз дарун ба болои ҷок банд шуд, ба тарзе ки нӯги чарми овозон шуда истода аз тарафи дарун даҳони ҷокро тамоман банд мекард (Айни).

Чумлаҳои пайрави тарз бо пайвандакҳои дар ҳолате ки, бе

он (ин) ки одатан пас аз мубтадо, ё дар мобайни сарчумла, вале ҳатман пеш аз хабари он чой мегранд. Чумлаи пайрави тарз, ки калимаҳои ҳамнисбатро эзоҳ медиҳад, пас аз сарчумла меояд:

Ман даррав чашмонамро бо остинам пок карда, чунин нишон додам, ки аз калтаки хӯрдагиам парво надорам ва зарби мушти золимеро писанд намекунам (Улуғзода).

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ МИҚДОРУ ДАРАЧА

§ 1417. Чумлаи пайрави миқдору дарача миқдор ва дараҷаю андозаи амалу аломати сарчумларо шарҳ медиҳад: Одамон ба қадри имкон худро канор кашида, рохро, ба қадре ки як савор гузашта метавонист, кушоданд (Айнӣ).

Дараҷа ва андозаи амалу аломат: а) **дараҷаи амал:**

Миршаб ба тарафи дарвозаи арк нигоҳ карда, ба дараҷае ки қариб буд сараш ба замин расад, ҳам шуда се бор таъзим кард (Айнӣ). Ҳамин тавр карда, мо як ним сӯат гӯштин гирифтём, — мегуфт падарам, — баъд Амон миёнбанди ҳоли шудаамро боз як бор ба дасташ печонда, маро чунон фушурд, ки қариб миёнам шиканад (Улуғзода);

б) **дараҷаи аломат:** Ҳаво чунон шаффоф буд, ки роҳи калон бо дарахтони дар ду канораш қатор саф кашида то дур намоён буд (Улуғзода). Дар ҳақиқат, таъби бемор бисёр баланд буд, ба ҳадде ки бо расидани дасташ ба зону аз ёлоғи либос гармӣ ба бадани Меҳмоҳ ҳам гузашт (Айнӣ).

§ 1418. Дар баъзе чумлаҳои мураккаби тобеъ чумлаи пайрави миқдору дараҷа сарчумларо ба тарзи муқоиса шарҳ дода, тамоми сарчумларо эзоҳ медиҳад. Чунончи: а) муқоисаи миқдор: Ба шумо росташро гӯям, ман ҳар қадар ки зиёд фикр мекардам, ҳамон қадар ба худ хичолат мекашидам (Улуғзода). Савобҷӯй аз қафояш давид, ҳар қадаре ки зудтар медавид, асп ҳамон қадар тезтар метохт («Садои Шарк»). Лекин, чи қадар ки колхоз ва умуман хоҷагиҳои социалистӣ ривож ёфтанд, ҳаракати кулаков ва зиддияти умуман душманони синфӣ ҳам ҳамон қадар зиёд шудааст (Айнӣ).

б) **муқоисаи дараҷа ва андоза:** Чи дараҷае ки дар берун ҳаво хунук бошад, ба ҳамин дараҷа дар ҷойхона танӯри ҷақ-ҷақ тафсон буд... (Азизӣ). Дар ин қабил чумлаҳои мураккаби тобеъ амалу аломати чумлаи пайрав аз ҷиҳати миқдор ё дараҷаи содир шудани амал ё зоҳир шудани аломат ба сарчумла мутобиқ меояд.

§ 1419. Чумлаи пайрави миқдору андоза ва дараҷа на танҳо ба ҳабар, балки ба аъзои дигари сарчумла, яъне ба ҳоли миқдору андозаи он, ки бо калимаҳои ҳамнисбат ифода шудааст, низ тобеъ шуда меояд:

Ин лат ба андозае саҳт буд, ки нафаси ҷӯрабошӣ якҷанд сония ба дарун афтада, дастаи тозиёнаро аз даст сар дод (Раҳим Ҷалил). Оҳиста-оҳиста мо ба ҳамдигар чунон дӯст ва меҳрубон шудем, ки як рӯз, агар ҳамдигарро набинем, бегоҳат мешудем (Икромӣ).

§ 1420. **Чумлаҳои пайрави миқдору андоза ва дараҷа ба сарчумла ба воситаи пайвандакҳои ки, ба дараҷае ки, ба андозае ки, ба ҳадде ки, то ҳадде ки, ба қадре ки, ҳар қадар ки тобеъ мешаванд.**

Дар алоқаи ин чумлаи пайрав пайвандакҳои тобеъкунандан ҷуфти чи дараҷае ки ... ба ҳамон дараҷа, чи андоза ки ... ҳамон қадар, чи қадар (е) ки ... ҳамон қадар, ҳар қадар ки ... ҳамон қадар, ҳар чи қадар ки ... ҳамон қадар, ба қадре ки ... ҳамон қадар низ кор фармуда мешаванд.

§ 1421. Пайвандаки ки яке аз пайвандакҳои серистеъмоли чумлаи пайрави миқдору андоза ва дараҷа ба шумор меравад. Чумлаи пайрави миқдору андоза ва дараҷа ба воситаи пайвандаки ки ба калимаҳои ба он ҳамнисбате, ки дар сарчумла вазифаи ҳоли миқдору дараҷаро адо мекунанд, тобеъ мешавад ва тобиши маъноӣ натиҷа дорад: хабар-

§ 1425. Дар чумлаҳои мураккаби тобеъ як гурӯҳ пайвандакҳои тобеъкунандаи чуфт қор фармуда мешаванд, ки онҳо чумлаи пайрави миқдору дараҷаро ба сарҷумла тобеъ намуда вазифаҳои гуногунро адо мекунанд:

Чи дараҷае ки ... ба ҳамин дараҷа, чи андоза ки ... ҳамон қадар, чи қадар (е) ки ... ҳамон қадар, ҳар қадар ки ... ҳамон қадар ё ба ҳамин андоза, ҳар чи қадар ки ... ҳамон қадар, ба қадаре ки ... ҳамон қадар.

а) Баъзе чумлаҳои пайрави миқдору дараҷа амалу аломати сарҷумларо тарзе шарҳ медиҳанд, ки байни сарҷумла ва чумлаи пайрав аз ҷиҳати миқдору ба андозаю дараҷа қариб баробарӣ ба амал меояд:

Чи дараҷае ки дар берун ҳаво хунук бошад, ба ҳамин дараҷа дар ҷойхона танӯри ҷақ-ҷақ тафсон буд... (Азизӣ).

б) Дар гурӯҳи дигари чумлаҳои мураккаби тобеъ баробари афзудани миқдору дараҷаи амалу аломати чумлаи пайрав миқдор ва дараҷаи амалу аломати сарҷумла ҳам зиёд шудан мегирад.

Дар ин чумлаҳо ҷузъҳои номии хабар ва ё ҳолҳои тарзи амалу миқдору дараҷа одатан дар шакли дараҷаи муқоисавӣ меоянд:

Ҳар қадар ки ресмон тоб хӯрда дароз меғӯд, ҳамон қадар ҳам Шодӣ пасноқӣ аз пешӣ модараш дуртар мерафт (Айнӣ). Ҳар қадар ки пунбадона бештар ҳоида шавад, ҳамон қадар ҳам пахта тоза ва бобаракаттар мешавад (Айнӣ).

§ 1426. Чумлаи пайрави миқдору дараҷа ҳам дар дохили чумлаҳои мураккаби тобеъ мавқеи муайян дорад. Чумлаи пайрави миқдору дараҷа бо пайвандакҳои ба дараҷае ки ва ба андозае ки пеш аз сарҷумла ва ҳам пас аз он меоянд. Аммо чунин чумлаҳо бо пайвандаки ба ҳаdde ки танҳо пас аз сарҷумла меоянд. Чумлаҳои пайрави миқдору дараҷа, ки маънои муқоисаро ҳам ифода мекунанд ва бо пайвандаки ҳар қадар ки ва дигар пайвандакҳои чуфти монанди чи дараҷае ки ... ба ҳамин дараҷа, чи қадар ки ... ҳамон қадар ва ғайра ба сарҷумла тобеъ шудаанд, пеш аз он низ меоянд:

Ҳар қадар ки фоида зиёд мешуд, иштиҳои пахтачиёни гуруснаҷашм ҳам ҳамин қадар зиёд мегардид (Айнӣ). ... Ман чи қадаре ки ба худам бовар кунам, ҳамон қадар ба ӯ бовар мекунам (Афсонаҳои халқӣ тоҷик). Ман аз тарси ғалтидан ҳар қадар ки ба ёли вай сахттар мечаспидам, динг-динги вай ҳамон қадар зиёдтар мешуд (Айнӣ).

Чумлаи пайрави миқдору дараҷа, ки бар эзоҳи калимаҳои ҳамнисбат омада, ба воситаи пайвандаки ки ба сарҷумла алоқаманд шуда бошад, пас аз он ҷой мегирад:

Ҳарҳол ҳезумқашон чунон лоғар ва заиф буданд, ки аз пиёдагон пеш гузашта наметавонистанд (Айнӣ). Ҳаво чунон шаффоф буд, ки роҳи қалон бо дарахтони дар ду қанораш қатор саф қашаи то дур намоён буд (Улуғзода). Он қадар роҳ рафт, ки қоруқаш ғалбер, асояш сӯзан шуд, муи сараш расида ба миёнаш фаромад (Афсонаҳои халқӣ тоҷик).

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ МОНАНДИ

§ 1427. Чумлаи пайрави монандӣ амал, ҳолат ва аломати сарҷумларо ба воситаи монандкунӣ ва муқоиса шарҳ медиҳад:

Борон, чунон ки аз чандон ҳазор сатил ба якбора об мерехта бошад, бо шиддат меборид... (Айнӣ). Аммо халифа монанди ин ки гавак кашад, ба сари оринҷ ва зонӯҳояш хобида буд... (Айнӣ).

Чумлаи пайрави монандӣ вазифаи муқоисаро ҳам адо мекунад ва тамоми сарҷумларо эзоҳ медиҳад:

Чунон ки ҷуй ва ҷуйҷаҳои майда ба ҳам пайваста ба дарё мубаддал мешаванд, ғайрати якҷояи одамон ба қуввати тавоно мубаддал мегардид ва одамон кӯшиш мекарданд, ки аз якдигар қафо намонанд (Раҳим Ҷалил). Чи тавре ки як қасбро ба қасби дигар табдил додан

ба осонӣ муяссар намегардад, омӯхтани ин сабақ ҳам осон набуд (Нисёӣ). Лағиф чи тавре ки устоқорона ба дӯкон рафта буд, ҳамон тавр чолюкона аз он берун омад (Иқромӣ).

§ 1428. Чумлаҳои пайрави монандӣ одатан амали сарчумларо шарҳ медиҳанд ва ба воситаи он ба тамоми сарчумла муносибат пайдо меку­нанд. Аммо ин чумлаи пайрав баъзан ба калимаҳои ҳамнисбат, ки азъон пайрави сарчумла мебошанд, тобеъ шуда, ба воситаи онҳо тамо­ми сарчумларо шарҳ медиҳад:

Агар ба касе дил бандед, ҳамин тавр, чи хеле ки маро дӯст ме­доред, азизаш доред (Шукӯҳӣ, Аскар). Танбалони нобакор чунон оҳиста роҳ ме­раванд, ки гӯё қадамашонро мешумуранд (Раҳим Ҷалил). Бо­қимонда шаш нафар ба ман чунон муомила мекарданд, ки гӯё ман гу­ломи падари онҳо бошам (Айнӣ).

§ 1429. Чумлаҳои пайрави монандӣ ба сарчумла бо пайвандакҳои зерин тобеъ мешаванд: ки, мисли ин (он) ки, монанди он (ин), ки, ба монанди он (ин) ки, чунон ки, гӯё, гӯё ки, ки гӯё, гӯё инки, ба тавре ки, ба тарзе ки, ба тариқи ки, чи тавре ки, чи хеле ки, чи навъ ки, ба чи тарзе ки.

§ 1430. Чумлаи пайрави монандӣ бар эзоҳи калимаҳои ҳамнисбаг омада бошад, бо пайвандаки ки ба сарчумла тобеъ мешавад:

У ... худро чунон нишон дод, ки аз ояндагон хабаре надорад (Ра­ҳим Ҷалил).

§ 1431. Пайвандакҳои мисли он (ин) ки ва монанди он (ин) ки аз пайвандакҳои хоса ва серистеъмоли ин чумлаи пайрав буда, ак­сар дар нутқи китобӣ истеъмоли мешаванд. Хабарҳои чумлаҳои пайрави монандӣ дар ин сурат бештар ба шаклҳои сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ (аорист, замони гузашта, шаклҳои ҳикоягӣ ва муайян) ифода мешавад:

Ман аз ханда шах шуда, Мирзодикқакро гирифта боз ба наздики Алихӯча бурдам, вай ба бозича остин афшонда, худро ақиб мекашид, мисли ин ки он бозича кажум ё ки ягон газандаи дигар бошад (Улуғ­зода). Мисли он ки пешаки маслиҳаткарда бошем, хама баробар ба рӯи чоғаи худ хеста нишаста, ба пӯшидани сару либоси худ сар кардем (Раҳим Ҷалил). Раҳими қанд баъзан чизҳои ба ҳаёлаш омадаро ҳам, монанди он ки худ карда бошад ё дида бошад, бо боварии тамом ҳи­қоя мекард... (Айнӣ). Монанди ин ки қараёни электриқиро ба бадани вай васл карда бошанд, якбора як қад париди, ба ақиб, ба ман ниға­рист (Шукӯҳӣ, Аскар).

Ин пайвандак дар шакли ба монанди он ки низ вомехӯрад:

Бо табассум ба назди Заҳро омада, ба монанди он ки вай ба шу­нидани фармони фармондиҳандаш омода бошад, ду пояшро ба ҳамди­гар зада истод (Ҳаким Қарим).

§ 1432. Пайвандакҳои таркибии чунон ки, ҳамчунон ки низ бештар дар нутқи китобӣ кор фармуда мешаванд ва вазиғаи монанд­куниро бештар бо роҳи муқоиса адо мекунанд:

§ 1433. Чунон ки мурғҳои хонагӣ хокбозӣ кунанд, онҳо бо сари си­нашон ба барф хобида, бо панҷаҳои барфхоро ба зерин болҳоишон пош ме­доранд (Айнӣ). Чунон ки тамоми дарахтон, ҳамаи олами наботот ба офтоб моил аст, мо ба социализм моил ҳастем (Раҳим Ҷалил). Дарья тозон ба хона омаду ҳамчунон ки се рӯз пеш ҳам барои шусту­шӯи падар оби гарм тайёр менамуд, дар болои оташдон сатили пурбо­ро монда оташ сар дод (Раҳим Ҷалил).

Дар чумлаи мураккаби тобеи зерин чумлаи пайрави монандӣ сар­чумларо аз ҷиҳати миқдору дараҷа шарҳ дода, ба ҳоли миқдору дара­ҷаи он тобеъ шуда аст:

Мо ҳеҷ вақте ин қадар бесаброна интизории баҳорро на­кашида будем, чунон ки дар Шивлӣ, дар он зимистони пурмашаққат, дар он гуруснагӣ ва ғарибӣ интизории онро мекашидем (Улуғзода).

§ 1434. Пайвандакҳои таркибии гӯё, гӯё ки, гӯё ин ки, ки гӯё дар чумлаҳои пайрави монандӣ нисбатан серистеъмоли буда, дар нутқи ки­тобӣ ва гуфтугӯ баробар кор фармуда мешаванд. Дар ин чумлаҳои му­

раккаби тобеъ амали сарҷумла бо он амали таҳмин шуда монанд ё муқоиса мешавад:

Аз курта, чома ва бадаи онҳо буи хун омада меистод, гӯё ки бошандагони ин ғор дар хун оббозӣ кардаанд (Ҳаким Қарим). Зан гӯё ки мо ду бародарро бо ҳам муқоиса мекарда бошад, гоҳ ба Азизхон нигоҳ мекард ва гоҳ ба ман (Улуғзода). Абрҳои тира тарлак-парлак шуда, ба ҳар тараф давутоз мекарданд, гӯё аз кирдори ногувори худ шармгин шуда, ба худ ҷои гурез меҷустанд (Ҳаким Қарим).

Яке аз хусусиятҳои ҷумлаҳои пайравӣ монандӣ ин аст, ки аксари онҳо ба калимаҳои ҳамнисбат бо пайвандаки таркибии ки, гӯё ва гӯё ки алоқаманд мешаванд:

Бибиониша худро ба Ибод ҷунон намуд, ки гӯё то ҳол Одинаро ба хонаи хўчаинаш рафта мепишдошт (Айни). Албатта, ҷунин вонамуд кардам, ки гӯё фақат барои дидани онҳо омадаам, на барои пул (Улуғзода). Сангҳои девори дара аз даруни ин оби оташтоб ба тарзе намоён мешаванд, ки гӯё сангтарошони хунарманд сангҳои раҳдорро ба як тартиби ҳандасагӣ болон ҳам ҷида бошанд (Айни). ... бинобар ин ман дар маҷлисҳо тавре гап мезанам, ки гӯё бо касе даст ба гирибон шуда истода бошам (Улуғзода). Аҷабо, ба Шодигул аз аввали гуфтугӯ ҳамин тавр менамуд, ки вай гӯё Нуралиро кайҳо боз мешиносад (Улуғзода).

§ 1435. Дар алоқаи ҷумлаи пайравӣ монандӣ бо сарҷумла пайвандакҳои ба тавре ки, ба тарзе ки, ба тариқи ки, ҷи тавре ки, ҷи хеле ки, ҷи навъ ки, ба ҷи тарзе ки низ истифода мешаванд. Инҳо аслан пайвандакҳои ҷумлаи пайравӣ тарзи амал буда, дар ин маврид вазифаи дигари синтаксисӣ пайдо кардаанд:

Вай ин духтарро, ба тавре ки қаҳрабо коҳро ва оҳанрабо оҳанро пеш кашад, ба тарафи худ пеш мекашид (Айни). Ман ин корхоро, ба тарзе ки гурба ҳаракати мушро пояд, поида меистодам (Айни). ... ба тариқи ки мурғобиҳо сари худро ба об фуру меდიҳанд, инҳо ҳам сари худро ба барф меғўтонданд (Айни). Ҷи тавре ки тамоми аҳли Ватан қору бор, фикру зикри худро барои нестунобуд кардани душмани пурхатар сафарбарӣ карданд, ман ҳам бо тамоми қувва ба ҳамин қор дода шудам (Иқромӣ). Ба ҳар ҳол суханони шумо ба ман як қуввае бахшид, ҷи хеле ки ба девори фурурафта истода пояе мегузоранд (Шукӯҳӣ, Аскар). Сухани бад, ҷи навъ ки гӯши касро меҳарошида бошад, хатти бад ҳам барои ҷашми кас ҷунин аст (Вақоеъномаи Аспандод). Ба ҷи тарзе ки пеш аз хонадор шуданашон ин ҳар ду дилдода ҳар рӯз фурсате ёфта, бо ҳам дарди дил меғуфта бошанд, баъд аз никоҳи Гуландом ва Гулбӣ ва рафтани Гуландом ба дасти Амонбоқӣ ҳам ин муносибат бuriда нашуд (Айни).

§ 1436. Ҷумлаи пайравӣ монандӣ аксар пеш аз сарҷумла ё пеш аз хабари он меояд. Ҷумлаҳои пайравӣ монандие, ки бо пайвандакҳои ба тавре ки, ба тарзе ки, ба тариқи ки, ҷи хеле ки, ҷи навъ ки ва ба ҷи тарзе ки алоқаманд шудаанд, пеш аз сарҷумла ҷой мегиранд. Ҷумлаҳои пайравӣ монандие, ки ба воситаи пайвандакҳои мисли он ки, монанди он ки ва гӯё ки тобеъ гардидаанд, аксар пеш аз сарҷумла ва баъзан дар мобайн ё пас аз он меоянд:

Монанди он ки касе аз сарашон оби хунук рехта бошад, ҳамагӣ хомӯш шуданд (Ҳаким Қарим). Тамоми шаб аҷоиботи ҳамон тарафҳоро таърифу тавсиф карда баромад, гӯё ба ман мефурухта бошад (Раҳим Ҷалил). Давлат рӯймолчан сафеди пиромунаш гулдӯзиро дар ҳаво дошта гирифтӣ беҳтиёр, ҷунон ки кас гули нав аз буттааш ҷидаи садбаргро мебуяд, бунд ва аз он бӯи рӯю мӯи ёрашро шамида маст гардид (Раҳим Ҷалил). Бародарам ҳамон сархам буд, аз замин ҷашм намеканд ва навозиши модарамро хомӯшона қабул мекард, мисли он ки худро ба он навозиш ҳақдор ва сазовор медониста бошад (Улуғзода).

Ҷумлаи пайравӣ монандӣ бар эзоҳи калимаҳои ҳамнисбат омада бошад, пас аз сарҷумла меояд:

Бибиониша худро ба Ибод чунон намуд, ки гӯё то ҳол Одинаро ба хонаи хӯчаннаш рафта мепиндошт... (Айнӣ). Зебӣ чунон ғамгин шуд, ки гӯё мусибате ба сараш омада бошад (Улуғзода).

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ САБАБ

§ 1437. Чумлаи пайрави сабаб одатан сабаби фикри дар сарчумла ифодашударо шарҳ медиҳад:

Дехқонон аз ҳукмронии заминдорон озод карда мешаванд, чунки замин акнун моли заминдор нест (Раҳим Чалил). Саҳарии барвақт биё, ки дар он вақт зехнам тоза ва фикрам бурро мешавад (Вақоеъномаи Аспанзод). Аз ин сухани бой дили Бозор ларзид, зеро пас аз набудани барзагов, аз замин — аз деҳқонӣ фоида нахоҳад гирифт (Айнӣ). Модом ки дар болои кӯҳ абр нест, тобиши офтоб яххоро об мекунаду об бисёр мешавад (Раҳим Чалил).

Баъзе чумлаҳои пайрав сабаби фикри сарчумларо нафаҳмонда, фақат боиси онро ифода мекунад:

Хӯчаин чарчинфуруш будааст, чунки дар байни рӯйхати чизҳо номҳои пошнаҳои кафшу мӯза ва монанди инҳо бисёр дида мешаванд (Айнӣ).

Чумлаи пайрави сабаб одатан ба тамоми сарчумла тобеъ шуда меояд. Аммо чумлаи пайрави сабаб бар эзоҳи яке аз аъзоҳои сарчумла низ меояд. Дар ин сурат чумлаи пайрави сабаб бештар ба калимаҳои ҳамнисбат тобеъ шуда, ба воситаи онҳо сарчумларо шарҳ медиҳад: Ман ин амалро барон он тарк накарда гаштаам, ки писарам аспро дӯст медорад (Айнӣ).

§ 1438. Чумлаҳои пайрави сабаб аз рӯи шарҳи сабаби амалу ҳолат ва аломати сарчумла ба ду гурӯҳ тақсим мешаванд: 1) онҳо сабаби воқеъ гардидани амали сарчумларо эзоҳ медиҳанд ва пас аз сарчумла меоянд:

Ман тарсида қадамамро тезтар мондам, зеро ки онҳоро оврагард ва дузд гумон карда будам (Айнӣ). Хой духтарак, гӯсолаатро гирифта, ба хонаатон даро, босмачиҳо омада истодаанд (Раҳим Чалил); 2) дар қисми дигари чунин чумлаҳои мураккаби тобеъ муносибати сабабу натиҷа мушоҳида мешавад. Дар ин маврид чумлаи пайрави сабаб пеш аз сарчумла меояд:

Азбаски ӯ чанд сол пештар аз Ятим дар сағирхона ҷойгир шудааст, хату саводи хубе бароварда буд (Айнӣ). Аммо Раҳими Қанд, ки ягона навозанда буд ва то нимаи шаб бе ист ва бе дамгирӣ танбурнавозӣ кард, дигар ёрои ба тор нохун заданаш намонд (Айнӣ).

§ 1439. Чумлаи пайрави сабаб ба сарчумла бо пайвандакҳои тобеъкунандан ки, чун, чунки, зеро, зеро ки, чаро ки, азбаски (зи баски, баски, зи бас), модом ки, барои ин (он) ки; бинобар ин (он) ки, аз он ки (з-он ки), бо он ки, аз он ҷо ки, ба сабаби ин (он) ки, сабаб ки, сабабин ки, аз ваҷҳи ин (он) ки, ба тӯфайли он ки, дар натиҷаи он ки, ба муносибати он ки, дар асоси ин (он) ки тобеъ мешавад. Пайвандакҳои сабаби махсусан пайвандакҳои зиёди таркиби дар ифодаи тобишҳои гуногуни маъно ва хусусиятҳои услуби чумлаи пайрави сабаб аҳамияти калон дорад.

§ 1440. Пайвандаки тобеъкунандан ки яке аз пайвандакҳои асосии чумлаи пайрави сабаб ба шумор меравад. Вай дар нутқи гуфтугӯ ва китоби баробар истифода мешавад. Вале бояд қайд кард, ки дар забони адабии тоҷик ба муносибати кор фармуда шудани пайвандакҳои зиёди таркибие, ки маънои луғавиашон равшантар ифода мешавад, дараҷа ва доираи истеъмоли пайвандаки ки андаке маҳдуд гардидааст. Пайвандаки ки дар аввали чумлаҳои пайрави сабабе ҷой мегирад, ки пас аз сарчумла омадаанд:

§ 1441. Соле як бор ба сайри лола баромадан даркор, ки вай хамаи рутубати зимистонро аз аъзои бадани одам рӯфта мепартояд (Ра-

ҳим Ҷалил). Аммо ширбиринч мепазем нағӯй, ки биринчи паст меди-
ҳад (Айнӣ).

Пайвандаки ки дар байни аъзоҳон ҷумлаи пайрави сабаб меояд
ва ҷои худро дар дохили ҷумлаи пайрав иваз карда метавонад. Дар
ин сурат ҷумлаи пайрав пеш аз сарҷумла ҷой мегирад. Ин тарзи ифо-
да дар гуфтугӯ маъмултар аст.

Духтарча, ки дар гирду пеши худ модари худро наёфт, ба гирья
даромад (Айнӣ). Ершов ки дар замин ништастан одат накарда буд, дар
кӯрпача пойҳои мӯзадорашро ба як тараф дароз карда нишаст (Улуғ-
зода). Бой ки ба тарафи Қаршӣ сафар карда буд, ҳавлии берун хомӯш
ва ором меистод (Иқромӣ).

Ҷумлаи пайрави сабаб бо пайвандаки ки бар эзоҳи калимаҳои
ҳамнисбате, ки дар таркиби сарҷумла ба вазифаи ҳоли сабаб меоянд
ва маънои ҳамин пайвандакро возеҳ мекунанд, кор фармуда мешавад:

Аммо ӯ барои он посбонро аз вазифааш холи кард, ки шабона дар
вақти посбонӣ хоб кардааст (Афсонаҳои халқи тоҷик). Ман ба назди
падарам бинобар он надаромадам, ки дар он ҷо одамони ношинос ҳам
буданд (Улуғзода).

§ 1442. Пайвандаки **чун** яке аз пайвандакҳои тобеҷкунандаи хеле
қадим ва сермаъноӣ забони адабии тоҷик буда, дар алоқаманд наму-
дани ҷумлаи пайрави сабаб ҳам хизмат мекунанд:

Чун тойча монанди шаби торик сип-сиёҳ буд, пирамард номи вайро
Шабранг менамуд (Улуғзода).

Пайвандаки **чун** ки доираи васеи истеъмол дошта, дар нутқи гуф-
тугӯ ва китобӣ баробар кор фармуда мешавад:

Баъд аз ин воқеа аҳолии кишлоқ ҳам худтаърифкуниҳои ӯро бе
масхара доштан гӯш мекарданд, чунки ӯ акнун аз кӯбқорӣ яке ё ду
бузро дар зери тикими худ овезон карда меовард (Айнӣ). Янгаам дар
сари ҷокдӯзи пинак мерафт, чунки рӯзона хеле монда мешуд (Улуғ-
зода).

§ 1443. Пайвандакҳои **з е р о** ва **з е р о** ки дар ҷумлаи пайрави са-
баб серистеъмол буда, асосан дар нутқи китобӣ кор фармуда меша-
ванд:

Имсол кори деҳқонии Бозор монанди пештара авҷ накард, зеро
барзагови ҷуфташ тоқа, ду марди коркун як шуда монда буд (Айнӣ).
Лекин аз он гапҳои ҳамшира вай чизе намефаҳмид, зеро ки тамоми
хаёлотӣ ӯ фақат дар як нуқтаи муҳим банд буд (Ҳаким Қарим).

§ 1444. Пайвандаки **ч а р о** ки камистеъмол буда, дар забони кито-
бӣ воমেҳурд:

... меҳост, ки гапро ба болон сафари худ оварад, чаро ки ин мат-
лабро яқуякбора ба кушода гуфтан далерӣ наменамуд (Айнӣ). Огоҳии
турки солдида хеле бамавқеъ буд, чаро ки Афшин марди оташинмизо-
ҷе буда, ҷавонони худситоро бад медид (Вақоеъномаи Аспандод). Пас
аз лабшон зада шудани ин замин рошҳои замини хирманҷойро баланд
кун, чаро ки хирманҷой саҳт мешавад (Айнӣ).

§ 1445. Пайвандаки **а з б а с к и** аз серистеъмолтарин пайвандакҳои
ҷумлаи пайрави сабаб буда, дар нутқи гуфтугӯ ва китобӣ баробар кор
фармуда мешавад:

Азбаски ин «тамошо» аз тамошоҳои бисёр нодир буд, ҳар кас ме-
ҳост гардани худро аз гардани каси ба паҳлӯяш ништаста баландтар
карда ин тамошоро дурусттар бинад (Айнӣ). Азбаски монанди бисёр
харидорони аз кишлоқ омада Арслоналӣ ҳам аз нарху навои бозор бе-
хабар буд, аз қаллобии фурушандагон метарсид (Раҳим Ҷалил).

Дар назм шаклҳои **зи бас**, **зи бас ки**, **бас ки** ҳам воমেҳуранд:

Зи баски партия додат раҳи дуруст нишон,
Худи ту хурдиву эҷози кори туст калон
(Бокӣ Раҳимзода).

Баски на обу на замин доштанд,
Ашк ба рухсора ҳамекӯштанд
(Сухайлӣ).

Нафасро тоза созад, ашки шодӣ резад аз чашмон,
Зи бас хуб асту дилчасп аст овози ту, чон эй гул!

(Лохутӣ).

§ 1446. Пайвандаки модом ки нисбатан серистеъмол буда, дар нутқи гуфтугӯ ва китобӣ вомахӯрад. Ин пайвандаки сермаъно чумлаҳои пайрави сабаб ва шартро ба сарҷумла мепайвандад: Модом ки вай бо ту будан мехоҳад, ту бояд дар наздаш бошӣ (Улуғзода).

§ 1447. Пайвандакҳои барои ин ки, барои он ки дар нутқи гуфтугӯ ва китобӣ қор фармуда мешаванд. Ин пайвандакҳо чумлаҳои пайрави сабаб ва мақсадро ба сарҷумла мепайванданд.

Дар он ҷо аҳволам хуб буд, барои ин ки ман дар он ҷо ҳафтае се шаб ба аҳли илм ва адабиёт ҳамсӯхбат мешудам (Айнӣ). Барои ин ки ҳамон қадар зочадухтарон ба зочан ман мӯхтоҷ буданд, ба дили худ фахр мекардам (Айнӣ). Лекин барои он ки ҳамон рӯз маро аз кушта шудан халос кардед, ман то абад аз шумо миннатдорам (Ҳаким Карим).

Пайвандакҳои бинобар ин ки, бинобар он ки аз қабилӣ пайвандакҳои серистеъмоли чумлаи пайрави сабаб мебошанд, ки ҳам дар гуфтугӯ ва ҳам дар нутқи китобӣ истифода мешаванд:

... аз тарафи як одами дигар таҳқир ёфтани падарашро, бинобар ин ки худаш як ҷузъи падараш мебошад, таҳқир: худ мешумурд (Айнӣ).

§ 1448. Пайвандакҳои аз он ки, бо он ки, аз он ҷо ки хеле камистеъмол буда, аксар дар нутқи китобӣ вомахӯранд:

Вай шод буд, аз он ки нури дидааш — Фирӯзачонаш тамошо мекунад, дилаш кушода мешавад ва механдад (Иқромӣ).

З-он ки бо мо Руси аъзам иттиҳоду меҳрубон аст,
Мулки мо зарринзамин аз пахтаву тиллову қор аст.
(Раҳимӣ).

Бо он ки ба қору меҳнат омодаӣ ту,
Аз чумлаи дилбарон ҳам озодаӣ ту
(Юсуфӣ).

Аммо аз он ҷо ки ӯ як дараҷа ба худ мағрур буд ва дар қорҳои адабии худ бо қасе машварат намекард, дар қабули таҳаллус ҳам бо ягон қаси арабидон машварат накардааст (Айнӣ).

§ 1449. Пайвандакҳои ба сабаби ин ки, ба сабаби он ки ва пайвандакҳои дигари ҳаммаъношон аз ваҷҳи он (ин) ки, аз ҷиҳати он (ин) ки, дар натиҷаи он (ин) ки, ба туфайли он ки, дар асоси он ки, ба муносибати он ки, ба эътибори ин ки ва ғайра камистеъмол мебошанд. Дар ин пайвандакҳо маънои луғавии ҷузъҳо равшантар ифода гардидааст. Онҳо бештар дар нутқи китобӣ дучор меоянд:

Лекин ба сабаби он ки чанд солҳо боз дар комбинат буданд, дар як мактаб хонданд, қариб нисфи ҳар шабонарӯзаро дар як ҷо, дар цех, дар маҷлисҳо, дар кружокҳо мегузaronиданд, ҳар як нуқтан Со-рики характери ҳамдигарро медонистанд (Ҳаким Карим). Амакҳои калониат, — суҳанашро давом дод модаркалонам, — дар ҷавониашон, аз ваҷҳи ин ки бобот ба дадои ту меҳрубонтар буданд, дадотро дӯст намедоштанд, бахилӣ мекарданд (Улуғзода). ... аз ҷиҳати он ки баъд аз тарошидани ришаш тамоми баданаш ба як шикамбаи калон монандӣ пайдо мекард, ба ӯ ин лақабро муносиб дида бошанд (Айнӣ).

Дар гуфтугӯ пайвандакҳои сабаб ки ва сабаб ин ки низ дучор мешаванд.

Қанали Сарикамиши мо аз ин канали афғонҳо калонтар аст, лекин мо вайро дар дуним моҳ сохта тамои кардем, сабаб ки мо техника дорем! («Садои Шарқ»). Бобот дадои туро аз писарҳои дигарашон нағзтар медиданд, сабаб ин ки дадот ба он қас ғамхору меҳрубон буд, ба гапашон гӯш меандохт (Улуғзода). ... онҳо ба туфайли он ки занонашон монанди худӣ онҳо бо ҳам чун хоҳарон меҳрубон буданд, ҳамеша

якдигарро боца меномиданд (Раҳим Чалил). Дар натиҷаи он ки аз та-
рафи падару модарон дар ҷойҳои ҷамъиятӣ ва дар мактабҳо аз болои
таълими фарзандони худ назорат намекунанд, кӯдакони хурдсол чи-
ноят содир менамоянд («Газетаи муаллимон»). ... падарам дар худи
ҳамаи ҷо ба бозича, ба эътибори ин ки ҳар бор дикки карда хеста ме-
нишаст, Мирзодиккак ном ниҳод (Улуғзода).

§ 1450. **Чумлаҳои мураккаби тобеъ низ вомехӯранд, ки дар онҳо
чумлаи пайрави сабаб бе ҳеҷ пайвандак ба сарчумла тобеъ гардида,
онро эзоҳ медиҳад. Дар ин сурат воситаҳои дигар, махсусан, интона-
цияи тобеъ роли муҳим мебозад:**

**Шаб омада натавонистам, ба Бешариқ ном ҷое ангишти хӯҷаи ро
бурда додам (Раҳим Чалил). ... дар рӯ ба рӯи дӯкони сандуҷфурӯш
ҷои муносибе наёфтам, ночор аз он ҷо гузашта, ба дуртар рафта ни-
шастам (Айнӣ).**

§ 1451. **Чумлаҳои пайрави сабаб пас аз сарчумла омада, сабаби
ичрои амали сарчумларо шарҳ медиҳанд. Ғайр аз он, ҷои чумлаи пай-
рави сабаб ба пайвандакҳои тобеъкунанда низ вобастагӣ дорад. Чум-
лаҳои пайрави сабаб бо пайвандакҳои ҷунки, зеро, зероки, ҷаро
ки пас аз сарчумла меоянд. Чумлаи пайрави сабаб бо пайвандаки ки
ду хусусият дорад:**

а) агар чумлаи пайрави сабаб бо ин пайвандак сар шавад, ҳат-
ман пас аз сарчумла ҷой мегирад: Вақти одамони дигарро пагирем, ки
дар берун маътал нишастаанд (Раҳим Чалил);

б) агар пайвандаки ки дар мобайни аъзоҳои чумлаи пайрави са-
баб ояд, он чумлаи пайрав ҳатман пеш аз сарчумла ҷой мегирад ва
натиҷаи сабаби иҷрои амалро таъкид мекунад: Мӯйсафед ки ба такли-
фи худаш ҷавоби катъӣ гирифта натавонист, бори ғамаш аз аввала зи-
ёдтар шуда, бо қавоқи овезон аз ҷойхона баромада рафт (Дехотӣ).

Чумлаи пайрави сабаб бо пайвандаки ҷун одатан пеш аз сарчум-
ла меояд:

Ҷун босмаҷиён бинои маҳкамаро вайрон карда буданд, аскарони
сурх яке аз биноҳои бозорғахро, ки пештар анбор буд, таъмир карда,
дар он ҷойгир шуда буданд (Улуғзода).

Чумлаи пайрави сабаб бо пайвандакҳои азбаски, модомки
одатан пеш аз сарчумла меояд ва сарчумла ҳамчун натиҷаи он сабаб
воқеъ мегардад. Чумлаи пайрави сабаб бо пайвандакҳои бинобар
ин (он) ки ва аз он ҷо ки пеш аз сарчумла, бо пайвандаки аз он
ки бештар пас аз сарчумла воқеъ мегардад.

Ниҳоят, ҷои чумлаҳои пайрави сабаб бо пайвандакҳои таркибии
барои ин (он) ки, ба сабаби ин (он) ки аз сабаби равшан буда-
ни маъноӣ луғавии пайвандакҳо ба андозае озод буда, бештар пеш аз
сарчумла меоянд:

Барои он ки Зайнаб ба ҳадди балоғат расидагӣ буд, нафақаи му-
айяншуда чандон қалон набуд (Иқромӣ). Ба сабаби он ки аз маҳлақа
молу ҷони худро ба саломатӣ бурда буд, худро аз Анварпошо «хуш-
бахттар» мешумурд (Айнӣ). ... дар ҷеҳрашон аломати як навъ хотир-
парешонӣ хувайдо буд, ба сабаби он ки ҳар ҷи ҳам бошад, Нурали дар
ин вақти дер ба хонаи онҳо омад (Улуғзода). Базми доирагиро, ба са-
баби он ки овози доира монанди шикастани сафолҳо ба гӯш мерасид,
дар Бухоро сафолак ҳам мегуфтанд (Айнӣ).

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ МАҚСАД

§ 1452. **Чумлаи пайрави мақсад мақсаду ният, хоҳиш ва фикри
дар сарчумла ифодашударо шарҳ медиҳад:**

Шодӣ ҷубдастачаашро ба даст гирифта, дар канори ба киштзор
пайвастан ҷарӣ мегашт, ки мабодо бузҳо ба кишти мардум надаро-
янд... (Айнӣ). Мо инқилоб кардем, то ки дунёро, зиндагониро аз нав
созем (Айнӣ).

Дар баъзе чумлаи мураккаб чумлаи пайрави мақсад тобиши маъно табинои дорад:

Ин хона аз барои он буд, ки меҳмонони аз дур омада бемалол хо-бида раванд («Садон Шарқ»). Савдою тичорати кушод ва озод ба он-хо барои он лозим, ки ҳар матои даркории худро бо пули дуздӣ бема-лол харида бурдан гиранд (Иқромӣ).

Чумлаи пайрави мақсад ҳам бештар ба тамоми сарчумла тобеъ шуда меояд, вале агар он бар эзоҳи калимаҳои ҳамнисбат ояд, он гоҳ фақат ба як аъзои сарчумла тобеъ шуда, ба воситаи он сарчумларо шарҳ медиҳад.

Дар мутобиқати шаклҳои феълӣ — хабарҳои сарчумла ва чумлаи пайрав хабари сарчумла ҳамеша талаб мекунад, ки хабари чумли пай-рави мақсад бо аорист (бо замони ҳозира-ояндаи сифаи шартӣ-хоҳиш-мандӣ)ифода гардад. Ифодаи мақсад, хоҳиш, умед, ният ва ғайра та-лаб мекунад, ки амали чумлаи пайрав маънои замони ояндаро диҳад.

§ 1453. **Чумлаи пайрави мақсад ба сарчумла бо пайвандакҳои то-беъкунандаи** ки, то, то ки, то ин ки, гуфта, барои он (ин) ки, барои ҳамин (ҳамон) ки, аз барои он (ин) ки, бо мақсади ин (он) ки, аз ба ҳри он (ин) ки ва баъзе пайвандакҳои таркибии дигари забон алоқаманд мешавад. Пайвандакҳои мазкур бо тобишҳои маъно ва хусусиятҳои услубӣ аз ҳамдигар фарқ мекунад:

§ 1453а. Пайвандаки ки яке аз серистеъмолтарин пайвандакҳои чумлаи пайрави мақсад ҳисоб меёбад. Ин пайвандак дар нутқи гуф-тугу ва китобӣ баробар кор фармуда мешавад. Дар ин чумла пайван-даки ки ду вазифаро адо мекунад: а) чумлаи пайрави мақсад ба во-ситаи он ба тамоми сарчумла тобеъ мешавад: Дар идораи совети ча-моат ҳамагӣ дар тараддуд будем, ки калтакдорони сурхро ба сафар равона кунем (Ҳаким Қарим). У бегумон ба ман дил додасту омада-аст, ки ҳамин чизҳоро баҳона карда муҳаббаташро изҳор кунед (Ра-ҳим Чалил); б) чумлаи пайрави мақсад ба воситаи пайвандаки ки ка-лимаҳои ба ҳамин пайвандак ҳамнисбатеро, ки дар дохили сарчумла омада, маънои пайвандакро равшантар мекунад, низ эзоҳ медиҳад. Ба ин вазифа калимаҳои ҳамнисбати зерин истифода мешаванд: ба-рои ин (он), аз барои ин (он), ба рои ҳамин: ... туро барои он ба хонаи худ даъват карда будам, ки меҳмоннавозӣ карда, аз хизматат миннатдорӣ кунам (Вақоеъномаи Аспанзод). Ана ман шуморо имрӯз маҳз барои ҳамин ба ин ҷо овардам, ки бо чашми худатон бинеду ило-ҷашро ёбед, ҷон бародар (Раҳим Чалил).

§ 1454. Пайвандакҳои серистеъмоли дигари чумлаи пайрави мақ-сад то, то ки, то ин ки мебошанд. Онҳо аз рӯи маъно ва вазифаи худашон ба ҳамдигар наздик буда, ҳатто дар як чумлаи мураккаб ба-робар кор фармуда мешаванд:

Ҳама бархостанд зидди сел,
То намоянд ин хатарро дур
То ки сӯи дигар кунанд гусел
Оби даръён саркашу мағрур

(Турсунзода).

Маълум аст, ки пайвандаки то дар забони адабии тоҷик чумлаҳои пайрави замон ва мақсадро ба сарчумла мепайвандад. Фарқ дар он аст, ки чумлаи пайрави мақсад бо ин пайвандак одатан пас аз сарчум-ла ҷой мегирад. Вазифаҳои ин пайвандак доираи истеъмоли онро як андоза маҳдуд кардааст. Пайвандаки то дар забони адабии ҳозира бештар дар нутқи китобӣ дучор меояд:

Давлат тохта аз майдонча берун баромад, то ба чашми Писин ҳам намоён шуда дар дили наҳор ҳақоратҳои дастабиринҷии ӯро ҳам шу-нида нагирад (Раҳим Чалил).

Доираи истеъмоли пайвандаки то ки хеле васеъ буда, дар гуфтугуӣ ва услуби китобӣ баробар кор фармуда мешавад:

Фавран аз асп фаромада, ба тарафи ӯ давид, то ки бо дӯсти деринаи худ мулокоти гарму чӯшон кунад (Айнӣ). Душмани аз гурезо-гурез дар ҳарос монда, бо мушакҳои равшанибахш шаби тираро паи ҳамдигар равшан мекард, то ки ба ҷанговарони мо монев шавад (Раҳим Ҷалил).

Пайвандаки ки то вомахӯранд:

Рангу пайҳои кишвар — роҳи оҳан,
Ватанро зиндаю поянда медор.
Давидан гир, хун, эй дил, задан гир,
Ки то нобуд гардад хасми мурдор

(Турсунзода).

Пайвандаки то ин ки варианти то ки буда, нисбатан камистеъ-мол аст:

... аз ҷойҳои дур, бо ҷӯю ҷӯйчаҳои монанди пайраҳи дара морпеч ба он заминҳо об мебарад, то ин ки чанд банд ғалла дараваду чанд гирбол дона гирад (Раҳим Ҷалил).

Мақтаб хама ҷо канор бикшод
Он гуна ки модаре ба фарзанд,
То ин ки шумо эи хотири шод,
Чун ҷон ба танаши шавед пайванд

(Дехотӣ).

§ 1455. Пайвандакҳои тобесткунандаи барои ин (он) ки, аз барои ин (он) ки, барои ҳамин (ҳамон) ки, аз барои ҳамин (ҳамон) ки бештар дар гуфтугӯ кор фармуда мешаванд:

Маҳз барои он ки рузаш бе шогирду бе шарик гузарад, ким-чӣ гуна дастгоҳҳо, усулҳо ёфта мебаровард (Муҳаммадиев).

§ 1456. Пайвандакҳои аз баҳри он ки, бо мақсади он (ин) ки, ба нияти он ки, ба хотири он ки, бо умеди он ки хоси услуби китоби мебошанд:

Модар—Ватан ба ноз туро парваридааст,
Аз баҳри он ки бошӣ ба бахташ мададрасон

(Боқӣ Раҳимзода).

Ҷӯра бо мақсади ин ки ба саволҳои марди савора ҷавобҳои равшан диҳад, аввало хуб фикру мулоҳиза мекард (Раҳим Ҷалил). Фақат бо мақсади он ки кӣ будани ҳамин занро бидонам, ба ӯ якчанд саволҳои озмоишкорона додам (Ҳаким Қарим). Ӯ чанд сол дар Суғд зиндагӣ карда, ба умеди он ки ба фарзандонаш баъд аз сари худ давлате воқеъ гузорад, шабу рӯз ба ҷамъ кардани сармоя кӯшида буд (Вақоеномаи Аспанд). Аз ҳеҷ касе боқе надорам ва дар пеши ҳеҷ қуввате дил намебозам, ба хотири он ки туро бибинам ва бо ту бошам (Вақоеномаи Аспанд). Нонро бошад аз руи одат, ба нияти он ки ғойб боз ҳозир шуда хӯрад, то ин вақт нигоҳ дошта монда буданд (Раҳим Ҷалил).

§ 1457. Пайвандаки гуфта бештар характери гуфтугӯи дорад. Ҷон чунин ҷумлаҳои пайрав бо ин пайвандак нисбатан озод аст:

... бахташ баланд ва пешомадаш нек шавад гуфта, ба меҳмони нав Иқбол ном монданд (Дехотӣ). Ҳамсояҳо хабардор нашаванд гуфта, овоз набаровардам (Ҳабибулло Назаров). ... мабодо дилатон сиёҳ нашавад гуфта, ҳеҷ кадоми ин воқеаҳо ба ҳазратам ҳам нанавиштам (Айнӣ). Ба замин монда аз ресмонаш гирифта ба пеш кашидан гирифтам, зоро аз мурдан—тарсида ба роҳ дарояд гуфта (Раҳим Ҷалил).

§ 1458. Ҷумлаи пайрави мақсад асосан пас аз сарҷумла меояд. Ҷумлаҳои пайрави мақсад бо пайвандакҳои ки, то ки, то, ки то, то ин ки одатан пас аз сарҷумла, аммо барои ифодаи тобиши иловагии синтаксисӣ ва таъкид баъзан пеш аз сарҷумла ё дар байни аъзоҳои он меояд:

Намадро ... ҷаппа карда паҳн кард, то ки доғҳояш ба назар нанамояд (Айнӣ).

Барои тарғиби хурус, то ки поён фуруяд, зебогии парҳояш, хусусан садо ва наъраи саҳти гулуи уро таъриф кардан гирифт (Ҳаким Қарим).

То ин ки бошӣ дар амон
Минбаъд ҳам аз душманон,
Чонро намедорад дарег
Дар хифзи ту пиру ҷавон

(Турсунзода).

Чумлаҳои пайрави мақсад бо пайвандаҳои таркибии бо мақсади ин ки, барои он ки ва ғайра ҳам пеш ва ҳам пас аз сарҷумла меоянд:

Барои он ки боз аз ман гумони бад накунамд, имшаб ба шаҳр рафтаи шудам (Азизӣ). Вай меҳнат мекард, барои он ки ҳақиқатан доғиста ва пухта бозӣ кунад (Иқромӣ).

Дар муддати роҳ дар ҳеч ҷо наистодем, чизе ба даҳон нагирифтём бо умеди он ки дар Самарқанд хуб истироҳат карда, хӯрок хӯрда бардам шавем ва аввали рӯз боз ба роҳ бароем (Иқромӣ).

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ НАТИҶА

§ 1459. Чумлаи пайрави натиҷа ва ё хулосаи фикри дар сарҷумла ифодашударо нишон медиҳад. Вай ба мундариҷаи тамоми сарҷумла алоқаманд аст. Дар чунин чумлаҳои мураккаби тобеъ муносибатҳои сабабу натиҷа равшан падидор мешавад: сарҷумла одатан сабабро, чумлаи пайрав натиҷаи онро ифода менамояд: Рӯзе ба ман бо Нурмуҳаммад сӯҳбати дуру дароз кардан рост омад, ки бо он мусоҳиба ҳақиқати аҳволи он оиларо тамоман фаҳмида гирифтаам (Айнӣ). Хоначаи модаркалонам ҳам нимвайрона шуда ҳезумхона гашта буд, ки аз дидани он андӯхи ман меафзуд (Улуғзода).

... дар вақти поин омаданам Шоҳқосим аз миёнам дошт, ки поям ба замин бархӯрда лат наёфт (Айнӣ).

Чумлаи пайрави натиҷа аз чумлаҳои пайрави дигар бо ҳамин фарқ мекунад, ки он дар чумлаи содда аъзои пайрави ба худ мувофиқ надорад, барои ҳамин ба ягон аъзои сарҷумла тобеъ шуда наметавонад ва алоқаи он бо сарҷумла нисбатан сусттар аст. Аз ин рӯ табиист, ки чумлаи пайрави натиҷа бо калиман ҳамнисбаат ба сарҷумла тобеъ намешавад.

§ 1460. Чумлаи пайрави натиҷа ҳамеша бо пайвандаки соддаи ки ба сарҷумла тобеъ гардида, пас аз сарҷумла ҷой мегирад. Хабарӣ сарҷумла ва чумлаи пайрави натиҷа бештар ба як замон далолат намуда, амалеро мефаҳмонад, ки паиҳам воқеъ шудааст.

Баъзан барои қувват додани роли пайвандак ва таъкиди маънои натиҷа дар чунин чумлаҳои пайрав пас аз пайвандаки «ки» таркибҳои дар натиҷа, барои ин (он) меоянд ва вазифаи ҳолшарҳкунандаи сабабро низ адо мекунанд: 4 гектар гандумҳои расидагиро пахш карданд, ки дар натиҷа қисми зиёди он гандумҳо талаф шуданд (Дехотӣ). Ба болои ин, тарафи вайро ҳам мегиред, ки барои ин ба ҷазои саҳт гирифторм мешавад (Раҳим Ҷалил).

Хабарӣ чумлаи пайрави натиҷа мутобиқан бо хабарӣ сарҷумла бо баъзе шаклҳои замони сифаи хабарӣ ифода меёбад. Аз лиҳози структураи синтаксисӣ чумлаҳои пайрави натиҷаю мақсад ба ҳамдигар наздик бошанд ҳам, дар шакли хабарӣ чумлаҳои пайрав ба кулӣ фарқ мекунанд:

Чумлаи пайрави натиҷа

Замона захми ҷонкоҳе ба
чигаргоҳи ӯ зад, ки дигар то-
бу тавон дар пайкараш ва ақ-
лу хуш дар намонд (Айнӣ).

Чумлаи пайрави мақсад

Замона захми ҷонкоҳе ба
чигаргоҳи ӯ зад, ки дигар то-
бу тавон дар пайкараш ва ақ-
лу хуш дар сараш намонад.

§ 1461. Гоҳо чумлаи пайрави натиҷа бо чумлаи пайрави миқдору дараҷа омехта карда мешавад. Фарқи куллии чумлаҳои пайрави нати-

ча ва миқдору дараҷа аз ҷумлаи пайрави натиҷа ин аст, ки ҷумлаи пайрави натиҷа бо пайвандаки ки ба сарҷумла тобеъ гардида, натиҷаи мундариҷаи умумии сарҷумла ва ё амалу ҳолати хабари сарҷумларо нишон медиҳад, аммо ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа ба ҳоли миқдору дараҷаи сарҷумла алоқаманд буда, фақат натиҷаи миқдор, андоза ва дараҷаи зоҳиршавии амалу аломати хабари сарҷумларо ифода менамояд ва маънои натиҷа дар ин сурат дуҷумларо ба ҳам менамояд. Маънои иловагии натиҷа ҳамчунин дар ҷумлаҳои пайрави тарзи амал ва муайянкунанда низ мушоҳида мешавад:

Он лӯли он нақшо ба тарзе мегуфт, ки шунавандагонро ҳаяҷон ва кайфияти аҷибе рӯй меод. (Улуғзода). Баъзе шабҳо девони он ҷо наърае мекашидаанд, ки роҳгузарони он давру пеш бо шунидани он овоз аз худ рафта меафтадаанд (Айнӣ).

ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ ЗАМОН

§ 1462. Ҷумлаи пайрави замон замони фикри дар сарҷумла ифодашударо шарҳ медиҳад: Вақте ки гулдурроси ҳаво шиддат мекард, Шодӣ худро дар оғӯши модараш гирифта, сару чашму рӯю гӯши худро дар зерин ҷомачаи ӯ пинҳон мегардонид... (Айнӣ). Рӯзи истироҳат ки расид, мани бечора ба банди якшабонарӯзии Рокнахон гирифтормешавам (Раҳим Ҷалил).

Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ муносибатҳои замони сарҷумла ва ҷумлаи пайрави замон ифода мегардад. Ҷумлаи пайрави замон ба рои ифодаи ҷунин муносибати восита ва имкониятҳои зиёде дорад. Муносибатҳои замони ҷумлаи пайрави замон ва сарҷумла бо пайвандакҳои тобеъкунанда ва мутобиқати шаклҳои феъл ифода мешаванд.

§ 1463. Муносибати замони ҷумлаи пайрав бо сарҷумла яке аз вобастаҳои муҳимми алоқии маъноии ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ ба шумор меравад. Дар байни ҷумлаи пайрави замону сарҷумла муносибатҳои гуногунизамонӣ мушоҳида мешаванд.

1. Ҷумлаи пайрав амалеро ифода мекунад, ки бо амали сарҷумла дар як замон воқеъ гардидааст:

Вақте ки бойзанак аз хонаи Соро баромада мерафт, аз он ҷо танҳо овози гирьяи писарча шунда мешуд... (Айнӣ).

Ба болои сари немиси хайвон
Даме ки теги ман мекард ҷавлон,
Офицере нишони худ маро сохт,
Ба мисли дузд аз пушти сарам тохт

(Турсунзода).

2. Амали ҷумлаи пайрави замон пеш аз амали сарҷумла ба вуқӯъ меояд:

Вақте ки бузғола ба пеши модараш расид, бо ду пой пешаш ҷӯкка зада тумшуки дарози худро ба синаи ӯ мебард (Айнӣ). Вай пас аз он ки аз ду гудоз гузашт, худро боз озода бенӯхта ҳис карда, арақи боқимондари ҳам нӯшид ва ба аспии аз тохтан арақшоршуда боз тозиёнаю маҳмез зада, роҳи Исфараро пеш гирифт (Раҳим Ҷалил). Чун аз дарвоза даромадам, Кутбия дар роҳрав ба ман рӯ ба рӯ омад (Айнӣ).

3. Амали ҷумлаи пайрави замон пас аз амали сарҷумла воқеъ мегардад: Петр пеш аз он ки равад, хоҳири ханӯз дуруст осуданагаштаи ятими бекасу кӯйро ҷамъ кардани шуд (Раҳим Ҷалил).

§ 1464. Ҷумлаҳои пайрави замон одатан бар эзоҳи тамоми сарҷумла меоянд, вале баъзан як ҳиссаи сарҷумларо низ шарҳ медиҳанд. Ҷунончи, дар мисоли зерин ҷумлаи пайрави замон танҳо хабари ҷидди охири сарҷумларо шарҳ додааст: Рав, номаълум карда ба қасри шоҳи девҳо дарою вақте ки ҳамаашон хоб рафтанд, оинаро гирифта омадан гир (Афсонаҳои халқи тоҷик).

Ғайр аз он, чумлаи пайрави замон ба калимаҳои ҳамнисбат, ки дар сарчумла вазифаи ҳоли замонро низ адо мекунанд, тобеъ шуда, ба воситаи онҳо сарчумларо шарҳ медиҳад:

Ман вақте ки ба дари Ҷаннатмақонӣ расидам, ки Раҳими Қанд па- лоси худро дар бағал ва лаълиашро ба даст гирифта омодаи рафтн шуда истодааст (Айнӣ). Дар вақте мо ба он ҷо расидем, ки Махдуми Гав дар пеши масҷиди гузар бо мӯйсафедони он ҷо гуфтугузор дошт (Айнӣ). Ҷавон дар паҳлуи тойҳои мол дароз кашида ба хоб фуру рафт ва фақат замоне аз хоб бедор шуд, ки раҳнамои қорвои ӯро тақон до- да, бедор карда гуфт... (Вақоеномаи Аспанзод). Вақте мо ба болон кӯпрӯк расидем, ки пароход ба соҳил наздик шуда буд (Ирфон).

§ 1465. Воситаи асосии алоқаи чумлаи пайрави замон ба сарчумла пайвандак ба шумор меравад. Муносибатҳои замони низ, пеш аз ҳама, бо пайвандакҳои тобеъкунанда ифода мешаванд, аммо аксари пайван- дакҳо муносибатҳои гуногуни ҳамзамонӣ ва пасиҳамзамонии онҳоро нишон дода наметавонанд. Барои ҳамин замонҳои феъл ва намуди мутлақо давомнокии он муносибатҳои замони боз ҳам равшантар мекунанд. Бояд қайд кард, ки баъзе пайвандакҳои тобеъкунанда фа- қат ягон муносибати замони сарчумлаю чумлаи пайравро нишон дода метавонанд:

§ 1466. Чумлаҳои пайраве, ки бо пайвандакҳои пас аз он ки, баъд аз он ки, чун омадаанд, амалеро мефаҳмонанд, ки пеш аз амали сарчумла воқеъ гардида, хабари чумлаи пайрави замон бо замо- ни гузашта ифода шудааст:

Пас аз он ки Смирнов аз назар дур шуд, ман гӯё ба худ омадам (Раҳим Ҷалил). Баъд аз он ки мо ба мактаб даромадем, ақои ту ҳам, амаки ман ҳам ҳеч қор карда наметавонанд (Улуғзода). Чун аз рӯди кӯхнаи Шофирком гузашта аз ободони мадани дехот баромадем, ҳаво боз ҳам ғорамтар шуд (Айнӣ).

§ 1467. Чумлаи пайраве, ки бо пайвандаки пеш аз он ки омада- аст, амалеро ифода мекунад, ки он пас аз амали сарчумла ба вуқӯъ омадааст:

Пеш аз он ки ба назди пулемёт равад, вай қор нафар босмаҷии ба тарафи пулемёт асп давонда омадаистодаро зада афтонд... (Раҳим Ҷалил). Пеш аз он ки ман ба саволи ӯ ҷавоб диҳам, Тая бархоста назди ман омаду ба директор гуфт... (Улуғзода).

Вале бештарини пайвандакҳо дар ифодаи муносибатҳои замони чумлаи пайрави замон ва сарчумла иштирок намекунанд, ин муноси- батҳо бо мутобиқати шаклҳои феълии ифода мешаванд. Чунончи, пай- вандаки вақте ки аз пайвандакҳои сермаҳсули чумлаи пайрави за- мон ба шумор меравад, вале дар чумлаҳои, ки бо ин пайвандак омада- анд, муносибати замони чумлаи пайраву сарчумла саҳеҳ ифода на- мешавад:

1. Вақте ки Соро ин ашӯларо дар ҳавои рези уфар мехонд, Шодӣ ҳам аъзои бадани худро дар ҷунбиш оварда, бо ҷустӣ ва ҷобукии гирд- бодмонанд дар ҷои нишастагии худ ҳаракат мекард... (Айнӣ).

Дар ин мисол хабарҳои сарчумла ва чумлаи пайрави замон бо феълҳои замони гузаштаи ҳикоягӣ ифода шуда, муносибати ҳамзамо- نیرو мефаҳмонанд.

2. Домоду арӯс то тафсидани ҳаво замин ронданд, вақте ки офто- би аввали баҳор ба қиём омада, модари домод, пиразан Сафармоҳ дар як хурма дами гарм — угро овард (Раҳим Ҷалил). Вақте ки Рашидов, Савельев, Шодӣ ва дигарон аз хонаи Хадича баромада, ба клуб даро- маданд, дар зали тамошо худ аз худ мардуми бисёр аз зану мард ҷамъ шуда омада буданд (Иқромӣ).

Дар ин мисолҳо хабарҳо бо феълҳои мутлақ ифода шуда, амали сарчумла ва чумлаи пайрав паси ҳамдигар ба вуҷуд омадааст.

3. Вақте ки ӯ барон ин ҷизҳо зарфе ҷустуҷӯ мекард, пирамард «ан- даке сабр кун» — гуён ба осеъ рафта як санҷ ва як болғаи санги осе- ёчинии дасташ ниҳоят қорхӯрдаро гирифта омад (Раҳим Ҷалил).

Дар мисоли сеюм хабари чумлаи пайрав дар шакли замони гузаштаи мутлақ ва хабари сарчумла дар шакли замони гузаштаи муайян, дар мисоли чорум, баракс, хабари чумлаи пайрав дар шакли замони гузаштаи ҳикоягӣ ва хабари сарчумла дар шакли замони гузаштаи мутлақи феъл омада, муносибатҳои ҳамзамони ро мефаҳмонанд.

§ 1468. Ифодаи муносибатҳои замони ба шаклҳои феъли ва тарзи ифодаи онҳо вобаста мебошад.

1. Агар хабарҳои сарчумла ва чумлаи пайрав бо феълҳои замони гузаштаи намуди давомнок ифода шуда бошанд, воқеа ва ходисаҳо дар як замон ба амал меоянд:

Дар вақте ки ӯ чашмони худро нимпӯш карда, хомӯш истода хат менавишт, риши ӯ ба ман хеле аҷиб менамуд... (Айни). Вақте ки ӯ нафас мекашид, буи димоғро ба хоришоваранда, вале гуворои исфанду шибоғ ба машомаш мерасид (Раҳим Чалил).

Дар мавридҳои алоҳида амали сарчумла пас аз амали чумлаи пайрави замон низ сар мешавад, ки ин ба маънои феъл вобаста аст:

Ҳамин ки аз дур овози ашӯлахони отрядчиён баланд мегардид, хурду калони деҳа ҳама ба кӯча медавиданд (Улуғзода). Вақте ки садои суруд бозменстод, нолаи наи ҷӯпони сар мешуд (Айни).

2. Агар хабарҳои сарчумла бо феълҳои замони гузаштаи намуди давомнок, хабарҳои чумлаи пайрави замон бо феълҳои замони гузаштаи намуди мутлақ ифода шуда бошанд, амали чумлаи пайрави замон бо амали давом кардаистодани сарчумла рост меоянд:

Вақте ки вай ба назди Муқим баргашт, табассуми ширини ханӯз дар лабони ӯ гул мекард (Иқромӣ). Вақте ки шахтёрон ба майдони кон омаданд, хӯҷани кон Александров қамчин дар даст ба панҷараи зинапоияи ҷӯбини ба лаҳади торик даромадарафтаи шахта тақья карда истода буд ва ба одамон бо тамасхур нигоҳ мекард (Раҳим Чалил). Вақте ки Шоқул гурғро дидааст, гурғ гӯсфандро қафони хӯрда истода будааст (Айни). Вақте ки мо ба колхоз омадем, як командири сарҳадчи ба фаълони колхоз лекция хонда истода буд (Улуғзода).

3. Агар хабарҳои сарчумла бо феъли замони гузаштаи намуди мутлақ, хабарҳои чумлаи пайрави замон бо феъли замони гузаштаи давомнок ифода шуда бошад, амали сарчумла дар процесси амали давом карда истодаи чумлаи пайрав воқеъ мегардад:

Вақте ки Носир ширинӣ тадбири охири худро нақл мекард, командир аз Эргаш дар фикри андеша афтоданд ва маҷлисро хомӯшӣ пахш кард (Айни). Як пагоҳонӣ, дар вақте ки аз пеши меҳмонхонаи Устомак гузашта, ба мактаб рафта истода будам, Саидқабро дида мондам (Айни). Вақте ки ӯ аз пеши ҳаммоми Тӯқумдӯзи мегузаштааст, аз гӯлаҳи ҳаммом садо баромадааст (Айни). Вақте ки машина дар назди идораи колхозии «Ҳаёти нав» истод, офтоб ба сӯи ғарб хеле поён амида буд (Айни).

4. Агар хабарҳои сарчумла ва чумлаи пайрав бо феълҳои замони ҳозира ифода шаванд, амалҳо дар як вақт воқеъ мегарданд:

Вақте ки дар маҷлисҳо баромада сухан мекунад, мардум бо хаяҷон ба суханонаш гӯш меандозанд ва кӯшиш менамоянд, ки гуфтаҳои ӯро ба ҷо оваранд (Раҳим Чалил). Вақте ки подабонҳо подоро аз он ҷо ба чароғоҳ ҳай мекунанд, дар болои деҳа ҷанги ғализе бархоста, дарахту хонаю деворҳои аз назар пинҳон месозад (Улуғзода). Ҳангоме ки нурҳои офтоб бар болои оби шаршара медурахшанд, камонаки аҷиб ба амал меояд (Иқромӣ).

5. Агар хабарҳои сарчумла бо феъли замони гузаштаи мутлақ ва хабарҳои чумлаи пайрав бо замони оянда ифода шуда бошад, амали сарчумла пас аз амали чумлаи пайрав иҷро мешавад:

Бой ки омада, ба ҳавлиаш даромад, дидбон ба мо хабар медиҳад (Айни). Духтур ки ҷавоб дод, ба қор баромадан мегирам (Раҳим Чалил). Ду синфи тайёриро тамом ки кардед, ба синфи асосӣ гузашта, студептони ҳақиқӣ мешавед (Улуғзода).

6. Агар хабарҳои сарчумла ва чумлаи пайрав бо феълҳои замони

гузаштан мутлақ ифода шуда бошанд, амали сарчумла пас аз амали чумлаи пайрав воқеъ мешавад:

Вақте ки резаворфуруш хурциро ба китфаш партофта ба бозор равон шуд, мо ҳам аз қафояш рафтем (Улуғзода).

7. Агар хабари сарчумла бо феъли фармоиш ва хабари чумлаи пайрав бо шаклҳои сифаи хабарӣ ифода шавад, амали феъли фармоиш баъд аз иҷрои амали сарчумла воқеъ мегардад:

Ҳамин ки немис хобид, ба болояш гранат боронед (Улуғзода).

§ 1469. **Чумлаи пайрави замон ба сарчумла бо пайвандакҳои зерин тобеъ мешавад:** ки, чун (чу), то, токи, то он ки, то ба он ки, вақте ки (вакто ки), ҳангоме ки, замоне ки, гоҳе (гаҳе) ки, даме ки, дар вақте ки, дар даме ки, ба вақте ки, аз вақте ки, аз бозе ки, то вақте ки, то даме ки, то замоне ки, ҳамин ки, пас аз он ки, пеш аз он ки, пештар аз он ки, қабл аз он ки, баъд аз он ки,) баъде ки, баъди ин ки, баъди он ки, баробари ин ки ва ғайра,

Истеъмоли пайвандакҳои сершумори таркибӣ дар ифодаи тобишҳои гуногуни маъно ва хусусиятҳои услубии чумлаҳои пайрави замон аҳамияти калон дорад.

§ 1470. Пайвандаки ки пайвандаки асосӣ ва серистеъмоли чумлаи пайрави замон буда, дар гуфтугӯ ва забони китобӣ ба тарзи васеъ кор фармуда мешавад. Ин пайвандак бо се хели чумлаи пайрави замон кор фармуда мешавад.

1. Пайвандаки ки дар аввали чумлаи пайрави замон, ки пас аз сарчумла ва ё ягон аъзои он меояд, кор фармуда мешавад: Як аввали пагоҳӣ, ки ҳанӯз офтоб набаромада буд, гурӯҳе аз мардум чор-чор саф кашада, пиёда аз тарафи бозори собуни Регистон аз ғарбии масҷиди Поянда намоён шуданд (Айнӣ).

2. Ин пайвандак дар мобайни чумлаи пайрави замон меояд, ки пеш аз сарчумла ҷой мегирад ва бештар ҳаҷрати гуфтугӯӣ дорад: Пайвандаки ки дар ин сурат хусусияти таъкидӣ пайдо мекунад:

Онҳо ки хобиданд, омада, ба ман гуфта мидиҳӣ (Айнӣ). Ба сафар ки баромадӣ, ҳамсафарони бисёрӣ савора вомахӯранд (Раҳим Ҷалил). Ман саҳл калонтар ки шудам, ба шаҳр рафта, дар мактаби нав мехонам, аком барин даррав хату саводамро мебарорам (Улуғзода).

3. Чумлаи пайрави замон бо пайвандаки ки бар эзоҳи калимаҳои ҳамнисбате, ки дар сарчумла ба вазифаи ҳоли замон меоянд ва маънои ҳамин пайвандакро равшан мекунад, кор фармуда мешавад:

Қори-ишкамба вақте ба бинои банк расид, ки ходимони он ҷо сандуқ ва халтаҳои нақдинашонро гирифта ба Когон рафта буданд (Айнӣ). Султон Муҳаммад ба муқобили халифа дар вақте лашкар кашид, ки Чингизҳои барон ҳучум ба мамлакати вай тайёри мидид (Айнӣ). Ӯ то вақте шердил аст, ки соҳиби хона беҳабар бошад (Улуғзода).

§ 1471. Пайвандакҳои тобеъкунандаи чун, то, токи ва то ин ки низ чумлаҳои пайрави замонро ба сарчумла мепайванданд. Онҳо чумлаҳои пайрави гуногунро ба сарчумла тобеъ мекунад ва ин хусусият доираи истеъмоли онҳоро муайян ва маҳдуд мекунад.

Чун чашми ӯ ба ман афтод, лаълию палосахро бар рӯи суфача монда, худ ба он суфа такъя кардаистода, бо лабҳои хандон маро ба пешу худ ҷеғ зад (Айнӣ).

Пайвандаки то чумлаҳои пайрави мақсад, замон ва шартро ҳам ба сарчумла мепайвандад.

Пайвандаки то муносибати замони сарчумла ва чумлаи пайрави замонро маҳдуд намуда, нишон мидиҳад, ки фикри сарчумла ба амали чумлаи пайрави замон вобаста аст:

То зиндаам, нонамро ёфта мехӯрам (Ҳаким Қарим). То амирро зада нест накунем, ман яроқро аз даст наменпартоям (Иқромӣ). То реша дар об аст, умеди самар аст (Зарб.).

Пайвандаки то ки хусусияти таъкидӣ низ дорад:

То ки аз дастам меояд, хабардор шуда истодаам (Иқромӣ). То ки

Восеъро ба даст наафтонеда ва ё бо ягон тарик нест накунеда, фатҳнома навиштани шумо барвақт аст (Улуғзода).

Чузъҳои пайвандаки токи аз ҳам дур рафта метавонанд:

... ин ним санг рохро то гузашта омадам, ки вақт ними шаб шуд (Айнӣ). То одамон онҳоро аз ҳам чудо карданд, ки Чобир аз зарби мушти гарони ҷувозкашонӣ Восеъ тамош шалпар шуда буд (Улуғзода).

Пайвандакҳои то он ки ва то ба он ки хеле камистеъмоланд:

То он ки вай аз даҳлезии хонаи калон ва худӣ хона мегузашт, ман ба модарам нафаҳмонида, оҳиста ба мадони торик даромада руст шудам... (Икромӣ). Мардак дасту позанон бо доду фаръеди чигархарош месӯхт, то он ки кам-кам фаръедашро ҳам алангаи оташ фуру бурд (Улуғзода).

§ 1472. Пайвандакҳои таркибии серистеъмоли ҷумлаи пайрави замон вақте ки, ҳангоме ки, даме ки ва ғайра мебошанд, ки онҳо гурӯҳи алоҳидан пайвандакҳои ҷумлаи пайрави замонро ташкил медиҳанд ва аз рӯи маъноӣ вазифа ба ҳамдигар наздиканд.

Пайвандаки вақте ки доираи васеи истеъмол дошта, дар гуфтугӯ ва услуби китобӣ қор фармуда мешавад. Ин пайвандак нисбат ба дигар пайвандакҳои таркибии ҷумлаи пайрави замон бештар хусусияти грамматикӣ зоҳир мекунад:

Вақте ки издиҳомӣ халқ аз кишлок баромад, аз қафо ҳой-ҳой гиристанӣ касе шумида шуд (Улуғзода). Вақте ки Латофат мактаби ибтидоиро тамош карда, ба қор ба фабрикаи пиллакашӣ даромад, синнаш ба ҳафта расида буд (Икромӣ). Пайвандаки вақто ки хусусияти гуфтугӯӣ дорад:

Вақто ки хизматашро қаред, ҳар чиз фонда медиҳад (Икромӣ). Абдунабӣ вақто ки бемор шуд, падарам ӯро нафронид (Айнӣ).

§ 1473. Дар забони адабии тоҷик пайвандакҳои зиёде ба амал омадаанд, ки аз рӯи сохташон ба пайвандаки таркибии вақте ки монандӣ доранд. Дар ҷунин пайвандакҳо одатан ба ҷои калимаи вақт исмҳои дигар ҳамчун синоним омада, бо ёрии ки пайвандакҳои таркибӣ сохтаанд: ҳангоме ки, замоне ки, ғаҳе ки, даме ки. Ин пайвандакҳо аз ҷиҳати доираи истеъмол аз ҳамдигар фарқ мекунад. Агар пайвандакҳои ҳангоме ки, ғаҳе ки ва даме ки хоси услуби китобӣ бошанд, пайвандаки замоне ки ҳам дар услуби китобӣ, ҳам дар гуфтугӯ қор фармуда мешаванд:

Ҳангоме ки ҷавонмард шинельро аз болояш дур қарда хест, офтоб ба қанори шарқии осмон гилеми лолагунашро паҳн мекард (Толис). Замоне ки бозуи тавонии одамони советӣ оби Вахшро ба ҷӯлистонҳо баровардан сар қард, сарзамини Вахш ҷои гирифт (Улуғзода). Даме ки дӯстони сержант Одинаев ба рафиқи қаҳрамони худ видоӣ мекарданд, офтоби бегоҳӣ уфуқи мағрибро шӯълавар мекард (Ниёзӣ). Ғаҳе ки кас мусиқии дӯстдошташро мешунавад, гумон мекунад, ки... (Мухаммадиев). Бо пайвандакҳои вақте ки, даме ки ва ғайра пешояндҳои дар, аз, ба, то ҳамроҳ шуда, пайвандакҳои таркибии нави замонро ба амал овардаанд, ки онҳо вобаста ба пешояндҳои зикргардида маъно ва вазифаҳои хос доранд.

1. Дар пайвандакҳои таркибӣ, ки бо пешоянди дар сохта шудаанд, маъноӣ замон равшантар ифода мешавад:

Латифҷон-маҳдум одами баландқомат, сафедрӯй, мешчашм, хурмоириш буда, дар вақте ки ман ба хизмати ӯ даромадам, 27 сол умр дошт (Айнӣ). Дар даме ки онҳо аз дидори ҳамдигар сер нашуда, ба рӯи ҳамдигар нигоҳ мекарданд ва дар байн танҳо оҳҳои сӯзон тарҷумонӣ мекард, аз боло овози хандаву шӯҳӣ қарда омадани чандин дӯсттарон ба гӯш расид (Икромӣ).

2. Пайвандакҳои таркибие, ки ба онҳо пешоянди аз ҳамроҳ шудааст, ибтидоӣ амали сарҷумларо шарҳ медиҳанд:

Аз вақте ки ӯ ҳаракати Чингизи хунрезро ба тарафи Мовароуннаҳр шумид, дар паи мудоғиби Ватан афтод (Айнӣ). Аз даме ки асп ба дастӣ Шодӣ ва падари вай гузашт, дар натиҷаи тарбияи дуруст ва

ғамхории сохибони наваш рӯз аз рӯз фарбеҳ шудан гирифт (Икромӣ). Аз бозе ки ман ба даст қалам гирифта, ба қатори нависандагони советӣ даромадаам, ман ният доштам, ки хотирот ва ёддоштҳои худро таҳрир намуда ба хонандагон, хусусан ба бачагон ва ҷавонон пешкаш намоям (Айнӣ).

3. Пайвандакҳои таркибии бо пешоянди то сохташуда интиҳон амали ҷумлаи пайравро нишон медиҳанд. Хабарӣ ҷумлаи пайрав ба замони гузашта далолат мекунад: ... то вақте ки Бибидаҳбошӣ зинда буд, калонон аз он кӯча намегузаштанд (Айнӣ). То даме ки буз дар замин буд, ғайр аз ҳайт-ҳайт ва чу-чуп саворон овози дигаре шунида нашуд (Улуғзода).

§ 1474. Пайвандаки ҳамин ки дар гуфтугӯ ва услуби китобӣ баробар кор фармуда мешавад. Ин пайвандак паси ҳам ва фавран воқеъ шудани амалҳоро мефаҳмонад:

Ҳамин ки аз ин раҳна дарунтар меравед, фиреб хӯрдани худатонро мефаҳмед (Айнӣ). Ҳамин ки мо ба қуллаи кӯҳ баромадем, босмачиён моро нигоҳ доштанд (Улуғзода).

§ 1475. Пайвандакҳои пас аз он ки, пеш аз он ки, қабл аз он ки, баъд аз он ки, баъди ин ки, баробари ин ки, баъде ки дар услубҳои гуногуни забон кор фармуда мешаванд ва муносибатҳои пайҳамзамонии сарҷумла ва ҷумлаи пайравро ифода мекунанд:

Пас аз он ки бача халтаҳоро ба ароба бор карда буд, соҳиби хавлӣ ӯро ба хонааш таклиф карда гуфт («Садои Шарқ»). Баъд аз он ки Ҳошим Қорвои аз пеши Нуралӣ ҳафа шуда баромада рафт, Нуралӣ то дер дар кабинети партиявӣ ба ҳаёлу андеша ғарқ шуда нишаст (Улуғзода). Баъд аз он ки ба шаҳр баргаштем, Рашидов дар хонаи мо ҷо гирифт (Икромӣ).

Беҳи ҷуворимакка пеш аз он ки сӯхта даргирад, соате дуд мекард (Улуғзода). Мо пеш аз он ки ҷӣ гуна барпо карда шудани дари регхонаро тасвир намоем, лозим аст, ки хонандагонро ба ҳуди регхона шинос кунем (Айнӣ).

Баробари ин ки гӯянда сухаши худро ба поён расонид, аз ҳар тарафи майдон садо баромад (Айнӣ). Баробари он ки аз дар муаллим рафиқ Ортуқзода намоён шуд, ҳама чун як тан аз ҷояшон бархоста салом доданд («Садои Шарқ»).

Пайвандакҳои баъди он ки ва баъде ки бештар дар гуфтугӯ воমেҳуранд:

Баъди он ки аз сари чашма хеле дур шуданд, пиразан аз роҳравӣ бозистода ба қафо нигоҳ карду писарашро ҳанӯз ҳам дар ҳамон ҷо, дар ҳолати аввала дида хайрон шуд ва зиёдтар дар ташвиш монда, бо вучуди пирию дардмандии худ, қадамашро хеле тез кард (Раҳим Ҷалил). Баъди ин ки Пӯлод ҳам ба ӯ хат навишта, саргузашти худро баён намуд, аз ӯ зуд-зуд хат омадан гирифт (Раҳим Ҷалил). Баъде ки об мондем, худаш коматашро рост карда гирифт (Раҳим Ҷалил). Баъде ки чашми писарак пӯшида мешавад, духтар аз ҷояш хеста, гули пажмурдаро аз тағи сараш гирифта мепартояд (Афсонаҳои халқи тоҷик).

§ 1476. Ҷумлаҳои пайрави замон дар таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ аз рӯи муносибатҳои маъно ва хусусиятҳои синтаксиснашон ҷои муайянро ишғол мекунанд. Материалҳои забон шаҳодат медиҳанд, ки ҷумлаҳои пайрави замон одатан пеш аз сарҷумла омада, замони воқеъ гардидаи фикри онро шарҳ додаанд:

Баъд аз ду ё се соли ин воқеа, вақте ки ман дар пеши домуллои мазкур «Шамсия» мехондам, як мисол рост омад (Айнӣ). ... Саҳари барвақт, пеш аз бонги хурӯс, вақте ки ҳанӯз ҳама дар хоб буданд, оҳиста аз хона баромада рафт (Вақоеъномаи Аспанзод).

Агар ҷумлаҳои пайрави замон бар эзоҳи ягон хабари сарҷумла бевосита омада бошанд, пеш аз он хабар ҷой мегирад:

Дугонаҳои сатангаш то буд, хурданд, баъде ки бечизу чора монд, аз вай рӯ гардонданд (Раҳим Ҷалил). Дар ҳавлии беруи қасоб бо

шогирди худ ба назар менамуд, ки онҳо як гӯсфандро кушта, пеш аз он ки пӯст кананд, оби ҷӯш рехта пашмҳои ӯро меканданд (Айнӣ).

Чумлаи пайрави замон дар мобайни сарчумла низ меояд: Дар кӯхистони тоҷикон, аз бозе қи таърих нишон медиҳад, бисёр зулм ва бедодиҳо ба кор рафт, бисёр хонаводаҳо парешон шуд (Айнӣ). Падару модар, пештар аз он ки ба олами вучуд омада ба умр дидан сар кунам, гамаи умрдарозии маро хӯрда, сарамро «ба мазори Идрис-пайғамбар» ниёз карда буданд (Улуғзода).

Чумлаи пайрави замон пас аз сарчумла низ меояд:

Мардумонашро қатлиом мекунам, то даме ки хок ғарқи хун шавад (Улуғзода).

Чумлаи пайрави замон бо пайвандаки ки пеш аз сарчумла ва пас аз он низ меояд. Агар пайвандаки ки дар мобайни чумлаи пайрави замон омада бошад, чумлаи пайрав пеш аз сарчумла ҷой мегирад:

Духтар ки калон шуд, падару модар хонадору сарашро ҷуфт карда, хотирҷамъ шудани мешаванд (Раҳим Ҷалил).

Агар чумлаи пайрави замон ба эзоҳи калимаҳои ҳамнисбат ояд, ҳатман пас аз сарчумла меояд:

Аммо Қорӣ Ишқамба вақте ба бинои банк расид, ки ходимони он ҷо сандуқ ва халтаҳои нақдинашонро гирифта ба Когон рафта буданд (Айнӣ).

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ МАКОН

§ 1477. Чумлаи пайрави макон ҷой ва макони воқеъ гардидани амалу ҳолати сарчумларо шарҳ медиҳад:

Ҳар ҷо ки хуни ноғ рехт, он ҷо ватани ширин (Фольклор). ... он маблағро, ба ҷое ки худаш ва он саройбон медонист, ҳамроҳи ӯ бурда монд (Айнӣ).

Эзоҳ: Чумлаҳои пайрави макон бо чумлаи пайрави муайянкунанда хеле наздиканд. Дар чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаи пайрави макон аксар ду хусусиятро мушоҳида мекунем, аз як тараф, калимаи ҷой монанди вақт бештар характери грамматикӣ гирифта, вазифаи калимаи ҳамнисбатро адо мекунад, пайвандаки таркибӣ месозаду маъно ва вазифаи маконро ифода мекунад. Аз тарафи дигар, маънои лугавии калимаи ҷой нисбатан бештар нигоҳ дошта мешавад ва чумлаи пайрав онро эзоҳ медиҳад.

§ 1478. Чумлаи пайрави макон одатан хабари сарчумларо шарҳ медиҳад, вале ин чумлаи пайрав ба аъзои дигари сарчумла ҳам муносибат дошта метавонад:

Як гурӯҳ, ки ҳамагӣ сӣ нафар буданд, аз поёнтари об, дар ҷое ки аз ҷашми босмаҷиён пинҳон буд, пул баста ба он сӯи Сорбуғ гузаштанд... (Айнӣ). Дар рӯ ба рӯи қалъа ба соҳили чапи даръё, дар даҳани дараи оби Мазор, ҷое ки ин об ба Сурхоб мерезад, дарахтзории тирағу-не ба назар мерасад... (Улуғзода).

Чунин чумлаҳо бар эзоҳи калимаҳои ҳамнисбат, ки дар сарчумла вазифаи ҳоли маконро адо мекунанд, меоянд:

... аз тарси дуздон пулро ҷое пинҳон кардан даркор буд, ки ҳеҷ кас надонад (Айнӣ). Баъд аз андак қадам задан назарам ба ҷое афтод, ки сангҷаҳои сафедро моҳирона ҷида, калимаи «муҳаббат» навишта шуда буд (Шукӯҳӣ, Аскар). ... Ин раҳши маро ба ҷое банд, ки сараш нишебу сағрааш баланд набошад (Иқромӣ). Вай дар ҷое пинҳон шудааст, ки сарбозон ҷил сол қобанд ҳам, ёфта наметавонанд (Улуғзода).

§ 1979. Чумлаи пайрави макон ба сарчумла бо пайвандакҳои тобеъкунандаи ки, ҷое ки, дар ҷое ки, ба ҷое ки, то ҷое ки, аз ҷое ки, дар куҷо (е) ки алоқаманд мешавад.

Ҷолиби диққат аст, ки баъзан барои қувват додани вазифаи пайвандак ва таъкиди маънои макон таркибҳои пешояндии монанди дар оғӯ ҷо, оғӯ ҷо, ба он ҷо ва ғайра дар дохили сарчумла меоянд ва вазифаи ҳоли маконро низ адо мекунанд:

Дар ҷое ки зулму ситам ҳаст, он ҷо хароб мешавад (Айнӣ). Дар ҷое ки обу офтоб ҳаст, дар он ҷо ҳаёт ҳаст (Зарб.). Балки ба замми ин ба ҷое роҳ меёбад, ки дар он ҷо бо паризодагон умр ба сар мебарад (Айнӣ). Онҳо роҳ гашта, чакалакро миёнбур карда, ба ҷое баромаданд, ки он ҷо дашти васеи сар мешуд ва даромадгоҳи кишлок намоён мегардид (Раҳим Чалил).

Лан пайрави макон ҳисоб мешавад. Ҷумлаи пайрави макон ба воситаи § 1480. Пайвандаки ки яке аз серистеъмолтарин пайвандакҳои ҷумла-пайвандаки ки ба калимаҳои ҳамнисбат, ки дар таркиби сарҷумла вазифаи холи маконро адо мекунад, тобеъ мешавад:

Ба ҷое фиристодан даркор, ки дигар гашта наояд («Садон Шарк»). Пахта дар ҷое мерӯяд, ки дар он ҷо ба қадри кифояи обу гармӣ бошад («Садон Шарк»).

§ 1481. Пайвандакҳои таркибии дар ҷое ки, ба ҷое ки, аз ҷое ки ва то ҷое ки вобаста ба пешояндҳои аслие, ки дар таркибашон омадаанд, маънои вазифаҳои хос доранд:

Ҷумлаи пайрав бо пайвандакҳои ҷое ки, дар ҷое ки ҷои иҷрои амали сарҷумларо мефаҳмонанд:

... одамони ӯ як барраи ширбози фарбехро ба наздики суфа оварда, дар ҷое ки чашми ноиб меафтод, сар буриданд (Айнӣ). Дар ҷое ки ҳазрати Бибӣ оҳиста гаштаанд, мо низ оҳиста мегардем, дар ҷое ки тохтаанд, метозем ва дар ҷое ки на тохта ва на оҳиста гашта, балки ҷӯрга кардаанд, мо ҳам йӯрга мекунем (Мухаммадиев).

Ҷумлаи пайрав бо пайвандаки ба ҷое ки одатан сӯи амали сарҷумларо шарҳ медиҳад: Аҳмаду Одами Сиёҳ чанд рӯз роҳ гашта, ба ҷое ки ба якдигар вохӯрда буданд, омаданд (Афсонаҳои халқи тоҷик)... Ҳар ду онҳоро кашола карда, ба ҷое ки асиронро тӯб мекарданд, бурданд (Вақоеномаи Аспандод).

Ҷумлаи пайрав бо пайвандаки то ҷое ки интиҳои амали сарҷумларо мефаҳмонад ва тобиши дараҷа дорад:

То ҷое ки тасмаи узангу мерасид, худро пас кашидам (Айнӣ).

Ҷумлаи пайрав бо пайвандаки аз ҷое ки маконро шарҳ медиҳад, ки амали сарҷумла аз он ҷо оғоз меёбад;

Фарҳод аз ҷое ки баландии дарёе бо баландии қалъа баробар мешуд, ба қор шурӯъ мекунад (Афсонаҳои халқи тоҷик). Аз ҷое ки тарф पोшна зада буд, чанд касро аз замин бардошта ба ҳавз партофтанд... (Айнӣ).

Агар хабарҳои ҷумлаи пайрави макон бо шаклҳои сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода шаванд, чунин ҷумлаҳои пайрав ғайр аз макон маънои шартро ҳам ифода мекунад; Пештар, ба ҷое ки газета хонда истода бошанд, ҳеч наздик намешуд (Айнӣ).

§ 1482. Ҷумлаи пайрави макон, ки бо пайвандакҳои таркибии ба сарҷумла тобеъ шудаанд, одатан пеш аз сарҷумла ва ё дар таркиби он, ё пеш аз хабар ҷой мегиранд:

Дар ҷое ки интизом ҳаст, дар он ҷо қор пеш меравад («Садон Шарк»). Гурӯҳе, ба ҷое ки Азимшоҳ истода буд, расида омаданд (Айнӣ).

Агар ҷумлаи пайрави макон бар эзоҳи калимаҳои ҳамнисбат ояд, пас аз сарҷумла меистад:

... ба ҷое афтодааст, ки дар вақтҳои гузаштани сел гирдобҳо шуда монанди як хавҷа дар он ҷо гуми обе пайдо шуда будааст (Айнӣ). Агар мурданӣ шавад ҳам, дар ҷое бимирад, ки аз дашноми душман ва таънаи дӯст дуртар бошад (Айнӣ). Сайёра моро ба ҷое овард, ки як гурӯҳи колхозчиҳо дар таги айвон гулханчае афрӯхта, ҳалқа гирифта менишастанд (Мухаммадиев).

ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ ШАРТ

§ 1483. Ҷумлаи пайрави шарт иҷрои фикри сарҷумларо ба ягон шарт вобаста мекунад. Шартҳо вобаста ба шаклҳои феъл имконпазир (реалӣ) ва имконнопазир (ирреалӣ) мешаванд.

Дар аксарӣ ҷумлаҳои пайрав барои иҷрои амали сарҷумла ҷуноӣ шарте гузошта мешавад, ки дар сурати будани он амали сарҷумла имконпазир мегардад:

Агар мо ба вай ёри надихем, ба зудӣ монда шуда аз кор баромада менамояд ва ҳамаамон тамоман бекас шуда мемонем (Айни). Пагоҳ агар маҷлис маъкул ёбад, пасфардо дар правления ба ҳамроҳии Ҷаълоли колхоз як-ду касро аз район даъват карда, муҳокима менамоем (Муҳаммадиев). Шумо агар ба ман ёри диҳед, қувваи коргарӣ ёбед, ман дорувориҳои тарканда мебиёраму сангро мекафонам, кишлоқамон як ҷӯй об мегирад (Раҳим Ҷалил).

§ 1484. Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеи дигар байни амалҳои сарҷумла ва ҷумлаи пайрав шарт бошад ҳам, иҷрои он шарт имконнопазир буда, танҳо тахмин карда мешавад. Барои ифодаи имконнопазирӣ амал хабарҳои ҷумлаҳои пайрав ва сарҷумла одатан бо шакли замони гузаштаи ҳикоягии сиған хабарӣ меоянд:

Агар ҳамкишлоқам Али кал намебуд, эҳтимол орзуҳои ҷандмоҳи ман ба бод мерафту сари ҷавонам ҳам қурбони теғи бурро мегардид (Ҳаким Қарим). Илова ба ин, агар ин кӯҳ монанди кӯҳҳои қишлоқи Тағоби мо ё кӯҳҳои ағбаи Мастҷоҳ сабза ва дарахтзор мебуд, боз зеботар мешуд (Раҳим Ҷалил).

§ 1485. Ҷумлаҳои пайрави шарт одатан тамоми сарҷумларо шарҳ медиҳанд, вале онҳо ягон аъзои сарҷумларо низ эзоҳ медиҳанд. Дар мисолҳои зерин ҷумлаҳои пайрави шарт хабарҳои гуногуни сарҷумларо шарҳ додаанд:

Агар вай ба болои дарахти зардолу ва ё тут баромада мева афшонад, Бибираҷаб дар поён мевачинӣ мекард, агар вай дар қанори дарё моҳидорӣ кунад, Бибираҷаб ба вай лойхӯрак оварда меод, ки ба шасташ гузаронад, агар вай хартози карда, ноҳост афтад, Бибираҷаб меҳрубонӣ карда, сару рӯи ӯро аз гарду хок тоза мекард ва дасту пояшро бо рӯймоли сараш баста менамояд, агар вай бо бачаҳо гуштингири карда, қурташро дарронда менамояд, Бибираҷаб онро қашида гирифта, зуд дарбеҳ карда меод, ки модараш нафаҳмад (Иқромӣ). Модарам хона рӯфтани шавад, омада аз дасташ чорӯбро мегирефт, хӯрок пухтани шавад, даррав ҳезум оварда, ба оташдон алов мекард (Улуғзода).

§ 1486. Ҷумлаҳои пайрави шарт ба калимаҳои ҳамнисбат, ки дар сарҷумла вазифи ҳоли шартро ҳам адо мекунанд, тобеъ мешаванд:

Шофер ба шарте розӣ шуд, ки мо 2—3 километр аз шаҳр берун баромада истем... («Тоҷикистони советӣ»), Хукми ҳоким ба шарте равост, ки аз шариат берун набарояд (Улуғзода). Аъзои оилаи кулак ба шарте кулак мешавад, ки бо вай дар як ҷо бошад, дар таъминоти ӯ зиндагӣ кунад ва дар таъсири ӯ бошад (Айни).

Ҷумлаи пайрави шарт ба сарҷумла бо пайвандаҳои ки, агар (гар, ар) агар ки, ба шарте ки, ба шартини он ки, дар сурате ки, то, вақте ки, модом ки, чун (чу) тобеъ мешавад.

Пайвандаки ки аз пайвандаҳои асосии ҷумлаи пайрави шарт буда, дар мобайни ҷумлаи пайраве меояд, ки пеш аз сарҷумла воқеъ гардидааст:

Бо ҳамин ки шод бошанд, майлаш, ман ҳам мепӯшам (Раҳим Ҷалил). Зани амир Олимхон ки ба вай ошиқ шуда бошад, пас вай одами арзанда будааст-дия (Иқромӣ).

Ҷумлаи пайрави шарт бо пайвандаки ки бар эзоҳи калимаи ҳамнисбат низ меояд ва пас аз сарҷумла ҷой мегирад:

Ман ба ин саволат ба шарте ҷавоб медиҳам, ки ҳар чӣ гӯям, не намегӯӣ («Садои Шарқ»).

§ 1487. Пайвандаки агар доиран хеле васеи истеъмол дораду дар гуфтугӯ ва забони китобӣ кор фармуда мешавад:

Буз агар хирман кӯбад, ҳоҷати барзагов нест (Зарб.). Агар шумо розӣ шавед, ман дар мактаби шумо беул хизмат карда вазифи тарҷумониро адо мекунам, дарсҳои тоторино ба тоҷики тарҷима карда ме-

диҳам ва гапҳои шуморо ҳам ба забони тоҷикӣ тарҷима карда мефаҳмонам (Айнӣ).

Шаклҳои кӯтоҳи агар: агар ва агар асосан дар назм кор фармуда мешаванд:

Гар ту хоҳӣ, ки чу марди майдон
Хунари худ бинамоӣ ба ҷаҳон,
Хезу бо халқи ҷаҳон шав ҳамдаст
Дар сафи сулҳ, ки марди ин аст!

(Лоҳутӣ).

Ин пайвандак дар зарбулмасалҳо низ серистеъмол аст:

Гар сабр кунӣ, аз ғӯра ҳалво мепазад.
Гар ту кунӣ ҳаракат, ёбӣ зари пурқимат.

Пайвандаки агар хоси назм аст:

Рози дил мегуфтам, агар як марҳаме медоштам,
Шикваҳо мекардам аз ғам, ҳамдаме медоштам
(Айнӣ).

Пайвандаки агар ки камистеъмол буда, хусусияти гуфтугӯӣ дорад:

Агар ки ҳамин тавр накард, ман ба қавли хушкӯ холии ӯ бовар намекунам (Улуғзода).

§ 1488. Пайвандакҳои таркибии ба шарте ки ва ба шартин ки и бештар дар забони китобӣ кор фармуда мешаванд:

Албатта, май даркор аст, ба шарте ки «на ба он шӯрӣ шӯру на ба он бенамакӣ» шавад (Ҳаким Қарим). Писаратонро нишон медиҳам, ба шарте ки ҳамин гапҳои ҳозир дар пеши мо гуфтаатонро дар назди вай такрор кунед (Ҳабибулло Назаров).

Пайвандаки дар сурате ки дар услуби забони корғузории расмӣ маъмул буда, ба ҷуз маъноҳои сабаб, тарз, муқоиса дарифодаи муносибати маъноӣ ва синтаксисии ҷумлаи пайрави шарт низ бо сарҷумла ба кор бурда мешавад:

Дар сурате ки ҳамин об ба гушти бадан паҳи шавад, азоби тоқатнопазир медиҳад (Айнӣ).

Пайвандаки чун (чу) бо ҷумлаҳои пайрави шарт асосан дар назм серистеъмол аст. Ҷумлаҳои пайрави шарт бо ин пайвандак тобишҳои маъноӣ замон ва ё сабаб пайдо мекунанд:

Чу душман дарояд ба аҷз аз дараг,
Бадар кун зи дил хашму кин аз сарат

(Саъдӣ).

§ 1489. Пайвандаки то ҷумлаҳои пайрави шартро ба сарҷумла тобеъ менамоӣ, ки тобиши иловагии замон ҳам дорад:

То худам рафта аз саломатиаш огоҳ наштам, набиёред (Иқромӣ).

Пайвандаки модом ки ҷумлаҳои пайрави шартро ба сарҷумла мепайвандад ва тобиши маъноӣ иловагии сабаб низ дорад.

Модом ки мо якдигарро мешинохта бошем, барои сӯҳбат карда нишастанамон рушноӣ зарур нест (Айнӣ). Модом ки вақтатон бе ин ҳам хуш бошад, пас чаро менушед? (Раҳим Ҷалил).

Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави шарт мутобиқати шаклҳои феълӣ чунин воситаи муҳими тобеъкуиандаест, ки ҷумлаи пайрав бе ҳеч пайвандак сарҷумларо эзоҳ медиҳад. Дар ин сурат ҷумлаи пайрав пеш аз сарҷумла меояд:

Ягон панҷоҳ қадами дигар метохтам, ба он ҷо мерасидам (Раҳим Ҷалил). Ба ин ҷо бе иҷозат пашша дарояд, параш, оху барояд, сумаш месӯзад (Иқромӣ).

§ 1490. Ҷумлаҳои пайрави шарт аксар пеш аз сарҷумла меоянд. Вале ҷумлаҳои пайрави шарт дар мобайн ва пас аз сарҷумла низ омада метавонанд:

Ҳамаи ин масъалаҳоро ҳал кардан мумкин мешуд, агар ин суҳба-
нони моро идораҳои дахлдор мешуниданд (Иқромӣ). Сохти мадраса-
ҳои кӯҳна бо ҳашамат ва шукӯҳи беруии ва тағӣ ва ҷобобии даруни-
аш, агар ин ташбеҳро хонандагон муносиб донанд, ба сохти зиндаго-
нии феодалӣ монандӣ дошт... (Айнӣ). Вай аз ин роҳаш барнамегардад,
ба шарте ки дигарон ёрӣ расонад (Раҳим Чалил). Ин байтҳо, агар
беодобона буданашонро ба назар нагирем, пурмазмунанд (Айнӣ).

§ 1491. Ҷои ҷумлаҳои пайрави шарт ба пайвандакҳои тобеъкунанда
низ вобастагӣ дорад. Ҷумлаҳои пайрави шарт бо пайвандаки агар
пеш аз сарҷумла, дар мобайн ва пас аз он омада метавонанд. Агар
ҷумлаи пайрави шарт бо пайвандакҳои то, чун (чу) ва модом ки
алоқаманд шуда бошад, албатта пеш аз сарҷумла меояд. Агар ҷумла-
ҳои пайрави шарт бо пайвандаки ки тобеъ шуда бошанд, ду ҳолатро
мебинем: ҷумлаи пайрав фақат бо пайвандаки ки тобеъ шуда бошад,
пеш аз сарҷумла, вале ҷумлаи пайрави шарт бо пайвандаки ки бар
эзоҳи калимаҷ хамнисбат омада бошад, пас аз он ҷой мегирад:

Ман, раиси мӯхтарам, ба шарт аввалин шуда ба музокира меба-
роям, ки ба гуфтани суҳанҳои ногуфтамондаам рухсат диҳед (Раҳим
Чалил).

ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ ХИЛОФ

§ 1492. Ҷумлаи пайрави хилоф ба иҷрои амали сарҷумла мамони-
ат кунад, ё муҳолифи фикри он бошад ҳам, амали сарҷумла иҷро ме-
шавад ва фикри он тасдиқ мегардад:

Агарчи моро ба занҷир баста монанд ҳам, занҷирро канда меравем
(Улуғзода). Ҳасадатон фил барин бошад ҳам, мош барин заҳра на-
доштаед (Деҳотӣ).

Дар ҷумлаи мураккаби тобеи яқум ҷумлаи пайрави хилоф ба иҷ-
рои амали сарҷумла фақат мамониат мекунад. Дар ҷумлаи мураккаби
тобеи дуввум ҷумлаи пайрави хилоф ба фикри сарҷумла муҳолиф бо-
шад ҳам, тасдиқ мегардад.

Ҷумлаи пайрави хилоф ҳам монанди ҷумлаи пайрави шарт шаро-
итҳои имконпазирни амалу ҳолати сарҷумларо нишон медиҳад. Фарқ
фақат дар он аст, ки ҷумлаи пайрави шарт аксар шартро мегузорад,
ки он сабаби иҷрои амали сарҷумла мегардад (Агар тез ояд, мо ўро
дида метавонем), вале ҷумлаи пайрави хилоф шартро меорад, ки ба
иҷрои амали сарҷумла мамониат мекунад (Тез ояд ҳам, мо ўро дида
наметавонем). Аз ин ҷиҳат ҷумлаи пайрави хилоф акси ҷумлаи пайра-
ви шарт аст. Ҷумлаи пайрави хилоф ҳамеша имконпазир ё реалӣ буда-
ни он шартро мефаҳмонад. Ҷумлаи пайрави хилоф одатан бар эзоҳи
тамоми сарҷумла меояд.

**Ҷумлаи пайрави хилоф ба сарҷумла бо пайвандакҳои зерин тобеъ
мешавад:** ҳам, агарчи (гарчи, арчи), агар ки (арки), агар-
чанде (гарчанде, арчанде), агарчанде ки (гарчанде
ки), ҳарчанде, ҳарчанд ки, бо вучуди ин (он) ки, сарфи
назар аз ин (он) ки, қатъи назар аз он (ин) ки, ба ҷое ки,
ба ҷои он (ин) ки, дар ивази он (ин), ки, бо он ки, ки.

Ғайр аз он, барои тобеъ намудани ҷумлаи пайрави хилоф ба сар-
ҷумла якҷанд пайвандакҳои ҷуфт қор фармуда мешаванд: агар ...
ҳам, вақте ки... ҳам, агарчи (гарчи) ... ҳам, агарчанде
(гарчанде) ... ҳам, ҳарчанд ... ҳам, агарчанде (гарчанде
ки) ... ҳам, ҳарчанд ки ... ҳам. Ин пайвандакҳо тобишҳои алоҳи-
дан маъноӣ доранд.

§ 1493. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик пайвандаки серистеъмол-
тарини ҷумлаи пайрави хилоф ҳам мебошад. Доираи истеъмолни ин
пайвандак васеъ гардида, чи дар гуфтугӯ ва чи дар забони китобӣ ба-
робар қор фармуда мешавад. Илова бар ин, ҳам бо пайвандакҳои ди-
гари ин ҷумла ҳамроҳ омада, пайвандакҳои ҷуфт месозад.

Пайвандаки ҳам на танҳо бо шакли феълии аорист ифода мешавад, балки бо дигар шаклҳои сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ ҳам меояд. Дар ин сурат мутобиқати шаклҳои феъли — хабарҳои сарчумла ва чумлаи пайрави хилоф муҳим аст.

а) Бо шакли аорист: Вай дар назар худро ором нишон диҳад ҳам, дилтангӣ ва парешонхотирӣ аз гуфтораш намудор буд (Раҳим Ҷалил). Маънии ин садоҳо ба мо номафҳум бошад ҳам, ба Шодии ҳанӯз забон набаровардагӣ мафҳум буд (Айнӣ). Мухтор садсола шавад ҳам, он соли серташвиш ва пурмочароро фаромӯш намекунад (Икромӣ).

б) Бо шакли замони гузаштаи сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ: Дар он ҷо будагон тафсили сӯхбатро нашунида бошанд ҳам, аз рамзи гуфтугӯи Шодӣ ба маънои гап пай бурданд (Икромӣ). Соли ӯ ба чил наздик расида бошад ҳам, то он вақт ӯ зан нагирифтагӣ буд (Айнӣ). Ҳанӯз вақти подабори нашуда бошад ҳам, тамоми бачагони қишлоқ ба ин ҷо чамъ шуда буданд (Раҳим Ҷалил).

в) Бо шакли муайяни ҳамин сифа: Ятим баъд аз дидани ин аломат гуфтугузори худро бо Норбиби давом кунанда истода бошад ҳам, чашми худро аз дарёе намеканд (Айнӣ). Чӯра пиразанро бори аввал дида истода бошад ҳам, уро ҳамон дам шинохт (Толис).

Агар чумлаи пайрави хилоф, ё хабари он чида шуда бошад, пайвандаки ҳам бо яке аз хабарҳо омада, ба ҳаман онҳо ва ё чумлаҳои пайрав баробар тааллуқ дорад.

Ман ҳарчанд Бухоро нарафта бошам ва ба корҳои Ҳукумати халқии Шӯрои Бухоро бевосита иштирок накарда бошам ҳам, тамоман аз вай дур буданро нахостам, чунки ин ҳол дар афкори омма нисбат ба революцияи Бухоро як кайфияти ноговор ба вуҷуд оварданиш мумкин буд (Айнӣ).

Дар баъзе мисолҳо пайвандаки «ҳам» пеш аз феъл низ омада, маънои чумлаи пайрави хилофро таъкид мекунад, ки дар натиҷа пайвандак хусусияти ҳиссаҷаи таъкидиро ҳам зоҳир менамояд: —

... агарчи аз гумони яклаҳзагӣ ҳам бошад, худро таҳқиршуда ҳисоб карда буд (Улуғзода).

§ 1494. Пайвандакҳои дигари нисбатан серистеъмоли чумлаи пайрави хилоф агарчи (гарчи, арчи), агарчанде (гарчанде), агарчандеки, харчанд, харчандки мебошанд.

Пайвандаки агарчи дар гуфтугӯ ва услуби китобӣ қор фармуда мешавад:

Агарчи барфҳои камарҳои кӯҳ аз таъсири офтоби баҳор кайҳо об шуда, ба ҷои барфи сафед гиёҳҳои қабуд рӯида буданд, қуллоҳи кӯҳ ҳанӯз қулоҳи сафеди худро аз сар бадар накарда буданд (Айнӣ). Ӯ агарчи нармак-нармак пой мениҳод, ба сӯи қулбаи худ монанди мурғи аз қафас озодшуда парида мерафт (Раҳим Ҷалил).

Пайвандакҳои гарчи, арчи бештар дар назм меоянд:

Гарчи дар ном худ ситораи ту,
Дар лағофат ситорапояи ту

(Турсунзода).

Эй дарего, ки хирадмандро
Бошад фарзанду хирадманд не,

В—арчи адаб дораду дониш падар,
Ҳосили мерос ба фарзанд не

(Рӯдакӣ).

Дар назм инчунин пайвандаки агарки (арки) воমেҳӯрад:

Агарки буд ҷавон ё ки пирсоли сапедмӯ,
«Басо канизаки некӯ ки майл дошт бад-ӯ, ,
Ба шаб зиёрати ӯ, назди ӯ ба пинҳон буд»

(Раҳимӣ).

Пайвандақҳои агарчанде (гарчанде), харчанд, агарчанде ки (гарчанде ки), харчанд ки дар ҳамаи услубҳо вомехуранд. Нисбат ба агарчанде шакли гарчанде серистеъмол аст:

Ин агарчанде андак вақт ба вай муяссар мегардид, боз аз авзои ғамғинонаи ӯ шикастадилӣ ва азодориаш хувайдо мешуданд (Раҳим Чалил). Одина се соли пурра ба завод кор кард, харчанд музди хизматаш кам буд..., ба нияти тӯй хеле чиз посира кард (Айнӣ). Агарчанде ки он вақт ман дар Москва будам ва маросимро дидаам, боз як бори дигар дидан мехоҳам (Раҳим Чалил). Харчанд ки шумораи лашкари амир назар ба қўшуни подшоҳӣ даҳҳо бор зиёд буд, вай дар ҷанги наздикии Ҷиззах ба кулӣ шикаст хӯрд (Улуғзода).

Пайвандақҳои агарчи (гарчи), агарчанде (гарчанде), харчанд бо ҳам пайвандақҳои ҷуфт месозанд ва алоқаи ҷумлаи пайрави хилофро ба сарҷумла қувват медиҳанд:

Агарчи вай ба ман дар сари роҳ интизор набошад ҳам, ман хафа нашудам (Улуғзода). Гарчи гапаш хеле дурушт бошад ҳам, аз он фақат бӯи навозиш меомад (Ҳаким Карим). Ин сухан гарчанде бо оҳанги навозиш гуфта шуда бошад ҳам, дар дили ман хавфе падид овард... (Улуғзода). Харчанд зани калон ин нигоҳи палончи худро ва маънии онро фаҳмида бошад ҳам, худро ба нодонӣ зада, наботҷойро гардонгардон карда, дар ду пиёла кашид, яке аз он пиёлаҳоро бо пеши Соро ва дигарашро ба пеши палончаш гузошт (Айнӣ).

§ 1495. Пайвандаки ҷуфти агар... ҳам низ ҷумлаи пайрави хилофро ба сарҷумла тобеъ менамояд:

Агар он чоро то рӯи об кованд ҳам, аз инҳо асаре нахоҳанд ёфт (Айнӣ). Номи ҷойҳоро агар ҳозир даҳ бор шунавад ҳам, аз як гушаш мебаромаду аз гӯши дигараш баромада мерафт (Ҳаким Карим).

Агар ба воситаи пайвандақҳои таркибии бо вучуди он (ин) ки, сарфи назар аз он (ин) ки, қатъи назар аз он (ин) ки, ба ҷое ки, ба ҷои он ки ҷумлаи пайрав ба сарҷумла тобеъ шавад, маънои онҳо дар иҷрои амали сарҷумла хеле суст мегардад:

У ҳам бо вучуди ин ки ҳозир аз мактабдор он ҳама ҷўбро хӯрда буд, бе ҳеч тарсу бим ба пеши ин зolim омад (Айнӣ). Лекин бо вучуди ин ки харчи ошашро бо ҳазор макру ҳила аз бечорагон садчанд карда меситонад, баъзеҳо ӯро Худододшоҳи олиҳиммат меноманд (Раҳим Чалил). Ба ҷое ки барои ин вафодории ман маро озод кунанд, аз зиндон маро ба «канахона» бурда андохтанд (Айнӣ). Ба ҷои он ки ба ман дастбёрӣ карда, бо хизмати ночизонаи худ карзҳои маро адо кунанд, гурехта рафт (Айнӣ). Валекин уқоб дар ивази ин ки ба фаръеди модари меҳрубон шафқат намояд, харгўшбачагонро пора-пора кард («Садои Шарқ»).

Бо ҳамаи ин ки ман хеле гурусна будам, нисфи нахориро хӯрда натавонистам (Ирфон). Хар кӣ ба дафъи душман кўшад, бо он ки ӯ нотавон бувад ва душман тавоно бошад, умеди зафар ҳаст (Улуғзода).

§ 1496. Пайвандақҳои сарфи назар аз он ки ва қатъи назар аз он ки хеле камистеъмол буда, бештар ба услуби илмӣ характерноканд:

Ҳофиз худро дур аз ватан моҳии берун аз об, мурғи бе ҷури бол мешуморад, қатъи назар аз он ки шоирро бисёр вақт дар ҳолати шўрангезе ва қаҳру ғазаб мебинем (Турсунзода).

Сарҷумла пас аз ҷумлаи пайрави хилоф омада бошад, дар аввали сарҷумла пайвандақҳои пайвастунандаи хилофи меоянд ва маънои хилофро қувват медиҳанд. Ин хели ҷумлаҳои мураккаб хусусияти ҳам тобеъ ва ҳам пайваст доранд ва аз рӯи воситаҳои синтаксисӣ хеле гуногунанд. Бояд қайд кард, ки пайвандақҳои пайвастунандаи хилофи фақат бо пайвандақҳои ҳам, агарчи (гарчи), гарчанд, харчанд ва пайвандақҳои тобеъкунандаи ҷуфти аз онҳо сохташуда меоянд:

Дар ҳақиқат бо дидани афти эшон дар ҷойхона чанд касро ханда гирифта бошад ҳам, лекин нафасашон ба дарунашон афтида монд (Де-

хотӣ). Мо, мардон бачаро ҳар қадар дӯст дошта бошем ҳам, лекин ўро мисли зан парастори қарда наметавонем (Улуғзода). Одина ҳарчанд шарм медошт, лекин аз ин зиеда тобоварӣ қарда натавошста аз аҳволи Гулбӣбӣ пурсон шуд (Айнӣ).

Чумлаи пайрави хилоф ба сарчумла бе пайвандак ҳам тобеъ шу- да, маънои шарту хилофро медиҳад. Онҳо бештар ба гуфтугӯ хосанд. Ҷолиби диққат аст, ки хабари чунин чумлаҳо бо аорист ифода меша- вад. Барои ифодаи алоқаи чумлаи пайрави хилоф ғайр аз мутобикати шаклҳои феълӣ интонация ҳам роли калон мебозад:

Сад азму аҳд кунӣ, аз таги ин делаҳо баромада наметавонӣ (Ниёзӣ).

Дар таркиби чумлаи мураккаби тобеъ чумлаи пайрави хилоф ҷои муайян дорад. Чумлаи пайрави хилоф пеш аз сарчумла меояд, аммо барои ифодаи тобишҳои маъноӣ чумлаи пайрави хилоф пас аз сарчум- ла ҳам воқеъ мегардад:

Нуралӣ ба оснӯву обҷувозсозӣ муқобил баромаданро лозим наме- донист, гарчанде ки ин сохтмонро зарур ҳисоб намекард (Улуғзода). Мачнун ба Лайлӣ айби ноҳақ мегузорад, бо вучуди он ки Лайлӣ Мач- нунро тарк накардааст («Сади Шарқ»). Фиребу найранг накард, ҳар- чанд ки ба он маҳорат дорад (Иқромӣ).

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ ҲАМРОҲӢ

§ 1497. Чумлаи пайрави ҳамроҳӣ ба маълумоти сарчумла ягон фик- ри дигарро илова мекунад ва ё гуянда ба он муносибати худро ифода менамояд. Дар забоншиносии тоҷик истилоҳи **иловагӣ** ба маънии **исти- ной, туфайлӣ** ва **мӯътариза** истифода шудааст, бинобар ин **ҳамроҳӣ** но- мидани ин навъи чумлаҳои пайрав афзалтар доништа шуд. Маъноӣ ило- вагии чумлаи пайрави ҳамроҳӣ ба муносибати структурии қисмҳои чум- лаи мураккаби тобеъ низ алоқаманд аст. Дар ин қолиби чумлабандӣ сарчумла таркибан ва мазмунан пурра буда, мисли сарчумлаи чумла- ҳои пайрави дигар шарҳу эзоҳ талаб намекунад:

Як вақт ман инро аз фарқ шудани дар об халос қарда будам, ки хеле ҳикояти аҷиб аст (Айнӣ). Аҳолии ин ҷо кишлоки худро бо усули тоза аз сари нав сохтаанд, ки ҳама якҷоя қор мекунанд ва самараи меҳ- нати худшоноро ба ҳам мебинанд (Айнӣ).

Чумлаи пайрави ҳамроҳӣ бештар ба тамоми сарчумла муносибати синтаксисӣ дорад, ба аъзоҳои ҷудогонаи сарчумла мансубият доштани он кам дучор мешавад. Ҳангоми ба аъзои чумла муносибат доштани чумлаи пайрави ҳамроҳӣ ба маъноӣ иловагии он тобиши эзоҳӣ ва тав- зеҳӣ илова мегардад.

1. Чумлаи пайрави ҳамроҳӣ, ки ба тамоми сарчумла муносибати маъноиву грамматикӣ доранд:

Чархиснӯтарошии падарам барои бозор (фурӯш) буд, ки ин ба рӯзгори мо хеле ёрмандӣ меод (Айнӣ).

2. Чумлаҳои пайрави ҳамроҳӣ, ки ба воситаи яке аз аъзоҳои он ба сарчумла муносибати маъноиву грамматикӣ пайдо қардаанд:

Поёни суфа тахминан 20 мураббаъ замин буд, ки падарам вайро дар охири умраш зардолузор қарда буд (Айнӣ). Тарафи шимоли хо- на зардолузори қадимии мо буд ва дар як тарафи ин зардолузор як порча алафи юнучка буд, ки гов ва харашон меҳӯрданд (Айнӣ). Рӯзе ин одам бегоҳонӣ аз бозори китоб омад, ки як бағал китоб дошт (Айнӣ). Сади оҷаам омад, ки наздики наздик буд (Фирӯз). Имрӯз ҳама медонанд, ки тавлидҳои ташаббуси ватандӯстонаи «Эстафетани қорғарӣ» Норақ аст, ки дар саросари мамлакат идома ёфт («Сади Шарқ»).

Чумлаҳои пайрави ҳамроҳӣ ба ду гурӯҳи калон ҷудо мешаванд: 1) чумлаҳои пайраве, ки ба фикри дар сарчумла ифодашуда ягон ҷиз- ро илова менамоянд: ӯ ҷӯбро лӯла тарошида, суфта қард ва бо парма

як тарафашро ба дарозӣ сӯроҳ кард, ки дар ин кор пармакаширо ман кардам (Айнӣ). Аз бародари калонӣ телеграмма гирифтам, ки ба фронти Ленинград гузашта меравад (Икромӣ). Баъди ин Аҳмад мавкеи назар қарор гирифт ва кирдораш мавриди сӯҳбатҳо ва баҳсҳои ғоибона гардид, ки худӣ ӯ иштирок надошт (Кӯҳзод); 2) ҷумлаҳои пайраве, ки муносибати ғундаро ба фикри дар сарҷумла ифодашуда нишон медиҳанд:

Аз болои деворча сар ҳам карда ба даруни ҷӯ нигоҳ кардам, ки об надорад (Айнӣ). Ин хучра «девхона» ном дошт, ки исм ба соҳиби исм тамоман мувофиқ афтада буд (Айнӣ). Бинобар ин бо маслиҳати амаки падарам бо ҷуфти касона як таноб заминро ҷави баҳорӣ ва як таноб замини дигарашро алафи юнучка киштам, ки ҳардуи ин ҳам он қадар меҳнати бисёр талаб намекунад (Айнӣ). Вале баъзан дар қабули номзадҳои нав саҳлангориву хотирбинӣ ба ҷашм мерасад, ки ин ба Шохин алам мекунад, алами саҳт... (Самадов). Дарозии хатҳои конвейер қариб 23 километрро ташкил медиҳад, ки он ҳам назире дар олам надорад («Садои Шарқ»).

§ 1498. **Воситаи алоқаи ҷумлаи пайрави ҳамроҳӣ пайвандаки муштараквазифаи ки мебошад.** Қалимаҳои ҳамнисбат ва мутобиқати шаклҳои феълӣ хабарӣ ҷумлаи пайраву сарҷумла дар алоқаи ҳиссаҳои ин қолиби синтаксисӣ иштирок намекунанд. Аз ҳамин ҷиҳат алоқаи грамматикӣ ҷумлаи пайрави ҳамроҳӣ ба сарҷумла нисбатан сузстар аст: Ба муқобили он доруҳои даркориро фиристоданд, ки мо онро ба кор бурда, пахтаро халос кардем (Икромӣ).

Дар ин се соли охири дар роҳи мактаб ва маориф ду-се миллион сӯм сарф шудааст, ки ин ба кори мактаб ва маориф ҷӣ қадар аҳамият додани фирқа ва ҳукуматро нишон медиҳад (Айнӣ). Дар ин ду-се соли охири аз тарафи Нашриёти Давлатии Тоҷикистон хеле китобҳои мактабӣ ҷоп шуда баромадааст; ин ҳам пешрафти кори мактабро нишон медиҳад (Айнӣ).

§ 1499. Дар алоқаи ҷумлаи пайрави ҳамроҳӣ ба сарҷумла қалимаҳои нисбӣ низ иштирок менамоянд. Қалимаҳои нисбӣ дар таркиби ҷумлаҳои пайраве меоянд, ки робитаи онҳо ба сарҷумла бе қалимаҳои нисбӣ хеле суз менамояд. Қалимаҳои нисбӣ бештар дар аввали ҷумлаи пайрав меоянд ва ба мундариҷаи умумии сарҷумла ва ё ягон аъзон он муносибат доштани ҷумлаи пайравро низ нишон медиҳанд:

Акнун стаканҳои ҳамаи меҳмонон дар пеши худҳошон парӯ гузошта шуда буд, ки ин аломати «дигар ҷой наменӯшем» гуфтани онҳо буд (Айнӣ). Боре шоҳаи зерӣ пой вай дариду бача ба даруни ҳавзи тӯйхона афтид, ки худӣ ин ҳам як ҳаёҳуи тамошо шуд (Латифӣ, Рабиев). Ҳар вақт мо 4—5 мурғ доштем, ки тухми онҳо ҳам бар рӯзгори худамон сарф мешуд (Айнӣ). Баъд модасаг бархоста, оҳиста-оҳиста пеши дарвоза рафт, ки он ҷо як охури кӯҳна буд (Саттор Турсун).

Ҷумлаи пайрави ҳамроҳӣ пас аз сарҷумла воқеъ мегардад.

ҶУМЛАҲОИ МУРАҚҚАБИ СЕРТАРҚИБ

§ 1500. Ҷумлаҳои мураққабӣ сертарқиб аз се ва зиёда ҷумлаҳои содда ташкил меёбанд. Ҷумлаҳои мураққабӣ сертарқиб ба се гурӯҳи калон тақсим мешаванд: **пайваст, тобеъ ва омехта.**

ҶУМЛАҲОИ МУРАҚҚАБИ ПАЙВАСТИ СЕРТАРҚИБ

§ 1501. Дар забони адабии тоҷик ҷумлаҳои мураққабӣ пайвасте ҳастанд, ки се ва зиёда ҷумлаҳои соддаи баробархукукро дар бар мегиранд. Ин гуна ҷумлаҳои мураққабӣ аз ҷумлаҳои мураққабӣ, ки аз ду ҷумлаи содда ташкил ёфтаанд, бо як қатор хусусиятҳои фарқ мекунанд. Ин ҳолат дар тарзи ҷой гирифтани ҷумлаҳои содда дар таркиби ҷумлаҳои мураққабӣ, воситаҳои алоқа ва муносибати рангоранги ҷум-

лаҳои содда ба назар мерасад. Чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб мувофиқи муносибати чумлаҳои соддаи таркибашон гуногун мешаванд.

§ 1502. Чумлаҳои соддаи таркиби чумлаҳои мураккаб хусусияти шумур, номбаркунии доранд. Ин қабил чумлаҳои сертаркиб бештар ҳангоми тасвири манзара, намуди зоҳирии шахс истифода мешаванд:

Дар он ҷо на об буд, на алаф, на деҳ буд, на дарахт (Айни). Қадаш паст, баданаш ва рӯяш борик буда, чашмони кӯтоҳмижғони бенур дошт (Айни). Дар миёнаи инҳо ўзбак ҳам ҳаст, тоҷик ҳам, араб ҳам, ғулом ҳам ҳаст (Айни).

Нияту орзу, дуои баду хайр низ дар қолиби чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиби мазкур ифода мегардад: Илоҳо, ҳамаи шумоён дар даврони ин ҳукумати камбағалпарвару ятимпарвар зиндаю бегама бошегон... коратон пешрав шавад, рӯзи камиро набинед, асло саратон дард накунад, илоҳо ин ҳукумата душманҳояш зери по шавад, дӯстҳояш зиёд шавад, обрӯяш руи олама гирад (Амонов).

§ 1503. Чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб, ки чумлаҳои соддаи таркиби онҳо ба ҳам дар муносибати замони мебошанд. Муносибати замони чумлаҳои соддаи таркиби чумлаҳои мураккаби пайвасти ба сохти умумии чумлаи сертаркиб, ба тарзи ифодаи хабарҳои чумлаҳо, ба шаклҳои феълӣ хабарҳои чумлаҳои содда вобаста мешавад.

Муносибати ҳамзамонӣ: Дар ин гуна чумлаҳои мураккаб ҳодисаву воқеаҳои дар чумлаҳои содда рӯйдода дар як вақт воқеъ шудаанд ва ба якдигар муносибати яхела доранд, бинобар ин ҷойҳои онҳоро баъзан иваз кардан мумкин аст:

Дар кӯчаҳои кишлоқ бачаҳо ба давутоз буданд, бузғолачаҳо маъосанон хез карда мегаштанд, мардум кайҳо ба қору бори зиндагӣ ва рӯзмарра сар карда, рафтуой мекарданд (Иқромӣ). Дар ин ҷо бӯи зодгоҳи ӯ ба димоғ мерасид; дар ин ҷо насим аз Боғистони ӯ мезавад; дар ин ҷо ҳамон осмон, ҳамон хок ва ҳамон долу дарахт, ҳамон обу рӯдхонаҳои Боғистон ҷорист (Иқромӣ). Бандҳои дастони латифи ӯ ҳанӯз дар дастонам буданд, дастони ман меларзиданд ва дастони нарм ва нозуки ӯ ҳам аз дастони ман камтар намеларзиданд (Айни).

Муносибати пайҳамзамонӣ. Дар ин гуна чумлаҳои мураккаб ҳодисаву воқеаҳои дар чумлаи содда баёншуда паси ҳам воқеъ мегарданд, бинобар ин ҷои чумлаҳои содда дар ин маврид устувор аст:

Дар зери чапакзаниҳои бисёр Дохунда, Гулнор, Бобо Собир ва Фотимабегим ба саҳна баромаданд ва пас аз 15 дақиқа тайёри парда бардошта шуд; садои қарсаки дуру дароз дару девори клубро дар ларза овард; Дохунда бо дасти худ ишорат карда қарсакро базӯр хобонид ва ҷоркаса ба таронаҳои даромаданд (Айни). Бо одаги муқаррарӣ, як рӯз пагоҳонӣ нахӯдшӯрбо овардам, хӯрдем ва баъд аз хӯрдани вай ба ман як гаронӣ рӯй дод (Айни). Он ҷавону духтар маро ҳамроҳ гирифта буданд, баъд ҷавон аз ҷӯй гузашта даст боло кард, як машина омада истод (Улуғзода).

Тарзи ифода ва истифодаи хабари чумлаҳои соддаи таркиби чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб як хел нест. Дар баъзе мавридҳо, махсусан ҳангоми ба ҳиссаҷаҳо омадан, хабари яхелаи чумлаҳои содда такрор намешавад.

Лекин бо иғвои ин бойҳои шумнафас дар деҳа на мурғ монд, на модагов ва на коҳдон (Айни). Ба ҳамин тариқа мо босмачиёро тамоман маҳв мекунем, шумо ҳам халос мешавед аз онҳо, тамоми мамлакат ҳам (Айни). Дар зери ҷўпонҳо ба ҷои бистар ҷўлҳои шугур, дар зери сарашон ба ҷои болишт тўкумҳои хар, ба болоҳояшон ба ҷои кўрпа корҷомаҳои худашон буд (Айни).

Агар чумлаҳои соддаи таркиби чумлаи мураккаби пайвасти сертаркиб ба тариқи ҷуфт омада, ҳар ҷуфт банди алоҳидаро ташкил дода, бо оҳанги махсус ва тарзи мавзун воқеъ шуда бошад, хабари яхелаи яке аз чумлаҳои соддаи ҷуфтҳо ихтисор мешавад. Ин ҳолат бештар

ҳангоми бо хиссаҷаи такрори на ... на омадани ҷумлаҳои содда ба вуқӯ меояд:

Дар он наздикиҳо на деҳа буд, на девор, на дарахт буд, на киштзор (Айнӣ).

Хабарҳои якхелаи ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаи мураккаби пайвасти сертаркиб барои таъкиди матлаб такрор ба такрор оварда мешаванд:

— Нон набуд, барои нон пухтан орд ҳам набуд, барои орд кардан гандум ва ҷав ҳам набуд ва барои харидани инҳо пул ҳам набуд (Айнӣ).

Феълҳои ёридиҳандаи хабарҳои ҷумлаҳои содда якхела бошад, аксар бо ҷумлаи соддаи охириин меояд:

Абр сиёҳ, офтоб пинҳон, рӯз торик, ҳаво вайрон, замин лағжонак ва осмон резандаи борону барф буд (Айнӣ). У як одами лоғарбадани миёнақад, сабзинаҷеҳра, ришаш миёна ва сафед ва абруҳояш монанди абруҳои амакбодӣ ман ғафс ва дарозмӯ буд (Айнӣ). Пиёлаҳо холии, сарҳои тафсон, забонҳои гардон ва гӯшти табақ раҳна мешуд (Қуҳзод).

Баъзан такрор омадани феълҳои якхелаи ёридиҳанда низ мушоҳида мешавад:

— Тамоми молу мулки падарам мусодира шуд; ҳуша бо модарам ва бародарам бадарға гардид; ҳавлиҳомо мактаб шуд, дар хонаҳои қабзафурӯмони гачқориамон печҳои сиёҳ шинонда шуд (Айнӣ).

§ 1504. Дар ҷумлаи соддаи якуми таркиби ҷумлаи мураккаби пайвасти сертаркиб одатан мундариҷаи умумии фикр ифода ёфта, ҷумлаҳои соддаи дигар онро эзоҳ медиҳанд: Суратҳои манзараҳои гуногуни зиндагиро акс мекунад: дар саҳрои васеъ қолхозчиён — зану мард пахта мечинанд; дар роҳ қорвон равон аст, ба уштурҳои қанорҳои пахта бор кардаанд ва дар муқобил бачагон дастгоҳҳои заводро тамошо мекунад, пионерон ба муносибати иди Октябр синфҳои ва бинои калону баланди мактаби худро бо шиори байрақчаҳои оро медиҳанд (Амонов).

— Як вақт, — гуфт ӯ, — ман бо Сияркул-акем рафта заводи пахтаро тамошо карда будам, дар он ҷо ҳама қор бо машина карда мешавад, қоргарон танҳо аз он машинаҳои хабардори мекунад, пахта ва ғӯзаро ба даҳони чинмашина медиҳад, коқула ва пунбадонро машина мекашонанд, пахтаи тоза мекунад, пахтаи тозакардари ба прессхона машина мебаранд, тойро машина мебаранд ва ҳоказо... (Айнӣ). Аммо модари ӯгай ҳамаи қорҳои саҳт ва чиркини хонаро ба ман мефармуд: ман хона мерӯфтам, ман рӯи ҳавли мерӯфтам ва ман ҳатто ҷоҳои ногуфтаниро... тоза мекардам (Айнӣ).

Ҷумлаҳои соддаи аввал хусусияти якхела дошта, ҷумлаи соддаи охириин онҳоро эзоҳ медиҳад: Гапи бад нест, барои ту хеле хуб аст, хабари хурсандист, ман тӯро муборакбод карданӣ будам (Айнӣ).

§ 1505. Ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб ба ҳам муносибати хилоф доранд. Тарзи воқеъ гардидани ин муносибат гуногун аст:

1) ҳар як ҷумлаи содда бо ҷумлаи соддаи пеш аз худ муносибати хилоф дорад:

Ҳомидхоча саводи тоҷикии хуб, хати хоно дошт. Аммо саводи арабиаш сусттар буд. Лекин бародараш дарси ӯро хуб тайёр карда меод (Айнӣ). — Ман ба чилу панҷ даромадам, — гуфт Рӯзӣ, — аммо маро умр пир накардааст, балки меҳнати сиёҳе риши маро сафед кардааст (Айнӣ).

2) Яке аз ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб бо ҳамаи ҷумлаҳои соддаи дигар дар муносибати хилофӣ мебошад:

Дар болои кати ҷӯбин палос паҳн карда, кӯрпачаҳои густурда буданд, аммо касе набуд, садое намебаромад (Шукӯҳӣ). Хадича дар дастии Хучаназар мисли як қапизаки зархарид қор мекард, бо вучуди ин танаш як либоси дурустро намедид, гӯшаш аз дашном ором намегирифт ва баданаш аз шаллоқ ҳалосӣ надошт (Айнӣ).

3) Чумлаҳои соддаи таркиби чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб ба ду ва ё зиёда бандҳои синтаксисӣ тақсим мешаванд, ки ҳар кадом банд ду ва ё зиёда чумлаҳои соддаро дар бар мегирад. Муносибати чумлаҳои соддаи таркиби бандҳо гуногун бошад ҳам, муносибати бандҳо хилофӣ шуда метавонад. Дар ин гуна мавридҳо ду ва ё зиёда чумлаҳои содда ба чанд чумлаи соддаи дигар муносибати якхелаи хилофӣ пайдо мекунад:

— Не, — гуфт он даридачома, — хиндуҳо сиёҳчехра ва чашму абрухошон сиёҳ мешавад, рӯи инҳо бошад, тунуки маламӯй, чашмонашон кабудча аст... (Айни).

4) Чумлаҳои соддаи таркиби чумлаи мураккаби пайвасти сертаркиб чуфт-чуфт дар шакли хилоф меоянд. Чунончи, дар чумлаи зерин, ки аз шаш чумлаи содда иборат мебошад, чумлаҳои аз рӯи шумор чуфт (2, 4, 6) хилофи чумлаҳои аз рӯи шумор тоқ (1, 3, 5) буда, се чуфт чумлаи мураккаби пайвасти хилофиро ташкил медиҳанд. Ҳар кадоми онҳо дар навбати худ ҷузъҳои асосии чумлаи сертаркиби пайваст ба шумор мераванд, ки байни худ бо интонацияи шумур васл мешаванд:

Ман арақи чабин мерезам, донаҳои гандуми тиллоранг насиби ин одам мешавад; ман меҳнати сиёҳ мекунам, ғузаҳои сафеди пахтаро ин кас ба анбори худ меандозад; ба сабаби бисёр кор кардан илиқҳои ман хушк мешавад, зағиру кунит ба ҷузъи ин одам даромада равшан мегардад (Айни).

§ 1506. Чумлаҳои соддаи таркиби чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб ба якдигар **муносибати ҷудой** доранд. Ин қолиб камистеъ-мол аст. Тафовути ин чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб аз хилоҳои дигар дар ин аст, ки бе пайвандак намеоянд, нишондиҳандаи асосии муносибати чумлаҳои соддаи таркиби ин гуна чумлаҳои сертаркиб пайвандаки ҷудой мебошад: Шояд ӯ аз роҳи дур омада бошад, ё дилаш аз парвоз беҳузур гашт, ё сараш дард мекунад (Нурмуҳаммад).

§ 1507. Чумлаҳои соддаи дохили чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб ба якдигар **муносибати сабабу натиҷа** доранд:

Борони дирӯза маро ба ташвиш андохт, имшаб хобам набурд ва дар ҳақиқат ҳам пахтаҳо тар, замин лой, пахтачинҳо дар хоб монданд... (Икромӣ). Тобистон шуд, роҳи пурбарфи миёнаи Ҳисор ва Самарқанд кушода гардид, вақти сафари Самарқанд даррасид (Айни).

§ 1508. **Муносибатҳои омехтаи чумлаҳои содда**. Азбаски дар таркиби чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб се ва зиёда чумлаҳои содда меоянд, дар байни онҳо муносибатҳои гуногунро низ дидан мумкин аст.

Муносибати шумур ва замони дар як таркиби синтаксисӣ омехта ифода мешавад: Соати дуи рӯз буд, акаам дар мадрасаи деҳа буд, ӯро аз он ҷо кашолақунон бароварданд ва ба як дарахт бастанд ва тирборон карда куштанд (Айни). Дар рӯи ҳавлӣ — дар байни ду ошхона як деги калони мис шинондагӣ буда, ошпаз аз он дег ба табақҳои сафоли бесир оши палав кашида медод ва ҷавонон он табақҳоро бурда ба пеши меҳмонони мардина мегузоштанд ва табақҳои холишударо оварда ба ошпаз медоданд (Айни).

Муносибати шумур ва хилофӣ. Дар ин гуна чумлаҳои сертаркиб чумлаҳои соддаи аввал хусусияти шумур доранд, чумлаи соддаи охирин хилофи ҳамаи онҳо мебошад: Дар баъзе чумлаҳои сертаркиб чумлаи соддаи охирин ба чумлаи соддаи пеш аз худ дар муносибати хилофӣ мебошад. Чумлаҳои содда инчунин ба ду гуруҳи хилофӣ ҳам тақсим мешаванд:

Дар пеши раҳат об буду санг буду кӯҳ,
Аммо ту буридию шикастию паридӣ.

(Турсунзода).

Муносибати шумур ва сабабу натиҷа: Фасли тобистон, ҳаво бисёр гарм буд, шабона дар даруни ҳучра нафасамон аз гармӣ гаштан ги-

рифт (Айнӣ). Хаволинг акнун дар ақибгоҳи шӯришгарон мондааст, қалъачаи амлокдори он ҷо посбонони қазой ҳам надорад, Нозим мета-вонад онҳоро ба осонӣ шикаст диҳад (Улуғзода).

Қалам-чӯбу сиёҳӣ-обу қоғаз-хоку мистар-хас,
Ба ин асбоби нолоқи ҷӣ гуна хат нависад кас?

(Айнӣ).

Муносибати замони ва хилофӣ: Аскарони сурх ба сари манзили худ баргаштанд, мардум ҳам ин гуна муомилаи дӯстонаи аскарони сурхро шунида ба шаҳр бозоманданд, лекин то баргашта омадани мардум шаҳр аз тарафӣ тороҷгарони бодиягард ва амалдорони гурезаи амир тамоман ғорат шуда, то парчаи бӯрӣ дар халтаи касе чизе намонда буд (Айнӣ). Бо расидан ба доманаи кӯҳи Сарсарак торикӣ рӯи оламро фаро гирифта буд, бо вучуди ин аскарони сурх азми худро нашикаста, ба болои кӯҳ баромадан гирифтанд; баъд аз якчанд қалам боло рафтанишон аз рӯ ба рӯяшон панҷ милтиқ якбора ҳолӣ шуд ва аз паси он садои милтиқ пайдархам баромадан гирифт (Айнӣ).

Муносибати замони ва ҷудой: Онҳо аз ҷой хестанд, касе ба пеш гузашт, мо онҳоро дастгир мекунем, ё онҳо худро ба об мепартоянд (Раҳим Ҷалил).

Муносибати замони ва сабабу натиҷа: Хушбахтона он сол ҳаво ҳам ба Бозор ёрӣ дод, дар вақтҳои муносиб боришҳои хуб шуд, дар вақтҳои офтоб заминро тафсонд; дар натиҷа ҳосил аз чашмдошти Бозор ва бой барзиёд омад (Айнӣ). Бод бо ғурриши тамом ба чапу рост мевазид, абр бо камоли тундӣ аз ҷануб ба шимол медавид, борони барфомехта ба чашм кушодан намонда меборид, селоби шӯшадор аз рошҳои ҷӯйҳо мешорид; дарахтҳо аз бех бармеканд; деворҳо аз пой меафтад; сангҳои кӯҳ аз ҷой мечаст, бомҳои хонаҳо ба замин менишаст (Айнӣ).

Муносибати хилофӣ ва ҷудой: Китобҳои кӯҳна ҳастанд, лекин онҳо ё дастраси мо набуданд, ё ки мо ҳоло онҳоро ҳонда наметавонистем (Улуғзода). Наъли аспони мо нав, аспӣ шумо бенаъл аст, ё ин ки наълаш кӯҳна (Айнӣ). Ҳалимча пештара барин ҳар шаб нӯшида меомад, фақат дар хуноки ӯро майли доду фаръед пайдо намешудааст, ё ки мардум аз паси дарҳою даричаҳои пушида овозашро намешунидаанд (Амонов).

Муносибати хилофӣ ва сабабу натиҷа: Гандуми ман сермағз ва курҷ буд, гандуми шумо сусти пуч будааст; бинобар ин бисёр санг намебардорад (Айнӣ). Раис паи ташкили ҷой рафта буд, вале дер боз аз вай дарак набуд, бинобар ин аксарият тақлифи Диловарро тарафдорӣ карданду амаки Ҷамолбек барои тараддуи ҷой ба қишлоқ рафт (Ақобиров). Мухлати ҷамъоварии андоз хеле кӯтоҳ буд, баъзе амлокдорон ба ин амр расидагӣ карданд ва баъзе натавонистанд (Улуғзода). Маҷлиси қаландарон торафт мечӯшид, аммо сӯхбати мо дар бораи онҳо пир шуд, мо рафтан хостем (Айнӣ).

Муносибати сабабу натиҷа ва ҷудой: Ду сол боз ягон одам саломат аз ҷанг баргашта наомадааст, ё хабари маргаш меояд, ё аз дасту по ҷудо шуда меояд (Раҳим Ҷалил).

Микдори ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои сертаркиб ҳар қадар зиёд шавад, муносибатҳои онҳо ҳамон қадар меафзояд. Ҷунончи, дар ҷумлаҳои зерин муносибати шумур, замони ва хилофӣ; сабабу натиҷа, замони ва хилоф; шумур, замони, хилоф ва сабабу натиҷа мушоҳида мешавад:

Дар ин миён якбора дар ҷояш қад рост кард, чашмонаш қалон кушода шуданд, аммо бенур буданд, ба ҳар тараф чашм дӯхт, дубора ғалтид (Айнӣ). Тирҳои милтиқи сарҳадчи тамом шуда будаанд, вай барои тири нав ҷой кардан фурсат наёфта, ба лаби даръе гурехта худро аз соҳили баланд ба пасти ҳаво додааст, бабр ҳам расида омада ба он ҷо ҳез кардааст, аммо сарҳадчи нотарс найзаи милтиқашро ба

гулӯи бабр халонда вайро куштааст (Улуғзода). Гирдогирди шаҳри Душанберо тахминан даҳ нафар босмачӣ ҳалқавор гирифта буд; ин босмачиён монанди босмачиёни пештара беинтизом ва беҳабар аз до- ниши ҷангӣ не, балки ба инҳо яке аз машхуртарин сардорони ҷангии дунё — Анварпошо роҳбарӣ мекунад, хусусан баъд аз хиёнати ва- кили мухтор нуфузи маънавии ин сардор ба болои босмачиён ва аксул- инқилобчиён зиёд шудааст; акнун босмачиён ба вай хуб итоат меку- нанд (Айнӣ). Маъ аз ҷой хеста берун баромадам, аммо рӯи ҳавлӣ ва замини рӯидарича ба регзоре монанд гашта буд; дар реги рӯи ҳавлӣ ва замини боғча кафш то пошнааш меғӯтид, шукуфтаҳои дарахтонн зардолу монанди мурдаҳои занбӯрҳои асал ба назар менамуданд, саб- за ва майсаҳо бошанд, дар зери рег тамоман нопадид гардида буданд, боғча... имрӯз монанди хонаи мотамзадагон андӯҳовар ва ғамангез гар- дида буд (Айнӣ). Аҷоиботи ин одам танҳо дар тарзи хӯрокхӯриаш на- буда, афту башара ва либосаш зиёдатар тааҷҷубовар буданд — қома- ти он одам аз миёна пасттар, рангаш сиёҳча, биниаш нӯгпаст ва паҳн, чашмоғаш танги бемиҷгон, аммо сиёҳ, сараш он қадар калон не, аммо дарозруятар, пешонааш дӯнг ва ноҳамвор, рӯяш борик, аммо ду усту- хони ду ҷоғи болоиаш берун дамида баромадагӣ буда, онҳо бо дӯнгии пешонааш намуди се шохӣ ҷӯбини калладори ба шакли секунча дар за- мин то гулӯ кӯфташударо ба назари бинанда намоён мекарданд (Айнӣ).

Дар хусуси миқдори ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои муракка- би пайвасти сертаркиб ҳаминро гуфтан лозим аст, ки ҳадди онро бо ягон адад маҳдуд кардан мумкин нест, чунки миқдори ҷумлаҳои содда ба омили забонӣ не, балки ба ҳодисаю воқеаи тасвиршаванда вобаста аст. Албатта, ҷумлаҳои мураккаби пайваст, ки аз се ҷумлаи содда иборатанд, бештар, вале ҷумлаҳои, ки аз чор, панҷ ё зиёда ҷумлаҳои сод- да иборатанд, камтар дучор мешаванд. Ҷумлаҳои сертаркибро Айнӣ фаровон истифода кардааст.

Пайвандак дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб

§ 1509. Дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб низ ҳамон пайвандакҳои истифода мешаванд, ки дар ҷумлаҳои мураккаби дугар- киба омадаанд, аммо мавқеъ ва вазифаи пайвандакҳо дар ин ду воҳи- ди синтаксисӣ фарқ доранд.

Дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб пайвандаки серистеъ- молтарин ва ба шумор меравад. Пайвандаки пайвасткунандаи ва (ин- чунин-у) унсури ногузири ҷумлаҳои сертаркиб ба шумор намеравад. Тафовути он аз дигар пайвандакҳои пайвасткунанда дар ин аст, ки маънояш басо умумӣ ва абстракт буда, барои алоқаи қариб ҳама гу- на ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаи мураккаби пайваст истифода ме- шавад. Пайвандаки ва дар ҷумлаҳои мураккаби пайваст барои ало- қаи ҷумлаҳои соддае, ки муносибати шумур, замонӣ, сабабу натиҷа до- ранд, истифода мешавад. Дар муносибати хилофӣ ин пайвандак қариб истифода намешавад.

Яке аз хусусиятҳои асосии пайвандаки ва дар ҷумлаҳои муракка- би пайвасти сертаркиб аз ин иборат аст, ки вай пеш аз ҷумлаи охи- рин омада, хотима ёфтани ҷумлаи сертаркибро ишорат мекунад:

Абр сиёҳ, офтоб пинҳон, рӯз торик, ҳаво вайрон, замин лағжонак ва осмон резандаи барфу борон буд (Айнӣ). Ду писараш ба мирзохо- наи кушбегӣ котиби дараҷаи паст буданд, писари саввумаш Мирсолеҳ дар мадраса мехонд ва писари аз ҳама хурдаш Мирҳикмат дар хона хизмат мекард (Айнӣ). Ҳофиз мисли бистариён косаро дошта натаво- нист, дастонаш ларзида коса афтид ва атола ба рӯи дастархон рехт (Сорбон).

— Тирамоҳ хушк омад, ҳамаи ҳосилот ғундошта шуд ва заминҳо шудгори обӣ карда шуданд (Айнӣ).

Дар чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб чумлаҳои соддаи ҳолӣ асосан беаӣвандак меоянд, дар ин гуна мавридҳо пайвандак пас аз чумлае меояд, ки хабари он дар шакли тасрифӣ омадааст, дар ҳамин ҳолат ҳам пайвандаки «ва» ба хотимаӣ будани чумлаи соддаи охир ишора мекунад:

Аз нав чароғи зал хомӯш карда шуда, тамошо сар шуд ва ба монанди аввала мардум ором нишаста бозии актёрҳои колхозро бо шавк тамошо мекарданд (Сидқӣ). Ана бо ҳамин сабабҳо нархи ҳуҷраи ин мадраса нисбат ба сернақшиаш гаронтар буда, ба толибони пулмасти айталаб ба даст даровардани он хеле душвор буд ва бештарин бо ришва додан ба калониҳои ин ҷо ин матлаб ба дасти онҳо мебаромад (Айнӣ).

Ғоҳ барои таъкиди хусусияти хотимаӣ чумлаи соддаи охирин ва тобиши иловагӣ он бо пайвандаки ва ҳиссаҷаи ҳам ва калимаҳои дигари таъкидӣ низ меояд:

Дар соли дуввуми ҷанг пусти бадани Қорӣ-ишқамба таранг, гӯшти зерӣ занахаш овезон ва шикамаш ҳам аз пештарааш калонтар шуд (Айнӣ). Дар колхоз сол аз дувоздаҳ моҳ ҷӯшу хурӯши кор аст; зимистон ба сахро порую порую хок мекашонем, ҷӯю канал мекобем, баҳор ҳам ахлоти пору, хошоку беда мекашонем; кишт мекунем, тобистон долу зарби ғаллаву дона ва сабзавотқашонӣ аст, қори байни қаторҳои пахта аст ва ниҳоят дар тирамоҳ мавсими серташвиши пахтаву мева, шовиву беда мебошад («Тоҷикистони советӣ»).

— Ин саллаи ман дастори ертишгиру тӯйхӯр аст, — гуфт Қорӣ—Ишқамба дар ҷавоб, — вақте ки бо ин дастор ба сари дафни мурдае ҳозир мешавем, ба ҳар кас як чанд ертиш диҳанд, ба ман ду газ медиҳанд ва инчунин дар тӯйҳо ҳам табақи сергӯшту рағғани палав ба пешии ман меояд (Айнӣ).

Бо пайвандаки ва а чумлаҳои содда ҷуфт-ҷуфт низ меоянд. Дар охири чумлаҳои ҷуфт, мумкин аст, ягон чумлаи хулосавӣ ё эзоҳӣ ояд, дар он сурат вай бо пайвандаки ва алоқаманд мешавад:

Дар ин дафъа нимаи чаҳ-чаҳакбозон гузаштанд ва нимаи дигарашон афтоданд, дар навбати чорум ҳеҷ кас гузашта натавонист ва ҳамашон афтоданд (Айнӣ). Ӯ як байт хонд ва ман ба ӯ ҷавоб додам ва ӯ ҷавоб дод ва боз ман ҷавоб додам ва ба ҳамин тариқа мо нонист тахминан 15 дақиқа байтбарак кардем (Айнӣ).

Эзоҳ: Чумлаҳои низ ҳастанд, ки дар онҳо ҳаман чумлаҳои содда ба якдигар ба воситаи пайвандаки ва алоқаманд шудаанд. Дар ин гуна чумлаҳои пайвандаки ва а якдигар чумлаи мураккаб, оҳанги ягона ва наздику ягонагии он чиро, ки дар чумлаҳои содда гуфта шудааст, мефаҳмонад. Ин усули чумлабандӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик кам ба назар мерасад, вале дар забони адабиёти классикӣ хеле фаровон аст:

Ин суҳанони деҳқон ба одамони амлоқдор саҳт мерасад ва онҳо худхошонро таҳқир кардашуда мешуморанд ва яке аз онҳо ба сари деҳқон бо қамчин мезананд (Айнӣ). Лекин он ҷой ба ҳар кас муяссар намешуд ва талабаҳои калонсолтар ва зӯртар он гуна ҷохоро соҳибӣ мекарданд ва насиби ман барин талабаҳои хурдсол ва навхон руи сахни болокушода буд (Айнӣ). ... ба гӯши асп об даромад ва бо ҳамин қори асп шуд ва ҳам худӣ ӯ нобуд ғашт (Сорбон).

Дар ин қабил чумлаҳои пайвасти сертаркиб яке аз чумлаҳои содда бо пайвандаки ва, дигаре бо пайвандаки -у алоқаманд мешавад. Пайвандаки -у дар байни ду чумлаи соддаи аввал, вале пайвандаки ва а дар байни чумлаҳои охирин меояд:

Лекин ҳамон вақтҳо як ҳодисаи аҷибе рӯй доду Очил—батраки бенаво ба Оиша ном духтари шаҳрӣ хонадор ғашт ва тақдиршон ба ҳам омад (Иқромӣ). Хайрият, сафсатаҳои зағмарӯи серманаҳ дигар тӯл нақашиду аз берун шарфаи пой ба гӯш расид ва ӯ шамшерро зуд ба наёмаш андохта, аз ҷой бархоста, чашмонашро ба торикӣ дӯхт (Раҳим Чалил).

Чумлаҳои низ ҳастанд, ки дар онҳо ду чумлаи соддаи аввал бе пайвандак, танҳо ба воситаи интонация алоқаманд шуда, дигар чумлаҳо ба якдигар бо пайвандаки ва а пайваст мешаванд. Ин ҳолат муста-

қилияти нисбии чумлаи якум ва аз ҷиҳати маъно ва хусусиятҳои грамматикӣ ба ҳамдигар басо наздик будани чумлаҳои сониро далолат мекунад:

Чой омад, дастархон паҳн гардид ва бар рӯи дастархон нон ва лаъли чоршарбат гузошта шуд ва боз сӯхбат давом кард (Айнӣ).

Чумлаҳои низ ҳастанд, ки дар онҳо чумлаҳои соддаи аввал ба ҳам бо пайвандаки ва алоқаманд шуда, чумлаи соддаи охир бе пайвандак пайваст шудааст. Сабаб ин аст, ки алоқаи маъноии чумлаҳои соддаи аввал зичтар ва мустаҳкамтар буда, чумлаи соддаи охир хусусияти ҷамъбасти ва ё эзоҳӣ дорад:

Аҳволи сиҳати падарам хуб набуд ва ӯ дар хона ба ака ва додархоям саробони карда монд, ман модарамро ба сари мурдаи тағоиям ба хонаи бобом бурдам (Айнӣ). Барои Аминҷон заминкани махсусе ҷудо карда шуда буд ва ӯ дар он заминкаи фақат барои андаке истироҳат ва ё барои навиштани ҷизе ва тарҳу нақшакашӣ ва маслиҳат меомад, бисёрини фурсати ӯро қорҳои зарурии дигар — тайёрӣ ба ҳучум, сӯхбат бо ҷанговарон, ошно шудан бо аскарҳои навомада ва аз ҳоли онҳо хабардор шудан мегирифт (Иқромӣ).

Дар ин маврид низ ҳамвазифагии пайвандаки ва бо -у ба назар мерасад: Дар ҳамин вақт дари кӯчаи Рустам кушода шуду як одам аз он берун баромад, кифти хамидаи он ба Рустам-амак монандӣ дошт (Раҳим Ҷалил).

§ 1510. Дар забони тоҷикӣ воҳидҳои луғавию грамматикӣ ҳастанд, ки дар аввали ҳамаи чумлаҳои соддаи дохили чумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб меоянд. Қалимаҳои такрори ч... чи ва хоҳ-хоҳ дар таркиби чумлаҳои сертаркиб низ меоянд. Ҷузъҳои чумлаи мураккабе, ки бо ин қалимаҳо меоянд, дорои ягон аъзои ягона мебошанд, ки он боиси алоқаи зичи онҳо мегардад.

Чумлаҳои, ки ба воситаи қалимаҳои такрори хоҳ... хоҳ омадаанд, аз ҷиҳати сохт ба чумлаҳои бо дигар қалима ва пайвандакҳои такрор омада баъзе умумиятҳо дошта бошанд ҳам, бо баъзе хусусиятҳои фарқ мекунад. Қалимаҳои такрори хоҳ... хоҳ бо чумлаҳои соддае меоянд, ки хусусияти ирреалӣ дошта, хабари онҳо ҳамеша бо шакли аористи সিған шартӣ-ҳошишмандии феъл ифода мешавад. Аз ҳамин ҷиҳат пеш ё пас аз чумлаҳои содда бо қалимаҳои такрори хоҳ... хоҳ чумлаи дигари эзоҳталаб ва ё ҳулосавӣ меояд:

Ман албатта пагоҳ меравам, хоҳ офтоб шавад, хоҳ борон борад, хоҳ барф резад («Садои Шарқ»). Ба падарам хоҳ ту мегӯӣ, хоҳ дигар кас мегӯяд, ба ман фарқ надорад, ман дигар дар ин хона истода наметавонам (Сорбон).

§ 1511. Ҳиссаҳои такрори ҳам... ҳам дар аввали ҳамаи чумлаҳои соддаи таркиби чумлаи мураккаби пайвасти сертаркиб омада, дар як плани умумӣ воқеъ гардидани онҳоро ба тарзи таъкид ифода мекунад:

Ҳам падарам омад, ҳам хоҳарам ёфт шуд, ҳам тӯӣ барпо гардид («Садои Шарқ»).

Агар чумлаи якуми ий гуна чумлаҳои сертаркиб хусусияти умумӣ, ҳулосавӣ ва ё ҷамъбасти дошта бошад, ҳиссаҳои пеш аз вай намеояд, вале пеш аз ҳамаи чумлаҳои соддаи дигар омаданаш мумкин аст:

Ҷанги беамон сар шуд, ҳам одамони онҳо мурданд, ҳам ҷигарбандҳои мо қурбон шуданд («Садои Шарқ»).

§ 1512. Ҳиссаҳои на ... на мисли ҳам ... ҳам дар аввали ҳамаи чумлаҳои соддаи таркиби чумлаи мураккаби пайвасти ояд ҳам, дар аввали чумлаи якум наомада, бо чумлаҳои дигар такрор шудани он маъмултар аст. Мустақилияти чумлаи мураккабе ҳам, ки пеш аз ҳамаи ҳиссаҳои он ҳиссаҳои на ... на омадааст, нисбист, чунки одатан пеш аз ин гуна чумлаҳо ягон чумлаи эзоҳталаб, ки бо аломате ҷудо карда шудааст, меояд. Чумлаи пешина хоҳ бо нуқта ҷудо карда шуда бошад, хоҳ не, дар шакли инкор омада, бо чумлаҳои инкории сонӣ дар ягонагии шаклу маъно воқеъ мегардад:

Асрори азалро на ту донию на ман
В-ин ҳарфи муаммо на ту хонию на ман.
Ҳаст аз паси парда гуфтугӯи ману ту,
Чун парда дарафтад, на ту монию на ман.

(Х а й ё м).

Не малак ҳасту на шайтон ҳасту не додор ҳаст,
Дар ҳама дунё фақат заҳмат ва истисмор ҳаст.

(Л о ҳ у т ӣ).

Аз мобайн чӣ қадар вақт гузашт, на Петя Семёнов донист ва на Давлат Сафоев (Ниезӣ). Падарам ва ман бо вай гуфтугӯ карда наметавонистем на вай гапи моро мефаҳмид ва на мо аз ҳа-ҳуи ӯ маъние мебаровардем (Улуғзода).

Яке аз қолибҳои машҳуру маъмули ҷумлаҳои мураккаби пайваст бо ҳиссаҷаи на ... на ин аст, ки хабари якхелаи ҷумлаҳои содда такрор намешавад ва хабар одатан пас аз ҷумлаи якум меояд. Ҷумлаҳои соддаи инқорӣ дар ин гуна мавридҳо аз дуто иборат мешаванд:

Замин пӯшида аз ҳаҷсоми бадҳоҳ,
На ахтарҳо намоён буд, на моҳ.

(Л о ҳ у т ӣ).

Азизаҳон, аз ростӣ, чанд рӯз боз шуморо дидан мехостам, лекин на фурсат буду на имконият (Шукӯҳӣ).

§ 1513. Ба гайр аз пайвандак ва ҳиссаҷаҳо калимаҳои мустақил ҳам дар аввали ҳамаи ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб такрор шуда меоянд. Ба ин вазифа калима ва ҳатто ибораҳои меоянд, ки бештарини онҳо мафҳуми замони доранд ва ба ҷумлаҳо тобишҳои гуногуни маъноӣ мебахшанд. Ба ин гурӯҳ калимаҳои такрори гоҳ ... гоҳ, баъзан ... баъзан (баъзе вақтҳо ... баъзе вақтҳо), дамадам (як дама ... як дама), ҳанӯз ... ҳанӯз, ҳоло ... ҳоло ва ғайра дохил мешаванд.

Калимаи такрори гоҳ ... гоҳ дар аввали ҳамаи ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб меояд, ки маънои якхела дошта, ҷои якдигарро озодона иваз карда тавонанд, чунки ҳодисаю воқеаҳои, ки ба воситаи ин ҷумлаҳои содда ифода мешаванд, дар як вақт ва ё баробар воқеъ намегарданд. Ин маъни маҳз ба тифақли маънои луғавии калимаи гоҳ ифода мешавад. Дар ин гуна ҷумлаҳо ба калимаи гоҳ калимаҳои такрори баъзан ... баъзан, дама ... дама (як дама ... як дама) ва баъзе ибораҳои замони (баъзе вақтҳо ... баъзе вақтҳо, як хел вақт, ... як хел вақт) ва монанди инҳо ҳамвазифа мешаванд: Ба назди ӯ гоҳ ман меомадам, гоҳ рафиқам меояд ва гоҳ бародари хурдиам меомад («Садон Шарк»). Ин ҳаворо кас намефаҳмад, як дама офтоб мешавад, як дама борон меборад («Садон Шарк»).

Дар аввали ҳар як ҷумлаи содда ва ё қисме аз ҷумлаҳои содда такрор омадани дигар калимаҳо низ мумкин аст, вале дар онҳо вобаста ба семантикаи калимаи такроршаванда муносибати ҷумлаҳо гуногун шуда метавонад:

Аввали субҳи рӯзи тирамоҳ ҳанӯз рӯз сафед нашуда буд, ҳанӯз дар осмони кабудӣ шаффоф ситорагон ягон-ягон менамуданд, ҳанӯз гунҷишкон аз хонашон набаромада буданд, ҳанӯз мурғони хонагӣ аз дарахтҳо нафаромада буданд (Айнӣ).

Пайвандакҳои хилофӣ бо ҷумлаҳои содда дар шакли такрор намеоянд. Пайвандакҳои паиҳам ва хилофӣ унсурҳои ҳатмии структуравии ҷумлаҳои мураккаби пайваст ба шумор намеравад, дар ин гуна ҷумлаҳои сертаркиб наомадани онҳо низ мумкин аст. Аммо пайвандакҳои ҷудой унсори ногузири ҷумлаи мураккаби пайваст ба шумор

меравад, онҳо на танҳо воситаи алоқаи ҷумлаҳои содда, балки нишондиҳандаи ягонаи муносибати ҷудои онҳо мебошанд.

Калимаи балки ҳамчун пайвандаки пайхам низ истифода мешавад. Ин вазифаи он ҳангоми бо таркибҳои нафақат, на танҳо омаданаи равшантар ба назар мерасад. Ин қолиби ҷумлабандӣ асосан дутаркиба аст, вале баъзан ҳиссаи якуми ин гуна ҷумлаҳо аз ду ва зиёда ҷумлаҳои содда иборат шуда метавонад. Таркибҳои нафақат ва на танҳо бо ҷумлаҳои содда метавонанд такрор шуда оянд. Ин ҳолат ҷиҳати эмоционалӣ ва экспрессивии ҷумлаҳоро қувват медиҳад. Дар ҷумлаи зерин бо тақозои қонуниятӣ назм пайвандаки балки нақолиби синтаксисӣ ба шумор меравад:

омадааст, вагарна дар чунин ҷумлаҳои мураккаб вай ҷузъи ногузири

На танҳо хамида сари пахта аз бор,
На танҳо дарахтони пурмева бисёр,
На танҳо асал резад аз гул ҷу ҷуйбор,
На танҳо ҷаву гандум анбор-анбор,
Дар ин водии сероби ҳамапаз
Диёри наве ёфт лимун Кавказ.

(Турсунзода).

На танҳо падараш лат дод ва на фақат аҳли оилашон хафа шуд, балки тамоми колхозчиён ҳам афсуҳ хӯрданд («Садои Шарк»).

Дар ҳиссаи дуюми ин гуна ҷумлаҳо, ки бо пайвандаки балки сар мешавад, одатан ҳиссаҳои ҳам, низ меоянд.

Дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб, ки ҷумлаҳои соддаи онҳо бо пайвандакҳо ва ё калимаҳои такрор меоянд, истифодаи пайвандаки ва низ мумкин аст. Дар ин маврид пайвандак аломати хотима ёфтани ҷумлаи мураккаби пайваст мебошад. Ин аст, ки пайвандаки ва дар ин қабил ҷумлаҳо пеш аз пайвандакҳо ва калимаҳои такроре меояд, ки дар аввали ҷумлаи соддаи охириини ҷумлаҳои пайваст воқеъ шудаанд.

Ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайваст, ки дар онҳо пайвандакҳо, калимаву таркиб ва ё ибораҳои ҷудоғона такрор омадаанд, метавонанд ягон аъзои умумӣ низ дошта бошанд. Аъзои умумӣ асосан дар таркиби ҷумлаи якум меояд, вале он ба ҳамаи ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаи мураккаб алоқаманд аст.

ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ТОБЕИ СЕРТАРКИБ

§ 1514. Ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб мувофиқи муносибат ва алоқаи ҷумлаҳои пайрав ба сарҷумла ба ду гурӯҳи калон тақсим мешаванд: 1) ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, ки ҷумлаҳои пайрави онҳо ба як ҷумла ва 2) ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, ки ҷумлаҳои пайравашон силсилавор яке ба дигаре тобеъ мебошанд.

Ҷумлаҳои пайраве, ки бар эзоҳи як ҷумла меоянд, аз ҷиҳати мансубияташон ба навъҳои ҷумлаи пайрав якхелаву ҳархела ва аз ҷиҳати вазифа ва тарзи алоқаи ҷидаву ғайриҷида мешаванд. Ҷумлаҳои пайрави якхела ҷида ва ғайриҷида, ҷумлаҳои пайрави ҳархела танҳо ғайриҷида мешаванд.

Ҷумлаҳои пайрави якхелаи ҷида ва ғайриҷида баробари умумият тафовут низ доранд. Умумияти ин ду тарзи ҷумлаҳои пайрави якхела дар ин аст, ки ҳам ҷумлаҳои пайрави ҷида ва ҳам ғайриҷида ба як хели ҷумлаҳои пайрав мансуб мебошанд, онҳо метавонанд ба як савол ҷавоб шаванд ва ба сарҷумла бо воситаҳои муштараки грамматикӣ алоқаманд шаванд. Аммо ҷумлаҳои пайрави ғайриҷида бар акси ҷумлаҳои пайрави ҷида байни худ ҳеҷ гуна муносибати маъноиву грамматикӣ надоранд ва бар эзоҳи аъзоҳои гуногуни сарҷумла меоянд: на ҳамаи ҷумлаҳои пайрави якхела ба як савол ҷавоб мешаванд, ҷумлаҳои пайрави якхелаи ғайриҷида бо пайвандакҳои ивазнашаванда низ

омада метавонанд. Аз ҳамин чихат чумлаҳои пайрави якхелаи ғайри-
чида бо чумлаҳои пайрави хархелае, ки ба як сарчумла тобеанд, умум-
мият пайдо карда, ба чумлаҳои пайрави чида муқобил меистанд.

Чумлаҳои мураккаби тобеъ, ки чумлаҳои пайравашон ба чумлаҳои
гуногун тобеанд, чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави да-
рача ном доранд, чунки тарзи тобеъ дар ин қолиб чумлаҳо дараҷагист.

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ТОБЕЪ БО ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ЧИДА

§ 1515. Чумлаҳои пайрави чида як ё чанд аъзо ё ки тамоми сар-
чумларо аз як чихат эзоҳ медиҳанд ва ба савол ҷавоб мешаванд. Дар
байни чумлаҳои пайраву сарчумла алоқои тобеъ, байни ҳуди чумла-
ҳои пайрав алоқои пайваст мушоҳида мешавад. Чунин чумлаҳои мурак-
каби тобеи сертаркиб аз рӯи тарзи алоқои чумлаҳои содда ба чумлаҳои
мураккаби омехта монандӣ пайдо мекунанд. Аммо алоқои пайваст дар
чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб байни чумлаҳои пайрав, дар
чумлаҳои мураккаби омехта бошад, байни чумлаҳои мустақил вучуд
дорад.

§ 1516. Чумлаҳои пайрави чида ба сарчумла бо ёрии ҳамон воси-
таҳои грамматикӣ алоқаманд мешаванд, ки дар чумлаҳои дутарки-
баи тобеъ мушоҳида шуданд. Аммо дар чумлаҳои мураккаби тобеи
сертаркиб як пайвандак бо ҳар қадоми чумлаи пайрав такрор омада
метавонад. Ин ба вазифаҳои услуби воситаҳои грамматикӣ вобаста
буда, дар сурати такрори пайвандак алоқои ҳамаи чумлаҳои пайрав
қавитар мешавад:

Эй қалам, гар ту яроқи шоирӣ,
Гар ба эҷоди қалам ту қодирӣ,
Аз ҳаёти мамлакат ғофил намон,
Дар миёни халқ беҳосил намон!
Кори ҳар як рӯзро идрок кун!
Хизмати аъло ба хоки пок кун!
То ту фатҳеро ба фатҳе зам кунӣ?
Норасони Ватанро кам кунӣ,
То ба ёронат ту ҳам ёри дихӣ,
Дар биное аз сухан хиште ниҳӣ,
То ту аз қон санг-ангиште қанӣ,
Пораи маъдан ба деге афқанӣ,
То ба саҳро ё ба боғи дилнишин
Донае рӯяд зи саъят аз замин.

(Турсунзода).

Ҳамаи пайвандакҳои тобеъкунанда бо чумлаҳои пайрави чида такрор
омада метавонанд, аммо ин тарзи истифода ба пайвандакӣ ки хос
нест, чунки вай хусусияти таъкидӣ надорад. Бинобар ин дар назм ин
тарз омадани вай ба назар мерасад:

Шукри даврони ҳозиру нозир,
Қи маро бо худам шиносонид,
Қи дар ин шаҳр пойғаҳам дод,
Қи ба неку бадам шиносонид.

(Лонк).

Ба назари ман, **чи қадар** ки меҳмонон зиёдтар оянд ва дертар ниши-
нанд ва **чи қадар** ки дастархон фаровонтар шавад, янгаи Қаромат
ҳамон қадар хурсанд мешуд (Улуғзода).

Пайвандакҳои такрори замон: Оқибат роҳбарони коргарон ба ин
фикр омаданд, ки **то** тартиби ҷамъиятӣ дигар нашавад, **то** қоидаи сар-
моядорӣ аз миён барнахезад ва **то** ихтиёри фоидаи кор ба дасти корга-
рон набошад, бисёртарини мардум, ки меҳнаткаш ва фақир ҳастанд,
осуда нахоҳанд шуд (Айнӣ). **Модом** ки меҳнаткашони Бухоро бедор
шудаанд, **модом** ки дар дунё синфи пролетариат зиндааст, **модом** ки

дар Россия ва Туркистон Хукумати Шӯроӣ барқарор аст, ҷумҳурияти Шӯроии халқии Бухоро намерида ва нахоҳад мурд (Айни).

Куввати ду дӯст зарбатҳои ҳамдастона зад,
То канал дар сели саъии мамлакат ҷорӣ шавад,
То ки ҳар мавҷаш ба колхоз хирмани хубе шавад,
То барои фатҳи мо ҳар қатрааш тупе шавад.

(Лоҳутӣ).

Агар ман сари вақт мефаҳмидам, агар падарат дудилағӣ намекард, корхо ранги дигар мегирифтанд («Садои Шарқ»).

Гарчи шоирҳо дар олам дер пайдо мешаванд,
Гарчи нанги шоирӣ бар марг илҳо мекунад,
Гарчи умри шоирон бисёр нест,
Кӣ чу ман дар орзуи умри ҳофизвор нест?

(Бозор Собир).

§ 1517. Дар забони адабии тоҷик пайвандакҳои синонимӣ (вакте ки, даме ки, хангоме ки; чунки, зеро ки, ҷаро ки, гарчанд ки, ҳарчанд ки; ба дараҷае ки, ба қадре ки; ба тарзе ки, ба тавре ки; мисли он ки, монанди он ки ва ғ.) кам нестанд. Дар ҷумлаҳои пайрави ҷида ғоҳо бо нияти ғурез аз такрор пайвандакҳо ва таркибҳои пайвандакӣ бо синонимҳои меоянд: ... акнун то даме ки худ муаллима рухсаташон надиҳад, то лаҳзае ки занг шуд, бачаҳо, ба танаффус мебароем мегӯянд, аз ҷояшон намеҷунбиданд (Муҳаммадиев). Аммо бо ҳамин тартиб ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави дараҷа низ меоянд. Чунончи, дар ҷумлаи зерин ҷумлаҳои пайрав бо пайвандакҳои синонимии чунки ва зеро бо тарзи ҷида не, балки ба тарзи дараҷа воқеъ шудаанд: Агар кушбегӣ дар натиҷаи ғалабаи Ҳочӣ-маҳдум миришабро аз кор мегирифт ҳам, ба омма ғоида надошт, чунки ба ҷои ӯ ягон каси аз вай ҳам золимтар меомад, зеро одати ҳукумати Бухоро ҳамин аст, ки агар норозигии мардум аз ҳокиме ё амалдоре боло гирад, ӯро аз кор гирифта ба ҷои вай аз вай бадтарашро мегузорад (Айни).

§ 1518. Дар забони адабии тоҷик ҳамаи ҷумлаҳои пайрав ба тарзи ҷида омада метавонанд.

Ҷумлаи пайрави муфтадо: Инчунин ин ҳам маълум шуд, ки шогирдонӣ ӯ танҳо шогирдонии шифоӣ набуда, як қисми муҳимми шогирдонашро ба тарзи ғоибона ба воситаи мукотиба тарбия намудааст (Айни). Ана ҳамин вақт маълум гардид, ки дар хонаи Исфандиёр кафлес нест, коса нест, ҷумча нест (Қўҳзод).

Ҷумлаи пайрави хабар: Холо ҷизе, ки Одинаро хурсанд мекард, ин буд, ки акнун вай монанди пештара танҳо набуд, акнун вай барои кушода гуфтани дардҳои худ ё ин ки барои тарҷумакунонидани забони холи худ ҳамдардҳо дошт (Айни). Арзам ҳамин, ки тақсир, шумо гуноҳи маро бахшидед, аммо ман ҳеҷ гуноҳ надоштам (Улуғзода).

Ҷумлаи пайрави муайянкунанда: Охир, ҳамон коре, ки онҳо «беобруӣ» ё «бепардагӣ» номиданд ва шумо онро кори ҳаррӯзаи муқаррарӣ мегӯед, ҷист? (Айни).

Ҷумлаи пайрави пуркунанда: Э сарбозони Бухоро! Э фарзандони деҳқонони меҳнаткаши Бухоро! Донед ва огоҳ бошед, ки рӯзи вопасини амир расидааст, қасраш вайрон, арқаш ба замин яксон, бахту рахташ сарнагун, тоҷу тахташ пурхун хоҳад шуд (Айни).

Ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа: ... фарбеҳиаш ба дараҷае буд, ки дар вақти худ ду кас аз бағалаш гирифта, ӯро ба минбар мебароварданд ва худ вазни худро бардошта баромада наметавонист, мардум ӯро «Зайди лоғар» мегуфтанд (Айни).

Ҷумлаи пайрави тарзи амал: Қозӣ дар ҳолате ки миёнаш аз рӯй бастагӣ ва ба дасташ як асои ҷавбеда дароз буд, дар лаби руди нав

рост меистод (Айнӣ). Шумо бо ман чунон муомила мекунед, ки рафиқ Искандаров. — оташин шуд Окилов. — гӯё шумо директори МТС ҳастеду ман — котиби комичроия (Сидқӣ). Чунон ки беша бе шеру дарёе бе моҳӣ намешавад, инчунин дар байни муллоҳо ҳам мардони худо ёфт мешаванд (Айнӣ). ... чунон ки ӯ аз падару модари худ шунида омада буд ва муллоҳо ҳам аз номи шарият таъкид мекарданд, ӯ сояи худо буд (Айнӣ).

Ҳамин ки тарқиш ҳаворо ларзонд ва дуди ғализ бархост, боз Давлат ба танк наздик омад (Ниёзӣ).

Чумлаи пайрави макон: Ҳар чо ки кор бошад ва ҳар чо ки моро талаб кунанд, ба ҳамон чо меравем («Комсомоли Тоҷикистон»).

Чумлаи пайрави сабаб: Имсол кори деҳқонии Бозор монанди пештара авч накард, зеро барзагови ҷуфташ тоқа, ду марди коркун як шуда монда буд (Айнӣ). Бо вучуди ин, азбаски саноати бофандагии Россия ба муносибати ҷанги умумӣ аз хориҷ пахта дароварда наметавонист ва инчунин пахта ғайр аз бофандагӣ ба сабаби ҷанг ҳам сарф мешуд, бозори пахта аз одат берун гарм шуда рафт (Айнӣ).

Чумлаи пайрави мақсад: Кушиш кунед, ки ин рафтани шумо гӯё маҳфӣ бошад, ҳатто дар идора ба ғайр аз муовинатон каси дигар нафаҳмад (Икромӣ).

Ганчи худро рез акнун пешӣ пои фотехон,
То Ватан гардад тавонотар аз ин ганчи равон,
То дурахшон гардад аз ҳар пора лаъли кӯхсор
Як ҷароги тозае дар бӯстони тоҷикон.

(Турсунзода).

Чумлаи пайрави шарт: Агар ин кор ба ӯ зарар дошта бошад ва ӯ ба ин кор роҳ надоданӣ бошад, ҷаро ҳудаш фармон баровардааст? (Айнӣ). Агар ин мардак ба даст наафтад ва кӣ буданаш маълум нашавад, хавфу хатар аз мо дур намешавад (Икромӣ).

Чумлаи пайрави хилоф: Бо вучуди он ки бори пирӣ қомати ӯро қадре ҳам намуда буд ва бо таъсири беморини шуш пай дар пай сурфа мекард, аломати мондагиро ба худ роҳ надода дар съезд кор мекард (Айнӣ). Бо вучуди ин ки роҳ набуд, асбоб набуд ва муаллим набуд, дар ин се соли охир кори мактаб хеле пеш рафт (Айнӣ).

Гарчи рафтаст нури чашмонаш,
Гарчи пайдост чин ба пешонӣ,
Лекин ором нест,

Паймонаш

Гардад иҷро ҳамеша, медонӣ

(Турсунзода).

Чумлаи пайрави натиҷа: Инҳо мансабҳои калон ва манбаъҳои асосии даромад ва ихтиёри харчу даخلي мамлакатро ба дасти худ гирифта буданд, ки касе бе васотати онҳо ба мансабе намерасид ва подшоҳ ба ихтиёри худ коре қардан наметавонист (Айнӣ). Дар ин миён ҳангоматалабон «ҷанги Ҳочӣ-маҳдумро бо аълам» бо шарҳу иловаҳои муқобилгадор дар меҳмонхонаҳо, дар самоворхонаҳо ва дар сари кӯчаҳо нақл ва ҳикоя мекарданд, ки дар байни мардум заррае обрӯи аълам намемонд ва ҳатто дӯстонаш ҳам аз ӯ нафрат ва ба ӯ таъна мекарданд (Айнӣ). Ҷонишини вакили мухтор коре қарданд, ки ҳам гург сершуд ва ҳам гӯсфанд осуда монд (Айнӣ).

Чумлаи пайрави ҳамроҳӣ: Аҳмад-маҳдум 15 рӯзи айёми саёҳати худро ана дар ҳамин хона ва суфа мегузаронид, ки амакбачагонаш ба ӯ хизмат мекарданд ва ҳам ин чо бошишгоҳи гузаштагони ӯ буд (Айнӣ). Аз он чо ба деҳан худамон—Соктаре рафтаи: ҳавли парешон, дарахтҳо аз об мондаанд, зардолуҳоро хомоҳом хӯрда рафтаанд (Айнӣ).

Муносибатҳои ҷумлаҳои пайрави чида

§ 1519. Ҷумлаҳои пайрави чида байни худ ҳам муносибати семантикию грамматикӣ доранд, ки он бо воситаҳои гуногун ифода мегардад, дар байни ҷумлаҳои пайрави чида муносибати сабабу натиҷа ва эзоҳӣ шуда наметавонад.

Муносибати шумур: Дар ин ҷо ҳаминро қайд карда гузаштанам зарур аст, ки ягон шеърӣ маро бо тахаллусли Сифли, Мӯхтоҷӣ, Мӯхтоҷ ва Ҷунунӣ касе надидааст ва ягон ғазали бо он тахаллусли навишташудаамро ҳоло ҳудам ҳам дар ёд надорам ва нусаҳои он шеърҳо бошанд баъд аз понздаҳ рӯз ё як моҳ ба дунё омаданашон бо танқиди ҳудам ва аз тарафи ҳудам нест карда шудаанд (Айни). Гӯй, ки ту маро кай боз мешипосӣ ва ман туро дар кучо дидаам? (Айни). Дар ин байн Ҳалимҷон оташинона тохта ба чорбоғ расид, дар дами дарвозаи боғ лид, ки фойтуни амакаш Самадхоча истодааст ва фойтуничи ӯ аз ҷун пуроб бо сатил об гирифта фойтуноро шуста, аз ҷанг пок карда истодааст (Икромӣ).

Муносибати ҳамзамонӣ: Ин буд таронаи қўшнаӣ, ки Содик менавохту Ҳошимҷон мешунид (Икромӣ). Як рӯзи бекорӣ тоҷиконе, ки дар Андиҷон баъзе ба завод кор мекарданд ва баъзе ҳаммоли, қаравули, саройбонӣ ё хизматгории касеро менамуданд, бо далолати Сангин ба сари болини Одина чамъ шуданд... (Айни).

Муносибати паиҳамзамонӣ: Дар бораи кори Одина ҷунин қарор доданд, ки пагоҳӣ Одинаро ба пешӣ масҷид меоранд, ноибӣ қозӣ бандӣ карданашро амр фармуда ӯро метарсонад, сонӣ калоншавандагон миёнаравӣ карда корро ба ин тариқа сулҳ мекунанд... (Айни).

Муносибати хилофӣ. Ин муносибати ҷумлаҳои пайрави чида ба воситаи пайвандакҳо барҷаста ифода мешавад: Мумкин аст, аммо душвор аст, чунки ҳар кадоми мо дар ин сафар хӯрчинро ба болои асп ё хар партофта ба болояш савор шуда рафта мегирем, аммо шумо чамадонатонро ба асп ё хар чӣ навъ бор карда ба болояш савор мешавед (Айни). Хуш доред, ки бечорагӣ айб нест, аммо куврони неъмат ва кўрнамакӣ гуноҳи азим аст (Айни). Магар аз ин ҳам зиёдтар ноинсофи мешавад, ки ман дар ҳар сад танга дар моҳе ба се танга қаноат карда гардаму ӯ аз болои пули ман дар ҳар сад танга шаш танга мехӯрад (Айни).

Муносибати ҷудой: Муносибати ҷудои ҷумлаҳои пайрави чида танҳо ба воситаи пайвандакҳои ҷудой ва калимаву таркибҳои гуногун ба амал меояд: Агар пул нарӯяд ва ё он одам пули долани надошта бошад, «дузд» гӯён ба зиндон мефиристод ё ба сарбози амир меод (Айни). Баққол баъд аз дур шудани деҳқон гӯё ҳеҷ коре нашуда бошад ё ягон кори оддӣ ба вуқӯъ омада бошад, хандакунон ба одамони нигоҳ кард (Айни). Акун ту ба ин бачаи ғариб боз як бор модарӣ кун, аз вай хабардор бош, ки пеш аз вақт нахезад ё болояш кушода нашавад (Улуғзода).

ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ТОБЕЪ БО ҶУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ҒАЙРИЧИДА

§ 1520. Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиби ғайричида ду ва ё зиёда ҷумлаҳои пайрави гуногун ё якхела ба як сарҷумла тобеъ шуда, онро аз ҷиҳати гуногун ё аъзоҳои гуногун онро аз як ҷиҳат эзоҳ медиҳанд.

Ҷумлаҳои пайрави ғайричида аз рӯи мансубияшон ба ин ё он гурӯҳи ҷумлаҳои пайрав ду хел мешаванд: **якхела ва ҳархела.**

Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави ғайричидаи якхела ба ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави чида танҳо аз як ҷиҳат монанд мебошанд: дар ҳар ду гурӯҳ ҳам ҷумлаҳои пайрав як хеланд ва онҳо метавонанд ба як савол ҷавоб дода бо пайвандакҳои якхела тобеъ шаванд. Аммо дар байни ҷумлаҳои пайрави чида

алокаи пайваст мавҷуд аст, дар байни ҷумлаҳои пайрави ғайричида бошад, ҳеҷ гуна алоқа дида намешавад, онҳо ба ҳам ҳеҷ гуна муносибати синтаксисӣ надоранд. Ҷумлаҳои пайравӣ ғайричида бар хилофи ҷумлаҳои пайрави чида на танҳо ба як аъзои сарҷумла ё ки ба тамоми сарҷумла, балки ба аъзоҳои гуногуни чида ва такрори сарҷумла низ тобеъ мешаванд.

§ 1521. Ҷумлаҳои пайрави ғайричида тамоми сарҷумларо эзоҳ медиҳанд:

Дар канори ҷӯйҳо ниҳолҳои навҳез сабзида бошанд ҳам, азбаски ҳанӯз паҳлу кушода бисёр соядор нашуда буданд, аз тобиши офтоб монанди ҷадвали симин тофтани оби равонро монёв намешуданд (Айни).

Ҷумлаҳои пайрав ба аъзоҳои гуногуни сарҷумла тобеъ мебошанд. Ҷумлаҳои пайраве, ки аъзоҳои гуногуни сарҷумларо эзоҳ медиҳанд, **якхела** ва **ҳархела** шуда метавонанд. Тарзи якхелаи истифода асосан ба ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда мансуб аст, чунки ҷумлаи пайрави муайянкунанда асосан исми сарҷумларо эзоҳ медиҳад, исм бошад, ба вазифаи ҳамаи аъзоҳои ҷумла омада метавонад. Аз ин рӯ, ҷумлаи пайрави ғайричидаи муайянкунанда бар эзоҳи аъзоҳои гуногуни сарҷумла ба тарзи зерин омада метавонад:

1) **Мубтадо ва хабар:** Он солҳо, ки қиссаи мо давом мекард ва даҳсола муддат аз он гузашт, **солҳое буданд**, ки ҳар рӯзашон як ҳодиса, як воқеа, як тағайирот ва дигаргунӣ меоварданд (Иқромӣ);

2) **Мубтадо ва муайянкунанда:** Ин сатрҳо, ки дар дафтарӣ хотираҳои Давлат навишта шудааст, садои дилест, ки як вақтҳо ғарибу маъюс буд, макони дарду алами ҷудой аз падару модар буд... (Ниёзӣ);

3) **Мубтадо ва пуркунанда:** Бой, ки дар кодоки пешгоҳи сандали ба болишт такъя карда ёзида буд, ба Наби Полвон, ки дар рӯ ба рӯи ӯ, дар кодоки поёни менишаст, нигоҳ кард (Айни);

4) **Мубтадо ва ҳол:** Кӯҳсоре, ки ин дараро печонда гирифтааст, аз дур ба назаратон монанди як кӯҳпорае менамояд, ки ба дарунаш шикофе ва суроҳе надошта бошад (Айни);

5) **Муайянкунанда ва хабар:** Садои мошине, ки аз паҳлуи идора гузашт, овозе буд, ки чанд бор шунида будам («Садои Шарқ»).

6) **Пуркунанда ва хабар:** Майдони пахта барои мо, ки ташнаи шодӣ будем, ҷое буд, ки озодона сӯхбат мекардем, рози дил мегуфтем (Ҷумъа Одина);

7) **Ҳол ва пуркунанда:** Дар ҳамгашти кӯҳ, ки ягона роҳи борик сар мешуд, пешқаровулони аскарони Маҳсум буданд, ки дар роҳ ва атрофи он ҷонзоде наменамояд (Иқромӣ);

8) **Муайянкунанда ва ҳол:** Солдатҳои немис бо фармони командири худ, ки формаи оберлейтенантӣ дошт ва химчаи ғафс дар дасташ аз болои хоктуда истода ба онҳо супориш меод, захмдорони советиро гоҳ тела дода, гоҳ аз гиребонашон кашола карда, ба лаби чуқурне, ки ҷои ахлотпарто буд, меоварданд (Ниёзӣ);

9) **Ҳол ва пуркунанда:** Дар болои дарае, ки Қамолӣ дар он воқеъ шудааст, Восеъ ба Сангалӣ вохӯрд, ки хари ҳезум боркардашудаашро ҳай карда рафта истодааст (Улуғзода);

10) **Ҳолҳои гуногун:** Амир ба асасаву дабдабае, ки гуё аз арки Бухоро баромада ба ҷорбоғи Ситорамаҳхоса мерафта бошад, баромада, дар лаби дарьёи Панҷ ба наздикии гузаргоҳи «Дарқад» омада фуromaд ва ба хонаи сиёҳе, ки гулхонаш гарм карда бо чули асп ва курпачаҳои палтарӣ хобгоҳе тайёр карда буданд, даромада нишаст (Айни).

Ҷумлаҳои пайрав ба аъзоҳои чидаи сарҷумла тобеъ мебошанд: Дӯкони бофандагӣ, ки дар даҳлези хонаи шимолӣ бино ёфта буд, ва дӯкони чархосиётарошӣ, ки дар зери айвони ошхонаи он хона буд, корхонаи амакам буд (Айни). Ҳаракат мекардам, ки димоғсӯхтагии худро нафаҳмонам, аммо ҳис мекардам, ки гапҳои худам ҳам хушқва бебуранг шуда истодаанд (Толис). Ин деҳа дар пеши масҷид мактабе дошт, ки тобистону зимистон давом мекард ва инчунин мадраса-

чае ҳам дошт, ки дар ин ҷо дарсҳои ибтидоии мадрасагӣ хонда мешуд. (Айнӣ).

Чумлаҳои пайрав ба калимаҳои тақрори сарчумла тобеъ мешаванд:

Намедонист, ки то тамошуда ин озуқа аз поён боз озуқа мерасад ё не, намедонист, ки рӯзи аз ин нӯги кӯҳ поён фаромадан мерасад ё не (Иқромӣ). Сурати одаме буд, ки ўро аз кӯдаки дар гаҳвора будагӣ то мӯйсафедони барҷомонда ва очиз ҳама мешиносад ва ўро дӯст медоранд: сурати одаме буд, ки ҷавонмардон ҳар корро бо номи ў сар карда, ба комёбиҳо ноил мешаванд: сурати одаме буд, ки тамоми фикру зикри ҷавонони даврони мо дар омӯхтан ва аз худ кардани таълимоти ў ва мароми ўст (Ҳаким Қарим).

Аз чумлаҳои пайрав яке тамоми сарчумларо, дигаре, яке аз аъзоҳои сарчумларо эзоҳ медиҳад: Одина ҳар чанд ба сабаби кӯфтаи роҳ монда шуда аҳволаш аз пештара бадтар шуда бошад ҳам, баъд аз хурдани мастоба, ки барои мусофирони мондашуда таоми бисёр муносибе аст, қадре аҳволи худро беҳтар дид (Айнӣ).

Чумлаҳои пайрави ғайриҷида, чунон ки зикр шуд, аз ҷиҳати мансубияташон ба ҳелҳои чумлаи пайрав **якхела** ва **ҳархела** мешаванд. Албатта, дараҷаи истифодаи чумлаҳои пайрави якхела нисбат ба чумлаҳои пайрави ҳархела басо маҳдуд аст. Дар қолиби чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб бо чумлаҳои пайрави ҳархела ҳамаи чумлаҳои пайрав омада метавонанд, вале дар қолиби чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави якхела на ҳамаи чумлаҳои пайрав имконияти иштирок кардан доранд. Масалан, дар ин қолиб бо чумлаҳои пайрави хабар омадани чумлаи пайрави пурқунанда имкон надорад, чунки ин ду чумлаи пайрав одатан пас аз сарчумла меоянд ва ин мавқеи истифода барои дар қолиби ғайриҷида омадан имконият на медиҳад.

Дар қолиби чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб бо чумлаҳои пайрави ғайриҷида чумлаҳои пайрави **муайянқунанда**, **замон**, **шарт**, **хилоф**, **сабаб** ва **мақсад** хеле фаровон истифода мешаванд. Мо ҳоло қолибҳои маъмулро бо мисолҳо нишон медиҳем.

Сарчумларо чумлаи пайрави мубтадо ва чумлаҳои пайрави дигар эзоҳ медиҳанд:

Чумлаи пайрави муайянқунанда: Он далерӣ, ки аз вай ба зери шамшерӣ ясавул дида шуд, маълум буд, ки вай осон-осон ба зании дигар кас розӣ нахоҳад шуд (Айнӣ).

Чумлаи пайрави монандӣ: Мисли он ки дар хоб дида бошам, ба ёдам мондааст, ки гӯё мудирӣ илмӣ ба ман мегуфт... (Иқромӣ).

Чумлаи пайрави замон: Пеш аз он ки Шариф ба Одина аз хонаводаи ў хабаре расонад, маро лозим аст, ки баъд аз сафари дуввуми Одина ба Фарғона воқеаҳои ба вай дахлдорро ба хонандагон ҳикоя намоям (Айнӣ).

Чумлаи пайрави сабаб: Модом ки Нуралӣ ин тарз оромона гап мезанад, маълум мешавад, ки роҳи манъ кардани никоҳи Шодигул ва Туробро медонад (Улуғзода).

Чумлаи пайрави мақсад: Барои он ки маъракаи интиҳобот муташаккилона, ба дараҷаи баланди идеявӣ-сиёсӣ гузаронида шавад, ташкилотҳои партиавӣ, советӣ, иттифоқҳои касаба ва комсомолиро зарур аст, ки аз рӯзҳои аввал корҳои ташкилӣ-тайёрии интиҳоботро вусъат диҳанд («Тоҷикистони советӣ»).

Чумлаи пайрави шарт: Агар эҷодиёти рассом тамошобинро ба ҳаҷон орад, пас маълум мешавад, ки асар замонавист («Маориф ва маданият»).

Чумлаи пайрави хилоф: Шикамаш қадре калонтар афтада бошад ҳам, аз бозӣ карда истодани чашмони охувораш маълум буд, ки хеле даванд аст (Айнӣ).

§ 1522. Сарчумларо чумлаҳои пайрави хабар эзоҳ медиҳанд. Ин мавриди истифода ба чумлаи пайрави хабар характернок нест. Ду чумлаи пайрави хабари ғайриҷида ба сарчумла танҳо вақте

тобеъ мешаванд, ки хабарҳои сарчумла чида шуда бошанд: Вазифаи комиссия, аввал он аст, ки бояд силоҳҳои дар дасти инҳо бударо чида гирад, дуоим ин, ки бояд душманони маълумро дастгир карда ҷазо диҳад ва ба ҳукумати марказӣ супорад (Айни)... дар вақти чинаки пахта тӯй қардани бой на аз барои ин аст, ки шиками ту ва дигаронро сер кунад, балки барои ин аст, ки меҳнаткашонро аз қор монда ба чинаки пахта ҳалал расонад (Айни).

Сарчумларо чумлаи пайрави хабар ва чумлаҳои пайрави дигар эзоҳ медиҳанд.

Чумлаи пайрави муайянкунанда: Сабаби «демонабача» номида шудани пешавароне, ки дар як устохона бо сумикор (бо музд) қор мекарданд, ин буд, ки онҳо аз шиддати тазъик ва сабаби бераҳмона истисмор шудан ба бемории асаб гирифтанд шуда буданд (Айни).

Чумлаи пайрави замон: Акнун ки ту ба маҷлисӣ сулҳ ҳозир нашуда муқобилати худатро рӯйрост нишон додӣ, беҳтар он аст, ки ба пеши мо наист ва ба тарафи Ҳисору Душанбе рафта, аз он ҷо ба сари худ қор сар кун (Айни).

Чумлаи пайрави сабаб: Азбаски касби ронандагиро дӯст медошт, нияташ ин буд, ки шофёр шавад («Садои Шарқ»).

Чумлаи пайрави мақсад: Барои ин ки ба дигар қорҳо қувваҳои қориро беҳуда сарф накунем, мағлаби мо ин аст, ки ҳамаро ба пахтачинӣ сафарбар намоем («Садои Шарқ»).

Чумлаи пайрави шарт: Агар ҳақиқатан ин гуна ҳавас дошта бошед, аз ман ба шумо насихати оқилона ҳамин аст, ки ин савдору аз сари худ дур кунед (Айни).

Чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиби ғайричида, ки дар он сарчумларо чумлаҳои пайрави муайянкунанда эзоҳ медиҳанд: Ғайр аз Арбоб Қамол, ки ба сабаби қанда шудани ришаш худро бемор сохта ба берун намебаромад ва Шоҳназар, ки ба сабаби шикояти духтар, аз домод дилмоҷда шуда буд, ҳамаи аҳли деҳа қалону хурд «ҷӣ гап, ҷӣ гап» гуфта ба пеши ҳавлии Амонбоқӣ ғун шуданд (Айни).

Сарчумларо чумлаи пайрави муайянкунанда ва чумлаҳои пайрави дигар эзоҳ медиҳанд. Одамони ношиносе, ки дар хонаи ӯ менишастанд, гуфтанд, ки вай қариб понздаҳ-бист рӯз пеш аз ин ҷо кӯчида рафтааст ва ба қучо рафтаниро касе намедонад (Айни). Аз қалимаҳои «Исҳоқҷонбой», «қучер», ки аз забони Қодирҷон-ака ба гуши Аҳмадхон расиданд, қавон фаҳмид, ки гап дар бораи ӯ меравад (Тоҷи Усмон).

Чумлаи пайрави миқдору дарача: ... марқабе, ки аз Фарғона оварда буд, ба сабаби қўғти роҳ қучон лоғар шуда, аз қор баромада буд, ки дар қўғистон ӯро касе ба қизе намеҳарид (Айни). Пойбараҳнагони фалғарӣ ҷӣ қадар ки аз мо озурда шуда бошанд, пойбараҳнагони масҷоҳӣ ҳам, ки то қанд сол боз то яқруза хўроқвориашонро гирифта хўрдаем, ҳамон қадар аз мо озурдаанд (Айни).

Чумлаи пайрави тарзи амал: Бе он ки ба ман гап занад, поямро аз қунда баровард ва қучурчаеро, ки дар як гўшаи он хона буд, ба ман нишон дода гуфт (Айни).

Чумлаи пайрави монандӣ: Дар ҳамин вақт як деҳқони миёнақадӣ на он қадар қавон, ки дар тан либосҳои деҳқонии бечоравор дошт, монанди он ки бо Қорӣ шинос бошад, омада ба ӯ бо таъзим, хурматқорона даст пеш гирифта салом дод (Айни).

Чумлаи пайрави замон: Вақте ки эскадронҳои Сари Қамиш нома-ро гирифта, роҳи Қулобро пеш гирифтанд, ба полки саворое вохўрданд, ки аз Душанбе меомад (Муҳаммадиев). Чун аз мансаб фурумад, якбора худро монанди мусофире, ки дуздон марқабашро ба қорат бурда дар биёбон пиёдааш гузошта бошанд, ҳис қард (Улуғзода).

Чумлаи пайрави макон:

Ба ҳар қучо ки шавад базм, бо баҳонаи вазъ
Нигар ба шайх, ки худро дар он миёна занад.

(А й н и).

Чумлаи пайрави сабаб: Аммо ман ки мактубҳои оддиро навишта наметавонам, ин гуна мактуберо, ки ду мудавои зидди якдигарро ифода кунад, чӣ гуна таҳрир мекунам? (Айни).

Чумлаи пайрави мақсад: Бо фармуди охрани полицияи махфии императорӣ ҳукумати амир дар ҳар гузаре, ки дар он ҷо як ё ду одамони аз сиёсат гап мезадагӣ ва ё газетаҳои буд, агентҳои махфӣ монд, ки шояд дар як ҷо гун шудани одамони «шубҳанок»-ро дарёфта дастгир кунад (Айни). Восеъ офтобаи сафолинро, ки дар он Ризо барояш оби чашма оварда буд, дар дасташ нигоҳ медошт, ки об нушад (Улуғзода).

Писарон ва духтарони тоҷик, ки аз гӯшаву канорҳои Осиёи Миёна ҷамъ омада буданд, бо саъю кӯшиши тамоми меҳонданд, то ки ба кишлоку районҳои маълумотнок ва маданияи шуда баргашта, ба халқи худ хизмат намоянд (Улуғзода).

Чумлаи пайрави шарт: Аммо агар ӯ сарашро гардонида, ба ақиб нигоҳ мекард, Комилро меид, ки аз паси девор сарашро бароварда ба ӯ нигоҳ карда истода буд (Толис). Агар дар самти шарқии он аз кӯпуки миёнаҷои бозор гузаред, чандин бешаҳои хурди европагӣ ҳастанд, ки болои онҳоро дарахтони солхӯрдаи сершоҳу барг пӯшида буданд (Раҳим Ҷалил).

Чумлаи пайрави хилоф: Дару девори ин бино он қадар баланд ва назаррабо набошад ҳам, бо муриҳои сар ба фалак кашидааш, ки нафаси киромези онҳо рӯи хаворо чун абри сиёҳ фуру мегирад, аз як фарсах роҳ диққати бинандагонро ба тарафи худ мекашад (Айни). Домуллои хушхати ман дар майданависӣ хати хонои дошта бошад ҳам, дар ҷалинависӣ, ки барои таълими навмашқон даркор аст, моҳир набудааст (Айни).

Чумлаи пайрави натиҷа: Дар рӯзҳои, ки харидор камтар бошад, он коргарро ҳам мудирӣ завод ба корҳои дигар кор мефармуд, ки баркашро ҳам худам мекардам (Айни). Ин ҷӯйча монанди он ҷӯйчаҳои, ки дар миёни заминҳои қорам қандаанд, аз лой ва гил бино наёфтааст, ки ба сабаби шустушӯи ҳамешагии об монанди оина шаффоф шудаанд (Айни).

Чумлаи пайрави ҳамроҳӣ: Ин ҷӯйчаҳои, ки аз чашмаҳои хурд раван шудаанд, ба дараи чуқуртари рехта ба андозаи се-чор санг об расида бо камоли тундӣ ва тезӣ раван мешаванд, ки ин манзара шуморо тамоми ба олами дигаре сайр мекунонд (Айни). Дохунда, ки пешо-пешӣ фидоён меомад, давида ба сари босмаҷии аз кӯҳ афтада расид, ки Алимардон аст ва ҷон меканад (Айни). Ана ҳамон асбоб сура-ти оддиро, ки дар фотография тайёр мекунанд, гирифта ба рӯи порчаи кӯрғошим мегузаронидааст, ки номи он мешудааст «климе» (Толис).

Сарҷумларо ҷумлаҳои пайрави пурқунанда эзоҳ медиҳанд: Ба ҳар ҳол ин бечора умедвор, ки духтари боқираи Бақочон насиби ӯ мешавад, вале намедонад, ки дар паси парда чӣ ҳодисаҳо шуда гузашт (Икромӣ). Ман хурсанд шуда гуфтам, ки албатта меравам, вале ба ҳар ҳол аз рӯи эҳтиёт пурсидам, ки маро ба он ҷо роҳ меода бошанд (Толис). Ногоҳ ман ҳис кардам, ки ботинкаам тар шудааст ва ба замин нигоҳ карда, дар равшании хираи ҷароғи шифт дидам, ки зери поямро об гирифтааст (Толис).

Сарҷумларо ҷумлаи пайрави пурқунанда ва ҷумлаҳои пайрави дигар эзоҳ медиҳанд.

Чумлаи пайрави миқдору дараҷа: Лекин ман дар он дам ончунон озурда ва аламзадаи беадолати шуда будам, ки дигар тоқат карда натавониста қарор додам, ҳукуқи мактабҳои худро мудуфиа намоям (Улуғзода).

Чумлаи пайрави тарзи амал: ... ман дар ҳолате ки аз ҳалвои қок-ти дар дастам будагӣ газида гирифта қатар-қатар меҳондам, ба падарам гуфтам: — Ба ман ҳалвои равангӣ гирифта диҳад (Айни).

Чумлаи пайрави монандӣ: Падараш мисли он ки маро намешнохта бошад, гуфт, ки аз он чо бароям («Садои Шарқ»).

Чумлаи пайрави замон: Вакте ки ҳама дар айвон ба сари дастархон нишастанд, вай нохост фармуд, ки Ризоро чег зананд (Улуғзода). Баъд аз он ки ман болғаи чӯбинро ба тахтаи тунука зада, «аз тӯпи киштии Дездемона оташ кушодам», ба ман гуфтанд, ки метавонам ба хона равам (Толис). Аммо ҳамин ки ба маҳаллаҳои худ рафтанд, фаҳмиданд, ки Мирзобаҳодур онҳоро хонинона фиреб додааст (Раҳим Чалил).

Чумлаи пайрави макон: Ҳар кучой ки равӣ, фаҳмон, ки мо кистем («Садои Шарқ»).

Чумлаи пайрави сабаб: Имрӯз азбаски аз кӯҳ фаромадани одамони Асад махсумро мунтазир буданд, Алӣ мачбур шуд, ки пеш аз намози аср, аз ҳарруза чанд соат пештар дӯконашро бандад (Икромӣ). Азбаски Давлат ҳозир ҳам аз нишон додани ҷавоби мактуб номус мекард ва намехост мазмуни он боиси малолоти хотири Максим Макарович гардад, боз такрор кард, ки ӯ ҳеч гуна ҷавоб нагирифтааст (Ниёзӣ).

Чумлаи пайрави мақсад: Танҳо барои он ки зудтар аз ҷакиданҳои парторг халос шавад, Қодиров розӣ шуд, ки дар заминҳои навоқорами шудгоршуда ҷуворимаққа қорад («Садои Шарқ»).

Чумлаи пайрави шарт: Кас дурусттар нигоҳ кунад, ки ин холҷаҳо дар баъзе чо зичтар ва дар баъзе чо сирактар шуда, расми одамеро ташкил медиҳанд (Толис).

Чумлаи пайрави хилоф: Мардум ба сару либоси тирамоҳӣ гашта бошад ҳам, аз шоҳаҳои лучу урьёни дарахтон, аз шамоли ҳардамҳаёли сард, аз эълонҳои тамошои солинавӣ фаҳмидан душвор набуд, ки кайҳо зимистон даромадааст (Толис). Давлат, гарчи имкони бо қувваи зиёди немисҳо ҷангидан надошт, бо вучуди ин қарор дод, ки бо ҳамлаи ногаҳонӣ нияти разилонаи фашистонро барбод ва одамони советиро аз марг начот диҳад (Ниёзӣ).

Чумлаи пайрави ҳамроҳӣ: Ятим як бегоҳӣ баъд аз шом рамаро аз чаро овард, ки хӯчаин дар ҳавлӣ нест ва аспаш ҳам нест, гумон кард, ки ӯ ба ягон ҷои дур савора рафтааст (Айнӣ).

§ 1523. Сарчумларо чумлаҳои пайрави миқдору дараҷа эзоҳ медиҳанд:

Едгорни аз барои наслҳо,
Эй дили дардошно!
Он қадар афрӯхта, к-аз худфурӯзиҳои ту
Шуд тамоми гушаҳои зиндагонӣ шӯблабор,
Сӯхтӣ он қадар, к-аз ту Оташи ҷовид монд,
Он қадар мурдӣ, аз ту монд Коҳи ёдгор...

(Лонк).

§ 1524. Сарчумларо чумлаи пайрави андозаву миқдор ва чумлаҳои пайрави дигар эзоҳ медиҳад.

Чумлаи пайрави тарзи амал: Ясаул бе он ки пой худро аз рикоб (узангу) барорад, бо пошнаи мӯзааш ба сари синаи Гулнори дилафгор ҷунон зад, ки мурдавор парида якчанд қадам поинтар ба чуқуриё афтод ва як чир зада хомуш монд (Айнӣ).

Чумлаи пайрави замон: Вакте ки Давлат ва пиразан ба ўтов мебаромаданд, дар кимкучои осмон паси ҳам ду-се бор барқ ҷаста атрофро бо равшании ҷашмхирақунанда ҷунон мунаввар гардонд, ки тамоми дашт, бо ҳамаи ҷастиҳои он, Арслоналии бо пайраҳа ба болои теппа баромадаистода ва Дарьяи ҷашмонаш ба равшани тоб оварда натавониста нимкофгардида... якбора ва якчанд лаҳза намоён шуданд (Раҳим Чалил).

Чумлаи пайрави сабаб: Аммо ҳар қадар ки пештар мерафтем, ман маъюстар мешудам, зеро пардаи шаффофи осмониранг кам-кам аз рӯи

кӯҳхо бардошта мешуд ва ман фақат сангу шохҳои муқаррариро ме-
дидам (Улуғзода).

Чумлаи пайрави мақсад: Ҳар қадар ки қарзталаб пулро бисъёртар
хоҳад, ҳамон қадар нархи чойро арзонтар мекард, то ки харидор ба
доми ягон судхӯри пули нақд қарздиҳанда наафтад (Айни).

Чумлаи пайрави шарт: Санъат ҳар қадар ки баланд бошад, агар
вай ба ягон ғояи паст олууда шавад, ба сахттарин таҳқир сазовор аст
(Айни). Агар маълум накуни, чунон мезанам, ки бе ному нишон мур-
да мерави (Айни).

Чумлаи пайрави хилоф: ... агарчи ҷавоби ӯ хашмолуд буд, аммо
вай чунон нофорами хушк буд, ки аз хашми ӯ таъсире намегузошт
(«Садои Шарк»).

§ 1525. Сарчумларо **чумлаҳои пайрави тарзи амал** эзоҳ медиҳанд:
Вай рост шуда, дар ҳолате ки чомаи майдалаганда дар китфаши
буд, бе он ки остинҳои онро пушад, болишро ба пушташ кашида ба де-
вор тақья карда нишаст (Айни).

§ 1526. Сарчумларо чумлаи пайрави тарзи амал ва чумлаҳои пай-
рави дигар эзоҳ медиҳанд.

Чумлаи пайрави монандӣ: Амонбоқӣ, гӯё ки ба меҳмонӣ меравад,
вақти шом сару либоси худро рост карда баромада, баъд аз соате сар-
сариёна ба кӯчаҳо гаштан, бозгашта ба хонаи худ омада, бе он ки
овози пое барорад, аз девор ба ҳавли фуromaда ба гӯшаи коҳхона
пинҳон шуд ва мунтазири дарёфтани ҳақиқати ҳол гардида нишаст
(Айни).

Чумлаи пайрави замон: Чун Ҳоҷӣ-маҳдум аз роҳи кушодашуда
расида омада истодани аъламо дид, дар вазъияте ки худашро ода-
мони ҳокимон нигоҳ дошта меистоданд, дастӣ росташро ба тарафи
аълам ёзонда гуфт... (Айни). Чун Нуралӣ аз Шодигул дар бораи Ту-
роб савол кард, Шодигул табассум намуда, ба тавре ки ба саволи
соддаворонаи кӯдак ҷавоб меода бошад, ҷавоб дод... (Улуғзода).

Чумлаи пайрави сабаб: Яке аз тамошобинон бе он ки ба касе
шунавонад, худ ба худ зери лаб «бечорагон» гуфт, зеро пешбанд шуда-
ни касе аломати кушта шудани ӯ буд (Айни).

Чумлаи пайрави мақсад: Занак на барои харидани он чома, бал-
ки барои ин ки ямоқи дар домани он чома задашуда ба назараш ши-
нос намуд, онро гирифта ба ҳар тарафаш чашм андохт ва дар ҳолате
ки рангаш парда буд, аз он ҷавон пурсид (Айни).

Чумлаи пайрави шарт: Аммо агар кор андак лат хӯрад, ҳукумат-
ҳое, ки дар Бухоро нишастаанд, ба тарзе ки худашон хоҳанд, кор кар-
дан мегиранд (Айни).

Чумлаи пайрави хилоф: Ҳарчанд ки вай имрӯз омадани Абдулло-
ро мунтазир набуд, лекин чунон нишон дод, ки омадани вай ӯро ҳай-
рон накард (Иқромӣ).

Чумлаи пайрави натиҷа: Санавбар, бе он ки ба касе ё тарафе ни-
гоҳ кунад, дудафта, рост нашуда пахта мечид, ки дар як пешдома-
наш пур мешуд («Садои Шарк»).

Чумлаи пайрави ҳамроҳӣ: ... инҳо, бе он ки садое бароранд ва ё
дарро кӯбанд, дарвозаи сарой кушода шуд, ки ба даруни дарвозахона
Арбоб истода буд (Айни).

Сарчумларо чумлаҳои пайрави монандӣ эзоҳ медиҳанд:

Устод... чунон ки дар вақти ҳаяҷони баланд одати ӯ буд, монанди
он ки рақс мекарда бошад, дастони худро боло бардошт ва сари нар-
ангушти худро ба сари ангушти шаҳодат соида қарсас занонд (Айни).

§ 1527. Сарчумларо чумлаи пайрави монандӣ ва чумлаҳои пайрави
дигар эзоҳ медиҳанд.

Чумлаи пайрави замон: Вақте ки Лоҳутӣ маданияти социалистии
советии Тоҷикистонро тасвир мекунад, чунон ки худаш ба шавку шо-
дӣ меояд, хонандагонашро ҳам ба шавку шодӣ меорад (Айни).

Чумлаи пайрави сабаб: Аммо ман, ки харсавори бад набудам ва
дар харсаворӣ дастӣ худро шикаста, хеле таҷриба ҳосил карда будам,

гӯё ки маро ба болои тӯкум елим карда монда бошанд, дар он пешпо-хӯриҳои фиребгаронаи ҳар аз ҷо намечунбидам (Айнӣ).

Чумлаи пайрави шарт: Агар зиндагӣ ҳамин аст, бояд ба соле на-монда мемурад, чунон ки як қисми аз мардикорон ба касалии арақӣ (тиф) ва баъзе ба бадҳазми гирифтор шуда ба садҳо хорӣ ва зорӣ ҷон доданд (Айнӣ).

Чумлаи пайрави хилоф: ... бо вучуди он ки ӯ ба ман мӯхтоҷ буд, холо ҳам рӯфтани хонаашро ба ман мефармуд, гӯё ки холо ҳам хиз-матгори бародараш бошам (Айнӣ).

Чумлаи пайрави натиҷа: Фарзанд, чунон ки пораи санге дар кон ба зардӣ расида зар мегардад, ба мардӣ мерасад, камол ва ҷамол пайдо мекунад, ки ҷӯяндагои дидорашро мечӯянд ва гӯяндагои вас-фашро мегӯянд (Улуғзода).

§ 1528. Сарчумларо чумлаҳои пайрави замон эзоҳ медиҳанд. Чум-лаҳои пайрави замон дар ин қолаб одатан бар эзоҳи аъзоҳои ҷидаи сарчумла меоянд:

Акаи вай, вақте ки бобо каландро ба ҳаво мебардошт — ба ҳаво, вақте ки оро поён мефаровард, ба поён назари ба кунҷковонаи ба-чагона нигоҳ мекард (Толис).

§ 1529. Сарчумларо чумлаи пайрави замон ва чумлаҳои пайрави дигар эзоҳ медиҳанд.

Чумлаи пайрави макон: Вақте ки Зебӣ ояд, ҳар ҷо ки фармояд, меравем (Раҳим Ҷалил).

Чумлаи пайрави сабаб: Ҳамин ки меҳмонон омаданд, ба роҳ ме-дароем, чунки рӯз торик нашуда, аз ағба гузаштан лозим аст (Ра-ҳим Ҷалил). Ҳар гоҳ ки дар зиндагонии ту воқеаи муҳиме рӯй меди-ҳад, ту мехоӣ ана ҳамин тавр орому бешитоб ҳавоси худро ҷамъ кар-да ба фикру андеша равӣ, то ки баъд аз он, ба «марзаи нав» (бо лафзи майдони ҷанг) гузарӣ (Улуғзода). Вақте ки аскарони сурх ва фидоён ба қишлоқи Басманда наздик омада буданд, дидбони босма-чиён, **барои он ки босмачиёни дар қишлоқ бударо хабардор кунад**, тир парронд (Раҳим Ҷалил). Вақте ки ҳардуи онҳо аз хона барома-данд, ба Ориф бо ҷашм ишора кун, ба шарте ки ҳудаш нигоҳ кунад («Садон Шарқ»).

Чумлаи пайрави хилоф: Чун баъд аз накли саргузашти ҳудаш ӯро хеле осуда ва оромиди ёфт, ба ин аҳволи ӯ фирефта шуда ҳамаи ин воқеаҳо, агарчи ба ин тафсил набошад ҳам, кӯтоҳ карда гуфт (Айнӣ). Ҳарчанд ки ин гуна мактабҳои ба ман маъқул набуд, аммо вақте ки ҳамин мактаб ҳам баста шуд, бисёр димоғи ман сӯхт (Улуғ-зода). Дар ин муддат муносибати дӯстонаи онҳо канда нашуда бошад ҳам, аммо аз бозе ки Маҳбуба бо Ғорова парвоз мекардагӣ шуд, бо ҳамдигар хеле кам вомехӯрдагӣ шуданд (Толис).

Чумлаи пайрави натиҷа: Ҳамин ки ӯ ба худ омад, лагаде ба ши-ками Давлат зад, ки ӯ тақон хӯрда ба девори намади утов зада аф-тод («Шарқи сурх»).

§ 1530. Сарчумларо чумлаҳои пайрави сабаб эзоҳ медиҳанд:

Чун ба тоҷикӣ ном надошт, надараш дар ҳуди ҳамон ҷо, ба эъти-бори ин ки ҳар бор дикки карда хеста менишаст, Мирзодиккак ном ниҳод (Улуғзода).

§ 1531. Сарчумларо чумлаи пайрави сабаб ва чумлаҳои пайрави дигар эзоҳ медиҳанд.

Чумлаи пайрави мақсад: Барои ин ки ҷашми одамҳо ба ман на-афтад, ман ба деҳа на бо роҳи калон, балки аз канортар, бо кӯчаборҳои танг дохил шудам, зеро афту башараи ман аз «мусулмонӣ» дур буд (Улуғзода).

Чумлаи пайрави шарт: Агар ин гуна корҳо нодуруст мебуд, мул-лоҳо ки соҳибони шариятанд, ӯро манъ мекарданд, — гуён Қодирбуз боз амир ва муллоёнро тарафдорӣ кард (Айнӣ). Модом ки Диловар ба МТС зарур будааст, шумо ба ман барвақттар гап мезадед, шояд он вақт ман тарафи шуморо мегрифтам... (Ақобиров).

Чумлаи пайрави хилоф: Шакар ҳарчанд фикр мекард, он духтарро ба хотир оварда наметавонист, зеро духтаракони хӯшачин бисъёр буданд (Улуғзода). Модом ки таъсир гузошта наметавонад, сухани савоб гуяд ҳам, ба таъсири ҳамин бесалобатӣ бетаъсиру носавоб шуда мебарояд (Кӯҳзод).

Чумлаи пайрави натиҷа: Дар он ҷо пой мор набошад ҳам, худӣ мор будааст, ки ин қадар морбачагонро тарбия карда мебаровардааст-дия, — гуфта Рӯзӣ — сарносӣ сухани Ҳайдарҷаро бурид (Айнӣ).

Чумлаи пайрави ҳамроҳӣ: Аммо, аз он ҷо ки ӯ аз ҳамон вақти ҷавониаш сар ҷарда бадмуомила, вайронкор ва харобкунандаи зироатҳои мардум бо чорвои худ будааст, ҳамқабилагоии ҳудаш лақаби «Хук»-ро ба ӯ муносиб дида, дар забони худ ӯро «Ҳайдаркул Чӯчка» гуфтаанд, ки «Ҳайдаркул хук» гуфтаи аст (Айнӣ).

§ 1532. Сарчумларо **чумлаҳои пайрави мақсад** эзоҳ медиҳанд: Барои он ки хоҷагиҳои ғаллакор бе тухмӣ намонанд, аз ҳамаи киштзорҳо намуна гирифта, санҷидан ва беҳтарин тухмиҳоро ҷудо кардан зарур аст, то ки аз ин тухмиҳо минбаъд истифода бурда шавад («Тоҷикистони советӣ»).

§ 1533. Сарчумларо **чумлаи пайрави мақсад** ва **чумлаҳои пайрави дигар** эзоҳ медиҳанд.

Чумлаи пайрави шарт: Агар миннатдор шавӣ ва ба ман хизматонаи дурусте ваъда намоӣ, ба модарат хабар мерасонам, то ки туро омада бубинад (Айнӣ). Агар арзиши миёнаи хизмати яксолаи як ятим панҷсад танга бошад, ӯ ба сесад танга мемонд, то ки бои заминдор барои ятимро арзонтар қор фармудан ба Аловуддин пулро пешаки диҳад (Айнӣ).

Чумлаи пайрави хилоф: Ҳарчанд ки педагоги касбӣ нест, директори мактаб таъин кардаанд, ки то ба нафақа баромадан бообрӯ ҷунбида гардад (Кӯҳзод). Зиёдулло Эшон ин тарафу он тарафи ҳонаро як аз назар гузаронду, дар кучо будани ҷоғашро нағз дида бошад ҳам, худро ба нодонӣ зада қасдан баланд сулфида монд, то ки аз омадани худ Маликаро огоҳ кунад (Ақобиров).

§ 1534. Сарчумларо **чумлаҳои пайрави шарт** эзоҳ медиҳанд:

Дар пахтагозакуни бо ҳаллоҷӣ, ба шарте ки пахта аз ғӯза ва кӯрак кашида тайёр карда шуда бошад, як одам дар як шабонарӯз, агар ором нагирифта қор кунад, як пуд пахтаро аз ҳаллоҷӣ мегузаронад (Айнӣ). Агар вақти дарс тамоми шуда бошад, ё гузашта бошад, имрӯза дарсро бо қамин ба поён мерасонид ва агар вақт бошад, як чумлаи дигар мехононд (Айнӣ). Агар ҳаво бад бошад, худ ба болохона даромада мехобид ва кӯфти қори якҷафтагиро аз худ дур мекард ва агар ҳаво хуб бошад, ба лаби хавзи Ғозиён мерафт (Айнӣ).

§ 1535. Сарчумларо **чумлаи пайрави шарт** ва **чумлаҳои пайрави дигар** эзоҳ медиҳанд:

Чумлаи пайрави хилоф: Агар баногоҳ кӯтоҳие аз Одина сар мезад, агарчи ин кӯтоҳӣ бе ихтиёри ӯ шуда бошад ҳам, Арбоб рӯзи равшанро ба ҷашми ин бечора шаби торик мекард (Айнӣ).

Чумлаи пайрави натиҷа: Агар Арбоб ҷав-ҷав ҳисоб кунад, фондаи харсоларо ба тани пул зам карда ба он низ фонда мезоёнад, ки дар ин сурат қарзи ту аз хунбаҳояш ҳам зиёд мешавад (Айнӣ).

Чумлаи пайрави ҳамроҳӣ: ... дар завод дар як шабонарӯз, масалан, сад нафар қоргар дошта бошад, ҷор вагон пахта тоза шуда тоӣ баста мешавад, ки ин ҷор ҳазор пуд пахтаи тоза гуфтаи аст (Айнӣ). Агар ҳазрати шоҳ ба базм ва хурсандӣ майл дошта бошанд, — гуфт Мирзо Аскар, — як шикори шугнонии қорторнавоз ҳам ба даст афтод, ки базро мувофиқи табиъ гарм хоҳад қард (Айнӣ).

§ 1536. Сарчумларо **чумлаҳои пайрави хилоф** эзоҳ медиҳанд: Сардор наомада бошад ҳам, қорро сар мекунем, ҳарчанд ки табиӣ ӯ хира мешавад («Садои Шарқ»).

§ 1537. Сарчумларо **чумлаи пайрави хилоф** ва **чумлаҳои пайрави дигар** эзоҳ медиҳанд.

Чумлаи пайрави натиҷа: Агарчи барфҳои камарҳои кӯҳ аз таъсири баҳор кайҳо об шуда, ба ҷои барфи сафед гиёҳҳои кабуд рӯида буданд, вале қулҳои кӯҳ ҳанӯз қулоҳҳои сафеди худро аз сар бадар накарда буданд, ки ин ҳол низ ба чаҳми бинанда олами дигарро чилвагар мекард (Айнӣ). Ҳарчанд ман аз Бухоро рафта таҳсил кардан умеди худро қанда бошам ҳам, дар он миён воқеае рӯй дод, ки баҳои Бухоро рафта хондани имкон пайдо шуд (Айнӣ).

Чумлаи пайрави ҳамроҳӣ: Ошпазӣ қунам ҳам, ин ба тарзи хизматгори набуда, ба тарзи ошноӣ буд, ки дар миёнаи коллективи шарикон ва ошноӣи худам ҳамеша ман ошпаз будам (Айнӣ).

§ 1538. Миқдори чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави ғайриҷида бо қолибҳои мазкур маҳдуд намешавад, қолибҳои дигар низ бояд бошанд, вале ин қолибҳои нисбатан маъмул ва серистеъмоланд.

Ҳаминро ҳам бояд гуфт, ки бо ду чумлаи пайрав омадани чумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайравҳои ғайриҷида, ки аз назар гузаронидем, қолиби асосӣ ба шумор меравад. Дар ин гуна чумлаҳои мураккаб омадани се ва зиёда чумлаҳои пайрави ғайриҷида низ мумкин аст. Истифодаи се ва зиёда чумлаҳои пайрав бештар ба чумлаҳои мураккабе хос аст, ки дар онҳо чумлаҳои пайрави **якхелаи ғайриҷида бар эзоҳи аъзоҳои ҷидаи сарчумла** меоянд. Дар ин қолиб чумлаи пайрави муайянқунанда басо серистеъмол мебошад. Дар ин гуна чумлаҳои миқдори чумлаҳои пайравро бо ғайриҷида адад маҳдуд кардан мумкин нест. Чунончи, дар чумлаҳои зерин бар эзоҳи аъзоҳои ҷидаи сарчумла аз се то ҳафт чумлаи пайрав омадааст:

1) **се чумлаи пайрави муайянқунанда:** Миёни ӯ, ки бо меҳнат пухта буд, мушакҳои ӯ, ки бо ҳаракат расида ва пурра шуда буданд, дастҳои ӯ, ки резинвор чандир буданд, барои ба амал овардани ғайрати худаш ёри меоданд (Айнӣ). Мадрох, ки аз «шараф ва ҳурмати» моҳи рамазон гап мезад, балеғӣи ӯ, ки ҳар сухани ӯро тасдиқ мекард, ва он чор нафар, ки «ба шараф ва ҳурмати моҳи рамазон сар дода буданд», рӯзона косаҳои кӯкнорро тамои ҳоли қарда, ба палав даст дароз карданд (Айнӣ).

2) **чор чумлаи пайрави муайянқунанда:** Аммо дар дасту пойҳое, ки як шаби дароз бо чилбури пашмибузӣ баста шуда буданд, дар зонухое, ки онҳоро қат қарда дар ҳамаи онҳо калтак гузаронида монда буданд, дар танаҳое, ки дар ҳавои сарди барфдор дар миёнаи чиркобҳо ях баста монда буданд, дар сарҳое, ки бо зарбаи қундоқи милтиқ қафида буданд, мадори ҳаракат қардан ҳеҷ намонда буд (Айнӣ);

3) **шаш чумлаи пайрави муайянқунанда:** Ӯ боз ба ҳаёлот ғарқ шуда рафта ва дар ҳаёли худ қад мавзунӣ Ҳасанро, ки ба дигар аъзойишинам афтада буд, поҳони ӯро, ки монанди сунҷаҳои мраммин маҳкам меистоданд, рӯи ӯро, ки ҳанӯз ба тарош мӯҳтоҷ нашуда, ба ранги донаи анор гӯё хунаш ба берун акс меод, чашмони сиёҳи ӯро, ки аз шӯълаи меҳнат ва нури часорат медурахшиданд, иродаи ӯро, ки ҷӯлодвор устувор буд, суханҳои ӯро, ки нарм ва баробари ин ҷиддӣ буданд, ба хотир овард (Айнӣ);

4) **ҳафт чумлаи пайрави муайянқунанда:** Синаи булӯрини ӯ, ки аз ҷоки гиребони қуртаи маркидӣ намуда меистод, мӯйҳои сиёҳи ӯ, ки баъд аз бо собуни муаттар шуста шудан нобофта бар рӯи синааш парешон қарда партофтагӣ буд, печайи ӯ, ки тағи қаллапӯши тос баромада аз болои як абру ва як чашмаш ба тарафи гӯшаш ҳам шуда меистод, гӯши ӯ, ки монанди гулбарги гулобӣ аз таҳти ҳалқаи зулфаш менамуд, ду дасти сафеди шамъи мумимонанди ӯ, ки то оринҷаҳояш қушода шуда, аз ду тарафи сараш ба рӯи болиши пар ёзонда партофта шуда буд, ангуштҳои ҳиниҳои ӯ, ки аз миёнаи ангуштарини зарднорди ёқутнигин монанди шӯълаи шамъи мумин афрӯхта медурахшиданд, дар вазъияте буданд, ки Ҳамдам-Фурмаро бетоқат қарда метавонистанд (Айнӣ). Дар ин қолиб чумлаҳои пайрави пурқунанда, сабаб, шарт низ меоянд, вале онҳо мисли чумлаи пайрави муайянқунанда

серистеъмол ва сершумор нестанд. Чунончи, чумлаҳои мураккаби тобеъ бо се чумлаи пайрави пуркунандаи ғайричида, ки бар эзохи аъзоҳои чида омадаанд:

Ба кадом як идора фармуд, ки ба вай аз ҳавлиҳои мусодирашуда якеро бидиҳанд, асбобу анҷом бидиҳанд ва боз ба кадом як идора амр дод, ки ба вай ягон кори ба худаш муносиб ва сабуктарро ёфта диҳанд ва низ фармуд, ки аз ҳисоби ҳукумат ба вай як лак сӯм ёри диҳанд (Икромӣ). Мо ғавғо бардошта гуфтем, ки бо касофати як нафар бачаи бесари бадаҳлоқ мо намехоҳем, аз раҳбари дӯстдоштаамон чӯдо шавем, қавл додем, ки вай минбаъд ҳаргиз аз туфайли мо шармсор нахоҳад шуд ва талаб намудем, ки вай ба воситани Ҷаббор ва мудири интернат Хидирро ба қазои саҳт расонад ва ҳатто аз интернат хориҷ кунонад (Улуғзода).

Микдори чумлаҳои пайрави гуногун, ки бар эзоҳи сарчумлаву аъзоҳои он омадаанд, низ аз дуто зиёд шуда метавонад, вале ҳодисаи дар ин қолиб омадани чор ва панҷ чумлаи пайрав басо кам дида мешавад. Чунончи бар эзоҳи сарчумла ва аъзоҳои он се чумлаи пайрав омадааст:

Сабаб, хилоф, муайянкунанда: Бозор, ки аз паи муроду мақсади бисёре мегашт, аз пеши ин бемори барҷомонда бепарво нагузашт, агарчи панҷ дақиқа аз дунболи рама пас монда бошад ҳам, ин роҳафтодаро бардошта ба пеши даре, ки вай нишон дода буд, расонида дуо гирифт ва боз аз дунболи рама расида ба роҳи худ давом кард (Айнӣ);

шарт, муайянкунанда, ҳамроҳӣ: Агар китобхонӣ кунанд, китобхоро, қи дар маноқиби шайхҳо ва мӯъҷизаи пайғамбарон оид аст, мехонанд, ки онҳо ҳам ба гӯши ман як афсонаи дилнокаш барин мерасид (Айнӣ);

хилоф, муайянкунанда, шарт: Аз як тараф, ташвиқоти онҳо ва аз тарафи дигар, иҷбору зӯр қардани ҳукумат як қисми мардумро ба ёрии амир маҷбур карда бошад ҳам, қисми кулӣ, хусусан синфи фақирон, ки ғайр аз пул додан ва ҷон додан, бо дарбори амир дигар муносибат надоштанд, ба ин кор ҳеч розӣ набуданд, то фурсат меёфтанд, аз ёрмандӣ қардан ба амир ва ҳукумати ӯ мегурехтанд, ҳатто зимнан ва оҳиста-оҳиста ба муқобили ҳукумати амир ташвиқот ҳам мекарданд (Айнӣ);

хилоф, муайянкунанда, натиҷа: Ин ҷавон ба гуфтушунид қодир бошад ҳам, ба сабаби фоҷиае, ки ногаҳони дучор шудааст, хеле бемадор шуда буд, ки қуввати аз ҷо ҷунбидан надошт (Айнӣ);

хилоф, муайянкунанда, мақсад: ... агарчи ин иморатро дари даромад—баромади бисёр бошад ҳам, шумо аз дари пешгоҳ, яъне аз даре, ки ба мунтаҳои бино воқеъ шудааст, дароед, то ин ки корхонаро аз як сар бояду шояд тамошо карда тавонед (Айнӣ);

хилоф, шарт, сабаб: Агарчи барои ин кор ҳама чиз тайёр аст, — гуфт ҳоким, — ба фаҳми ман ин корро то шаб мавқуф монем, бехтар аст, зеро рӯзҳои ғазо, рӯзона дар як саҳро ба пеши чашми ғозӣ ин гуна базм қардан он қадар хуб намешудагист... (Айнӣ);

Чор чумлаи пайрав омадааст: **тарзи амал, пуркунанда, муайянкунанда, пуркунанда:**

Бибиюиша худро ба Ибод ҷунон намуд, ки гӯё то ҳол Одинаро ба хонаи хӯҷаинаш рафта мепиндошт, холо фаҳмид, ки аз Одина дар он ҷо нишонае нест, ба ҳолати модароне, ки ба ногоҳ аз гум шудани фарзандашон хабар ёбанд, дар изтиҷоб ва беқарорӣ афтада гуфт: — Ин чӣ мусибат аст ба сари ман? (Айчӣ);

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ТОБЕЪ БО ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ДАРАҶА

§ 1539. Дар чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб чумлаҳои пайрав пай дар пай ба ҳамдигар тобеъ шуда оянд, чумлаи мураккаби тобеи сертаркиби дарачагӣ ба вучуд меояд. Одатаи чумлаи аввал вази-

фан сарҷумла ва ҷумлаи охирин вазифаи ҷумлаи пайравро адо мекунад, ҷумлаҳои дигар дар байн омада нисбат ба ҷумлаи пешина вазифаи ҷумлаи пайрав ва нисбат ба ҷумлаи баъдина вазифаи сарҷумларо ба ҷо меоваранд.

Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави дараҷа низ аз ҷиҳати миқдори ҷумлаҳои пайрав ва ҳелҳои онҳо гуногун мешаванд: ҷумлаҳои мураккаби тобеи дудараҷагӣ, седараҷагӣ... ва ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиби дараҷагӣ бо ҷумлаҳои пайрави **якхела** ва **ҳархела**.

Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиби бо ҷумлаҳои пайрави якхелаи дараҷаи ду ё зиёда ҷумлаҳои пайрави якхела омада, ҷумлаи пайрави якум сарҷумларо, ҷумлаи пайрави дуюм пайрави якумро ва ғайра эзоҳ медиҳад:

1. **Ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаи дараҷа:** Баъд аз он ман дар ҷавоби ту байте мехонам, ки ҳарфи аввали вай бо ҳарфи охири байте, ки ту хондаӣ, як бошад (Айни). У чашм ба офтоби ба куллаи кӯҳ расида афканд, ки вай ҳоло ба зардолуи бузурге шабоҳат дошт, ки исфарагиҳо чанд хелӣ вайро ба Шӯроб оварда мефурӯшанд ва аз онҳо аштаку баргак тайёр мекунанд (Раҳим Ҷалил).

2. **Ҷумлаҳои пайрави пуркунандаи дараҷа:** Аз шумо хоҳиш мекунам, ки зуд ба назди раис равед, он касро аз масъала огоҳ кунед ва баъд бо раис дар телефон ба ман фаҳмонед, ки раис қарори ҳудашонро дар ҳаққи ман дигар қарданд, ё не? (Икромӣ). Давлат фармуд, ки рафта ба ду командири взвод гуяед, ки онҳо бо ҷанговарон ба ягон мавқеи ҷулай панаҳ шаванд ва ба танку тӯпҳои худгарди немисҳо кордор набованд (Ниёзӣ).

3. **Ҷумлаҳои пайрави сабаби дараҷа:** Ба бобоям ин таклиф маъқул афтадааст, чунки бо вучуди ҳунарманд будан дар Соқтаре аз касби дуредгарии худ дуруст фоида бурда наметавонист, зеро дар он ҷо ҳатто аз ҳешовандони ҳудаш ҳам якчанд нафар дуредгарони ҳунарманд буданд (Айни). Як шудани колхозҳои «Навобод» ва «Ситораи сурх»ро ҳукумат маслиҳат надод, чунки ин хел якшавӣ мувофиқ нест, колхоз паҳну парешон ва хеле дароз шуда меравад (Улӯғзода).

4. **Ҷумлаҳои пайрави мақсади дараҷа:** Духунда бо нияти ин ки пирамардро ба гап гирифта қадре аз тезравиҳояш боздорад, то ки ҳудаш ҳам охистатар роҳ рафта атрофро тамошо карда тавонад, гуфт ... (Айни). Ҳар чӣ бошад, аз кучо будани он садоҳоро аз ҳӯчаи напурсидам ва худро ба ношунавой зада, қӯшиш мекардам, ки он садоҳо ба қорам зарар нарасонанд, то ки дафтар вайрон нашавад ва ман ҳам дар қатори «хонасӯхтаҳо» надароям (Айни).

Дар забони адабии тоҷикӣ ду тарзи воқеъшавии ҷумлаҳои пайрави дараҷа ба назар мерасад: 1) ҷумлаҳои пайрав пас аз сарҷумла ва 2) ҷумлаҳои пайрав пеш аз сарҷумла воқеъ мешаванд. Ҳам ҷумлаҳои пайрави якхела ва ҳам ҷумлаҳои пайрави ҳархела дар ҳар ду шакл воқеъ шуданашон мумкин аст. Пеш аз сарҷумла воқеъ гардидани ҷумлаҳои пайрав нисбатан маҳдуд буда, дар ин мавқеъ асосан ҷумлаҳои пайрави **миқдору дараҷа, тарзи амал, замон, сабаб, мақсад, шарт** ва **хилоф** омада, дигар ҷумлаҳои пайравро ба худ тобеъ намудан доранд.

Дар ин таркиби синтаксисӣ ду ва зиёда ҷумлаҳои пайрав омада метавонанд. Чунончи, дар ҷумлаҳои зерин ҷумлаҳои пайрави 1) замон, 2) шарт ва 3) хилоф пеш аз сарҷумла омада, ҳамчун ҷумлаи пайрави дараҷаи якум ҷумлаи пайрави дараҷаи дуюмро тобеъ намудаанд: 1) Деҳотиён, чун медонистанд, ки Восеъ бо доруға ва амлоқдор ҷангида гунаҳгор шудааст, ҳисси хайрхоӣ ва эҳтиромашон нисбат ба вай зиёдатар гардид (Улӯғзода). Бечора Алиҳон чун фаҳмидааст, ки дарди ин бемор дарди ишқ аст, ночор ба ин ранҷи аз барномаи таълиму таҳсил берунмонда низ ба қадри тавонаш даво ёфтанист (Муҳаммадиев).

2) Агар яке аз ин одамонро, ки дуздӣ мутавааллиро тағтиш қардан меҳоянд, ба болои иморат монанд, даҳ баробари мутавааллӣ дуз-

дӣ мекунад (Айнӣ). Агар рост бигӯй, ки гурезагони Бухоро дар Самарқанд ва Тошкент чӣ қор карда гаштаанд, ба муқобили ҷаноби олий ҷӣ гуна ҳозирӣ мебинанд ва бо большевикон робиташон чӣ тавр аст, ба ҷаноби олий арз карда хуни туро бахшомам (Айнӣ).

Чумлаҳои пайрави дараҷа бештар пас аз сарҷумла меоянд. Дар ин қолиби синтаксисӣ чумлаҳои пайрав зиёдтар омада метавонанд. Бо вучуди он дар забони адабии тоҷик бо ду чумлаи пайрав омадани чумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайравҳои дараҷа маъмул аст. Дар ин қолиби синтаксисӣ ҳамаи чумлаҳои пайрав чун чумлаи пайрави дараҷаи якум ва дуҷумлаи омада метавонанд.

1. **Чумлаи пайрави мубтадо — дараҷаи якум:** Баъд, маълуми ҷанобашон бод, ки камина яке аз дӯстони дуоғӯй ва яке аз хайрхоҳон ва муҳиббони ҷанобашон мебошам, ки ин ба шумо равшан ва ҳувайдост (Иқромӣ).

2. **Чумлаи пайрави мубтадо—дараҷаи дуҷум:** Аз пайдоиши ногаҳонии ӯ хайрон нашуданд, зеро ба дарбонҳо амр шуда буд, ки ҳар гоҳ қосид биёяд, февран ба назди тӯра дарорандаш (Улуғзода).

3. **Чумлаи пайрави хабар — дараҷаи якум:** Хабарӣ дигар ин аст, ки Эшони Раҳмат додари Эшони Султон пас аз қушта шудани бародаронаш ба «тавфиқи гургӣ омадааст ва мехоҳад, ки ба ҳукумат таслим шуда хизмат кунад (Айнӣ). Хикояти тир хӯрдани Асо чунин буд: вай бо Латиф Қутул дар сангаргоҳи худ нишаста, бо босмаҷиён тир мезад, ки ногоҳ овози чир задаи Занҷира ва баъд ду бор холи шудани тирӣ таппончаро шунид (Иқромӣ).

4. **Чумлаи пайрави хабар — дараҷаи дуҷум:** Расул ба мо гуфт, ки хубин қор дар ин аст, ки қоғазҳо насӯхтаанд («Садои Шарқ»).

5. **Чумлаи пайрави муайянкунанда — дараҷаи якум:** Вақти он расид, ки парда аз рози ниҳонии Остонакул бардорем ва бигӯем, ки вай ҳам монанди Шоҳмуҳаммад қушбегӣ ва Муҳаммадшариф, девонбегӣ, мақсадаш Ҳисори Шодмон буд (Улуғзода). Аммо даръёҳое низ ҳастанд, ки зоҳиран ором намоянд ҳам, дар тактари ҷараёни худ тохтутозе доранд, мавҷҳо, гирдобҳои ниҳоние доранд (Муҳаммадиев).

6. **Чумлаи пайрави муайянкунанда — дараҷаи дуҷум:** Дарвоқеъ бой аз қучо медонист, ки Восеъ дар кӯҳистон, дар байни одамони соддаи дилсофе қалон шудааст, ки дуздӣ, қаллобӣ, муттаҳамиро намедонанд ва ба яқдигарашон бовар мекунад (Улуғзода).

7. **Чумлаи пайрави пурқунанда — дараҷаи якум:** Баъд ҳаминро дон, ки ҳамаи онҳое, ки аз синфи бойҳо баромадаанд, хонин нестанд (Иқромӣ). ... ҳукумати амир намехост, ки ман аз доираи муллоҳо баромада равам, зеро аз доираи муллоҳо баромада рафтани ман аз дастӣ ӯ тамоман баромада рафта буд (Айнӣ).

8. **Чумлаи пайрави пурқунанда — дараҷаи дуҷум:** Падарам низ ба рафтани ман розӣ нашуд, зеро медонист, ки ин қорқоро бе ман анҷом додан мушкил аст («Садои Шарқ»).

9. **Чумлаи пайрави миқдору дараҷа — дараҷаи якум:** Ман чунон дар ҳиҷолат мондам, ки замин накафид, то ки даромада рӯямро пинҳон кунам (Айнӣ). Дар рӯзҳои панҷум, шашум, ҳафтум ва ҳаштуми март бандӣ чунон бисёр шуд, ки ғайр аз обхонаҳо, қанахонаҳо, хавличаҳо, ки ҳабсхонаҳои маълуми даруни арқанд, дар таххонаҳои даруни арқ ҳам ҷои холи намонд (Айнӣ). Дар саҳни васеи масҷиди девонбегӣ чунон одами бисёре ҷамъ шуда буд, ки агар сӯзан партоед, рост меистод (Иқромӣ). Дар як муддати кӯтоҳ вай ба Нуралӣ чунон унс гирифт, ки агар баъзе шабҳо Нуралӣ ба назди модараш рафта хоб карда монад, дилтанг мешуд ва хобаш намебурд (Улуғзода).

10. **Чумлаи пайрави миқдору дараҷа — дараҷаи дуҷум:** Онҳо ба Дадочон мефаҳмонданд, ки пахтаро ҳар қадар хушқ карда чинад, ҳамон қадар бештар аст (Сидқӣ). Оре, Одина худро аз ёри меҳрубони худ абадӣ чудо шуда меангошт, зеро имрӯзҳо беморӣ ба ӯ чунон зӯр оварда буд, ки ба халос шудан аз ӯ ва даръёфтани висоли ёр ҳеч умед надошт (Айнӣ).

11. **Чумлаи пайрави тарзи амал — дараҷаи якум:** Хиндуҳо... халтаи хатчӯбро дар бағал чунон ҷой мекарданд, ки қисми номи қарздор навишташудаи ҷубҳо аз бағал берун ва намоён шуда меистод, то ки қарзхоҳ дар вақти вохӯрдани ба қарздор хатчӯби ӯро ба осони ёфта барорад (Айнӣ). Вай қоматашро чунон рост нигоҳ медорад, ки гумон мекунед, симчӯб роҳ гашта истодааст (Толис).

12. **Чумлаи пайрави тарзи амал — дараҷаи дуюм:** Дар ин автомобил сафаркунанда боварӣ ҳосил карда метавонад, ки бе дарди саре ба манзили мақсуд рафта мерасад ва боз бе он ки дар роҳ дармонад, ба хона бармегардад (Иқромӣ).

13. **Чумлаи пайрави монандӣ — дараҷаи якум:** Падар сукут карда меистод, мисли он ки бори вазнине, ки касе бардошта натавонад, ба дӯшаш афтада бошад (Саттор Турсун). Баъд аз сар шудани бориши барф шамол ӯхиста-ӯхиста ором гашт, гӯё порчаҳои калон-калони барф, ки чапу чилеб ба замин меафтаидаанд, ба гардиши шамол монанд шуданд (Иқромӣ).

14. **Чумлаи пайрави монандӣ — дараҷаи дуюм:** Ман метарсам, ки ин даҳанширинихоро, чунон ки нону мавизи шумо дар гулуи ман монд, моён дуруст фуру бурда натавонем (Айнӣ). Ман дар вақти омада истоданам ба неши қушбеғи бисъёр дар ғазаб будам ва дар дили худ муқаррар карда будам, ки «агар ба ман ҳам, чунон ки ба дигарон кардааст, саҳт гап занад ва тарсонданӣ шавад, ман ҳам саҳт гап мезанам (Айнӣ).

15. **Чумлаи пайрави замон — дараҷаи якум:** Дар ҳавли Восеъ мақсади омаданаширо баён карда буд, ки Санғали аввал говонаширо хароб ва ба ҷувозкашӣ ношоам гуфт, баҳонаҷӯӣ кард, агарчи қабули хоҳиши Восеъ дар ҳар ҳол барояш фонда дошт—ӯро лоақал як ду ҳафта аз нигоҳубини як сар барзагови бекористода халос мекард (Улуғзода).

16. **Чумлаи пайрави замон — дараҷаи дуюм:** Бо супориши худӣ Анварпошо дӯсти бухороии ман менависад, ки то лашқари Асад маҳсум зада рафта ба лашқари Анварпошо ҳамроҳ нашавад, онҳо аз Душанбе ба пеш ҳаракат намекунанд (Иқромӣ).

17. **Чумлаи пайрави сабаб—дараҷаи якум:** Одина дар ин гумони худ ҳақ дошт, зеро он ҳама намоишҳо, шодиёнаҳо, пойкубиҳо ва кафзаниҳо, ки дар рӯзҳои Революцияи февраль аз оммаи мардум сар зада буд, ҳар касро ба ҳамин гумон меандоخت (Айнӣ). Онҳо Мулло Сафарро ҳамроҳи худашон ба кӯҳистон, ба зиёрати ёру диёр ҳешу табораш тақлиф намуданд, зеро у гуфта буд, ки дар Сарихосор хоҳару ҷиянҳо ва амакбачаҳо дорад (Улуғзода). Абдурахмонхон душмани Музаффархон аст, зеро вақте ки Абдурахмонхон як вақте гуреза шуда ба Бухоро паноҳ оварда буд, Музаффарӣ номард он меҳмони паноҳҷӯи худро бисъёр беҳурмат карда, озор дода буд (Улуғзода). Ташбеҳ кардани мо ӯро ба ҳайвоноти дарранда ҳам он қадар ташбеҳи том нест ва дар ҳаққи ҳайвоноти дарранда як дараҷаи беҳурматӣ ва бӯхтон ҳам мешавад, зеро ҳайвоноти даррандаро бевичдон гуфтан дуруст ояд ҳам, беҳис гуфтан дуруст нест (Айнӣ).

18. **Чумлаи пайрави сабаб — дараҷаи дуюм:** Ба ҳар ҳол, духтари бечораро тарсонда монда, мегӯянд, ки ба ҳеч кас лаб накушо, ки падару модаратро ҳаёс карда мепарронем, худатро ба аскарҳо медиҳем... (Иқромӣ). Ба иборати дигар, ӯ меҳост, ки маро ҳарида гирад, чунки дар миёнаи омма нуфузи калон пайдо карда будам (Айнӣ).

19. **Чумлаи пайрави мақсад — дараҷаи якум:** Модаркалон ба назди онҳо даромад, то хабар диҳад, ки даста ба деҳа наздик шуд («Садон Шарк»).

20. **Чумлаи пайрави мақсад—дараҷаи дуюм:** Аз ту мепурсам, ки ягон қор кун, то ки ба ман ягон пули ҷой рӯяд (Айнӣ). Лекин ҳаракатҳои Амон ҳама ҳила будааст: вай бардурӯғ худро монда шудагӣ барин нишон додааст, то ки қувваи ҳудашро сарфа ва дармони ҳарифро хушк кунад (Улуғзода).

21. **Чумлаи пайрави шарт — дараҷаи якум:** Онҳо ба шарте меоянд, ки ту то омадани онҳо аз хона набарой, то ки туро ҳеч кас набинад («Садои Шарк»).

22. **Чумлаи пайрави шарт — дараҷаи дуюм:** Саройбон барои дафъи ӯрдуи бешумори хомӯшакҳо, ки агар монед, дар як нафас бо нешҳои захрикоашон одамро саропо варам мекунонданд, дар миёнҳои сарояш як ӯда коху саргинро дуд кунанда монда буд (Улуғзода). Ман худ ба худ мегуфтам, ки агар лозим ояд, вай маро, ҷияни худаширо ҳам ба ҳеч як истиҳолаву рӯихотир аз хонааш зада пеш мекунад (Толис).

23. **Чумлаи пайрави хилоф — дараҷаи якум:** Янгаам ба ман хӯрок ҳам надод, гарчанде медонист, ки ман аз пагоҳ боз ҳеч чиз нахӯрдам (Улуғзода).

24. **Чумлаи пайрави хилоф — дараҷаи дуюм:** Аммо ҷараёни ҳаво онҳоро водор менамуд, ки аз ҳад суфт ӯшад ҳам, ба пеш ҳаракат кунанд (Толис). Вай дар ҷое пинҳон шудааст, ки сарбозон чил сол кобанд ҳам, ёфта наметавонанд (Улуғзода).

25. **Чумлаи пайрави натиҷа — дараҷаи якум:** Дастгир шудани Гулнор, монанди гирифтори омадани Ёдгор, кори саҳле набуд, ки аҳолии дара бар вай тамошобин шуда монанд, зеро бо дастгир шудани Гулнор масъалаи номус ба миён меомад (Айнӣ). Хусусан майдонҳои ҳамгашти роҳ хеле вақеъ ва истеҳкомдор буд, ки агар пештар аксари фалокатҳо дар ҳамин ҳамгаштҳо воқеъ мешуда бошанд, ҳоло баръакс барои шофёрҳо эминтарин ва беҳавфтарин ҷой ба ҳисоб ме рафт (Икромӣ).

26. **Чумлаи пайрави натиҷа—дараҷаи дуюм:** Вақти саёҳати ӯ ҳар сол дар моҳи август ва сентябрь рост меомад, ки дар он моҳҳо аз рӯи одат харбузаҳо, ангурҳо ва дар охиртари ин моҳҳо анҷир ва анорҳо ва дигар меваҳои тирамоҳӣ мепазанд, ки сахро пур аз неъматҳои алвон мегардад (Айнӣ).

27. **Чумлаи пайрави ҳамроҳӣ—дараҷаи якум:** Усто аввал аз ин суол тааҷҷуб кард: ин ба фурушанда чӣ дахл дорад, ки қуръонро кӣ мехонад (Икромӣ). Дар Регистон имрӯз он гуна одамҳо мардумро аз номи шарият ба шӯр андохта гашта буданд, ки агар дар дастам кордам мешуд, шиками як-ду нафари ин даюсҳоро мекафондам ва пас аз он хандакунон худамро ба дасти ҷаллодони амир месупурдам (Айнӣ).

28. **Чумлаи пайрави ҳамроҳӣ—дараҷаи дуюм:** Боз мегуфтанд, ки ӯ домуллоҳои калон шайху эшонҳои соҳибқароматро ҳурмат намекунад ва назараш намегирад, ки ин ҳам як аломати кофирин ӯст (Улуғзода). Дар ин қолиби синтаксисӣ чумлаҳои пайрав зиёдтар омада метавонанд. Чунончи, дар мисолҳои зерин чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб дорои се чумлаи пайрави дараҷа мебошанд: Гулбибро мо намегӯем, ки аз дебо қабо, аз қатон пирохан, аз зарбафт камзӯл, аз маҳмал калтача, аз фарангӣ сарбанд, аз дуруро марворид овеза ва гарданбанд, аз зари ҳолис дастпона ва аз алмос ангуштарин дошт, зеро ин ҳама асбоби зинат ва зеваре, ки шумурда шуд, на ин ки ба монанди Гулбибӣ як духтари фақири یتима, балки ба сарватдорони кӯҳистон ҳам ёфт намешавад (Айнӣ). Арбоб Камол аз ин рафтори Бибиоиша андешаманд шуд, зеро ӯ ба хубӣ медонист, ки ҳарчанд ҳоким ва қозӣ парвои кушта шудани Одина надоранд, лекин додҳои як нафар, хоҳ ҳақ аст ва хоҳ ноҳақ, баҳонаи хубе хоҳад шуд ба дасти эшон барои порагирӣ ва пулситонӣ (Айнӣ).

Дар ин гуна чумлаҳои сертаркиб ҳар се чумлаи пайрав якхела шуда метавонанд: Модарам ҳамон рӯз маро ба хобидан маҷбур кард, ки шаб бедор нишаста тавонам, то ки сахар хӯрокро дуруст ҳурам ва рӯзи ояндаро дар хоб гузаронам, ки гузаштани рӯз маълум нашавад (Айнӣ).

**Пайвандакҳо дар чумлаҳои мураккаби тобеъ бо
чумлаҳои пайрави дараҷа**

§ 1540. Воситаҳои алоқаи чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави дараҷа аз чумлаҳои мураккаби дутаркиба фарқе надоранд. Аммо азбаски дар ин навъи чумлаҳои мураккаби тобеъ чумлаҳои пайрав паси ҳам ё ки яке андар дигаре воқеъ мешаванд, дар истифодаи пайвандакҳо баъзе хусусиятҳои хос мушоҳида мешавад. Чумлаи пайрави дараҷаи дуҷум пеш аз чумлаи пайрави дараҷаи якум воқеъ шуда бошад, ду пайвандаки тобеъкунанда дар як ҷо воқеъ мегардад. Масалан, дар чумлаи мураккаби зерин сарҷумла дар аввал омадааст, чумлаи пайрави пуркунанда пас аз он омада, ба воситаи пайвандаки «ки» ба ҷай тобеъ шудааст, чумлаи пайрави шарт бошад, ба чумлаи пайрави пуркунанда бо пайвандаки «агар» тобеъ шуда, пеш аз он воқеъ шудааст: Лекин **ӯ** ба хубӣ медонист, **ки агар** инро бурданӣ шавад, худаш аз ин дараи «Тангнихон» ҷон ба саломат бурда наметавонад (Айнӣ).

Пайвандакҳои чумлаи пайрави дараҷаи якум, ки пас аз сарҷумла ва пайвандакҳои чумлаи пайрави дараҷаи дуҷум, ки пеш аз сарҷумла омадаанд, аксар ҳамин тарз воқеъ мегарданд. Азбаски «ки» пайвандаки серистеъмолтарин ба шумор меравад ва бештар пас аз сарҷумла меояд, бо пайвандакҳои дигар, алалхусус бо пайвандакҳои **агар, чун, вақте ки, азбаски, модом ки, агар, агарчи, бе он ки, дар сурате ки** ва ғайра дар як ҷо бештар меояд. Дар як ҷо омадани ду пайвандаки тобеъкунандаи дигар низ мумкин аст.

1. Қарим фикр кард, **ки агар** Мирак ба Тошканд рафта, дуруст хонад, дар байни се-ҷор сол одами даркорӣ ва давлатӣ шуда баргаштанаш мумкин (Иқромӣ).

2. Ва эҳтимол дар ҳайрат ҳам монда бошанд, **ки дар сурате ки** ин хел одамони оқилу ботадбир ҳастанд, чаро амир, ба сифати элчии давлат чунин як шаҳси нодони аз сиёсат дурро интихоб намудааст (Ҳодизода).

3. Пас аз он ки Дониш бо Россия хубтар ошно шуд, ба ақидае омад, **ки бе он ки дар** тартиботи давлатдорӣ Бухоро як табаддулот ё ислоҳоти ҷиддие ба амал ояд, ҳосили ин мақсад аз тасаввур берун аст (Ҳодизода).

4. Домодшаванда, **ки ҳарчанд** «аз анбори ҳолӣ сад ман шолӣ» набошад ҳам, ба духтар берун аз имконияти худ «бихишти рӯи замин»ро ваъда карда буд, баъди падару модари вай гунаҳкори сеюм шуд (Раҳим Чалил).

5. Чораи дигар ҳам надоранд, **зеро модом ки** ақидаҳои динӣ дар ҳаёли миллат барқарор ва собит аст, дафои ин иснод аз қувваи подшоҳон берун аст («Садои Шарқ»).

6. Албатта, ба ватани худ гурехта рафта наметавонистам, **зеро агар** дар роҳ ба даст наафтам ҳам, дар ҳуди он ҷо дастгир шуда кушта гардидам ва ё ба зиндон афтоданим муқаррар буд (Айнӣ). Ман ғайр аз таслим чораи дигар надорам, **зеро агар** ман таслим нашавам, албатта, Фузайл ё Диловаршоҳ маро хоҳанд кушт (Айнӣ).

7. Одина аз пеши Сангин ба хонаи худ баргашт, лекин бо як алам, маъюсӣ ва ноумедӣ баргашт, **зеро вақте ки** ҳамроҳи худ бурдани модаркалонаш ва фотиҳахондаашро муқаррар карда буд, дилаш аз ғояти шодӣ ва хуррамӣ чун хуми шароб мечушид (Айнӣ).

8. Восеъ мебоист то як андоза хушҳол мебуд, **зеро ки** акнун **агарчи** ба саҳти ва ноғуворӣ ҳам бошад, то як муддат гиребони худро аз ҷанги ӯ халос карда буд (Улуғзода).

Қарим ҳамаи чораҳоро дида истодааст, **ки то** мумкин аст, бе ҷангу хунрезӣ Асад маҳсумро таслим кунонад (Иқромӣ).

9. Саҳаргоҳ ҳанӯз ҷашми рӯз кушода нашуда, Дарья аз хоб бархост, **то пеш аз он ки** дар берун касе уро шинохта тавонад, ба ҳавлии Ҳоли ворухӣ рафта, аз аҳволи бачагони ӯ хабар гирад (Раҳим Чалил).

**ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ТОБЕЪ, КИ ҚОЛИБҲОИ ГУНОГУНИ
СИНТАКСИСИРО ДАР БАР МЕГИРАНД**

§ 1541. Дар забони адабии тоҷик чумлаҳои мураккаби тобеъ низ ҳастанд, ки дар онҳо ду ва ё ҳар се қолиби чумлаҳои мураккаби тобеъ дар як таркиби синтаксисӣ меоянд, яъне дар як чумлаи мураккаби тобеъ чумлаҳои пайрав ба тарзи **чидаву ғайричида, чидаву дараҷа, ғайричидаву дараҷа, чида, ғайричида** ва **дараҷа** воқеъ мегарданд.

§ 1542. **Чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави чида ва ғайричида** навъҳои зиёде доранд. Маъмултарини онҳо ин аст, ки дар онҳо яке аз чумлаи пайрав ба тарзи чида, вале чумлаҳои пайрави дигар ба тарзи ғайричида меояд:

Арбоб Камол, ки дар муддати панҷоҳсола айёми зиндагии худ чандин нафар монанди Одина бечорагони бекасу кӯро бо фиреб ва найранг ба доми хизматгории худ кашида буд ва бисёртарини онҳо ҳам оқибати қор бо ғурехтан аз ин доми бало худро халос карда буданд, ба зудӣ ба ҳақиқати ҳол пай бурда, донист, ки Одина ғурехтааст (Айнӣ). Чун гирифтгори ситам бисёр ва зулмдидагон бешуморанд, имрӯз набошад, фардо бархоста қасонеро, ки моро ба ин рӯз андохтаанд, маҳв ва нобуд хоҳанд кард (Айнӣ).

Дар ин қолиб чумлаҳои гуногун ба тарзи чуфт-чуфт низ чида шуда меоянд. Азбаски чуфтҳо ба якдигар ҳеч гуна муносибат надоранд ва сарҷумло аз ҷиҳатҳои гуногун эзоҳ медиҳанд, ба ҳамин қолиби синтаксисӣ мансуб мебошанд.

Чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави чида ва дараҷа низ навъҳои зиёд дорад. Дар он чумлаҳои дараҷаи якумро чумлаҳои пайрави чида ва яке аз чумлаҳои пайрави чида, ё чанде аз онҳо ва ё ҳаман чумлаҳои пайрави чидаҳо чумлаи пайрав ва ё чумлаҳои пайрави дигар эзоҳ медиҳанд; ғайр аз ин ҳам чумлаҳои пайрави дараҷаи якум ва ҳам чумлаҳои пайрави дараҷаи дуум ба тарзи чида омада метавонанд ва ниҳоят чумлаҳои мураккаби тобеъ ҳамагӣ ба сарҷумла тобеъ шуда меоянд.

1. Чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави чидаву дараҷа, ки дар онҳо чумлаи пайрави дараҷаи якумро чумлаҳои пайрави чидаи дараҷаи дуум эзоҳ медиҳанд:

Вай, аз афташ, аз ҳаёл мегузaronид, ки агар русҳо ба ягон навъи шаробашон Кутузов ном медоданд, агар арманиҳо бехтарин коньякашонро Довуди Сосунӣ меномиданд, ё тоҷикон номи Муқаннаъ, ё Темурмалик, ё Восеъро ба шароби ангурӣ медоданд, мардум, ҳатто ҳаводорони бодаву май, оташин мешуданд (Муҳаммадиев).

Ин чумлаи мураккаби тобеъ аз панҷ чумлаи содда иборат мебошад, ки аз онҳо якумӣ — **Вай, аз афташ, аз ҳаёл мегузaronид** сарҷумла буда, чумлаи пайрави пурқунанда — **мардум, ҳатто, ҳаводорони бодаву май оташин мешуданд** онро эзоҳ медиҳад; чумлаҳои пайрави чидаи шарт бар эзоҳи чумлаи пайрави дараҷаи якум омадаанд. Ин қолиб дар забони адабии тоҷик серистеъмол мебошад, дар он қариб ҳаман чумлаҳои пайрав ҳамчун чумлаи пайрави дараҷаҳои якуму дуум воқеъ мешаванд:

Агар Восеъ хабар медод, ки деҳаро сели азиме пахш кард ё оташе дар он афтод, ошӯбу ҳаяҷони мардум аз ин зиёдтар намешуд (Улуғзода). Душман медонад, ки агар қанон озод шаванд, агар мардум босавод шаванд, дигар онҳоро фиреб додан ва ба болои онҳо ҳокимӣ қардан нахоҳад шуд! (Айнӣ).

Фирӯза зуд ҷавоб надод, зеро ки худаш дуруст наредонист ва фақат ҳис мекард, ки имрӯзҳо дар чека аз ҳарвақта дида қор бисёртар шудагӣ, дар шаҳр ҷи як нотинҷӣ, ҷи як бесаранҷомие ҳаст (Икромӣ). Ҳукумат мегӯяд, ки қоре қунед, ки замин ҳосили мӯл рӯёнад, ҳама қуввати худашро ба мо диҳад (Икромӣ).

2. Чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави чидаву дараҷа, ки дар онҳо чумлаҳои пайрави дараҷаи якум чида буда, яке аз

Онҳо, чандтоашон ва ё ҳамаи ҷумлаҳои чидаро ҷумлаҳои пайрави дараҷаи дуум эзоҳ медиҳанд:

Ман баъд аз ба пой хестан аз беморӣ фарроширо тарк кардам, чунки аз як тараф, баъд аз ин бемории саҳт ба он кори зӯр қувватам намерасид, аз тарафи дигар, дардам бисёртар ва зӯртар шуда буд, ки кори фаррошӣ ба ҳозир кардан ва аз худ кардани онҳо монӣ мешуд (Айни).

Дар ин мисол сарҷумларо ҷумлаҳои пайрави чидаи сабаб эзоҳ медиҳанд, ҷумлаи пайрави дараҷаи дуум натиҷаи ҷумлаи пайрави сабаби чидаи дуум мебошад. Ҷумлаҳои зерин низ бо ҳамин қолиб сохта шудаанд:

Паҳнобе буд, ки қадаш аз қомати сабза ва себарғаҳои навхезе, ки дар роҳи ҳаракати ӯ рӯида буданд, баландӣ нашофт ва садои ҳаракаташ аз овози ҷунбиши занғулаи симини сари зулфи симбарони нозукхироми тоҷик тафовуте намекард (Айни). Инак арӯси ҳикояи мо, ки Гулбиӣ аст ва дар замони хурдтаракиаш шумо бо ӯ шиносо шуда будед ва дубора меҳоям, ки ӯро ба тамошогоҳи шумо ҷилва диҳонем, ба ҳамаи хусн ва латофати табиӣ доро буд (Айни).

Дар ҷумлаи зерин аз се ҷумлаи пайрави чидаи пурқунандаи дараҷаи якум ду ҷумлаи пайрави аввалро ҷумлаҳои пайрави ҳилофи дараҷаи дуум эзоҳ медиҳанд:

Сафарғулом рӯпоқчаро кушода дид, ки дар кафи пой ӯ ба қадри нӯги ҷав дуг халида бошад ҳам, боз гашта баромадааст, дар аввал қадре хун рафта бошад ҳам, ҳоло саҳт шуда мондааст, танҳо дар рӯпоқча ва дар баъзе ҷоҳои по доғи хуни хушида аст (Айни).

Ҷумлаҳои мураккабе ҳам мавҷуданд, ки дар онҳо ҳамаи ҷумлаҳои пайрави чидаи дараҷаи якумро ҷумлаҳои пайрави дараҷаи дуум эзоҳ медиҳанд:

Агар донам, ки ҷангалзор ҷои сайргоҳи туст,
Агар донам, ки хусни беша аз лутфи нигоҳи туст,
Агар донам, ки нахли сабз дар пушту паноҳи туст,
Зиёратгоҳ мекардам даруни бешазоронро.

(Турсунзода).

Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, ки дар онҳо сарҷумлаҳо такрор шуда омадаанд, низ ба ҳамин гуруҳ дохил мешаванд. Ҷумлаҳои пайрави дараҷаи дууми ин гуна ҷумлаҳои мураккаби тобеъро чида шуморидан раво нест, чунки дар байни онҳо ҳеҷ гуна муносибати синтаксисӣ дида намешавад.

3. Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави чидаву дараҷа, ки дар онҳо ҷумлаҳои пайрави ҳар ду дараҷа ҳам ба тарзи чида воқеъ шудаанд:

Ман газетаҳоеро мехонам, ки дар ҳоки Россия бо руҳсати цензураи Россия ҷоп мешаванд ва онҳоро почтаи Россия оварда ба хонандагон мерасонад, ки ҳазорҳо одам мехонад ва дар қатори онҳо ман ҳам мехонам (Айни). Дар бораи кори Одина чунин қарор доданд, ки пагоҳи Одинаро ба пеши масҷид меоранд, ноиби қозӣ бандӣ карданаширо амр фармуда ӯро метарсонад, сонӣ калоншавандагон миёнаравӣ карда корро ба ин тариқа сулҳ мекунанд, ки Одина то тамом шудани «ҳаққи» Арбоб Камол ба ӯ хизмат карданро ба гардан гирифта, аз забони худ хат медиҳад, хизматонаи ноиб ва мӯхронаи қозиро ҳам аз Одина меситонанд (Айни).

4. Ҳолатҳои, ки дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави чида ва дудараҷа дидем, дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави чида ва седараҷа низ такрор мешаванд. Дар ҷумлаи мураккаби тобеи седараҷа ҷумлаҳои пайрави яке аз дараҷаҳо, ду дараҷа ва ё ҳамаи дараҷаҳо дар шакли чида меоянд. Масалан, дар ҷумлаи зерин ҷумлаҳои пайрави дараҷаи сеюм чида шудаанд.

Лекин бовар намекард, ки ду гӯсфанд гум шуда бошад, зеро ҳеҷ гумон намекард, ки омада-омада дар наздикии як шаҳри обод ду гӯсфандро гург рабуда, ё дузд бурда бошад (Айни).

§ 1543. **Дар чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави ғайричида ва дараҷа чумлаҳои пайрави ғайричидаро чумлаҳои пайрави дараҷаи дуҷум эзоҳ медиҳанд.**

1) Дар ин таркиби синтаксисӣ сарҷумларо чумлаҳои пайрави ғайричида эзоҳ медиҳанд ва ба яке аз чумлаҳои пайрави ғайричида чумлаи пайрави дараҷаи дуҷум тобеъ мешавад. Чунончи, дар чумлаҳои зерин чумлаҳои пайрави пеш аз сарҷумла дар шакли дараҷа воқеъ шудаанд:

Чун агент мебинад, ки чанг мешавад, маҷбур мешавад, ки озод кардани маҷбусонро аз амир талаб кунад (Айнӣ). Вақте ки калон ва сардори дуздон миришаб бошад, ки онҳоро кор мефармояд, калон ва сардори ҷаллодон амир мешавад, ки онҳоро кор фармуда истодааст (Айнӣ).

Дар чумлаи зерин чумлаҳои пайрави пас аз сарҷумла ба тарзи дараҷа воқеъ шудаанд: Азбаски Адолат се рӯзи охир дуруст таом намухӯрд, амаки Ҷамолбек фармуда буд, ки ба вай наботҷой диҳанд, то ки аз гуруснагӣ беҳол нашавад (Ақобиров).

Сарҷумларо аз ду тараф чумлаҳои мураккаби тобеи гуногунтаркиб эзоҳ медиҳанд: **Ҳарчанд** медонам, ки ҳазл мекуни, бо вучуди ин алоқаи бо дигаронро, ки мақсад аз ин «алоқа» маълум аст, аз забони ту ҳам бошад, тоби шумидан надорам (Айнӣ).

Ин қолибҳои тарзҳои маъмули ташаккули чумлаҳои сертаркиб ва мавқеи сарҷумла ва чумлаҳои пайрави ғайричидаву дараҷа мебошанд. Дар забони адабии тоҷик пеш аз сарҷумла воқеъ гардидани ҳамаи чумлаҳои пайрави ғайричида ва дараҷа мумкин аст:

Чун дид, ки аз гови рафта асаре нест, монанди он ки зинда шудани бародарашро умед карда бошад, дубора ба навмедии саҳт афтод (Айнӣ).

Дар ин мисол чумлаи соддаи охири — **дубора ба навмедии саҳт афтод** сарҷумла буда, онро ҳам чумлаи пайрави дараҷаи якуми замон — **Чун дид**, ки чумлаи пайрави дараҷаи дуҷум ба он тобеъ аст, ва ҳам чумлаи пайрави монандӣ — **монанди он ки зинда шудани бародарашро умед карда бошад** эзоҳ медиҳад.

2) Чумлаҳои мураккаби тобеи дараҷа, ки яке аз чумлаҳои пайрави онро чумлаҳои пайрави ғайричида эзоҳ медиҳанд. Чунончи, дар чумлаҳои зерин чумлаи пайрави дараҷаи якумро чумлаҳои пайрави а) килофу шарт, б) макону сабаб, в) шарту сабаб эзоҳ медиҳанд:

а) гуфта мешуд, ки ҳарчанд онҳо сазовори ҳар гуна ҷазоянд, лекин агар таслим шаванд, Ҳокимияти шӯроӣ аз гуноҳашон мегузарад ва имконияти ҳаёти осудаҳолонро фароҳам меоварад (Иқромӣ).

б) Хоҷишмандам, ки дар ҳар ҷо бошед, маро ёд кунед, зеро ки ман ҳамеша бо ёди шумо мегардам (Иқромӣ).

в) Ба илова, шояд чунин мулоҳизае ҳам мекард, ки агар вай ҳозир ба Восеъ итобу сиёсат кунад, мардум таънааш хоҳанд зад, ки ҳокими золим аввал гуноҳи фалониро бахшиду сонӣ барои як даҳан арзи вай ба зиндонаш андохт (Улуғзода).

Ин ду навъи чумлаҳои мураккаби тобеи ғайричидаву дараҷа қолибҳои маъмулу машҳур буда, навъҳои дигари он низ мавҷуданд. Масалан, ҳар ду чумлаҳои пайрави ғайричидаро чумлаҳои пайрав эзоҳ дода метавонанд, ба чумлаҳои пайрави дараҷаҳои гуногун тобеъ шудани чумлаҳои пайрави ғайричида низ мумкин аст: қолибҳои дигар низ мавҷуданд. Масалан, дар чумлаи зерин ба чумлаи пайрави дараҷаи якум чумлаҳои пайрави дараҷаи дуҷуми андозаву микдорро дар айни замон чумлаи пайрави пурқунада эзоҳ медиҳад:

Ниҳоят гашти пешин дар назди ангиштфурӯш харидоре пайдо шуд, ки вай аввал порчаҳои ангиштро, чи тавре ки харидорони нопасу пеши вайро дида мегиранд, дида баромаду баъд дасти қирғизи бечораро гирифта чунон саҳт-саҳт чунбондан гирифт, ки Давлат гумон кард, дасти вай ҳозир аз баданаш канда мешавад (Раҳим Ҷалил).

Дар чумлаи зерин, ки аз ҳафт чумлаи содда иборат мебошад, ҳамашон ба якдигар пай дар пай тобеъ шудаанд, ба чуз чумлаи пайравии муайянкунанда ва мақсади дараҷаи дуҷум, ки ҳарду бар эзоҳи чумлаи пайравии дараҷаи якум омадаанд:

Арбоб Камол имомро бо «бале», «оре» хурсанд карда, писараш Иброҳим фармуд, ки савора рафта Мулло-Мардиҳудоро, ки ноиби қозӣ аст, ёфта биёрад, то ки дар ҳамин ҷо ба пеши ӯ масъаларо тамома кунад, зеро ӯ ба хуби медонист, ки агар қор ба пеши худ қозӣ равад, аз ду тараф ҳароҷоти бисёре шуда, боз масъала муғлақ хоҳад монд (Айни). Чумлаҳои мураккаби тобеи дараҷаву ғайриҷидае ҳастанд, ки чумлаҳои пайравии дараҷаҳои гуногуни онҳоро чумлаҳои пайравии ғайриҷида эзоҳ медиҳанд. Масалан, чумлаи зерин аз се дараҷа иборат аст, ба чумлаи пайравии дараҷаи якум, ки чумлаи пайравии сабаб мебошад, чумлаҳои пайравии шарт ва пуркунанда тобеъ шудаанд ва чумлаи пайравии пуркунандаро дар навбати худ чумлаҳои пайравии замони (бо тобиши шарт) ва муайянкунанда эзоҳ медиҳанд:

Бозор ин таклифи қатъии бойро шунида, саргурез шуда рафтани худро муқаррар карда буд, зеро ки агар вай аз ин диёр наравад, маҷбур буд, ки бо лаби ташна ва шиками гурӯсна, бо зану фарзанди худ бандвор ба Яъқуббой қор кунад; ҳар боре ки барои қор ба сари кишт равад, заминҳои худро, хусусан он парчаҳои, ки чандин сол боз меҳнат карда қорбоғ сохтааст, дида, аз ҳасрат қонаш ба лаб расад ва ҳама умри худро ба қонкани гузаронад (Айни).

§ 1544. Чумлаи мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайравии ҷида, ғайриҷида ва дараҷа дар чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб қолиби мураккабтарин ба шумор меравад. Дар ин қолиб чумлаҳои пайравӣ ба сарҷумла ва ба якдигар ба тарзи ҳам ҷида, ҳам ғайриҷида ва ҳам дараҷа тобеъ мешаванд. Тарзи воқеъшавӣ ва қолибҳои ин навъи чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб хеле зиёд буда, ҳоло мо танҳо чанде аз онҳоро аз назар мегузаронем.

1) Ба сарҷумла чумлаҳои пайравии ғайриҷидае тобеъ мешаванд, ки яке аз онҳоро чумлаҳои пайравии ҷида эзоҳ медиҳанд ва дар айни замон дараҷаи дуҷум ба шумор мераванд. Ба чумлаҳои пайравии ҷидаи дараҷаи дуҷум чумлаҳои пайравии дараҷаи сеҷум низ тобеъ шуда метавонанд:

Сабза ва себарғаҳое, ки мо онҳоро ҳамқадди ин оби нозукхиром шумурдем, аз вазиши бод ва равиши об чунбиши бисёр нозук пайдо карда, гоҳе ба тағи об ва гоҳе бар рӯи он бозӣ мекарданд, ба тарзе ки бинанда гумон мекард: об болои сабза ва себарға, сабза ва себарға болои об ғел мезаданд, ё ҳукм мекардед, ки сабзаю себарға барои бӯсидани рӯи об ва об барои шустушӯ кардани сару рӯи сабзаю себарға дар ҷавлон аст (Айни).

2) Ба сарҷумла чумлаҳои пайравии ҷида тобеъ мешаванд, ки онҳо ва ё қисме аз онҳоро чумлаҳои пайравии ғайриҷида, ки дар айни замон дараҷаи дуҷум ба шумор мераванд, эзоҳ медиҳанд:

Тадбир ин аст, ки ман имшаб сари худро гирифта аз ин диёр меравам, ту то як ҳафта ин розро пинҳон дор ва ба ҳар қасе, ки маро бипурсад, «саҳт бемор аст» гӯй! (Айни). Рафиқон! Албатта, шумо хоҳед пурсид, ки Тоҷикистон як мамлақати хароби пасмонда ва толондида буд; ба болои ин ҳукумат солҳои аввал фақирии мардумро дар назар гирифта молиёт ва андозро бахшид, дар солҳои охири молиёт андохта шуда бошад ҳам, маблағи аз ин роҳ даромадашуда назар ба ҳароҷотҳои, ки ту шумурда гузаштӣ, ба ҳисоби ҳеч аст, пас ин миқдор маблағи калонро ҳукумат аз кучо ёфта харҷ кард? (Айни).

3) Чумлаи пайравии дараҷаи якумро чумлаҳои пайравии ғайриҷидае эзоҳ медиҳанд, ки ба яке аз онҳо чумлаҳои пайравии ҷида тобеъ шудаанд, ки дар айни замон чумлаи пайравии дараҷаи дуҷум ба шумор мераванд:

Меғуфтанд, ки амаки Ҷӯрабой, ки марди баору боғурур буд, саҳт хафа шуда гуфтааст, ки доводам ба рӯи ман туф кард, ман ба ҳамин нигоҳ карда қор мекунам (Амонов).

4) Чумлаи пайрави дараҷаи якумро чумлаҳои пайрави ҷидае эзоҳ медиҳанд, ки ба яке аз онҳо ва ё ба ҳамаашон чумлаҳои пайрави ғайриҷидаи дараҷаи сеюм тобеъ шудаанд:

Аммо дар қишлоқи Чорьякқорон ба шаҳри Душанбе ҳаракат кардани аскарони сурх қадре ба сустӣ анҷомид; зеро аз аломатҳои маълум мешуд, ки босмачиён дар Душанбе ва атрофи он хеле тайёри доранд, пулҳо (купрукҳо)-ро тамоман вайрон карда дар сари роҳ як қатор шинак ва хандақҳо барпо намуда буданд ва аз ҷангу хоке, ки аз Душанбе ба осмон мепечид, тахмин карда мешуд, ки дар он ҷо бояд 30—40 ҳазор нафар марди ҷангара ҷамъ омада бошанд (Айни).

Чунин қолибҳои синтаксисӣ имкон медиҳанд, ки муносибатҳои мураккаби печдарпеч амик, ҳарҷониба ва мукамал ифода карда шаванд. Аз тарафи дигар, дар забони Айни барин устодони суҳан фаровон қор фармуда шудани ин гуна чумлаҳои мураккаби сертаркибӣ далели боигарӣ ва тақомулотӣ сохти синтаксисӣ забони адабии ҳозираи тоҷик мебошад.

ЧУМЛАИ МУРАККАБИ ОМЕХТА

§ 1545. Чумлаи мураккаби омехта аз дигар чумлаҳои мураккаб бо он хусусияти худ фарқ мекунад, ки дар он чумлаҳои содда бо ду воҳита алоқаманд мешаванд: ҳам бо роҳи пайваст ва ҳам бо роҳи тобеъ. Дар чумлаҳои омехта бар хилофи чумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави ҷида бо роҳи пайваст чумлаҳои соддаи баробарҳуқуқ ба ҳам алоқаманд мегарданд, бо роҳи тобеъ бошад чумлаҳои пайрав ба сарҷумла тобеъ мешаванд. Дар зери истилоҳи сарҷумла чумлаи тобеъкунанда фаҳмида мешавад, хоҳ вай дар навбати худ ба дигар чумла тобеъ бошад, хоҳ не, аммо мафҳуми чумлаи соддаи баробарҳуқуқ танҳо чумлаеро ифода мекунад, ки бо ягон чумла тобеъ нест, вале вай метавонад, бо дигар чумлаҳо дар муносибатҳои гуногуни алоқаи пайвастӣ бошад ва ё дигар чумлаҳоро ба худ тобеъ намуда, чун сарҷумла воқеъ гардад. Дар ҳар ду ҳолат ҳам, хоҳ сарҷумла бошад, хоҳ не, онро барои осонтар шудани тарзи ифода шартан чумлаи соддаи баробарҳуқуқ меномем.

§ 1546. Чумлаи мураккаби омехта, ки як ҳиссааш чумлаи содда буда, ҳиссаи дигараш чумлаи мураккаби тобеъ мебошад, аз қолибҳои серистеъмол ба шумор меравад. Ба ҳиссаи дуҷумлаи чумлаи мураккаби омехта, ки дар шакли тобеъ воқеъ мегардад, ҳамаи чумлаҳои пайрав тобеъ шуда меоянд: Дугонаҳо аз хӯрок дида бештар ба гуфтугӯ оворашуданд ва ҳоларо лозим меомад, ки гоҳ-гоҳ диққати онҳоро ба хӯрок кашида истад (Толис). Дар зери як соботи ҳавлии бой тарозуи калон овезон буд ва бо он тарозу ғузаҳои деҳқонҳоеро, ки дар навбат истода буданд, бармекашиданд (Айни). Ҳаллоҷиҳо монанди чархи арбаи дар лоймонда ғичирросзанон бисёр бо сустӣ мегардиданд, рафта-рафта дасти коргарон он қадар суст шуд, ки пунбадонаи тирҳои-даро бо ду-се пас гардондан ҳам гузаронида наметавонистанд (Айни).

Инҷом як моҳи дароз зӯр зада, заврақро буд карда натавонист, вале ҳангоме ки ҳамаатон ба он часпидетон, дар се рӯз буд кардетон (Толис). Акнун шумоён ба ман тани гапро гуетон, агар мумкин бошад, ман чораашро хоҳам дид (Айни). Ман имрӯз бо ҳамроҳии муфаттиш ба пеши Барақа рафта будам, дардаш хатарнок набошад ҳам, ҳоло мадор надорад (Иқромӣ).

§ 1547. Дар шакли чумлаи мураккаби тобеъ омадани ҳиссаи якум ва дар шакли чумлаи содда омадани ҳиссаи дуҷумлаи чумлаи мураккаби омехта низ маълум аст. Дар таркиби ҳиссаи якуми чумлаи мураккаби омехта низ ҳамаи чумлаҳои пайрав омада метавонанд. Инженер мехост, ки ба он коргар ҷавоб диҳад, аммо раиси маҷлис ўро ба хоҷаи истодан таклиф кард (Айни). Ман ҳозир ба бозор фаромада будам, ки нархи бодирингро фаҳмида биёям, не, дар бозор бодиринг

набудааст (Толис). Ман аз ин хирман ҳақ мегирифта бошам, шумо ҳам ҳақ мегирид, дар он сурат чаро танҳо ман хабардори инро мекардаам (Айни). Нормурод як колхозчи фаъл бошад ҳам, як одами соддадил аст, аз вай ҳар сирро фаҳмидан мумкин аст (Айни). Ҷ падар ва ду додар дошт, ки онҳо дар он ҳавлӣ зиндагонӣ мекарданд, худаш хонадор буду шабҳои таътил дар ҳавлӣ ва шабҳои таҳсил дар ҳуҷра буд (Айни).

Чои ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаби омехта, ки як ҳиссааш соддаву дигаре мураккаби тобеъ мебошад, холиби диққат аст. Одатан ҳиссаи тобеъ ё дар аввал ва ё дар охир омада бо ҳиссаи соддаи ҷумлаи омехта пайваस्त мешавад. Дар ин гуна ҳолатҳо ҷумлаи пайрав дар аввал, мобайн ва ё дар охири ҷумлаи мураккаби омехта, инчунин дар дохили аъзоҳои сарҷумла меояд. Вале бештар ба ҷумлаи пеш аз худ ва ё пас аз худ алоқаманд мешавад:

1) Вақте ки қораш барор гирад, ба касе нигоҳ намекунад, мо ин характери ёро аз аввал медонистем (Толис).

2) Устоҳои дуредгар рамкаи хонаҷаҳои интихобтиро сохта шудагӣанд, агар тайёр бошад, пардаҳои занонда, деворҳои сатин дарканд (Иқромӣ).

3) Яке аз тракторчиён сухан меронд, Хошим-Қорвон ҷунон бо шавқ гӯш меандоخت, ки пайдо шудани Шодигулро надониста монд (Улуғзода).

4) Ҳавлӣ колхоз бо колхозчиён пур шуда буд: пиру ҷавон, хурду қалон, зану мардон, писарону духтарон, дар ҳолате ки дар бағалҳои ҷавон ҷавол ва ҷаволча буд, ҷақ-ҷаққунон ҳар тараф гардиш мекарданд (Айни).

Дар забони адабии тоҷик ҷумлаҳои воҷеҳӣанд, ки дар онҳо ҷумлаи пайрав дар ҷои аввал бошад ҳам, на ба ҷумлаи дуюм, ки пас аз худӣ он омадааст, балки ба ҷумлаи сеюм тобеъ гардидааст. Ин тарзи ҷумласозӣ на танҳо бо он фарқ мекунад, ки ба забони гуфтугӯӣ бисёр наздик аст, инчунин дар ин гуна ҷумлаҳо зарурат ва таъкиди фикре, ки дар ҷумлаи пайрав ифода ёфтааст, равшан ҳис карда мешавад:

Агар ба гапи ман дарой, баъд аз се рӯз мактаби урусӣ кушода мешавад, ҳар дуҷумон ба ҳамин мактаб мебароям... (Раҳим Ҷалил).

§ 1548. Муносибати ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаби омехта, ки аз ду ҳисса иборат буда, яке ҷумлаи мураккаби тобеъ, вале дигаре содда аст, низ гуногун мешавад. Ин муносибатҳо асосан замони, ҳилофӣ, ҷудой ва субъектӣ буда, дар навбати худ ба гурӯҳҳо ҷудо мешаванд.

Муносибати замони а) Дар байни ҷумлаҳои соддаи баробархуқуқи ҷумлаҳои мураккаби омехта муносибати ҳамзамонӣ мушоҳида мешавад. Агар хабари ҳар ду ҷумлаи баробархуқуқ дар шакли ҳикоятӣ сифати хабарӣ омада бошад, ҳамзамонии онҳо боз ҳам равшантар зоҳир мегардад:

Колхоз аз нури ҷароғҳои электрикӣ равшан гардида буд ва овози баланди радио, ки мусиқӣ мешунавонд, то ба роҳи машинагард ҳам мерасид (Толис).

Онҳо санҷоро ҷида тӯб-тӯб карда мемонданд, писарбачагон он санҷоро дар тахтазамбару замбарғалтакҳо андохта ба хати роҳи оҳани қамбар, ки дуриаш аз санҷоҳ дусад-сесад метр меомад, мекашониданд (Улуғзода).

б) Ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби омехта муносибати пайҳамзамонӣ доранд:

Дар хона ҷароғ даргирифт ва мӯйсафеде, ки ҷашмони хоболудашро аз рӯшноии ҷароғ нимпӯш мекард, дарро ба рӯи онҳо кушод (Толис).

Муносибати ҳилофӣ. Алоқаи ҳиссаҳои ҷумлаҳои мураккаби омехта, ки ба ҳам дар муносибати ҳилофӣ мебошанд, бештар бо ёрии пайвандакҳои ҳилофӣ ба амал меояд: Нуралӣ ба зудӣ аз захми тир сӯхта шуда, ба саф баргашт, аммо Боровиков, ки пораи мина дар байни устухони пояш дармонда буд, барои табобат ба ақибгоҳи дур фирис-тода шуд (Улуғзода).

Бе пайвандак, танҳо бо интонация ба ҳам алокаманд шудани хиссаҳои хилофӣ ҷумлаи мураккаби омехта дар забони адабии ҳозирани тоҷик нисбатан камистеъмол аст ва баъзан муносибати хилофӣ онҳо мисли ҷумлаҳои мураккаби пайвандакдор он қадар равшан нест: Шодӣ ноором шуда мехост, ки хайру хуш қарда баромада ба кофтуков равад, якбора аз кӯча овози Муқим баланд шуд (Иқромӣ).

Муносибати ҷудой. Муносибати ҷудой дар ҷумлаи мураккаби омехта, ки яке аз хиссаҳои ҷумлаи содда мебошад, асосан бо ёри пайвандакҳо ифода меёбад:

... ҷоғи зерини $\bar{u}$ $\bar{g}\bar{u}$ ки нӯғ надошт, ё он қисми ҷоғашро, ки маҷнаҳ ва дар забони адабӣ «занаҳ» меноманд, $\bar{g}\bar{u}$ аз пеши лаби зеринаш тамоман бурида гирифта ба ҷои буридашуда як порча ҷарми сиёҳро дӯхта часпонда монда буданд (Айнӣ). Гапи $\bar{u}$ ба Абдунабӣ саҳт расид ё вай беғоида будани пурсуҷӯи худро хис қард, дигар ҳарфе назада, хомӯшона ба варақ задани дафтараи оғора шуд (Толис).

Муносибати сабабу натиҷа. Муносибати хиссаҳои ҷумлаҳои мураккаби омехта ба тарзи сабабу натиҷа низ воқеъ мегардад. Бе пайвандак омадани ин навъи ҷумлаҳои мураккаби омехта бештар мушоҳида мешавад:

Ҷанҷолхое, ки дар болои моли дуздӣ шуда буд, аз хотирхо баромад, палав бо хандаву шӯхӣ хӯрда шуд (Айнӣ). Гуфтугӯи онҳо қариб як соат тӯл кашид, ҷое, ки Саодатбибӣ оварда буд, ба пиёлаҳо рехта нашуда хунук шуд (Раҳим Ҷалил). Авбаски сабабу натиҷа ҳодисаҳои мебошанд, ки паси ҳам рӯй медиҳанд, дар ин гуна ҷумлаҳои мураккаб муносибати сабабу натиҷа бо муносибати пайҳамзамонӣ омехта воқеъ мегардад. Дар муносибати хиссаҳои ин гуна ҷумлаҳои мураккаби омехта, баъзе хусусиятҳои ҷолиби диққат мушоҳида мешавад. Яке аз он хусусиятҳо муайян қардани ин аст, ки ҷумлаи соддаи хиссаи ҷумлаи мураккаби омехта ба ҷумлаи мураккаби тобеъ тааллуқ дорад ё ки ба яке аз хиссаҳои он. Вақте ки ҷумлаи мураккаби омехта аз ин нуқтаи назар дида шуд, ҳолатҳои зерин мушоҳида гардиданд:

1. Ҷумлаи содда ба сарҷумлаи ҷумлаи мураккаби тобеъ муносибатҳои гуногуни маъноӣ дорад. Дар ин гуна ҷумлаҳои мураккаби омехта будан ва ё набудани ҷумлаи пайрав барои воқеъ гардидани муносибати маъноӣ ва грамматикӣ ҷумлаҳои соддаи баробархуқуқ таъсире намерасонад. Дар таркиби ин гуна ҷумлаҳои мураккаби омехта ҳар гуна ҷумлаҳои пайрав омада тавонанд ҳам, бештар қор фармудани ҷумлаи пайрави муайянқунанда мушоҳида мешавад: Мошинае, ки дӯсти маро мебурд, аз назар ғоиб шуд, вале овози $\bar{u}$ ханӯз дар $\bar{g}\bar{u}$ -шони мо садо меод (Иқромӣ).

2. Ҷумлаи содда ба тамоми ҷумлаи мураккаби тобеъ алоқаи маъноӣ дошта, дар сурат гирифтани муносибатҳои семантикӣ грамматикӣ тамоми ҷумлаи мураккаби омехта ҳар се ҷумла ҳам саҳм мегузорад: Боз як-ду сухани хуши тағоиям ва панду насихати мӯйсафедон деҳқонбачаро бовар қунонд, ки савоб аз пул дида авлотар аст ва $\bar{u}$ ҳамаи бодирингашро баркашида дод (Толис).

§ 1549. Ҷумлаҳои мураккаби омехта, ки аз ду хисса иборат буда, ҳар ду хиссааш ҳам мураккаби тобеъ мебошад, низ аз қолибҳои маъмули ҷумлаҳои сартаркиб ба шумор меравад: Станцияи электрикӣ, ки пеш ахён-ахён қор мекард, таъмир қарда шуд ва акнун шабе нест, ки қишлоқ сар то по ҷароғон набошад (Толис).

Дар забони адабии ҳозирани тоҷик дар ин ва ё он хиссаи ҷумлаи мураккаби омехта ҳамаи навъҳои ҷумлаи пайрав омада метавонад. Дар мисолҳои зерин яке аз хиссаҳои ҷумлаи мураккаби омехтаре ҷумлаи пайрави пурқунанда ва дигар хиссаи онро ҷумлаҳои пайрави гуногун эзоҳ додаанд:

Насими нозуке, ки салқини ширьяхҳои дар уфуқ тобандаро ба худ гирифта меомад, шохаву сабзаҳоро ҳаму рост менамуд, хиш-хиши нозукеро ба $\bar{g}\bar{u}$ ш мерасонд ва қас гумон мебурд, ки онҳо ба ҳамдигар

дар бораи чизи муҳим хабар дода истода бошанд (Толис). Дар ҳола-те ки обу арақ сару рӯяшонро зер карда буд, аз хавли баромаданд ва ман ҳис кардам, ки шикорашон барор нагирифтааст (Айнӣ). Рашидов эҳтиёт накардааст, магар ки саҳт грипн шудааст, ман мачбур шудам, ки ба ӯ нигоҳубин карда ба духтури район ёри диҳам (Икромӣ). Ба шумо гуфта монам, ки ман раис намешавам ва агар маро раис хостанӣ шаванд ҳам, ман қабул намекунам (Улуғзода).

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик ҷумлаҳои мураккаби омехтае низ ҳастанд, ки ҳар ду ҳиссаи онҳоро ҷумлаҳои пайрави якхела эзоҳ медиҳанд:

Албатта, дар ип дафтар порчаҳое ҳам буданд, ки ба «Наводир-ул-вақоеъ» дароварда нашуда буданд ва инчунин чизҳое ҳам буданд, ки баъд аз тамои шудани таълифи ин китоб навишта шуда буданд (Айнӣ). Ҳар ду ҳам нағз ҳис мекарданд, ки хомӯширо барҳам додан зарур аст, аммо ҳеҷ кадоми онҳо ҷуръат намекард, ки аввалин шуда лаб во кунад (Толис). Вақте ки ҳаман заминҳои бой аз дасташ гирифта шуд, барои онҳо дар дари хонаи бой қор намонд ва баъд аз он ки дар вақти ба фуруш бурда доданашон гови бойро ба даст афтонданд, аз мӯ ҳам тамои ҷудо шуданд (Айнӣ).

§ 1550. Муносибати ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаби омехта, ки ҳар ду ҷузъҳо ҳам мураккаби тобеъ мебошанд, асосан мисли муносибати ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаби омехтаи гурӯҳи боло аст, ки намунашонро аз назар гузаронидем. Аммо дар ин гурӯҳи ҷумлаҳои мураккаби омехта тарзи махсуси ифодаи муносибати ҷудой дида мешавад, ки онро дар ҷумлаи мураккаби омехтае, ки аз ду ҳисса иборат буда, яке аз онҳо ҷумлаи содда мебошад, дидан мумкин нест. Маълум аст, ки муносибати ҷудой дар байни ҷумлаҳо маҳз ба василаи пайвандҳои ҷудой ба амал меояд, вале дар ҷумлаҳои мураккаби омехтае, ки аз ду ҳисса иборат буда, ҳар кадоми онҳоро дар навбати худ ҷумлаи пайрави шарт эзоҳ медиҳад, муносибати ҷудой на бо ёрии пайвандҳои ҷудой, балки ба туфайли ҳамин ҷумлаҳои пайрави шарт ба амал меояд:

Агар онҳо ёфт шаванд, мо ҳам халос мешавем, агар онҳоро ягон раҳгузар гирифта бурда бошад, мо соати охирини умри худро гузаронида истодем, гуфтан гиретон (Айнӣ).

Дар забони адабии тоҷик ҷумлаҳои мураккаби омехтае, ки ҳиссаҳои онҳо аз дуто зиёд бошанд, кам нестанд. Миқдори ҳиссаҳои ҷумлаи омехта ба адади ҷумлаҳои соддаи баробарҳуқуқи он вобаста аст. Дар ҷумлаи мураккаби омехта чӣ қадар ҷумлаи баробарҳуқуқ бошад, ҳамон қадар ҳиссаи содда метавонад. Инро дар мисоли ҷумлаи мураккаби омехтаи сеҳиссадор равшан дидан мумкин аст. Ҳиссаҳои ин навъи ҷумлаи мураккаби омехта низ дар ду шакл: содда ва ё тобеъ воқеъ мешаванд. Ин аст, ки онҳо дар таркиби ҷумлаи мураккаби омехта ба тарикқи гуногун меоянд.

1. Яке аз ҳиссаҳо ҷумлаи мураккаби тобеъ буда, ду ҳиссаи дигар дар шакли ҷумлаи содда воқеъ мегарданд: Тирезаҳои ҳар ду хона торик буд, лекин дар даҳлез чироғ месӯхт, Шодӣ аз хавои хунук ба даҳлези гарм даромада, дарҳол ҳис кард, ки дар ин оила дасти ғамхор ва рӯзгордоре соҳибӣ мекунад (Икромӣ).

2. Ҷумлаҳои мураккаби омехтаи сеҳиссагӣ ҳастанд, ки ду ҳиссаи онҳо дар шакли ҷумлаи мураккаби тобеъ омадааст. Дар ин гуна мавридҳо метавонад ду ҳиссаи аввал, ду ҳиссаи охир ва ё як ҳиссаи аввалу як ҳиссаи охир дар шакли ҷумлаи мураккаби тобеъ ояд:

... дар барам курта—лозимии сафеди суф буд ва аз рӯи вай чомае нӯшида будам, ки гулҳои порча-порча дошт ва дар сарам каллаи нӯши нав буд, ки модарам гулдӯзи карда буд (Айнӣ) Инҳо, вақте ки ба дами роҳрав расиданд, яктоӣ милтиқ ҳолӣ карда, хостанд, аз роҳрав бароянд, аммо ду нафари инҳо бо тирҳои аз роҳрав баромада ғалтиданд ва ду нафари боқимондашон, ки тарсида буданд, дароз кашиданд... (Айнӣ).

3. Чумлаҳои мураккаби омехтае ҳам ҳастанд, ки ҳар се ҳиссаи онҳо дар шакли чумлаи мураккаби тобеъ меояд. Чунончи, дар мисоли зерин ҳар се ҳиссаи чумлаи мураккаб дар шакли тобеъ омада, сарчумлаи ҳар яки онҳоро чумлаи пайрави шарт эзоҳ медиҳад. Азбаски хабари сарчумлаҳо якхелаанд, танҳо хабари сарчумлаи охириин зикр ёфтааст:

Агар амирон бо он куббача як садо мебароварданд, — пешхизмат, ду садо мебароварданд, маҳрам ва се садо мебароварданд, дарбон мебаромад (Айни).

Ҳиссаҳои чумлаи мураккаби омехта ҳар қадар зиёдтар шавад, муносибати грамматикӣ ва маъноии байни онҳо ҳамон қадар гуногуну мураккабтар мегардад. Чунончи, агар дар байни ҳиссаҳои чумлаи мураккаби омехта, ки аз ду ҳисса иборатанд, танҳо як муносибат: ҳамзамонӣ ё ки паиҳамзамонӣ, хилофӣ ё ки ҷудой, сабабу натиҷа дида шавад, дар байни ҳиссаҳои чумлаи мураккаби омехта, ки аз се ҳисса иборатанд, ин муносибат метавонад якхела ва ё гуногун бошад. Дар ин гуна чумлаҳои мураккаби омехта ҳиссаи дуюм метавонад ҳам бо ҳиссаи якум ва ҳам бо ҳиссаи сеюм як хел муносибат дошта бошад.

1. Ҳиссаи дуюм ҳам бо чумлаи якум ва ҳам бо чумлаи сеюм муносибати замонӣ дорад:

а) **ҳамзамонӣ:** Дар берун аз гӯшти се сар гӯсфанде, ки дар пеши пои Мавлон худи Комилҷутур сар зада буд, дар дегҳо тез-тез «ғилмонҳо» тайёр мекарданд, ғайр аз ин дар як деги калони маърака ҷаркув ва дар дигар дег зирбаки палав билиқ-билиқ ҷӯшида меистод (Раҳим Ҷалил).

б) **пайҳамзамонӣ:** Аз дуздон яке ноҳост ба Салимбой дарафтада ӯро ба замин ғелонида ба сари синааш нишасту ба гулӯяш корд гузошт, дигаре буду бори ӯро афшонда гирифтӯ ҳар ду, чи тавре ки ногаҳон пайдо шуда буданд, ногаҳон ҳам ғайб заданд (Раҳим Ҷалил).

2. Ҳиссаи дуюм ҳам ба ҳиссаи якум ва ҳам ба ҳиссаи сеюм дар муносибати хилофӣ воқеъ шудааст: Шумо ҳамон шаб ӯҳдадоританро якбора ба 70 центнер баровардед, ман бовар накарда будам, аммо баъд шундаам, ки шумо ба гапатон истодаед (Улуғзода).

3. Ҳиссаи дуюм бо ҳиссаи якум дар муносибати хилофӣ, вале бо ҳиссаи сеюм дар муносибати замонии тобиши натиҷадор мебошад: Нуралӣ Шабрангро ба пирамалӣ таклиф кард, ки савор шуда равад, Хочиумар қабул накард, он гоҳ Нуралӣ аспро етак карда бо ҳамроҳи ӯ пиёда равон шуд (Улуғзода).

4. Ҳиссаи дуюм бо яке аз ҳиссаҳо дар муносибати хилофӣ, вале бо дигаре дар муносибати сабабу натиҷа мебошад:

Аҳли қишлоқ, ки ба ҷуръату зӯрии вай қоиш шудаанд, аввал ба ӯ лақаби Говкушро медиҳанд, аммо рафта-рафта талаффузи он ба ҳамқишлоқииён гаронӣ карда, дар ғоибаш ӯро Бароти Гов меномидангӣ шуданд (Раҳим Ҷалил).

5. Яке аз ҳиссаҳо бо ҳар ду ҳиссаи дигар як хел муносибати маъноиву грамматикӣ дошта метавонад. Чунончи, дар чумлаҳои зерин ҳиссаи сеюм бо ду ҳиссаи аввал: а) дар муносибати сабабу натиҷа ва б) хилофӣ воқеъ гардидааст: а) — Мо сер бошем, — гуфт Кӯшот, — ту ҳам сер мешавӣ, мо гурусна монем, ту ҳам гурусна мемонӣ, дуо кун, ки давлат аз мо рӯй нагардонад (Айни). б) Либос ба бадан чилпчилп мечаспад, борон аз сатил мерахтагӣ барин мезанад, аммо шарикҳо чунон кор мекарданд, ки аз куртахояшон бухор мебаромад (Толис).

§ 1551. Микдори ҳиссаҳои чумлаи мураккаби омехта ҳар қадар зиёд шавад, дараҷаи истифодаи он ҳамон қадар маҳдуд мегардад. Чумлаҳои мураккаби омехта, ки чор ва ё зиёда ҳисса доранд, аз ҷиҳати сохти ҳиссаҳо ба чумлаҳои мураккаби омехтае, ки се ҳисса доранд, асосан монанд мебошанд. Бинобар ин бо овардани ду-се мисол иктифо мекунем:

Ҳама ба машина савор шуданд, Муҳаммадҷон хост, ки Дилбарро

аз пахлуи шофёр шинонад, лекин вай қабул накарда, боло баромад ва дугонаҳо якҷоя нишаста Гулчамолро дар байн гирифтанд (Икромӣ). Рустам бо суръат ба сӯи мактаб мерафт, вай ҳамин қадар кӯшиш мекард, ки худашро сипоҳ дорад, аммо боз намешуд ва табасуми хурсандона аз лабони ӯ дур намерафт (Толис). Падар то вақте ки чашмаш қор мекард, ба болои чархи осӣ қор кард, аммо он рӯз аз ҳаррӯза барвақттар рӯз торик шуд, бод шиддат карда, аз ҳавои гарду губоролуд реғборон сар шуд, реғ монанди борон борида дар андак фурсат рӯи заминро реғфарш кард, ҳарчанд дарҳои хонаро пӯшонда чароғи гирифта будем, аз тарқишҳои дар реғ ба хона ҳам мебаромад (Айнӣ).

§ 1552. Муносибати грамматикӣ ва маъноӣ дар ҷумлаҳои мураккаби омехта, ки ҳиссаҳои он аз сето зиёданд, боз ҳам зиёдтар ва мураккабтар мешавад. Дар байни ҳиссаҳои ин гуна ҷумлаҳои сертаркиб на танҳо ду ҳел, балки се ҳел ва аз ин ҳам зиёдтар муносибатҳои грамматикӣ мушоҳида кардан мумкин аст. Дар ин гуна таркибҳо на ин ки яке аз ҳиссаҳо, балки ду ва ё зиёда ҳиссаҳо ҳам дар муносибати дутарафа шуда метавонанд:

Шумо бо нияти кишт заминро мола мекунад, агар дар як вақт борон занад, меҳнати шумо барбод меравад, замин сафолак мебардад, ки бояд шумо ҳам корро аз сари нав кунед; агар он рӯз шамол хезад ё офтоб аз ҳад зиёд тафсон шавад, нами замини шумо меғурезад ва шуморо лозим меояд, ки пеш аз қиштани пунбадона ба замин об диҳед, об ки додед, бояд нигарон шавед, то замин аз нав ба тоб ояд, ки дар ин мобайн чанд рӯзи ғанимат аз даст меравад (Улуғзода).

§ 1553. Ҷумлаҳои мураккаби омехтае низ ҳастанд, ки ҷумлаи пайравии ягонаи он ба ҳаман ҷумлаҳои баробарҳуқуқ як ҳел мансуб буда, онҳоро як ҳел эзоҳ медиҳад. Ҷумлаҳои соддаи баробарҳуқуқ дар байни худ муносибатҳои гуногуни маъноӣ ва грамматикӣ дошта, ба ҳам бо интонация ва пайвандҳои пайваस्तкунанда алоқаманд мешаванд. Ба ин вазифа асосан ҷумлаҳои пайраве меоянд, ки пеш аз сарҷумла ҷой гирифтаанд:

Вақте ки Муҳаммадҷон ҳамин тавр бо фикрҳои зидди ҳамдигар задухӯрд карда дарун-дарун азоб дида менишаст, дарвозаи ҳавлӣ кушода шуду аз кӯча Дилбар даромада омад (Икромӣ). Чун гап ба амиру қозикалон омад, сӯхбат ранги дигар гирифт, шунавандагонро як гаронии номаълум зер кардагӣ барин шуд, лабҳо аз ханда бозистод, дар башари калон асари он ҳаяҷони пурҷӯшу хурӯш намонд, хомӯшии умумӣ сар шуд (Айнӣ). ... вай ки баъд аз торикӣ ва ҳавои вазини камера ба хонаи сертирезаи равшан ва ҳавояш тоза афтада буд, сараш чарх зад, чашмонашро сиёҳӣ пахш кард (Толис). Ягон фалокат шуда монад, бек аз вай хафа шуда менамояд ва, мумкин аст, ки ин қор то ба шамшеркашӣ рафта расад, ё ин ки Холбӯтта бе ҳеҷ гап таппончаро шартӣ аз ғилоф қашида ӯро парронда монад (Раҳим Ҷалил). Даруни хона ва атрофи он ором бошад ҳам, лекин аз дур, аз байни қишлоқ акаки сағҳо шунида мешуд, аз ким-кучое як ҳар ҳангоси дуру дарозе зад (Икромӣ).

§ 1554. Ҷумлаҳои мураккаби омехтае ҳастанд, ки дар онҳо ба ду ҷумлаи соддаи ба ҳам алоқаманд ду ҷумлаи пайравии ҷида тобеъ шуда меояд. Ин навъи ҷумлаи мураккаби омехта нисбатан камтар вомакӯрад:

Азбаски ин деҳа дар наздикии даръёи Зарафшон воқеъ шудааст ва аз байни деҳа ҳам ба номи Мазрангон як ҷӯи қалон мегузарад, серроб ва обод буда, бештарини хавлиҳояш рӯйдариҷадор, чорбоғнок ва пурмева аст (Айнӣ). Зал каме ба ҷунбиш омад ва нидоҳои паст шунида шуд, зеро ки овозаи як шудани се ҷамоаи Сари Қамиш ва ба раисӣ интиҳоб шудани Хошим-Қорвон ном сардори звено дар район паҳн шуда буд ва бештарини иштироккунандагони слёт ҳоло ӯро намешнохтанд (Улуғзода).

Дар мисоли зерин, ки аз ҳашт ҷумла иборат аст, се ҷумлаи охири-рин пайрави чидаи пуркунанда буда, ду ҷумлаи аввалро як хел пурра мекунанд ва се ҷумлаи боқӣ (3, 4, 5) пайрави андозаю миқдор буда, се ҷумлаи пайрави пуркунандаро эзоҳ медиҳанд:

1) Комсомолецҳо, дар ёд нигоҳ доред ва 2) мо, нависандагон, ҳамроҳи шумо дар хотир нигоҳ медорем, ки 3) муборизаи мо ҳар қадар мардонатар, 4) кирдори мо ҳар қадар самимона ва далеронатар, 5) омӯзиши мо ҳар қадар серсамаратар бошад, 6) ҳамон қадар барои бародарони дури мо зудтар соати иттиҳоду ғалаба мерасад, 7) ҳамон қадар зудтар селобҳои дигар ба селоби тавонои социализм ҳамроҳ мегарданд, 8) ҳамон қадар зудтар уқёнуси беканор ва азими ҷавонӣ дар сар то сари ҷаҳон паҳн мегардад (Лоҳутӣ).

§ 1555. Дар забони адабии тоҷик ҷумлаҳои мураккаби омехта бо ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб дар як банди синтаксисӣ низ омада метавонанд. Ин гуна ҷумлаҳо бандҳои мураккабтарини синтаксисӣ ба шумор мераванд. Бандҳои синтаксисие, ки дар онҳо ҷумлаҳои мураккаби омехта ва тобеи сертаркиб дар якҷоягӣ воқеъ шудаанд, хелҳои гуногун дорад.

1. Ҷумлаи мураккаби омехта, ки яке аз ҳиссаҳои онро ҷумлаҳои пайрави чида эзоҳ медиҳанд: Дари хона ҳамон тавр бесадо во шуда, аз он зани хеле калонсол, ки рӯяш чин пайдо карда, мӯйҳои ҷаҳонимта сафед шуда буданд, даромада омад (Толис).

2. Ҷумлаи мураккаби омехта, ки дар таркиби яке аз ҳиссаҳои он ҷумлаҳои пайрав ба тарзи дараҷа воқеъ шудаанд: Як пой он ба дасти бой монда буд, маълум мешавад, ки ба он як пой мӯзаи дигарро ҷуфт карда фурухта будааст, ки ин ҷуфти бой ёфтаре хуш накарда боз ба пеши ҷуфти аслии худаш омадааст (Айнӣ).

3. Ҷумлаи мураккаби омехта, ки дар таркиби яке аз ҳиссаҳои он ҷумлаҳои пайрав ба тарзи ҳам чидаву ҳам дараҷа воқеъ шудаанд: Ман гумон карда будам, ки Шокиртароша бо ҳамин чанд рӯз қадамашро ба ҷойхона намонад, охир ӯ дар назди тағоият мулзам шуда буд, гӯё онҳо ҳар ду гарав баста буданду Шокиртароша гаравро бохта буд, аммо бегоҳи рӯзи дигар ӯ боз дар ҷойхона пайдо шуда монд (Толис).

4. Ҷумлаи мураккаби омехта, ки дар таркиби яке аз ҳиссаҳои он ҷумлаҳои пайрави ғайричида омадаанд: Шарофат ҳам, афти кор, фурсатро ганимат дониста, аз паси ӯ берун рафт ва Абдулло, ки низ модаркалонаро гусел кардани рафта буд, гафта омада гуфт, ки Шарофат ба дег алав мондааст (Толис).

5. Ҷумлаи мураккаби омехта, ки дар таркиби яке аз ҳиссаҳои он ҷумлаҳои пайрави чида ва ғайричида омадаанд:

Дарахтон ханӯз барг набароварда буданд, аммо агар кас дурусттар нигоҳ кунад, медид, ки танаи дарахтонро як навъ пӯпанаки сабз фаро гирифтаасту дар шохаҳои гурмчаҳои майда-майда дамида ба-ромадаанд... (Толис).

6. Ҷумлаи мураккаби омехта, ки дар таркиби яке аз ҳиссаҳои он ҷумлаҳои пайрави ғайричида ва дараҷа омадаанд:

Аммо аз даҳякгирон онҳое, ки даромади расмии муллонашон аз ҳазор танга гузашта бошад, намеоманд, чунки онҳо ҳақ надоштанд, ки даҳяк гиранд, инчунин баъзе касон аз ҷиҳати беморӣ омада наме-тавонистанд ва баъзе касон аз вилоятҳои дурдаст омада як саду бист танга гирифтандро бефоида дониста ба ихтиёри худ намеоманд (Айнӣ).

7. Ҷумлаи мураккаби омехта, ки дар таркиби яке аз ҳиссаҳои он ҷумлаҳои пайрав ба тарзи чида, ғайричида ва дараҷа воқеъ шудаанд:

Ба ин ривоятмаҳзар эшони аълам ва се муфтии дигар мӯҳри худро паҳш кардаанд ва мазмунаш ин аст, ки агар касе молеро аз касе бихарад ва дар вай айбе ҳозир шавад, ки дар вақти харидани ӯ он айб маълум набошад, харанда ҳақ дорад, ки он молро гардонда пули худро пас гирад (Айнӣ).

Албатта на танхо яке аз хиссаҳои ҷумлаи мураккаби омехта, балки ҳар ду ва зиёда хиссаҳои ҳам дар шакли ҷумлаи мураккаби тобен сертаркиб омада метавонад.

ҶУМЛАҲОИ ИЛОВАГӢ

§ 1556. Таркиб ва сохти синтаксисии ҷумлаҳо дар забони тоҷикӣ бо қолибҳои зикршуда маҳдуд намешавад. Дар забони адабии тоҷик барои ифодаи ахбори иловагӣ, маълумоти нав, ташреҳу тасреҳи ягон аъзои ҷумла ва ё мазмуни умумии ҷумла, нишон додани муносибати гуянда ва ё муносибату алоқаи ҷумла бо ҷумлаҳои гузашта ва монанди инҳо ҷумлаҳои истифода мешаванд, ки иловагӣ ном доранд. Ҷумлаи эзоҳдиҳанда иловагӣ ва ҷумлаҳои эзоҳшаванда асосӣ номида мешаванд. Ҷумлаҳои иловагӣ аз ҷиҳати сохти синтаксисӣ ва интонация аз ҷумлаҳои муқаррарӣ мустақилтаранд.

Ҷумлаҳои иловагӣ аз ҷиҳати муносибаташон ба ҷумлаи асосӣ, ифодаи муносибатҳои синтаксисиро маъноӣ ва тарзи алоқа ба се гурӯҳи калон тақсим мешаванд: **истисноӣ, туфайлӣ ва муътариза.**

Ҷумлаҳои истисноӣ бо аъзоҳои ҷудоғона ва худӣ ҷумлаи асосӣ дар муносибатҳои гуногуни синтаксисӣ воқеъ гардида, ба онҳо бо ёрию воситаҳои гуногуни синтаксисӣ (аз ҷумла пайвандакҳо, мутобиқати шаклҳои феълӣ), луғавию грамматикӣ алоқаманд мешаванд. Ҷумлаҳои туфайлӣ муносибатҳои гуногуни модалӣ, эмоционалӣ, мантиқиро ифода менамоянд, инчунин вазифаи робитаҳои ботинии ҷумлаҳоро нишон медиҳанд. Ҷумлаҳои туфайлӣ дар қолиби ҷумлаи пайрав вақте меоянд, ки дар ҳамин шакл таъбири вазифа қарда бошанд.

Ҷумлаҳои муътариза дар таркиби ҷумлаи асосӣ ғайриҷамъдошт дохил шуда, ҳатти инкишофи онро раҳна мекунад ва дар ҳамин ҳолати фикрҳои иловагиро ҳамроҳ менамоянд, ки гуё хангоми ба қолиб даромадани ҷумлаи асосӣ ба хотири соҳибсӯхан омадааст. Ҷумлаҳои муътариза бо ягон доираи ифодаи маъно маҳдуд намешаванд, онҳо аз ҷиҳати мундариҷа гуногун мебошанд. Ин ҳолат ба мустақилияти маъноиву грамматикӣ онҳо марбут аст.

ҶУМЛАИ ИСТИСНОӢ

§ 1557. Ҷумлаи иловагӣ, ки барои тасреҳу ташреҳ, конкрету равшан ва барҷастагӣ инкишофи маънии ҷумлаи асосӣ ё ягон аъзои он ва дурусту аниқ баён шудани матлаб хизмат мекунад ва аз ҷумлаи асосӣ бо ёрию воситаҳои фонетикӣ (дар нутқи шифоҳӣ) ва аломатҳои махсуси китобат (дар навишт) ҷудо қарда мешавад, ҷумлаи истисноӣ ном дорад. Ҷумлаҳои истисноӣ вазифаи муайяни синтаксисӣ ва услубӣ, воситаҳои хоса ва умумии робита доранд.

§ 1558. Ҷумлаҳои истисноӣ як ҳиссаи ҷумлаи мураккаб буда, аз ҳиссаи асосӣ дар асоси интонацияю маъноӣ махсус ҷудо қарда шудааст. Интонацияю маъноӣ махсуси ҷумлаи истисноӣ дар он низ зоҳир мегардад, ки ҳамон як ҷумлаи содда вобаста ба интонация ва муносибаташ бо ҷумлаи эзоҳшаванда метавонад як ҳиссаи истисноӣ ё ки ғайриистисноӣи ҷумлаи мураккаб бошад.

Ҷумлаи истисноӣ нисбат ба ҷумлаи муқаррарӣ таркиби ҷумлаи мураккаб мустақилияти бештари маъноӣ дорад ва ҳамин мустақилияти маъноӣ барои ба интонацияи истисноӣ (ҷудокунӣ) молиқ шудани он имконият фароҳам меорад. Ба мустақилияти маъноиву интонационии ҷумлаҳои истисноӣ ҷон онҳо низ таъсир мерасонад, ҷунончи, муқоиса кунед: Дар хонаи ҳеш ҳар кас шоханшоҳест (агар ордер дошта бошад) («Адабиёт ва санъат»). Агар маст бошад, ба хонаи худаш равад (Ҳамон ҷо).

Ҳамин тавр, мустақилияти нисбии маъноӣ ва интонацияи истисноӣ аз аломатҳои асосии ҷумлаҳои истисноӣ мебошанд.

Ҷумлаҳои истисноӣ дар ҳатто бо аломати китобати вергул, гоҳо қавсайн ҷудо карда мешаванд, ки ин ба дараҷаи муносибати маъноӣю грамматикӣ онҳо ба ҷумлаи асосӣ марбут аст.

§ 1559. Ҷумлаҳои истисноӣ ҳамчунин барои ба он ҳиссаи ҷумлаи ҷалб намудани диққати шунаванда (хонанда) истифода мешавад. Бо оҳанги махсус талаффуз кардани ҷумла, ба вай гузоштани зади мантӣ ва дар мавқеҳои ғайримуқаррарӣ овардани он воситаҳои маъноӣю грамматикӣ бо ниятҳои гуногун ҷудо мекунад. Аз ҳамин ҷиҳат ҷудо намуда, ба тарзи истисноӣ овардани ҷумла ба майлу хоҳиши нокилу нигоранда низ алоқаманд аст. Масалан, агар дар ҷумлаи зерин ҷумлаи пайравӣ шарт махсус ҷудо карда намешуд, матлаби нависанда ва маъноӣ дилхоҳи ӯ аз тамоми ҷумла ба ҳубӣ дарк намегардид ва ҷумлаи пайравӣ ба назар ғайритабиӣ менамуд: Ман Қави Ҳайҳотро (агар муболиға нашлавад) аз ҳафт-рӯзагиаш мешиносам («Адабиёт ва санъат»).

§ 1560. Хусусияти дигари фарқкунандаи ҷумлаҳои истисноӣ ин аст, ки онҳо маълумоти иловагӣ ва ҳамроҳӣ медиҳанд. Ҳамин маълумоти иловагӣ далели он аст, ки робитаи ҷумлаҳои истисноӣ бо ҷумлаи асосӣ нисбатан сустар мебошад. Маҳз аз ҳамин сабаб ба вазифаи ҷумлаи истисноӣ ҷумлаҳои истифода мешаванд, ки хусусияти факультативӣ доранд, аз истисноӣ онҳо ҷумлаи асосӣ осеб намебинанд. Ҳамин мустақилияти нисбии структурӣ ва маъноӣю ҷумлаҳои истисноӣ, ки ҳангоми ба вазифаи ҷумлаҳои истисноӣ истифода гардидани ҷумлаҳои пайравӣ дар байни ҷумлаи истисноӣ ва ҷумлаи асосӣ мутобиқати шаклҳои феълӣ на ҳамеша риоя мешавад:

Ашрафзон хату саводи хуб дошт, шеърро нағз мефаҳмид ва ба қавли бухорӣ «шоирбоз буд», яъне шоиронро ҳурмат мекард ва бо онҳо алоқа мебаст, суханвар ва гапон буд (Айни). Падари ошноат мурдаст (агар нафаҳмида бошӣ) («Адабиёт ва санъат»).

§ 1561. Сохти ҷумла ба истисноӣ шудан ва ё нашудани он таъсир намерасонад. Истисноӣ шудани ҷумла ба муносибати ҷумлаҳо ва тарзи ифода алоқаманд мебошад.

Ҷумлаҳои истисноӣ таркибан содда ва мураккаб мешаванд. Ҷумлаҳои пайравӣ истисноӣ бо пайвандҳои тобеъкунанда меоянд, аломати дигари онҳо мутобиқати шаклҳои феълӣ бо ҷумлаи асосӣ мебошад. Ҷумлаҳои пайравӣ муайянкунандае, ки бо исм ва калимаҳои дигари муайяншаванда ба тарзи истисноӣ воқеъ шудаанд, низ ба ҳамин гурӯҳ дохил мешаванд: Он кас ҷӯби ғафси дарози сафедори самарқандиро (сафедореро, ки дар Самарқанд шамшод меноманд) рост арра карда, ҳар кадоми онҳоро ба шакли нова кофта, боз дуяшро бо ҳам бо елим ҷафс карда, ба тарзе ки дар ин ҷаҳдидӣ, сохта буданд (Айни).

§ 1562. Ҷумлаҳои истисноӣ аз рӯи муносибаташон ба ҷумлаи асосӣ ва аъзоҳои он ба се гурӯҳ тақсим мешаванд: 1) ҷумлаҳои истисноӣ, ки ба яке аз аъзоҳои ҷумлаи асосӣ муносибат дошта, онҳоро тасреҳу тавзеҳ медиҳанд, аниқу конкрет менамоянд; 2) ҷумлаҳои истисноӣ, ки ба тамоми ҷумлаи асосӣ муносибати маъноӣю грамматикӣ доранд; 3) ҷумлаҳои истисноӣ, ки бо ҷумлаи асосӣ дар муносибати дусӯя воқеъ шудаанд, яъне ҳам ба калимаи пеш аз худ ва ҳам ба ҳиссаи предикативӣ ҷумлаи муносибати маъноӣю грамматикӣ доранд. Муносибати синтаксисии ҷумлаҳои истисноӣ гурӯҳҳои дуҷумла сеҷумла бо ҷумлаи асосӣ бештар мувофиқат мекунад.

ҶУМЛАҲОИ ИСТИСНОИИ ТАСРЕҲӢ

§ 1563. Ҷумлаҳои тасреҳӣ аъзои тасреҳшавандаро шарҳу эзоҳ медиҳанд, аз ягон ҷиҳат муайян мекунад, конкрет менамоянд, муноси-

бат ва мундариҷаи онро аз ҷиҳати замонӣ макон маҳдуд мегардонанд. Аз ин ҷиҳат онҳо моҳиятан як хел нестанд.

§ 1564. Чумлаҳои тасреҳие, ки хусусияти муайянкунандагӣ доранд, исми тасреҳшавандаро аз ягон ҷиҳат шарҳу эзоҳ медиҳанд. Агар чумлаи тасреҳӣ хусусияти ишоратӣ дошта бошад, калимаи тасреҳшаванда бо чумлаи тасреҳии муайянкунанда такрор оварда мешавад ва ё ба ишораи он ягон исм ва ҷонишинҳои ишоратӣ истифода мешаванд:

Қайд кардани ин азоби пураламе, ки ман ёздаҳ-дувоздаҳ сол гирифтори вай будам, дар ин ҷои «Еддоштҳо» ҷи будан ва аз ҷи пайдо шудани ин дардро (ки ҳоло асари вай дар Бухорои советӣ нест) ва илочи қатъии вайро ба хонанда ба хубӣ нишон медиҳад (Айни). Агар мулло Маҳмудро аз босмаҷигарӣ тавбакарда пиндорӣ (ки ин мисли тавбакардани шағол аз шикори мурғ ё монанди бозистодани гурғ аз дарронидани гӯсфанд аст) гуфта мешавад, ки ҳозир дар кишлоқ ҳеҷ босмаҷӣ нест (Айни). Дӯсте дорам, ки дар лаҳзаи мушкил, (дар лаҳзае, ки марг ба ман таҳдид мекард), ҷон ба каф гирифта, маро аз марг начот дод («Тоҷикистони советӣ»). Биёед, тоқияҳоятонро бо нархи яклухт-фурушӣ (бо нархе, ки вофурушон аз дӯзандагон меҳаранд) баҳо карда диҳед (Айни). Ба кадом муносибат «лаънат» ба забон оварда шудааст? Ба ҳамон сабаб, ки меҳмони дилхоҳ, касе, ки дидораш мисли айвони баланд ва оби равои роҳатбахш аст, меравад, яъне ба сабаби пеш омадани ҷудой (Амонов). Дар қарина — вариантҳои рубоӣ дӯст доштани марди дигар, марде, ки ёри дигар дорад, маҳкум мешуд (Амонов). Мулло Амон... баъд аз торик шудани шаб бо роҳи дигар — бо роҳе, ки бо вай аз Хомработ ба шаҳр рафтани одамони кушбегӣ эҳтимол надоштааст, роҳи шаҳро пеш гирифтааст (Айни).

§ 1565. Як гурӯҳ чумлаҳои тасреҳӣ барои конкретӣ равшан намудани ҳолҳои гуногуни чумлаи асосӣ истифода мешаванд. Дар ин гуна чумлаҳо ҳам аъзои тасреҳшаванда ва ҳам чумлаи тасреҳӣ як вазифаи синтаксисиро иҷро менамоянд. Чумлаи тасреҳӣ асосан бо пайвандҳои тобеъкунандаи ҳоса омада, маънои конкретии ҳоли чумлаи пайравро қувват медиҳанд.

1. Ба вазифаи чумлаи тасреҳӣ аз ҳама бештар чумлаи пайрави замон истифода мешавад. Чумлаи тасреҳӣ доираи маънои ҳолҳои замони тасреҳшавандаро маҳдуд ва замони воқеъ гардидани онро конкрет менамояд. Ҳоли тасреҳшаванда бо зарфҳо ва исмҳои замон ифода мешавад:

Як нагоҳонӣ, дар вақте ки ба мактаб рафта истода будам, Саидакбарро дида мондам (Айни). Як моҳ пеш, вақте ки Иванов омада буду ман ин гапро ба ӯ гуфтам, «фикри бисёр маъқул...» гуфта буд (Раҳим Чалил). Баъдтар, вақте ки дигарон баромада рафтанд, ба гап сар кард («Садон Шарқ»). Илоҳӣ ҳама вақт тинҷ бошетон, — гуфт ва баъд, вақти ки ба қабати дуюм бароманду писараш аз киса калид гирифта, дарро кушодани шуд, ба овози ларзон, аммо бо як қатъият илова кард (Саттор Турсун). Тамоми рӯз шикамашро партофта дар хонааш хоб карду бегоҳӣ, вақте ки пода аз чаро бармегашт, кӯча баромада нишаст (Саттор Турсун). ... имрӯз, пас аз он ки вай занашу модарашро кӯчонда овард, худро канора мегирад (Саттор Турсун).

2. Ба вазифаи ҳоли тасреҳшаванда исмҳои макон ва ибораҳои исмӣ низ истифода мешаванд, ки дар ин маврид ҳам вазифаи синтаксисии онҳо бо чумлаи тасреҳӣ мувофиқат мекунад:

Вай қарор дод, ки дар ҳамин ҷо, дар ҷое ки ҷавониаш гузаштааст касб омӯхтааст, кор мекунад («Комсомоли Тоҷикистон»). Қампир дар гардишгоҳ, дар он ҷое ки аробаву мошин ба ҳам рӯ ба рӯ шуда буданд, истода монд (Раҳим Чалил). Ба Равшан торафт муайянтар мешуд, ки дар ин клиника, дар ҷое ки ҳар рӯзу ҳар соат муборизаи шадид бо марг давом мекард, усули ҳар корро бе таъкид анҷом додан, ҳар масъаларо таъҷилан ҳал кардан ҳукмрон буда, фаъолияти сардори клиника комила ба ин усул тобеъ аст (Амонов).

3. Ба вазифаи тасреҳшаванда ҳоли миқдору дараҷа ва тарз камтар

воқеъ мешавад. Ӯ даҳонашро ба ғушаи оварда, охиста, ба дараҷае ки худам базур мешунавидам, гуфт («Садои Шарқ»). Аммо вақте ки ман он аҳволи фалокатиштимолро дар мундариҷоти «Наводир-ул-вақоеъ» бо тасвири реалӣ, ба тавре ки худ дар зиндагӣ дида будам, дидам, ба ман ҳолати дигар рӯй дод (Айнӣ).

§ 1566. Ба ғуруҳи дуҷум чумлаҳои истисноие дохил мешаванд, ки ба мазмуну мундариҷаи умумии ҷумла муносибати маъноиву грамматикӣ доранд. Ба ин ғуруҳ чумлаҳои истисноие меоянд, ки пас аз ҷумлаи асосӣ воқеъ мегарданд ва хусусияти баёнӣягӣю иловагӣ доранд. Ҷумлаҳои ғуруҳи мазкур бепайвандак, бо пайвандакҳои хосаи ҷумлаҳои пайравӣ ҳоли ва бо калимаи яъне меоянд:

Падараш ба мо раҳмат нагуфта баромада рафт (ҳарчанд ки мо ҳамаи корҳои фармудаи уро сидқан иҷро кардем) («Садои Шарқ»). Халқҳои Ватани мо дар арафаи Инкилоби Кабири Социалистии Октябр дар марҳилаҳои гуногуни тараққиёти иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва сиёсӣ худ буданд, яъне зинаҳои тараққиӣ капиталистӣ, феодалӣ ва ҳатто то феодалиро аз сар мегузарониданд («Адабиёт ва санъат»).

§ 1567. Ғуруҳи сеюмро ҷумлаҳои истисноии дусӯя ташкил медиҳанд, онҳо дар байни аъзоҳои ҷумлаи асосӣ омада, ҳам ба калимаи пеш аз худ ва ҳам ба тамоми ҷумла, ғолибан ба хабари он, муносибати маъноиву грамматикӣ пайдо мекунад. Ба ин вазифа асосан ҷумлаҳои пайравӣ ҳоли пайвандакдор истифода мешаванд. Дар ин мавқею вазифа аз ҳамаи ҷумлаҳои пайравӣ ҷумлаи пайравӣ тарзе бештар меояд, ки бо пайвандаки бе он ки ба таркиби ҷумлаи асосӣ дохил шудааст:

Саройбон, бе он ки хунашро вайрон кунад, оташин ва саросема шавад, одамони ҳокимро ба пеши мудирӣ ширкати нақлиёти «Қафқоз—Меркурий» бурд (Айнӣ). Падарам, бе он ки чашмашро аз тег (шона) ва моку барканда аз кор бозистод, ба ман гуфт (Айнӣ).

Ин мавқеъ ва ин хусусияти синтаксисӣ дар ҷумлаи пайравӣ тарзи амал бо пайвандаки дар ҳолате ки низ бештар мушохида мешавад:

Қозӣ, дар ҳолате ки миёнаш аз рӯй бастагӣ ва ба дасташ як осои ҷавбеда дароз буд, девонавор медавӣд (Айнӣ). Аҳо, дар ҳолате ки рост меистод, аз тиреза ба берун чашм партофта, як лаҳза хомӯш монд (Саттор Турсун). Дар ин вазифа ҷумлаҳои пайравӣ дигар низ каму беш истифода мешаванд, аммо мансубияти онҳо ба аъзои субстантии пеш аз худ ба дараҷаи ҷумлаи пайравӣ тарз барҷаста ифода намешавад:

Ин байтҳо (агар беодобона буданашро ба назар нагирем) чунон пурмазмунанд ва шоир табақаи ҳуқумронро ба дараҷаҳо тақсим намуна, чунон расво кардааст, ки хонаида аз иқтидори вай дар ҳайрат меафтад (Айнӣ). ... рӯзе дар катори риштадорон (бо вучуди ин ки он вақт ришта надоштам) ба сарои Сайфиддин, ба пеши дуохони нахустин рафтам (Айнӣ). Бобоқодир, гуё ки маътали фармони кампири худ буд, аз ҷояш бархост (Раҳим Ҷалил). Яъне модараш уро баъзан озор диҳад ҳам, ин корро, чунон ки имрӯз вақти вохӯрӣ рӯй дод, надониста, беихтиёр ё бо тақозои ҳисси масъулияташ дар назди авлод мекунад (Амонов). Равшан, бо вучуди он ки имконияти ҷунбидан ва паҳлу гаштан надошту ҷароҳаташ зирик-зирик дард карда, азоб меод, хурсанд шуд... (Амонов).

§ 1568. Ҷумлаи истисноӣ бо ҷумлаи асосӣ дар муносибати ҷузъу кулл воқеъ мегардад, яъне ҷумлаи истисноӣ як ҳиссаи маъноиву мафҳум ва фикреро ифода мекунад, ки дар ҷумлаи асосӣ зикр шудааст. Ҷумлаи истисноӣ аз ҷиҳати маъно ҳиссаи зарурӣ ё дар айни замон ва дар ҳамин вазъияти нутқ муҳимтарини ҷумлаи асосӣ мебошад, ки маҳсус ҷудо карда шудааст. Дар ин гуна ҷумлаҳо бо роҳи ҷудокунии хати маънии ҷумлаи асосӣ инкишоф ҳам дода мешавад:

Дар романи «Самаки айёр» тарғиби дӯстии ҳақиқӣ, ҷонсупорӣ ба-роӣ дӯст ҷои маҳсусро ишғол кардааст, аз ҷумлаи ҳимояи дӯст, дастгирии ҳамдигар дар шароитҳои вазнин вазифаи муқаддаси инсон тасвир шудааст («Уфқҳои илм»). Пас мақсади дostonгузoron аз чунин тарзи

характеристикаи образ ҳамонро тарғибу васфи инсонест, ки барои нек-номӣ мубориза мебарад ва хусусан дар он рузгор, ки пул ва сарват-мандӣ дар муносибатҳои байниҳамдигарии одамон роли ҳалқунанда мебозид, дорои аҳамияти махсусе мебошад. («Уфуқҳои илм»). Бисёр касон ҳамин хел — ҳамин ки шикамашон серу танашон пӯшида шуд, на парвои ҷаҳон доранду на парвои ояндаи худ, ҳатто, ба газета хондан хушашон намеомадагӣ мешавад (Амонов).

Ҷумлаи истисноӣ мундариҷаи ҷумлаи асосӣ, ҳаҷми муносибати маъноӣ синтаксисии онро низ муайян менамояд, дар ин гуна мавридҳо аз доираи маъноӣ муносибат ҷумлаи асосӣ васеътар будани маъноӣ муносибати ҷумлаи истисноӣ мумкин аст:

Ба ҷамъомад хоҳ ҳамкорат бошад, хоҳ ёру ҷӯраат бошад, ҳар кас ки бошад, гирифта биёр («Садои Шарқ»).

Чун маро аз хоки поки сӯғдиён обу гил аст,
Оташи меҳраш ба дил манзил ба манзил меравам.
Хоҳ кӯи ишқ бошад, хоҳ кӯи дӯстон —
Ҳар кучоғе ки равам, бо оташи дил меравам...
(Л о и к).

Ҷумлаҳои тавзеҳӣ

§ 1569. Як гурӯҳи ҷумлаҳои истисноиро ҷумлаҳои тавзеҳӣ ташкил медиҳанд. Ҷумлаҳои тавзеҳӣ аз хелҳои дигари ҷумлаи истисноӣ бо он фарқ мекунанд, ки бо аъзоҳои тавзеҳшавандаи ҷумлаи асосӣ муносибату вазифаи яқхелаи синтаксисӣ надоранд, балки ҳамчун ҷумлаи тафсири барои шарҳу баёни мазмуни калима, ибора ва мазмуни умумии як қисм ё тамоми ҷумлаи асосӣ хизмат менамоянд. Як қисми ин тарзи тавзеҳ одатан дар луғатҳои тафсири мушоҳида мешавад, маънии калимаву ибораҳо, ки синоним надоранд, бо ҷумлаи тафсир меёбад. Дар асару мақолаҳо чунин ҷумлаҳо одатан дар қавс дода мешаванд:

Ману маҳдум бо ҷои гарму нони гарм кома хӯрдём (кома мураббон пӯчокитарбузӣ буд, ки ба ҷои шакар бо шинӣ пухта буданд ва ҳар мураббос, ки бо шинӣ пазанд, кома номида мешавад) (Айнӣ). Лекин хоҳ камкорҳо, хоҳ «деворҳо» (халифаи пуркорро «девор» мегуфтанд) барои қор қардани ин маблағ аз неши офтоб то ғуруб қор мекарданд (Ирфон). Ман аз доктори беморхона умед надоштам, зеро аз таҷрибаи гуногуни одамони «докторбоз» (он вақтҳо ба доктор боварӣ доштанро дар Бухоро «докторбоз» мегуфтанд) ва ба худам ҳам маълум шуда буд, ки ӯ ҷоҳили маҳз аст (Айнӣ).

§ 1570. Ҷумлаҳои тавзеҳӣ маъноҳои маҷозӣ, кӯчида, табу ва киноявии воҳидҳои забонро низ тафсир менамоянд:

... аввалан арзаи худро ба амир расонда наметавонист, агар «бахташ тофта» (дурусттараш, бадбахтиаш рӯй дода), аризааш ба амир расад, ба номи он ҳокиме, ки мазлум аз вай шикоят кардааст..., муборакномае мебаромад (Айнӣ). Инженер аз ин суҳанҳо ва аз он шаҳодатномаи расмӣ фаҳмидааст, ки ақли ин ҳам халалдор нест, яъне девона нест (Айнӣ).

§ 1571. Ҷумлаҳои тавзеҳӣ ҳамчун тарҷумани воҳидҳои иктибосӣ, аз ҷумла, зарбулмасалу мақолҳои, ки аз дигар забонҳо айнан иктибос шудаанд, низ истифода мешаванд:

Ӯ ... ба ваъзгӯи гузашта, ба шарҳи ҳадиси «алмуъминуна ихвотун» («муъминон бародарони ҳамдигаранд») даромад (Ирфон). Охир арабҳо бе сабаб нагуфтаанд, ки «аузу биллоҳи мин ғазабил ҳалим» (панох мебарам ба худо аз ғзаби одами нарммуомила) (Айнӣ). «Факт—упрямая вещь» мегӯянд ба русӣ, яъне аз факт ҷои гурез нест (Амонов).

§ 1572. Баъзе ҷумлаҳои тасреҳӣ, ки бар эзоҳи исми омадаанд, хусусияти баёнигӣ доранд:

Бобоназрӣ (пештарҳо ӯро Халифа Назрулло меномиданд), ки марди миёнакади кулӯтариши обилагуни қариб ҳафтодсолае буд, абрувон ва риши мошубиринҷӣ дошт, доим ҷомаи беқасаби банораснусха пӯшида, саллаи сафеди калоне бар сар мениҳод... (Ирфон). Ҳайдаркул ...

имрӯз ба манъи бозор шинбдани халифа Абдурахимро (ӯро дар хонадони Устосаъди Раҳимгуреза мегуфтанд) шунида, бо тарғиби ҷураҳо-яш... ба тамошои ин ҳодиса иштиёқманд гардида буд (Ирфон).

Воситаҳои алоқаи ҷумлаҳои истисноӣ

§ 1573. Ҷумлаҳои истисноӣ ба ҷумлаи асосӣ ба воситаи интонация, пайвандакҳо, воҳидҳои туфайлӣ ва калимаи эзоҳии **яъне** алоқаманд мешаванд. Калимаи **яъне** аз аломатҳои асосии ҷумлаҳои истисноӣ ба шумор меравад.

Воситаи асосии алоқаи ҷумлаи истисноӣ бо ҷумлаи асосӣ интонация мебошад. Интонацияи истисноӣ ҳамчунин барои аз ҳиссаи асосӣ ҷудо намудани ҷумлаи истисноӣ хизмат менамояд. Интонацияи ҷумлаи истисноӣ ҳангоми бо пайвандакҳои тобеъкунанда ва калимаҳои истисноии амсоли аз **ҷумлаи**, аз **қабил** омадан аз интонацияи ҷумлаи асосӣ андаке пасттар, вале ҳангоми бо калимаҳои модалии **махсусан**, **алалхусус**, ва **ҳатто** омадан нисбатан баландтар мешавад, ҳодисаи баландтар рафтани интонация ба он вобаста аст, ки калимаҳои модалӣ задаи мантиқӣ қабул намуда, бори маънӣ кашидани чунин ҷумлаҳои истисноиро таъкид менамояд:

Акрамов... вақти танаффус гуруснагӣ ҳис карда, ба толори таомҳо рафт ва дар он ҷо, **вақте ки дар сари миз истода, бо иштиҳои тамом санбӯсаи гарми танӯрӣ меҳурд**, овози зане ба гӯшаш расид (Амонов). Дар ин ҳел ҳолатҳо, агар **кори таъчилаш набошад**, занашро намечуст (Амонов). М. Миршакар, **барои он ки фикру зикри қахрамони дoston ба ҳама ҷаҳмо бошад**, рӯзгори ин пири хирадро хеле содда ба қалам овардааст («Садои Шарқ»). Ҷавонони бисёре не нагуфта ба сохтмон рафтанд, аз **ҷумла, ману Ғайбулло ҳам ба роҳ даромадем** («Садои Шарқ»). Аз ин намоиш бисёр тамошобинон қаноатманд набуданд, **махсусан ҷавон хурсанд нашуданд** («Қомсомли Тоҷикистон»). Вале Шарифа ба чанд чиз завқ зоҳир накард, **алалхусус опера ва балет ба ӯ маъқул нашуд** (Амонов). Маълум буд, ки дар ин хона худро соҳибхитиёр медонад ва ҳар касе, ки ғайрихитиёраш ба ин ҷо қадам мегузорад, **хусусан агар мард бошад**, ба ӯ намефорад (Амонов).

Калимаи **яъне** воситаи серистеъмом ва универсалии алоқаи воҳидҳои иловагӣ мебошад, ба воситаи вай ҳам аъзоҳои истисноӣ ва ҳам ҷумлаҳои истисноӣ ба ҷумлаи асосӣ алоқаманд мешаванд.

Ҷумлаи истисноие, ки ба воситаи калимаи **яъне** ба ҷумлаи асосӣ робита пайдо намудааст, хусусияти эзоҳӣ дошта, пас аз воҳиди эзоҳшаванда меояд. Интонацияи ҷумлаи асосӣ кашидатар ифода шуда, нотамомии ҷумларо далолат мекунад, ҷумлаи истисноӣ бо оҳанги пасттар оғоз меёбад:

Қадри манзалати бомҳои сартарошхонаҳо дар назари «ҷойнамознишинон» ... ба нисбати наздикиаш ба сахни хонақоҳ буд, **яъне ҳар боме, ки ба сахн наздиктар бошад, бақадртар ба шумор мерафт** (Айнӣ). Агар шумо диққат карда бошед, онҳо «лаънат ба касе ки» гуфта, пеш аз ҳама, дар бораи худашон фикр кардаанд, **яъне ба ҳоли худ лаънат кардаанд, аз тақдири худ нолидаанд** (Амонов).

Калимаи эзоҳии **яъне** барои такрор омада, бо ҷумлаи пайрави муайянкунанда эзоҳ ёфтани исм дар байни онҳо низ воқеъ мешавад: Дар рубой аз ёр сухан рафтааст, ин қабил рубоихоро, **яъне рубоихоеро**, ки масъалаи муносибатро ба ёр дахл мекунад, ҷудо кардани мо зарур (Амонов).

Ҷумлаҳои истисноӣ бо калимаи **яъне** маъноӣ ҷумлаи асосиро ба тарзи дигар, ба таври равшану возеҳ баён менамояд, дар ин гуна маврид хусусияти тавзеҳию тафсирии ҷумлаи истисноӣ бештар ва барҷастатар намоён мешавад:

... ин зан қатъӣ меҳодад, ки муносибати онҳо ҳеҷ гоҳ, ба ҳеҷ кас ошкор нашавад, ягон вақт ягон кас ба тарафи онҳо ишора карда, инҳо

ин ҳелу он хел нагӯяд, яъне аз робитаи онҳо одамоне, ки дар ҳама чиз ва дар ҳама ҷо ифлосӣ мебинанд ва бовар надоранд, ки дар байни зану мард дӯстии муқаррарӣ ва муносибати покӣза метавонад вучуд дошта бошад, воқиф нашаванд (Амонов). «Наълат ба касе, ки ёри бегона гирифт» гуфтааст, яъне ба касе лаънат гуфтааст, ки ёри шинохта, дӯст-доштаашро нагирифтааст (Амонов).

Чумлаҳои истисноӣ бо калимаи яъне мазмун ва мундариҷаи чумлаи асосиро инкишоф медиҳад, дар ин қабил чумлаҳои истисноӣ тафсири маънии чумлаи асосӣ бо инкишофи фикри дар он ифодашуда омезиш меёбад:

Дар рубоӣҳое, ки ин марди аҷиб дар маъруза ва баъд дар мақолаи худ истифода карданист, дарду алам, фикру ҳис, орзую умеди он одамони ноқому номурод зиндааст, яъне онҳоро сурудхошон ва он сурудхоро халқ ва фольклоршиносон зинда нигоҳ медоранд (Амонов). Онҳо хонандаи ӯ мешаванд ва ӯ нависандаи онҳо. Яъне баъд аз ин онҳо ҳамеша дар орзуи сӯҳбатҳои нав ба нави ӯянд ва ӯ то ҳар сӯҳбат пайваста барои онҳо заҳмат мекашад, шабоҳоро ба бедорҳобиву рӯзхооро ба фикру ҳаёли дардовару гуворои эҷод сипарӣ мекунад («Комсомоли Тоҷикистон»). Вазифаи нависанда он аст, ки хонандоро ба андеша водорад; маҷбур кунад, ки хонанда ҷиҳатҳои дигари масъалаи бардоштаи ӯро худ ба худ таҳлил кунад хулосаҳо барорад, яъне асар дар дили хонанда идома ёбад («Комсомоли Тоҷикистон»).

Дар як гуруҳ чумлаҳои истисноӣ, ки бо калимаи яъне омадаанд, маънои тавзеҳу ташреҳ бо хулосаву ҷамъбасти омезиш ёфтааст, дар баъзеи онҳо мазмуни хулосавӣ барҷастатар ифода гардидааст:

Равшан саволҳо дода, муқаррар кард, ки Нозимов ягон дӯсти маслиҳатгари дурбин надорад ва, аз рӯи қор, доштан ҳам намехоҳад. Ба худ ва фақат ба худ бовар дорад, яъне кӯтоҳбинӣ дар ҳислати ӯ худбинӣ ва яқравиро ба вучуд овардааст (Амонов). Равшан ба ӯ мулоҳизаи худро мегӯяд, агар писандад, ба ҳақ буданаш шубҳа намемонад. Яъне барои Равшан эҳсоси идроки Шабнам як навъ маҳаки санҷиш буд (Амонов).

Чумлаи истисноӣ бо яъне гоҳо ҳамчун хулосаи ҷанд чумла ва ё парчае ифода мешавад. Дар ҷунин мавридҳо маънии ҷамъбастию хулосавии он бештар зухур мекунад:

Асари бадеӣ бе таҳайюл намешавад. Лекин таҳайюл бояд бадеӣ бошад... Ғайр аз ин, таҳайюл бояд реали бошад... Ҳаёл, агар ба маънои романтикӣ бошад, гапи дигар аст. Он, ба фикрам, умуман ҳусни асар, зебоии онро ифода мекунад. Яъне асари хубро ҷисми реалистӣ ва рӯҳи романтикӣ мебояд (Саттор Турсун).

Калимаи эзоҳӣ яъне мисли дигар воситаҳои алоқаи чумлаҳо ба тарзи такрор низ воқеъ мегардад. Ин ҳолат вақте мушоҳида мешавад, ки маънои тавзеҳу ташреҳи он ба инкишофи мундариҷаи чумлаи асосӣ марбут бошад. Аммо ин ҳодисаи услубӣ ягон-ягон ба назар мерасад:

Аз ин нуқтаи назар Саттор Турсунро хонандагони сершуморе дер боз нависандаи худ медонанд. Нависандаи худ. Яъне осораи писанди онҳост. Яъне онҳо дар асарҳои ӯ афқору эҳсос, орзую омол, хуллас, дунёи рӯҳонии худ ё ба ин монанд чизеро дарёфтаанд. Яъне адибҳои дуру душвореро сипарда, дар дунёи дили онҳо манзил намудааст («Комсомоли Тоҷикистон»).

Дар ин мисол чумлаҳои истисноӣ дар шакли ҷида воқеъ шудаанд, аммо дар чумлаҳои зерин чумлаҳои истисноӣ бо яъне аъзоҳои гуногуни чумлаи асосиро эзоҳ медиҳанд, ҳатто дар шакли чумлаи мустақили диалогӣ омада, хабари яке аз чумлаҳои истисноиро тафсир додаанд:

Дар рубоӣ аз ёр сухан рафтааст, ин қабил рубоӣҳоро, яъне рубоӣхооро, ки масъалаи муносибатро ба ёр дахл мекунад, ҷудо кардани мо зарур, яъне ба мо лозим аст, ки материали ҷамъшударо танзим ва тасниф кунем.

— Танзим ва тасниф? — пурсид Шабнам, маънои ин калимаҳоро нафаҳмида.

— Яъне ба тартиб оварем, ба система дарорем, илм аз чамъ кардани материал ва таснифу танзими он шуруъ мешавад (Амонов).

§ 1574. Қои чумлаи истисноӣ ҳам дар ифодаи он аҳамияти калон дорад.

1. Чумлаҳои истисноӣ, ки ба чумлаи асосӣ ва ё хабарӣ он муносибати маъноиву синтаксисӣ доранд, пас аз чумлаи асосӣ воқеъ мегарданд, алоқаи онҳо нисбатан сусттар аст. Ин гуна чумлаҳои истисноӣ бештар бо калимаи эзоҳӣ **яъне** меоянд (Нигаред ба мисолҳои зикршуда).

2. Чумлаҳои истисноӣ, ки бо яке аз аъзоҳои чумлаи асосӣ муносибати маъноиву грамматикӣ доранд, ҳамчунин чумлаҳои истисноӣ дусӯя дар байни аъзоҳои чумлаи асосӣ воқеъ мегарданд, алоқаи онҳо нисбатан мустаҳкамтар аст:

Чор-панҷ сол пеш аз ин, **вакте ки духтарчааш хурд буд**, ҳар бегоҳ, пеш аз хоб ба ӯ афсона мегуфт (Амонов). Дӯст дорад, ки дар лаҳзаи **ки марг ба ман таҳдид мекард**, қон ба каф гирифта, маро аз марг наҷот дод («Тоҷикистони советӣ»). Вай як муддат хомӯш ва бешитоб таом хӯрду баъд ноҳост, **гуё номашро гирифта ҳеҷ зада бошанд**, сарашро бардошта дид, ки Шарифа аз назди тирезаи ошхона ӯро тамошо мекунад (Амонов).

3. Ҳодисаи инверсия, яъне тартиби ғайримуқаррарии ҳиссаи чумлаҳои мураккаб дар ташкили чумлаи истисноӣ аҳамият дорад. Масалан, чумлаҳои пайрави шарт бо пайвандаки **агар**, замон бо пайвандаки **вакте ки**, ҳилоф бо пайвандаки ҳарчанд (ки) одатан пеш аз сарҷумла меоянд. Бинобар ин ҳангоми дар байни аъзоҳои сарҷумла ва пас аз сарҷумла омадан онҳо моҳияти худро тағйир дода, ҳамчун чумлаи истисноӣ воқеъ мегарданд:

Қорӣ-ишқамба, баъд аз он ки ранҷиши худро аз Арбоб Рӯзӣ ва ноинсофии ӯро дар пеши Мӯҳсин исбот кард, ба ӯ тавсия кард, ки **ҳаргоҳ ба пул мӯҳтоҷ шавад**, рост пеши ӯ равад (Айнӣ). Аммо баъд аз сари онҳо, **агар то он вақт ин савдогар зинда монад**, дар қатори панҷ нафар меросхӯр як саҳм мегирифт (Айнӣ). Нависандаи номӣ Ю. Бондарев, **агар Равшан хато накунад**, дар як мақолаи худ дар «Литературная газета» навишта буд.. (Амонов). Занаш аз Шабнам аз ҳеҷ ҷиҳат монданӣ надошт, албатта, **агар қадре фарбеҳтар будани ӯро ба назар нагирад** (Амонов). Равшан, ҳарчанд ки дар роҳи пиёдагард буди «Волга» дар **кӯча**, як қад парид (Амонов). Шодигул аз кабинети сардор хурсанд шуда баромадааст, ки аввалин супориши комсомолиро, **гарчанде ба воситаи номи падараш бошад ҳам**, ба хубӣ иҷро кард (Улуғзода).

Ҳодисаи дар қои ғайримуқаррарӣ омадани чумлаҳои пайрав ба таъзияи актуалии чумлаҳо ва аъзоҳои онҳо саҳт марбут аст. Маълум аст, ки дар аввали чумлаи дуҷумлаи калимаву таркиб ва ибораҳои меоянд, ки ба замми дигар вазифаҳо бо чумлаи гузашта муносибати маъноиву грамматикӣ доранд. Пайвандакҳо дар аввали чумлаи дуҷумлаи вақте меоянд, ки нишон додани муносибати синтаксисӣ ногузир бошад, вагарна дар қои аввал аъзоҳои қудогонани чумла меоянд ва чумлаи пайрав дар мобайни онҳо воқеъ гардида, хусусияти истисноӣ ва дусӯя пайдо мекунад.

ЧУМЛАИ ТУФАЙЛӢ

§ 1575. Чумлаҳои туфайлӣ муносибати ғӯяндаро ба мазмуну мундариҷаи чумлаи асосӣ ифода менамоянд, онҳо сарчашма ва манбаи маълумот, ба хотир овардани фикр, ҳодисаву воқеаҳо, дараҷаи эътимоднокии фикру маълумот, баҳои эмоционалии ғӯянда, эроду мулоҳизаҳои ба тарзи истифодаи воҳидҳои забон, услуби нутқ, муносибату иртиботи ахбори мазкурро бо хабарҳои гузашта ва ё оянда ифода менамоянд:

Ҳама рафтанд (афсӯс ки, Шокир рафта натавонист) ва ман ҳам меравам («Садои Шарқ»). Шукур чун аз зану фарзанд ва аз замину ҳавлӣ чудо шуд (чунон ки дар боло дидем), ба ҳамон ҳаёти ҷавонии мучаррадона бозгашт (Айнӣ). Қасе аз муллоён (шояд ёд карда омада бошад) чанд чумлаи арабиرو аз «Шифо» ном асари Абӯалӣ Сино хонда, тарҷума ва шарҳи онро аз нобино пурсид (Айнӣ). Латиф, **умраш дароз бод**, бачаи ношудак, ба қавли гапе, ошолуд (Раҳим Ҷалил).

§ 1576. Чумлаҳои туфайлӣ таркибан гуногун мешаванд. Онҳо содда ва мураккаб мешаванд: — Албатта! — гуфт қорӣ бо оҳанги қатъӣ, лекин (шояд бо таъсири душвориҳои тоқатнопазир кашида истоданаи бошад) овозашро қадре нармтар карда илова намуд (Айнӣ). Аммо Сайид Акбар (шояд барои исбот кардани калонии худ бошад, ки одатан калонҳо дар маҷлисҳо дер меоянд) то ду соат аз шаб гузаштан наёмадааст (Айнӣ).

§ 1577. Як гурӯҳ чумлаҳои содда шакли рехта гирифта, ҳамчун воҳиди фразеологӣ асосан вазифаи чумлаҳои туфайлиро иҷро менамоянд, ки онҳоро чумлаҳои туфайлӣ фразеологӣ меноманд: **Агар кӯҳҳо карда гӯем**, зани хурди бӣ ба Соро мисли як палонҷ муомила мекард (Айнӣ). **Чунон ки мегӯянд**, «Лақаб» равшантар аз ном аст (Айнӣ). Ин насл, яъне авлоди ту, рафиқ комиссар, **агар хато накунам**, дар ҳақиқат аввалин бор ба даст яроқ гирифта, баробари русҳо ба ҳифзи мамлакат меравад (Ниёзӣ). Мудирӣ ин пункт, **агар дида бошед**, Аноҳин ном одами хубест (Раҳим Ҷалил). **Ҳаққи гапро гӯям**, ман аз омаданам пушаймонам (Ҳақим Карим). **Ростагро гӯям**, ниятам ҳам ҳамин буд (Ҳақим Карим).

§ 1578. Чумлаҳои туфайлӣ ба таркиби чумлаи асосӣ ба воситаи пайвандак ва дигар воситаҳои грамматикӣ дохил мешаванд. Дар ин вазифа пайвандакҳои **чунон ки**, **чи тавре ки**, **гӯё ки** ва шаклҳои сиғаи шартӣ-хоҳишмандии феъл истифода мешаванд:

... **чунон ки мегӯянд**, «Лақаб равшантар аз ном аст» (Айнӣ). **Чи тавре ки тўтаҷонаш ба вай фаҳмонид**, ин Ҷулумалӣ устои моҳири гулдаст ва бофандаи бемисл будааст (Иқромӣ). Қотил (**шояд аз хавфи дастгир шудан аз тарафи одамони раҳгузари аз пеш оянда бошад**) бо роҳи рост гурехта рафтавро раво надид, (**барои пинҳон шудан**) ба як дарвозан кушодаи ҷўгие гурехта даромадааст (Айнӣ).

§ 1579. Муносибати чумлаҳои туфайлӣ бо чумлаи асосӣ гуногун аст:

§ 1580. Чумлаҳои туфайлие, ки муносибати гӯяндаро ифода менамоянд. Ин гуна чумлаҳои туфайлӣ аз муносибати ирода ва боварӣ, тахмин ва шубҳаву гумонро мефаҳмонанд.

1. **Маъноии боварӣ** ва тасдиқ дар чумлаҳои туфайлӣ ба воситаи калимаву таркибҳои албатта, дар ҳақиқат, ҳақиқатан ва монанди инҳо таъкид меёбанд:

Бинобар ин ба шумо маслиҳат медиҳам, ки ба амал омадани ин фикри сазовори таҳсин ва табрики худро то ба қор даромадани заводҳои ҷўянрезии ҳукумати советӣ мавқуф гузоред ва трубаҳои сафолина-тонро, агар толибаш ёфт шавад, фурушед, ҳар гоҳ ки шароит ва асбоб тайёр шавад, ин қорро ҳукумати советӣ бе ташвиш ва бе харчи шахсии шумо хоҳад кард. Дар ҳақиқат, дар солҳои 1923—24 обҳои кўлҳои дарун ва атрофи шаҳри Бухоро хушконида шуда, ба воситаи кофтани захкашҳо обгурезҳои тайёр гардида, пеши бемориҳои вараҷа ва ришта як дараҷа баста шуд ва дар солҳои 1926—27 водопровод гузаронида шуда, манбаи беморӣ аз шаҳри Бухоро тамоман нест карда шуд (Айнӣ).

— Ман аз ин ҷой ба шумоён намедиҳам, чунки қобили нўшидани шумоён нест, ҷўйнику пиёла бисёр чиркинанд (Ҳақиқатан ҳам чирки пиёлаву ҷўйник нафратовар буд) (Айнӣ).

Тасдиқи фикри чумлаи асосӣ бо чумлаҳои дуруст аст, **дуруст аст** ки ифода мешавад:

Дуруст аст ки, Саъдӣ ихтироҷкунандаи шакли хуби ғазал аст; **ду-**

руст аст ки, Анварӣ дар қасида дурӯғӯиро ба осмонҳо баровардааст; **дуруст аст** ки, Фирдавсӣ дар роҳи зинда кардани афсонаҳои Эрони қадим як ҷаҳон адабиёти номурданӣ — «Шоҳнома»-ро ба вучуд овардааст (Айнӣ). **Дуруст аст**, студентон ба бисёр проблемаҳои, ки дар назди мактаби олии мо меистанд, дахл кардаанд («Комсомоли Тоҷикистон»).

2. **Маъноӣ шубҳаву гумон** бо ёрии феълҳои модалӣ бояд, шояд, калимаву таркибҳои модалӣ **зоҳиран**, **эҳтимол**, **мумкин аст**, **аҷаб нест** ва монанди инҳо, ҳамчунин ба воситаи шаклҳои сифаи шартӣ-хоҳишмандии феъл ифода мешавад:

Ман фармудаҳои табибро ба ҷо овардам, аммо баъд аз чил рӯз на танҳо озори по бартараф нашуд, балки ба замми ин тангии нафас ва сурфаи шадид пайдо шуд, ки ба зина баромада наметавонистам (зоҳиран, дуди ғализи дору роҳи нафаскашӣ ва шушро монанди мӯрии дудкаш банд карда буд) (Айнӣ). Мулло Амон аз он қитъа байти зеринро (шояд барои ёд гирифтани бошад) худ ба худ ду-се бор такрор кард (Айнӣ). Қозикалон... сари худро ҳам карда қадре хомӯш истод (аҷаб нест ки ӯ аз ин ҳукми ноҳаққи худ вичдонан азоб қашида истода бошад) ва баъд... гуфт (Айнӣ). Қозикалон, намедонам, бо ҷӣ андеша бошад, сари худро ҳам карда қадре хомӯш истод (Айнӣ).

Дар забони тоҷикӣ маъноӣ тахмину гумон ба воситаи ҷумлаи пайравӣ шарт низ ифода мешавад:

Дар адабиёти илмӣ, агар хато накунам, яке аз аввалин тадқиқотчиёне, ки дар бораи таҳаллуси шоир ва файласуфи тоҷик—забони ҳинд Мирзо Абдулқодир Бедил васеътар фикр рондааст, марҳум устод Айнӣ мебошад («Аҳбороти АФ Тоҷикистон»).

Ба воситаи ҷумлаи туфайлии **агар хато накунам** ҳамчунин эҳтиёткорӣ муаллиф ифода шудааст, чунки бидуни ҷумлаи туфайлӣ фикр дар шакли ҳукм воқеъ мешуд.

Ҷумлаҳои туфайлие, ки дар шакли саволи риторикӣ омада, дар шакли тасдиқ инкорро мефаҳмонанд, ба ҳамин гуруҳ дохил мешаванд:

Кӣ медонад, аз он одамҳои, ки «кофир» гуфта бо дасти мо кушонда истодаанд, ҷӣ қадаршон он бечорагон бошанд, ки ба ҳамин гуна қорҳои амир ва амалдорони ӯ муқобил баромада бошанд, ё ин ки бар болои хироч, закот ва андоз ҷанҷол бароварда бошанд? (Айнӣ). **Кӣ медонад**, рост ё дурӯғ (Раҳим Ҷалил).

3. Ҷумлаҳои туфайлие, ки таъкид ва заруратро мефаҳмонанд:

Лекин, рафиқ Пӯлодов, маъданҳои, ки мо аз ин ҷо ёфтем, **суҳан дар байни мо монад**, бағоят зарур буда, захираи калон доранд (Раҳим Ҷалил).

4. Ҷумлаҳои туфайлие, ки умед, орзу ва хоҳишро мефаҳмонад: ... худатон пир шудаед, **ҷӣ мешавад** ки, ҳар шаб аз пули худатон яке аз таомҳои дилхоҳатонро пазонда хӯред... (Айнӣ). **Ҷӣ мешуд** ки, ҳеч набошад, ҳафтае як бор ба ҷойхона бароӣ ва ҳамин хел сӯҳбат кунем (Раҳим Ҷалил).

Ҷӣ мешуд, тезтар бо як баҳона
Ба дидораш бидӯзам дидаву хуш

(Ш у к ў х ӣ).

5. Ҷумлаҳои туфайлие, ки навозишро мефаҳмонанд: Ин аберааш, **гардам аз саратон...** (Айнӣ). Хайрият омадед, **гардам, оим**, — гуфт кайвонии кекса хамирро мушт карда шуда, — ба шумо чашм дар роҳи шуда мондем (Иқромӣ).

6. Ҷумлаҳои туфайлие, ки барои ҷалб кардани диққати шунаванда истифода мешаванд. Ба ин гуруҳ ҷумлаҳои **медонед ҷӣ**, **мефаҳмед**, **та-саввур кунед**, **ин ба шумо маълум аст** ва монанди инҳо дохил мешаванд: **Ҷӣ тавре ки мебинед**, қишлоқамон боз ҳам ободтар шуд (Иқромӣ). **Чунон ки медонед**, ман бо падарам дар як дӯкон менишинам (Айнӣ). Мо, шахтёрҳо, худат **медонӣ**, ошпаз ё қассоб нестем, ки ишқам монем (Раҳим Ҷалил).

§ 1581. Чумлаҳои туфайлие, ки хиссиёту ҳаяҷон ва муносибатҳои эмоционалиро ифода менамоянд. Ин хосияти чумлаҳои туфайлӣ бо қалимаву таркибҳои гуногун (**афсӯс ки, хуб шуд ки, ҳарчи, бадбахтона ва ғайра**) таъкид меёбанд ва ба воситаи онҳо ба чумлаи асосӣ робитани маъноӣ пайдо мекунанд:

Ночор худи амир ба ҷавобгӯӣ даромада, як чизи бемазае тартиб дода, ба воситаи қозикалон ба ман фиристод (**афсӯс ки, нусхаи он дар байни қозапораҳо гум шуда рафтааст**) (Айнӣ). Ман аз дари пушт баромада будам (**ҳарчи, ҳеч кас надидааст**) («Садои Шарқ»).

§ 1582. Чумлаҳои туфайлие, ки сарчашмаи фикр ва манбаи **истинодеро** ифода менамоянд. Ин гуруҳи чумлаҳои туфайлӣ бештар бо пайвандҳои **ҷунон ки, чи тавре ки, чи тарзе ки, чи навъе ки** ба чумлаи асосӣ дохил мешаванд. Ин гуна чумлаҳои туфайлӣ барои хулоса баровардан, ба хотир овардан, тақрибан зикрнашудан низ хизмат мекунанд. Робитани чумлаҳои туфайлини гуруҳи мазкур ба чумлаи асосӣ қавитар мебошад: **Ҷунон ки ба шумо гуфта будам**, ман муллобача мебошам (Айнӣ). **Чи тавре ки маълум шуд**, мо ин нақшаи онҳоро ба ҳисоб нагирифтаем («Садои Шарқ»). **Чи тавре ки таҷрибаи соҳтмони социализм дар СССР исбот кард**, роҳи ғайрикапиталистӣ роҳест, ки инкишофи босуръати иҷтимоию иқтисодӣ, сиёсӣ ва маданияи халқро дар муддати кӯтоҳ таъмин мекунад («Адабиёт ва санъат»). **Чи навъе ки мебинем**, соҳиби ин «сухан» дар хусуси одоби сухан сухан ронда, «тирро ба нишон» гирифтааст («Мақтаби советӣ»).

Шумо, арбоб, **ҷунон ки худатон гуфта будед**, дар муомила сағ нашавед (Айнӣ). — Хуб, — гуфт, — **ба қавли домолло гуем**, ҳар даҳ танга ҳар моҳе як танга танзил дорад (Айнӣ). **Чи тавре ки тӯтаҷонаш ба вай фаҳмонид**, ин Ғуломалӣ устои моҳири гулдаст ва бофандан бемисл будааст (Иқромӣ).

Ин навъи чумлаҳои туфайлӣ бе пайванди низ истифода мешавад, вале дар ин маврид тобиши мӯътариза пайдо мекунад:

Мӯйсафед ба пухтани шинни кӯзагӣ сар кард, ӯ шарбати софи аз ҷувол гузаштаре бо як ёми шарбати софи дигар, ки вай аз лои шарбатҳои қулӯҳзада ба воситаи аз ҷувол гузаронидан тоза карда монда шуда будааст (дар ин бора маҳдум ба ман маълумот дод), дегҳои шиннипазиро пур кард (Айнӣ).

§ 1583. Ҷои чумлаҳои туфайлӣ ба муносибати маъноии он ба чумлаи асосӣ вобаста аст. Ҷунон ки аз чумлаҳои мисоловарда маълум мешавад, чумлаҳои туфайлӣ дар охири чумлаи асосӣ, дар мобайн ва пеш аз он воқеъ мегарданд. Чумлаҳои туфайлие, ки сарчашмаи маълумот, хулосаи муҳокима ва ба хотир овардани ҳодисаю воқеа ва фикрро мефаҳмонанду одатан бо пайвандҳои таркибӣ меоянд, бештар пеш аз чумлаи асосӣ воқеъ мегарданд.

ЧУМЛАИ МУЪТАРИЗА

§ 1584. Чумлаҳои мӯътариза маълумоти иловагӣ ва шарҳу тавзеҳотро ифода менамоянд, ки ба мазмуни умумии чумлаи асосӣ ва ё ба ягон аъзои он тааллуқ дорад. Маълумоти иловагӣ ва шарҳу тавзеҳот метавонанд ба мазмуни чумлаи асосӣ ва ё шароити вазъияти ифодани он дахл дошта бошад, сабаби ин тарз ифода шудани фикр ва ё маҳз дар ҳамин замону макон воқеъ гардидани он, ҳамчунин сабаби пурраву муфассал ва ё мухтасару ноқис ифода шудани фикр ё тасвир ёфтани ягон ҳодисаро фаҳмонанд, фикри асосиро бо далелҳои дигар қувват диҳад, дар хусуси рафтору кирдор ва сифатҳои зоҳирию ботинии шахси тасвиршаванда маълумоти иловагӣ диҳад. Чумлаҳои мӯътариза хусусияти мустақилияти интонационӣ доранд. Аз ҳамин ҷиҳат дар ҳат онҳо аз чумлаи асосӣ ва аъзоҳои он бо қавсайн ва гоҳо тире ҷудо карда мешаванд:

... дар он вақт чароҳат тамоман ба ҳам омада, пӯст давонда бошад ҳам, ханӯз пой чапамро қуввати озодона ҳаракат кардан набуд (Ханӯз парчаи доғи он чароҳат бар рӯи айнаки пой чапам намоён аст) (Айнӣ). Шумо тайёриятонро бинед, ҳамин рӯз, агар имрӯз то вақти поезди Кармина тайёр шуда натавонед, фардо ба Кармина меравед (Чои бошишгоҳи асосии амир Абдулаҳад Кармина ва атрофи он буд) (Айнӣ). Дар охир ҳарифон маро фиреб дода, бо тadbире як бор «ҳа» гуёнданд (Агар мавриде пайдо шавад, дар ягон ҷои «Ёддоштҳо» он воқеаро нақл хоҳам кард) (Айнӣ). Магар дили духтари соҳибҷамол (ман ўро надида соҳибҷамол тасаввур мекардам) аз дили ман ҳам зиёдтар бетоқат будааст, ки аз миёна даҳ дақиқа гузашта-нагузашта Ситора боз омад (Айнӣ).

— Дар ин ҷанг, — мегуфт Мирзомунир, — Давлати императории Русия ҳеҷ манфиате надошт (Мақсадаш, зоҳиран, Ҷанги Русу Япон буд, ки дар он қарибӣ тамом шуда, шартномаи сулҳашро имзо карда буданд) (Ирфон).

Дар тоқчаи байни ду таҳмон даҳ-дувоздаҳ чилд китобҳои кӯҳнаи модарам ва як қуттии ў ҷой ғирифта буданд (модарам дар он қуттӣ ресмон ва коғазҳои худро нигоҳ медошт) (Улуғзода).

§ 1585. Ҷумлаҳои мӯътариза аз ҷиҳати сохт ва таркиб ғуногун мешаванд. Ба ин вазифа ҳамаи ҷумлаҳои содда, мураккаб ва сертаркиб, бандҳои калонтари синтаксисӣ истифода мешаванд:

Ў дар ин бора дар он дафтар навишта буд (албатта, ман дар ин ҷо навиштаҳои ўро мазмунан нақл мекунам, зеро, чунон ки ҳоло он дафтар дар дастам нест, инчунин ибораҳои муаллиф айнан дар ёдам ҳам нестанд) (Айнӣ).

Нобино ҷои тозаро гардонд (ў дар ҳолате ки рӯяш ба ҳаво буд, ҷойро чунон моҳирона ва эҳтиёткорона мегардонд, ки ягон ҷаҳра ба беруни ҷойник намечакид. Ва ҳол он ки ман то ҳол ба беруни ҷойник нарехта, начаконида ҷой гардонда наметавонам) (Айнӣ). Дар ҳаққи ҳалвои собунии Шофирком афсонае буд: чунон ки афсонапарастон мегуфтанд, «ҳалвои обинаботи Бухоро, ғайр аз Бухоро, нони осиеии Самарқанд, ғайр аз деҳаи Галаосиеи Самарқанд, ҳалвои кӯфта ва ҷуғротии Зармитан, ғайр аз деҳаи Зармитани Бухоро, дар дигар ҷо намешавад», инчунин ҳамон афсонапарастон ҳалвои собунии шофиркомиро ҳам махсуси Шофиркоми Бухоро мепиндоштанд (Ва ҳол он ки баъд аз революция як «Ҳалвогари бухороӣ ба Самарқанд омада, ҳалвои обинабот пухт, ки аз ҳалвои обинаботи Бухоро мондани надошт, инчунин зани самарқандӣ, бо вучуди галаосиеӣ набуданаш, дар Душанбе як нони осиеӣ пухт, ки аз нони осиеии Самарқанд ба ҳеҷ ваҷҳ камӣ надошт, хатто аз баъзе ҷиҳат аз вай бехтар шумурдан мумкин буд) (Айнӣ).

Он қозӣ истиқомати он хучраро ба ман дод, ки понздаҳ сол, то дастгир шуданам аз тарафи одамони амир, ман дар вай хотирҷамъона зиндагӣ кардам ва ҳол он ки ман дар ҳаққи он қозии шеърдӯст на пеш аз ба ман хучра доданаш ва на баъд аз он мадҳияе нанавиштаам. (Ин хучра дар ғушаи шимоли ғарбии мадрасаи Кӯкалтош буда, дар вай аз як доираи болопӯшида даромада мешавад. Дар он доира ҷор дар хучра буда, хучраи ман аз дасти рост дуҷум буд ва дар кӯчаи аз шимоли мадраса гузаранда дарича-тиреза ҳам дорад) (Айнӣ).

§ 1586. Ҷумлаи мӯътариза мазмунан ва моҳиятан на танҳо ба ҷумлаи пеш аз худ, балки ба мундариҷаи чанд ҷумла, бандҳои синтаксисӣ, хатто, ба нақлу ривоят ва ҳикояҳои ҷудогона мансубият дошта метавонад. Чунончи, устод Айнӣ аз «Наводир-ул-вақоеъ» як ҳикоячаро дар хусуси баққоли ҳасис аз номи Аҳмади Дониш ва ҳикояи дигари ба он монандро аз ҳаёти баққоли савдогари Бухоро бевосита нақл карда, дар охири ин ду ҳикоя дар қавсаи муносибати худро чунон изҳор намудааст: (Ду воқеаро, ки дар як мавзӯъ бошанд, дар як ҷо ба тарзи ҳикоя овардан, хусусан, ки дуҷумӣ аз нахустин аз ҷиҳати бадеият паст

бошад, кори бисъёр бад аст. Аммо ман дар ин чо бо накли аҳволи «баққоли Аҳмади Дониш» ва «баққоли худ» ин кори бадро кардам. Ман ин корро барои он кардам, ки хонандагон бо андоза карда дида ни тасвири аҳволи ин ду баққол қувваи қалами Аҳмади Донишро ба хубӣ равшан дарёбанд) (Айнӣ).

§ 1587. Чумлаҳои мӯътариза дар охир ва мобайни чумлаи асосӣ воқеъ мегарданд. Муносибати чумлаҳои мӯътаризае, ки дар мобайни чумлаи асосӣ меояд, бо чумлаи асосӣ наздиктар ва барҷастатар буда, бештар ба яке аз аъзоҳои он муносибати маъноиву синтаксисӣ дорад. Чумлаҳои мӯътаризае, ки дар охири чумлаи асосӣ меоянд, мустақилияти бештаре доранд, дар ин гуна чумлаҳо ҳама гуна маълумотҳои иловагӣ мукамал акс меёбанд.

Қадру манзалати бомӯҳон сартарошхонаҳо дар назари «ҷойнамознишинон» (албатта, ин таъбири шартӣ буда, ба хонақоҳнишинон ва масҷиднишинон алоқаманд нест) ба нисбати наздикиаш ба саҳни хонақоҳ буд, яъне ҳар боме, ки ба саҳн наздиктар бошад, бақадртар ба шумор мерафт (Айнӣ). Ман як сол чилимкашӣ кардам, аммо дарди по бо шиддати аввалиаш давом кардан гирифт (дар ин миён ман аз мадрасаи Ҳоҷӣ Зоҳид ба мадрасаи Кӯкалтош кӯчидам, дар он чо ҳам чилимкаширо давом додам). Баъд аз шаш моҳи дигар озори по бартараф шуд (Ман аввалҳо инро аз таъсири тамоку медонистам. Аммо сонҳо аз докторҳо фаҳмидам, ки озори пой дар ман дар мадрасаи Ҳоҷӣ Зоҳид бинобар нам ва тар будани бино пайдо шуда будааст, баъд аз кӯчиданам ба мадрасаи Кӯкалтош ва бошишгоҳи хушк худ ба худ барҳам хӯрда рафтааст) (Айнӣ).

§ 1588. Чумлаҳои мӯътариза аз ҷиҳати тарзи дохил шуданашон ва таркиби чумлаи асосӣ ба ду гурӯҳи калон ҷудо мешаванд: 1) чумлаҳои, ки бе пайвандак ва 2) ба воситаи пайвандакҳо, инчунин бо ёрии воситаҳои нисбӣ ва луғавии дигар ба чумлаи асосӣ (матн) дохил мешаванд.

§ 1589. Чумлаҳои мӯътаризаи бепайвандак қисми асосии ин хели чумлаҳои иловагиро ташкил медиҳанд. Ин ҳолат ба чанд омилҳои маъноиву грамматикӣ вобаста мебошад. Чумлаҳои мӯътариза аз дигар навъҳои чумлаҳои иловагӣ бо мустақилияти бештари структурию маъноии худ тафовут доранд. Ин мустақилият имконият медиҳад, ки ба воситаи онҳо ҳама гуна фикру мулоҳизаҳои иловагиро ҳамроҳӣ ифода карда шаванд:

Дар тарафи ростам деворе дидам баланд ва дароз, ки ҳавлии берунро аз кӯча ҷудо мекард (кӯча будани пушти ин деворро ман аз даре, ки мо дишаб аз вай даромада будем, киёс кардам) (Улуғзода). Дар яке аз ҳамон шабҳо, ки ман дар саҳни мадраса нишаста будам, Сироч-маҳдум базме ёфта омада, таклиф намуд, ки ҳамроҳ биравем (дар Бухоро дар айёми тобистон, хусусан дар даруни шаҳр, тӯю базм кам мешуд) (Айнӣ).

§ 1590. Чумлаҳои мӯътариза ба таркиби чумлаи асосӣ ба воситаи пайвандакҳои пайвасткунанда дохил мешаванд. Пайвандакҳои пайвасткунанда муносибати нисбатан наздики синтаксисии чумлаи мӯътаризаро бо чумлаи асосӣ нишон медиҳанд.

Дар забони адабии тоҷик бо пайвандакҳои хилофӣ ба таркиби чумлаи асосӣ дохил шудани чумлаҳои мӯътариза характернок мебошад, чунки ба воситаи ин пайвандакҳо тобиши маъноии иловагии хилофӣ равшан зоҳир мешавад. Ба ин вазифа пайвандакҳои дигари пайвасткунанда камтар меоянд, чунки пайвандакҳои пайҳам асосан дар алоқаи грамматикӣ чумлаҳо иштирок менамоянд, ифодаи муносибатҳои маъноӣ аз доираи маъноии онҳо берун мемонад, пайвандакҳои ҷудой бошанд, асосан дар чумлаҳои мураккаби пӯшидақолиб истифода мешаванд. Солҳои охир бо чумлаҳои мӯътариза омадани пайвандаки пайҳами ва бештар ба назар мерасад:

Гоҳо ба вай якто-нимто нусхаҳоро китобат кунанда мегирифт (аммо ба ин кори вай ҳақ намедод, Муллосафар ҳам ба хотири дӯстӣ ва

хамватанӣ аз вай ҳақ талаб намекард) (Улуғзода). Ҳамон сол ба ман асбоби китобат ҳам харида дод, ки аз онҳо нишона як қаламдон ҳанӯз дар дасти ман боқист (ва дар сари ин қаламдон як фалокате рӯй дода буд, ки ягон вақт он воқеаро хоҳам навишт) (Айнӣ).

§ 1591. Ҷумлаҳои мӯътариза ҳам аз ҷиҳати таркиб ва ҳам аз ҷиҳати мундариҷа нисбат ба хелҳои дигари ҷумлаҳои иловагӣ мустақилтар мебошанд. Аммо мустақилияти маъноии онҳо нисбист, чунки ҷумлаҳои мӯътариза бо ҷумлаи асосӣ муносибати мантиқиву маъноӣ ва ҳатто, грамматикӣ дорад. Муносибати синтаксисии ҷумлаҳои мӯътариза дар ҳар шароити нутқ ҳар хел зоҳир мешавад. Масалан, ҳангоми ба пайвандҳои ҳосаи тобеъкунанда омадани ҷумлаҳои мӯътариза муносибатҳои синтаксисӣ барҷастатар, вале дар ҷумлаҳои бепайвандак хиратар ифода мешавад, чунки пайвандаки ҳоса на танҳо воситаи алоқа, инчунин ифодакунандаи муносибат мебошад.

Дар ифодаи муносибатҳои маъноиву грамматикӣ ин қолиби ҷумлаҳо роли пайвандҳои ҳоса калон аст, аммо ин муносибатҳо ҳангоми бе пайвандак омадани ҷумлаҳои мӯътариза низ мушоҳида мешавад.

1. Муносибати атрибутивӣ. Ин гуруҳи ҷумлаҳои мӯътариза ягон аломат ё ҳосияту амали предметро ба таври илова, дар омади суҳан нишон медиҳанд, бо ин қабил ҷумлаҳои мӯътариза пайвандакҳои тобеъкунанда қариб истифода намешавад:

Аз сартарошхона баргашта будам, ки **мудири хоҷагии интернет** (вай аз худӣ бачаҳо буда, фақат ба синну сол аз онҳо калонтар будааст) ба ман як куртаи тозаи ҷит ва як шими сиёҳи нимдошт дод (Улуғзода). Муаллим Саидризо Ализода баъди аз гузари чорроҳаи Ҳочизулмурад кӯчидани мактаби Ҳочидомулло муддати дувоздаҳ соли дигар бо устоди худ ва сонитар **бо рафиқи наздиқаш Мирзоҳалим** (ӯ низ аз шогирдони Ҳочӣшайхӣ мазкур буд) дар мактаби нави Саидмаҳалла муаллимӣ карда, дар ин муддат садҳо фарзанди халқро бепул соҳиби хату савод намуд (Ирфон). Рӯзе аз рӯзҳои тобистон ман аз **боғ ба қалъахавлиамон** (хонаи дар қишлоқ будаи мо ҳамин тавр номида мешуд) барои аз модаркалонам хабар гирифтани омадам (Улуғзода).

2. Муносибати сабабӣ:

Ман «Шарҳи Мулло»-ро барои мутолға бардошта пеши бемори сил — Аллом-маҳдум рафтам, ки ҳам ӯро хабардорӣ кунам (Чунки бемории ӯ вазнин буд) ва ҳам дарсамро аз назар гузаронам (Айнӣ). Маҳдума, ки аввали ин ҳикоятро намунида буд (ӯ дар ошхона андармон буд), маро ба дубора нақл намудани ин воқеа маҷбур намуд (Ирфон). Сардори гуруҳи пастишин Маҳмуд-маҳдум ном як муллозода буда, ӯ «Маҳдуми амиркони» лақаб дошт (сабаби ин лақаб он буд, ки дар нахустин бор омадани чармҳои лоқӣ аз Россия ӯ аз он чарм пойабзол дӯзонда пушида буд) ва ёрирасони ӯ низ аз муллозодагони Бухоро буда, ӯ «Маҳдуми Хушрӯй» лақаб дошт (азбаски рӯи ӯ ба сабаби «решаҳои афғонӣ» порча-порча фурурафтагӣҳо ва доғҳои сурхи нафратовари баднамо дошт, мардуми Бухоро бо алоқаи зиддияти маъно ба ӯ ин лақабро дода буданд) (Айнӣ).

3. Муносибати шарт:

Ман баъд аз мулоқоти якуми саримазорнаш бо Маҳдуми Гав баҳору тобистону тирамоҳ (агар дар шаҳр бошам) ҳафтае як бор ба боздиди ӯ ба пуштаи Биҳиштиён мерафтам ва дар рӯзҳои зимистон, вақте ки ҳаво хушк бошад, камаш дар ҳар понздаҳ рӯз як бор аз аҳволи ӯ хабар мегирифтам (Айнӣ). Дар пахтазоакунӣ бо ҳаллоҷӣ, ба шарте ки пахта аз ғӯза ва кӯрак кашида тайёр карда шуда бошад, як одам дар як шабонарӯз, агар ором нагирифта кор кунад, як пуд пахтаро аз ҳаллоҷӣ мегузаронад (Айнӣ).

4. Муносибати хилофӣ:

Иброҳим ғайр аз дарси дарсхонагӣ, ки дар ҷамоаи мо мехонд, дарсҳои дигарашро ҳам (агарчи дар он дарсҳо ман бо вай шарик набудам) бо ман тайёр мекардагӣ шуд (Айнӣ). Вақте ки дар кӯчаҳо мегашт, ба қасе нигоҳ намекард ва бо қасе (ҳарчанд шиносои дерин ҳам

бошад) салом-алеќ наменамад (Айнӣ). Ман то ҳол муллоеро надидам, ки бо вучуди доро буданаш ба нодоре ва ба бенавое ёрмандӣ карда бошад ва ў, ҳар чӣ қадар бой бошад ҳам, боз мурдаи худро ба болон мардум партофта, чашми тамаи худро ба қисаи одамон (он одамон ҳар чӣ қадар қашшоқ бошанд ҳам) дўхта меистод (Айнӣ).

5. Муносибати қиёсиву монандӣ:

Устосултон фармуда буд, ки ба оши «арвоҳи пир» қасдан беғоҳи чумъа хабар кунанд, то одам мўлтар биёяд (дар аксари дўкконхонаҳо оши «арвоҳи пир»-ро миёни ҳафта мекарданд, ки одам камтар биёяду пули як ош — 25 тангаро панҷ-шаш бор «оши тағидўконӣ» кунанд) (Ирфон). ... агар он гуна ҷавон итоаткор барояд, амир ўро дар лойдо-ни худ дароварда, аз ҷамъият дур мекард ва агар саркаш барояд, ўро дар қатори гову харони дарбор фуроварда шабу рўз азоби ҷисмонӣ ва рўҳонӣ дода, оқибат маҳв мекард (Чунон ки аз шоирон Шохинро ва аз санъаткорони музикашинос Қорӣ Қаромати танбўриро ба ҳамин тариќа маҳв карда буд) (Айнӣ).

6. Муносибати сабабу натиќа:

Ин муаллими донишманди забардаст худ тотор бошад ҳам, забони ўзбекиро монанди забони модарнаш медонист (бо файз ва ду меҳмони хукандии дигар ўзбекӣ гап мезад), забони тоҷикӣ ва туркиро ҳам камтар аз як муаллими тоҷик ва турк намедонист (Ирфон). Вай инро ба забони ўзбекӣ пурсид, аммо лаҳҷааш тоҷикӣ буд (аз дили ман гузашт, ки вай ҳам бояд самарқандӣ бошад), бинобар ин модарам ба забони тоҷикӣ ҷавоб дод (Улуғзода). Мувофиқи тавсияи қозикалон дар охири баъзе шеърҳо амирро бо унвони «шоҳ» ё султон» ёд мекардам (сабаб ҳамин аст, ки дастнависҳои кўҳнаи ман ба назари бинанда бо вариантҳои гуногун ва баъзан бемантиқ меамоянд (Айнӣ). Аз берун садои пой шундида шуд (дили Нуралӣ ба тапидан даромад) (Улуғзода).

НУТҚИ АЙНАН ВА МАЗМУНАН НАҚЛШУДА

§ 1592. Маънои аслии феъли **наќл кардан (намудан)** гузаронидан аст. Қас воќеа ё ҳодисаи аз забони шахсе шундидашро ба каси дигар гўяд (гузаронад), чунин тарзи баёнро наќл меноманд:

Бибиробиа оҳиста-оҳиста ба гап сар кард: — Ин сўзаниро дар ҳамон сола, ки Ленин аз дунё чашм пўшиду олам мотамистон шуд, сар карда будам ва ҳамон сол тамои кардам (Ҳаким Қарим). Сипас пиразан ҳиќ-ҳиќ гирифта наќл кард, ки чӣ тавр баъд аз вафоти шавҳараш, ки кўҳнадуде буд, духтари ў Назира боре дар адир алафҳои хўрдани мечид, ногаҳон саркардаи мири Ҳисор бо сарбозонаш пайдо шуда ўро мебинаду дуздида бурда, ба мири худ пешкаш мекунад... (Улуғзода).

Наќлкунанда (муаллиф ё ровӣ) на танҳо суханони каси дигар, балки фикру мулоҳизаҳои худро низ ба тариқи наќл баён карда метавонад:

Дар минбар боз ҳастаиам ба ҳаяҷон омад. Сари калован гапро гум кардам. Дар ниҳоят: — Ин чингиламўи ман буд, — гуфтам... — Ман ҳам фаромуш кардам, дар соли бисту як ё бисту ду буд... Падару модари инро босмаҷиён кушта рафтанд. Падараш роҳбалади аскарони сурх буд. Ҳамин духтарак гўё ҳаштсола монда буд. Ҳеҷ кас надошт. Мо инро ба гарнизон овардем. Ман ўро бисъёр дўст медоштам... (Ҳаким Қарим).

§ 1593. Одатан суханони гуфтаре наќл мекунанд. Вале наќл муҳокимаи ботинӣ, фикру мулоҳизаҳои ҳанўз ноғуфта, хаёлот, орзу, речаҳои ниҳониро низ дар бар мегирад:

Едгор ба дили худаш меғуфт: «Аз ҳаракатҳои Гулнор маълум буд, ки вай ҳам маро дўст медорад, вай ҳеҷ гоҳ домани каси дигареро ба дасти муҳаббат нахоҳад гирифт, оё вай рўзи охири: «Ҳар гоҳ ту зан гирифтани шавӣ, ман ҳам тўй мешавам» нағуфта буд? (Айнӣ). Латиф

бо фикри «Агар аз тарафи чапи пулемётамон асп монам, ба ман тири худамон намерасад, аммо сари якчандтаи ин хоинонро аз танаш ҷудо мекунам» сари аспро сар дод (Ҳаким Карим).

Рамз ҳам ба тариқи нақл ифода мегардад: Тик-тиқи дар маҷбур намуд, ки ҳамагӣ рӯяшонро ба тарафи он гардонанд. Қотиб бо як вазъияти дилгирона, ки гуё мегуфт: «Намондед-дия», дарро боз намуд (Ҳаким Карим). ... фақат сардини оҳан «Ман дар дастат, хушбёр бош!» гуфтагӣ барин ўро хабардор кард (Ҳаким Карим).

Дар забон ҳодисаи нақл андар нақл низ дида мешавад:

Саид бо лабханди истехзоомез ба ҷои ҷавоб суол дод: — Малика аз ман боз чӣ мепурсад? — Маликаи муаззама мегӯяд: «Ту агар чун дӯст омада бошӣ, марҳамат фармой!» (Улуғзода). — Он кас аввал пурсиданд, ки ҳамин мурғро ҳам одамон меҳаранд? — аз камоли одоб ҳатто дар бораи шахси ғойб бо лафзи чамъ суҳан мекард қассоб. — Сонӣ ман гуфтам, ки ҳа, дусад кило буд. Аз нисф зиёдаш рафт (Муҳаммадиев).

§ 1594. Нақл ҳақман гуногун мешавад. Вай аз калима, таркиб ибора ва ҷумлаҳои ҷудогона то порчаҳои яклухтро, ки аз чандин ҷумла таркиб ёфтааст, дар бар гирифта метавонад:

Рафиқи ҷавониам — Маҳмудро дар хонааш ёфтам. «Ту маро шинохтӣ?» Бечора ларзида «Ҳа» гуфт. Ман хандидам. «Наларз, азизам, наларз, ман дигар нашудаам, ман ҳамон рафиқи ту, аъзои комсомоли Лениниам», — гуфтам (Ҳаким Карим).

§ 1595. Дар нақл ду унсур вуҷуд дорад: нутқи каси дигар ё ҳуди гӯянда, ки ба тариқи нақл оварда мешавад ва суҳанони ноқил. Азбаски нутқ ба василаи суҳанони нақлкунанда ба ҷараёни гуфтор ворид мешавад, онро ҷумлаи воридкунанда ҳам гуфтан мумкин аст.

Суҳани муаллиф омили муҳими ташкили нақл ба шумор меравад, бинобар ин гуфтаи касе бидуни ҷумлаи воридкунанда оварда шавад (чунон ки бештар дар муқолима дар назар мерасад), онро нақлшуда ҳисоб кардан мумкин нест.

Нутқ асосан бо ду роҳ нақл мешавад: айнан ва мазмунан. Дар забон ҳодисаи ба тарзи омехта — айнан ва мазмунан нақл кардан низ маъмул аст.

НУТҚИ АЙНАН НАҚЛШУДА

§ 1596. Навиштаро бе тағйир иқтибос кардан мушқил нест, аммо гуфтаҳои касеро пурра дар хотир дошта, айнан нақл кардан ё сабт намудан душвор аст. Аввал ин ки, тамоми хусусияти тарзи гуфтору оҳангҳои суҳанони каси дигарро бе каму кост ба қалам додан имконнопазир аст, зеро он чанд аломати муқарраршудаи китобат ба мукамал ифода кардани тамоми тобишҳои интонация, ки дар забони зинда мушоҳида мешаванд, аслан қодир нест, дигар ин ки, пурра, возеҳ ва табиӣ инъикос намудани эҳсосоти инсон, равшан ифода кардани ҷилоҳои маъно аз соҳибқалам ҳунари комили суҳандонию суҳансанҷи металабад.

Аломати муҳимтарини нутқи айнан нақлшуда ҳар чӣ мукамалтар дар бар гирифтани на танҳо мундариҷаи гуфтаҳои каси дигар, балки тарзи суҳанронӣ, тобишҳои ноаёнӣ маъноӣ, интонация, хусусиятҳои савтӣ ва оҳанги гуфтор аҳамият дода мешавад:

— Кӯдак, охир кӯдаки бегуноҳ, маъсум! — гӯён хитоб намуд Давлат, дуди ҷароғро бо дасти росташ бурид. — Дар пеши инҳо «гуноҳро» ман кардаам, ман! Охир ман пешрави аскарони сурх будам. Ду сол боз ман отряд ҳастам, ман, охир! (Ҳаким Карим).

Дар ҳангоми айнан овардани нутқ ба тарзи талаффузи калом ҳам риоя карда мешавад:

Аввал сар карда удайчӣ бо забони туркӣ бо овози ғафси баланд ва бо ҳиҷо ва калимаҳои ҷудогона гуфт: — Таксирр!... бо... сало... ма...

тин... хазра... там... аз... савдо... га... рони... муътабари... Хева... гуломашон... Муҳам... мад... Қарим... бой... корвонбошӣ... аз... мар... ҳамати... хазра... там... бо... амали... чалилаи... эшик... оқо... боши... гии... дарбори... салтанати... Бухорои... шариф... сар... фароз... шуда... хазра... тамро... дуо... карда... ба кори... худ... мегардам... мегӯяд!... (Айнӣ). Аз як нафар колхозчии, ки дар паҳлуям нишаста буд, ки будани ин занро пурсидам. Вай... бо даҳони пур аз носаш: — Шофоямон, — гуфт. Баъд бо чеҳраи кушод ба вай нигоҳ карду ҳарфи «ӯ»-ро дароз кашида: — Хӯ—ӯш?! — гуфт (Ҳаким Қарим).

Дар нутқи айнан унсурҳои луғавии хоси забони зинда (калимаҳои гуфтугӯӣ, шевагӣ, хоси касбу ҳунар, суҳанони бегона, алфози дурушт, воҳидҳои фразеологӣ, зарбулмасалу мақол...) ба эътибор гирифта мешаванд. Дар нутқи айнан ҷилоҳои маъноии калимаю ифодаҳо, обураниги эмоционалию услубии онҳо, воситаҳои ороиши суҳаб, ки дар забони зинда маъмуланд, инчунин ҷиҳатҳои фардии гуфтори одамони ҷудогона ва гуруҳҳои иҷтимоӣ ба қадри имкон инъикос меёбанд:

— Даҳанатро ғундор, ялама! — гуфт ӯ ба деҳкон оташин шуда. — Ба ман ту ҳам баробар, бой ҳам (Айнӣ). — Бишин, аҳмак! — гуфт Саодат. Овозаш меларзид, чашмони сиёҳаш монанди оташ медурахшиданд (Ҳаким Қарим).

Дар нутқи айнан калимаҳои модалӣ, ҳиссача ва нидо бисёр дучор меоянд:

Аз поён Ҳасан Абдулло, аз афташ, чизе гуфта эътироз кард, ки дар суҳани Ивон-амак оҳанги таънаомез пайдо шуд:

— Оббое-е, ба ту гуфта истодаам, ки дурусттар фаҳмон. Нашавад, илтимос кун... (Муҳаммадиев). Фаръеди ҷонхароши марде баланд гардид: — Вой писарам! Чавонмарг шудӣ! Э вой, хок бар сарам! (Улуғзода).

§ 1597. Дар нутқи айнан фикр ба тариқи пурсиш, амр, супориш, илтимос ва хитоб ифода мегардад:

— Ту озода, духтари Ширини даҳмарда нестӣ?! — гуфтам (Ҳаким Қарим). — Оя, маро ҳам баред! — тавалло мекард вай ба модарам... (Улуғзода). — Даҳанкалонхошонро дастгир кунед! — гуфта мулозими қозӣ ба одамони миршаб амр дод... (Айнӣ).

Фикр дар қолиби ҷумлаҳои содда (яктаркиба, дутаркиба, нопурра, беаъзо...) ва ҷумлаҳои мураккаби нисбатан кӯтоҳ ифода мегардад:

— Ҳама гап дар ҳамун хатай, хоҳед, ҳозир меравем, — гуфт... «хаппак» (Ҳаким Қарим). — Аз ин пеш кучоятон дард мекард? — боз савол меод Алихон. Иброҳимҷон... ҷавоб мегуфт: — Дастам. Ҳа, чапаш (Муҳаммадиев). — Аз боғ бароед! — гуфта фармон дод (Айнӣ). — Ана ин кас акнун модари ту ва Мухтор мешавад, — гуфт падарам. — Иззат кун, ба гапаш кӯш кун. Хуб-мӣ? — Хуб, — розӣ шудам ман (Улуғзода).

Дар ҷунин ҷумлаҳо тартиби калима тағйир ёфта меистад: — Саркор, лекин нокулай фуromaдед-дия ҳамин шаб, — гуфт (Ҳаким Қарим) — Намаки бойро шумо муфт хӯрдаед, — гуфт як пахтакаш ба имом (Айнӣ). — Ризояти ман зарур аст дар ин хусус? — пурсид Хиromон (Муҳаммадиев).

§ 1598. Кор фармудани мухотаб, калима, ибора ва ҷумлаҳои туфайлӣ низ яке аз аломатҳои характерноки нутқи айнан нақлшуда ҳисоб меёбад:

— Ту, сипаҳдор, лоф мезанӣ, маликаро ба роҳи хатарнок мекашӣ! — ба Вғашфарн ало нигоҳ карда гуфт Моҳбудон: — Шумо умедвори мадади ҳамсояхо ва турконеда, малика, — ба гуфтугузор ҳамроҳ шуд яке аз шарикони Моҳбудон (Улуғзода). — Медонӣ-мӣ, — гӯён ба гап давом кард, — баъд аз ду рӯзи ин воқеа маҷлиси умумии колхоз шуд. Маро ҳам ҷеғ зада бурданд. Ту бовар кун, ҳамон Аҳмад, ... қариб ду соат аз хусуси фолбин, мулло, ҷоду ... маърузаи дуру дарозе кард (Ҳаким Қарим).

§ 1599. Суҳани муаллиф аз лиҳози интонация, таркиби калимот ва сохти синтаксисӣ ва умуман тарзи ифодаи фикр аз нутқи айнан нақл-

шуда фарк мекунад. Вай аз калимаҳои маъмули забони адаби таркиб меёбад. Фикр бештар бо ёрии ҷумлаҳои соддаи ҳикоягӣ, ки аз ҳисси ҳаяҷон орианд, ифода мегардад. Дар аввали муқола ҷумла дутаркиба ва дар давоми нақл яктаркиба мешавад:

Зиндонбон, дар ҳолате ки ба дасташ дуто нон ва як ҷойник ҷой буд, даромад ва ба зиндонӣ:

— Бойбача кучост? — гуфта пурсид.

— Қадом бойбача? — гуфт яке аз бандиён.

Зиндонбон:

— Ибод, писари Арбоб Қамол (Айнӣ).

Эзоҳ: Дар забони адабиёти классикии форсу тоҷик (чи дар назму чи дар наср) сухани муаллиф аксар бо ҷумлаи соддаи яктаркиба / Гуфт: Гуфтам: Гуфто: Гуфтамаш: ..., (гоҳе бо ёрии ҷумлаи соддаи дутаркибаи ҳуллас) ифода меёфт:

Гуфтам: «Эй симзақан!» Гуфт: «Киро мегӯӣ?»

Гуфтам: «Эй аҳдшикан!» Гуфт: «Чӣҳо мегӯӣ?»

(Қ а м о л).

Ямин-уд-давла Султон Маҳмуд... ба шаҳри Ғазнин ба болои кӯшке, дар ҷаҳордарае нишаста буд ба боғи Ҳазордарахт. Рӯй ба Абӯрайҳон кард ва гуфт:

— Ман аз ин ҷаҳор дар аз қадом дар берун хоҳам рафт, ҳукм кун ва ихтиёри он бар пореае қоғаз навис ва дар зеро ниҳолӣ ман нех...

Маҳмуд гуфт:

— Ҳукм кардӣ?

Гуфт:

— Қардам (Низомии Арӯзӣ).

§ 1600. Ҷумлаи воридкунанда пурраю нопурра мешавад. Ҷумлаи пурраи воридкунанда чунин аст, ки дар он ҷузъҳои ҳатмии ҷумла: ҳабабар (таркиби ҳабабар) ва муқабладо мавҷуданд:

Он одам баъд аз ба саломӣ ман ҷавоб гардондан аз ман пурсид:

— Ҳат доред?

— Қам-қам менависам, — ҷавоб додам ман.

— Бисёр хуб, ин тавр бошад, шумо имрӯз дар қатори мардикорон қор нақунед. Ман ба шумо як қори муносиби худатонро мефармоям, — гуфт ҳуҷҷаи ва аз қояш нимҳез шуда аз тоқҷаи болоҳона як дафтари гирифта, пеши ман гузошту илова кард:

— Шумо ин дафтари қушода, аз як сар хонед, ман шунавам (Айнӣ).

Эзоҳ. Ҷумлаи воридкунанда танҳо аз ҳабабар ё таркиби ҳабабар ташкил ёфта бошад ҳам, бояд онро пурра шуморид, чунки соҳиби амал аз бандҳои феълӣ ё ҳабабарӣ маълум мешавад:

«Духтари Бекмуҳаммад, Бибноҳи қафиширхӯр, паризоди замон аст. Имрӯз ба қишлоқ меравам, ту бояд ӯро бигирӣ...» гуфтам. Дили Назари Бучул қошук бари тарошида шуд (Ҳаким Қарим).

Сухани воридкунандаи нопурра он аст, ки ягон ҷузъи ҳатмии ҷумла ифода наёфта бошад:

— Нӯги қини подшоҳиро дидӣ, ин аз нӯги ҳамир фатир аст. Акнун зуд бош, рӯсташро бигӯ ва қонатро аз азоб ҳалос кун, — гуфт мирғазаб.

Ман:

— Чизеро, ки намедонам, чӣ бигӯям? Ҳар чӣ ба сарам ояд, аз толеам медонам.

— Ҷӯбро биёр! — гуфт мирғазаб ба яке аз одамони худ (Айнӣ).

§ 1601. Муқаммалӣ таркиби ҷумлаи воридкунанда ва тартиби муқаррарӣ ё ғайримуқаррарӣ аъзоҳо ба ин вобаста аст, ки вай пеш аз нутқи айнан нақлшуда омадааст, дар байн ё дар охири он. Дар аввал омада бошад, таркибан муқаммал мешавад, аъзоҳои ҷумла дар қоқ муқаррариашон меоянд:

Одина вакте ки аз бозгашта рафтани Ибод ва рафиканаш хотир-чамъ шуд, чашми худро кушола, ба модаркалонаш гуфт:

— Бибиҷон! Бехуда худро ба андух ва алам наандоз! (Айни). Падарам ба вай бо чашми навозиш нигоҳ карда, хандида гуфт: — Туро худам келин мекунам (Улуғзода). Аҳмадҷон-амак ба писараш ва ба рафикани ӯ рӯ оварда, гуфт:

— Хизмати ҳарбӣ дар Армияи Сурх шаъну шараф аст... (Ҳаким Карим).

Чумлаи воридкунанда дар мобайни нутки айнан нақлшуда ояд, хеле кӯтоҳ шуда, шакли луқма (реплика) мегирад, ҷои сараъзо ва баъзе аъзоҳои пайрав тағйир меёбад (мубтадо пас аз хабар меояд, аъзоҳои пайрави эзоҳдиҳанда пеш аз хабар ё пас аз хабару мубтадо ҷой мегиранд):

— Шаст сол қаламкашӣ кардам, — гуфт Бибиروبиа. — Дар тамоми умрам ягонта сурати одамизодро накашида будам (Ҳаким Карим).

— Ба онҳо ҷӣ сумикор медиҳам? — гуфт хӯҷани пешонаашро турш карда (Айни). — Лекин... — гуфт Иброҳимҷон бо оҳанги як қадар норозиёна ва даме мулоҳиза карда, боз такрор намуд, — лекин духтур, мебахшед-куя, шумо хеле боэътимод ҳукм мебаровардаед (Муҳаммадиев).

Одатан дар охири чумлаи воридкунанда ба идома доштани нутк ишора мешавад:

— Он кас хат надоранд, — гуфт хӯҷани ва илова кард, — мактабдори гузар навишта буд. Хонасӯхта корро хароб кардааст (Айни).

— Ба худо ки ту кӯдак будай, — гуфт Саодат боз асабитар шуда ва суҳанашро давом дод: — Ман духтарчаи майда нестам (Ҳаким Карим).

Чумлаи воридкунанда ҳама гуна нутки айнан нақлшударо ба ду хисса ҷудо карда, дар байн ҷойгир шуда наметавонад. Ин ҳолат дар чумлаҳои имконпазир мегардад, ки сохти мукамал, таркиби муфассал ва интонацияи мӯътадил дошта бошанд. Чумлаҳои саволи ва хитобӣ бо ноҳамвории интонация, мавқеи задан мантиқӣ аз хелҳои дигари чумла фарқ мекунанд. Агар ҷузъҳои онҳоро ба ду хисса ҷудо карда, чумлаи воридкунанда дароварда шавад, дар тадричан болоравии интонация шикасти якбора рӯй медиҳад, ки он боиси ноқисии ифодаи фикр ва норавшании матлаби ғӯянда мешавад. Аз ҳамин ҷиҳат онҳо тақсимнашавандаанд:

Хиромон дақиқае шаҳри дар оғӯши тумани сафедтоб ором хобидаро бо шавқ тамошокунон хитоб кард: — Ҷӣ хел нағз! А, акаи Иброҳимҷон, нағз, а? (Муҳаммадиев). — Бандед ӯро! — фармуд ӯ ба сарбозон Саидалиро нишон дода. Мардакро зада-зада ба дарахт баста монданд. — Буред! Шиканед! — ба боғ ишора намуда боз фармон дод саркардаи бадҳайбат... Фигон аз беҳи ҷигари ӯ бархост. Бечора ба Давлат зорӣ мекард, ки: — Бикӯш маро! Ба ҳаққи худо ва ҳурмати нону намаки дар ҳамин боғ хӯрдагиат, аввал маро бикӯш ва баъд дарахтонро бибур! (Улуғзода).

Алоқани марбути ҷузъҳои чумла ҳам имконият намедиҳад, ки ба дохили он суҳанони муаллиф дароварда шаванд: — Зуд бароед, — ҳамон шахсе, ки барои хабаргири баромада буд, аз рӯи ҳавли бо овози баланд фаръед зад, — аскарони сурх пахш карданд! Маънои хабари чумлаи воридкунанда ҳам намегузорад, ки ҷои унсурҳои нақл тағйир дода шаванд. Феълҳои **гап**, **кушод**, **суҳан оғоз кард**, **сар кард**, **илова намуд**, **давом дод** ва ғайра ҷои чумлаи воридкунандаро муқаррар мекунанд.

§ 1602. Суҳани муаллиф дар таркиби нутки айнан нақлшуда вазифаҳои гуногунро иҷро мекунанд.

Суҳани муаллиф пас аз нутки айнан нақлшуда ояд, ба интиҳои нутк далолат намуда, хусусияти хулоса ва ҷамъбасти мегирад:

— Хуб, сукут аломати ризост, — хулоса баровард қозӣ... (Улуғзо-

Феъли «гуфта» ва «гӯён» дар таркиби чунин ҷумлаҳои воридкунанда меояд, ки хабари онҳо бевосита гуфторро нафаҳмонанд ҳам, бо ин мафҳум алоқамандӣ доранд:

— Ман аз касе бим надорам, — гуфта дӯғ зад...; Мулло Хокироҳ сухани мӯсафедро бурида; — Фоида нагӯй, танзил бигӯй гуфта лӯқма дод; ... агар ба шумо даркор бошад, мо ҳар қадар ки хоҳед, ин гуна хатро дода метавонем, — гуфта масҳара медоштанд; — Чашми маро ғафлат бурда будааст, омадани шуморо нафаҳмида мондаам, мебахшед-дия, — гуфта хӯчаин узрҳои кард; ... як руз ба амир: — Дигарон ҳам номи хизматгори доранд ва нону намаки шуморо мехӯранд, ба онҳо ҳам кор фармоид, — гуфта густоҳӣ кардам (Айни).

Феълҳои «гуфта» ва «гӯён» чун ифодакунандаи амалу ҳолати пайрави хабари ҷумлаи воридкунанда низ ба кор бурда мешаванд, дар ин ҳолат онҳо бо феъли тасрифӣ ҳамвазифа мегарданд:

— Ман барои об омадам, ана қадун об! — гуфта духтар қадуро нишон дод; Пас аз ин хӯчаин: — Ҳоло ҷавонмарги Диловар кучост? — гуфта ба ҷустуҷӯи писари 8-солааш афтод; — Фотима, кучой? Ба хона нигоҳ кун! — гуфта худ ба меҳмонхона даромад; — Зуд бош, равон шав, дохунда! — гуфта ясавул ҷавони дастбастаро пеш андохт (Айни).

Феълҳои ёридиҳандаи «гуфта» ва «гӯён» бештар дар мавридҳои истифода мешаванд, ки як нақл дар дохили нақли дигар омада бошад:

— Дав, ба амири қушбегӣ «Эшони қозикалон ва Эшони раискалон омаданд» гуфта хабар деҳ! (Айни).

НУТҚИ МАЗМУНАН НАҚЛШУДА

§ 1605. Мазмуни гуфтаҳои касе мухтасар аз забони худ ба шунаванда нақл карда мешавад, ки чунин тарзи баёнро нутқи мазмунон нақлшуда меноманд. Дар ин усули нақл гуногунии таркиби калимот, рангорангии интонация, ҷиҳатҳои эмоционалӣ аз байн рафта, мундариҷаи асосии фикр дар қолибҳои маъмули забон ба тарзи мӯътадил ифода мешавад: Аноргул ба ӯ мегуфт, ки бо падар ва модараш дар бом меҳобад ва шабҳои таронаи Восеъро мешунавад (Улуғзода). Яке аз гӯсфандҷаллон... ба Ёдгор хабар дод, ки Азимшоҳ пас аз ғоиб шудани Ёдгор чанде ҷустуҷӯ карда, оқибат аз сарбоз шуданаш хабар ёфтааст... (Айни).

Ин тарзи нақл аз баъзе имкониятҳои нутқи айнан нақлшуда маҳрум бошад ҳам, мазмуни асосии гуфтаҳои шахси дигарро дар бар мегирад ва аз ҳамин сабаб дар баъзе услубҳои забон (хусусан дар публицистика) чун омилӣ кӯтоҳбаёнӣ аҳамияти калони услубӣ пайдо мекунад:

Маърузачӣ қайд кард, ки тамоми қори байни ҷавонон бояд дар ягонагии узвӣ бо тарбияи идеявӣ сиёсӣ ба ҷо оварда шавад; Вай хабар дод, ки партиаи коммунистӣ ташвиши худро ба сабаби ҳайати кабинет ба сардори давлат баён намуд («Тоҷикистони советӣ»).

§ 1606. Нутқи айнан ва мазмунон нақлшуда аз ҷиҳати усули нақл аз ҳамдигар фарқ мекунад. Дар тарзи аввал нутқ бе тағйирот, айнан нақл шавад, дар тарзи дуюм муаллиф фақат мазмуни асосии онро нақл мекунад.

Дар ҳар ду усули нақл ҳам байни сухани муаллиф ва гуфтаҳои каси дигар алоқамандии маъноӣ ва грамматикӣ дида мешавад, вале ин алоқа дар нутқи айнан нақлшуда танҳо бо ёрии интонация, дар нутқи мазмунон нақлшуда бошад, ба воситаи пайванди ифода ёфтааст, бинобар ин дар ҳолати дуюм муносибати ҷузъҳои нақл возеҳтар ва алоқашон марбуттар мегардад.

Эзоҳ. Дар баъзе услубҳои забони тоҷикӣ бо пайвандаки ки алоқаманд шудани ҷузъҳои нутқи айнан нақлшуда ҳам ба назар мерасад:

Бечора ба Давлат зорӣ мекард, ки: — Бикуш маро! Бо ҳаққи худо ва ҳурмати нону намаки дар ҳамин бор хӯрдагӣ, аввал маро бикуш ва баъд дарахтонамро бибор! (Улуғзода).

тобишҳои маъноӣ хусусан дар он сурат равшантар аён мегарданд, ки нутқи мазмунан нақлшуда бо пайвандакҳои гуё, ки гуё, гуё ки ба ҷумлаи воридкунанда алоқаманд гардад: ... мегуфтанд, ки гуё дар колхоз ҳама одамон аз як дег ош мехӯрдаанд.

§ 1610. Дар нутқи мазмунан нақлшуда майлҳои иродавӣ (амр, фармон, супориш, илтимос, хоҳиш, зорӣ ва ғайра), ба андозае ки дар нутқи айнан нақлшуда мебинем, равшан ва барҷаста ифода намеёбад. Сигнаи амри нутқи айнан дар мазмунан нақлшуда ба сигнаи шартӣ-хоҳишмандӣ табдил меёбад:

— Ту олуи ба замин рехтаро ягон дона ҳам намонда чида, ба кутӣ андохтан гир! — гуён ба писараш амр дод (Айнӣ). — Ба писараш амр дод, ки (вай) олуи ба замин рехтаро ягон дона ҳам намонда чида, ба кутӣ андохтан гирад; Восеъ дар хона ба падару модараш қиссаи ишқи духтари дарвозиро нақл кард ва исрор намуд, ки Шакар ҳар чӣ зудтар ба Дарвоз барои хостгории Аноргул равона шавад (Улуғзода).

Муҳокимаи ботинӣ ҳам ду тариқа сурат мегирад:

а) Бо ёрии нутқи айнан нақлшуда:

Ман ба худ гуфтам (аз дил гузарондам):

Ту ба худ гуфти (аз дил гузаронди): «Мухтор, саросема нашав»..

Вай ба худ гуфт (аз дил гузаронд):

б) Бо ёрии нутқи мазмунан нақлшуда:

Ман ба худ гуфтам,

Ту ба худ гуфти,

ки саросема шудан лозим нест.

Вай ба худ гуфт;

«Ходисаи аҷоиб!... — мегуфт вай ба худаш. — Мухтор, телба нашав! Ба рашк дода нашав! Дуруст фикр карда бин!» (Икромӣ).

§ 1611. Ифодаи ҳиссиёту ҳаяҷон, муносибатҳои гуногуни субъективона, обуранги эмоционалӣ ва услубӣ дар нутқи мазмунан нақлшуда характернок нест, бинобар ин ҳангоми табдили нутқи айнан нақлшуда нидо, ҳиссаҷа, баъзе калимаҳои модалӣ, муҳотаб, калимаю ибораҳои туфайлӣ ихтисор мешаванд:

Раиси собиқ даромада гуфт: — ӯ-ӯ, ту бало будай, гапдон будай! (Улуғзода). — Раиси собиқ даромада гуфт, ки вай гапдон будааст; — Худоё! — гуфт Зайнаб... — Ба шумо чӣ шуд, Анварҷон? (Икромӣ). — Зайнаб гуфт, ки ба вай чӣ шудааст; Ёдхишетақ... ҷавоб меод, ки: — Худат медонӣ, додар, ризояти асирро намеурсанд. Баъд, ана Ишхид ишора кард, ки туро фурушам. Хайрият аз рехтани хуни ту халос шудам... (Улуғзода). — Ёдхишетақ... ҷавоб меод, ки ризояти асирро намеурсанд. Ишхид ишора кардааст, ки ӯро фурушад. Аз рехтани хуни ӯ халос шудааст.

§ 1612. Имконияти ифодаи пурсиш ҳам дар нутқи мазмунан нақлшуда хеле маҳдуд аст: дар ҷумла савол танҳо бо ёрии интонация ифода шуда бошад, дар вақти табдил ба нутқи мазмунан нақлшуда ҳиссаҷаҳои саволии оё, магар илова карда мешаванд, дар акси ҳол пурсиш тамоман ноаён менамояд:

Анвар... озодонатар ба сӯҳбат давом кард: — Пас, шумо дилшикаста дарднок ҳастед? (Икромӣ). — Анвар... озодонатар ба сӯҳбат давом кард, ки оё вай дилшикаста, дарднок аст: — Аз тарҷимаи ҳолаи сар кунам? — бо лабханд пурсид ӯ (Муҳаммадиев). — Ӯ бо лабханд пурсид, ки оё аз тарҷимаи ҳолаи сар кунад.

Ҳиссаҷаҳои саволии -ми, -чӣ, -а низ бо воситаҳои дигари ифодаи пурсиш иваз мешаванд:

Дирӯз саркорамон мана ҷеғ заду гуфт, ки: «Саркор, аз гап хабар доред-мӣ?» (Ҳаким Карим). — Дирӯз саркорамон мана ҷеғ заду гуфт,

ки оё аз гап хабар дорам (магар аз гап хабар надорам, аз гап хабар дорам ё не).

Савол ба воситаи пурсишҷонишинҳо ифода ёфта бошад, дар нутқи айнан нақлшуда ҳам бетаъбир мемонад:

— Ин кист? — бо тамоми овозаш фаръёд зад командир (Ҳаким Қарим). — Командир бо тамоми овозаш фаръёд зад, ки вай кист;

— Ин аз мо чӣ тамаъ дорад? — пурсид Исомиддин (Айнӣ). — Исомиддин пурсид, ки вай аз онҳо чӣ тамаъ дорад;

§ 1613. Дар нутқи мазмунан нақлшуда хусусияти риторикии ҷумлаи саволӣ аз байн меравад, танҳо мундариҷаи асосии нутқи айнан мухтасар ифода мешавад:

— Ин сағираро мешиносӣ? — пурсид ӯ аз занаш. — Ӯро кӣ намешиносад? — гуфт Аноргул (Улуғзода). — Аноргул гуфт, ки ӯро ҳама мешиносанд; — Ҳм, баъди содир қардани гуноҳ хизматҳои пешина чӣ аҳамият дорад? — худ ба худ савол дод Носир Аббос (Мухаммадиев). — Носир Аббос худ ба худ гуфт, ки баъди содир қардани гуноҳ хизматҳои пешина аҳамият надорад.

Дар нутқи мазмунан нақлшуда мухотаб меафтад ё ба ҷои ҷонишин гузашта, дар мақоми мубтадо меояд:

Гулнор... бадеҳағуиро ба роҳи дигаре гардондани шуда гуфт: «Ёдгор! Ту «Шоҳдухтар»-ро медонӣ?» (Айнӣ). Гулнор... гуфт, ки вай магар «Шоҳдухтар»-ро медонад? (Гулнор... гуфт, оё Ёдгор «Шоҳдухтар»-ро медонад).

Дар нутқи мазмунан нақлшуда ҷумлаи яктаркибаи номуайиншаҳс дар вазифаи ҷумлаи воридкунанда кор фармуда мешавад: Меғӯянд, ки калонони давран амириро ба дари ин ҳукумат роҳ нест...; Меғӯянд, ки ҳукумат аз он мехнаткашон аст (Айнӣ). Меғуфтанд, ки вай дар дорулфунун мехонад ва барои таъмини маошаш дар ин ҷо хизмат мекунад (Улуғзода).

§ 1614. Ҳама гуна нутқи айнан нақлшударо ба мазмунан нақлшуда табдил додан мумкин нест. Дар нутқи айнан муносибатҳои субъективона ва ҷиҳатҳои эмоционалии чӣ қадар бештар ифода ёфта бошад, ба нутқи мазмунан нақлшуда табдил додани он ҳамон қадар душвортар мегардад:

Наниманча худро ба замин партофт, дар хок ҷӯлид, ду даст аз қафои шавҳараш ёзонда фаръёд зад: — Виркан! Бидон, ки шавҳари аввалу охирам туй!... Аввалу охир!... Аввалу охир!!!... (Улуғзода)... ӯ ашки чашмонашро пок карда Мирзоакрамбойро масхаракунон меғуфт: — Э намури ту, Қорӣ! Э бедонаат рағу паяш кати аз сарат монад!... (Улуғзода).

Ҷумлаҳои хитобиро ба нутқи мазмунан нақлшуда баргардонидан умуман имконнопазир аст:

— Падруд, бародарон! — хитоб кард ӯ (Улуғзода). Гулизор бо алам доруғаро дуои бад мекард: — Илоҳӣ, хонаат сӯзад! (Улуғзода).

Нутқи айнан нақлшуда аз ҳад зиёд тафсил ёфта, дар қолибҳои мураккаби синтаксисӣ ифода шавад ё нақл андар нақл ояд, ба нутқи мазмунан нақлшуда табдил додан боз мушкилтар мешавад:

— Гашти рӯз милтиқ ба даст баромада рафт, — гуфт Раҳим, — Ман «Ба кучо меравӣ бе либоси низомӣ?» гуфта пурсидам. «Пеши усто барои дуруст кунонидани милтикам» гуфта ҷавоб дод ва гуфт, ки: «Моҳона ба тӯҳмати Боймуттӣ рафт, акнун барои дуруст кунонидани милтиқ, ҳеч набошад, ду танга аз усто ҳам қарздор мешавам, ки ин бо-лои сӯхта намақоб аст» (Айнӣ).

§ 1615. Дар забони асарҳои бадеӣ ва матбуот омехта кор фармудани унсурҳои нутқи айнан нақлшуда ва мазмунан нақлшуда ба назар мерасад, ки он бо сабабҳои услубӣ ба миён омадааст:

Маро ба дасти як шогирдпешаи қушбегӣ супурда гуфтанд, ки «назар ба шунида мо, ба ин кас аз ҷадидон ва большевикони гуреза хату хабар меомодааст, то таҳқиқ шудани кор инро бурда ба обхона супорӣ» (Айнӣ).

Бо пайвандак алоқаманд шудани нутқи нақлшаванда ба чумлаи воридкунанда ва дар шакли аорист омадани хабар (супорӣ) ба нутқи мазмунан нақлшуда, вале ба шахси якуми ҷамъ (мо) ва шахси дуюми танҳо (супорӣ) далолат кардани шахс, инчунин ба ноҳунак гирифта-ни нутқ ба айнан нақлшуда шабоҳат медиҳад. Дар асл нутқи айнан нақлшуда «Назар ба шуниди мо,... инро бурда ба обхона супор» буда, «... гуфтанд, ки назар ба шуниди онҳо,... ӯро бурда ба обхона супорад» мазмунан нақлшуда аст.

§ 1616. Дар забон як роҳи дигари нақл вучуд дорад, ки аз тарзи омехтаи мазкур фарқ дорад. Дар ин тарзи нақл гуфтори муаллиф (суханони ровӣ ё чумлаи воридкунанда) аз ҷиҳати тарзи баён, оҳанг ва баъзе унсурҳои луғавию грамматикӣ ба нутқи каси дигаре ҳамрангӣ пайдо мекунад. Ин ҷо сухан дар бораи он тарзи нақл намеравад, ки муаллиф дар давоми ҳикояти худ баъзе калимаю ифодаҳои хоси гуфтори каси дигареро дар ноҳунак иқтибос мекунад. Дар тасвир ё нақли муаллиф чунин унсурҳои забон қасдан қор фармуда мешаванд, то ки характери гуфтугӯи гирифта, тарзи суханронӣ, рӯҳия, фикру зикри қаҳрамони асарро ба хотир оварад. Нависанда дар ин тарзи нутқ бо забони қаҳрамони асараш сухан намеронад, балки ба воқеаю ҳодисаҳои зиндагӣ аз назари вай муҳокима меронад ва дар ин ҷараён чун амри воқеӣ баъзе ифодаҳо гуё беҳтиёр омезиш меёбанд. Ин ҷо як навъ тақлиди нақл ба назар мерасад.

Унсурҳои забони зинда (нидо, хиссаҷа, калимаҳои модалӣ, интонация ва ғайра) шаҳодат медиҳанд, ки гуфтори муаллиф дар тақлиди касе сурат гирифтааст:

Чашми рӯз акнун кушода мешуд. Зебинисо кайҳо боз бедор буд. Аз як паҳлу ба паҳлуи дигар ҷарх мезад. Безобита буд. Намедонист, ки дили аз хурсандӣ ба таркидан омадаашро ҷӣ тавр ҳолӣ кунад. Розӣ дилашро ба кӣ гӯяд. Худатон фикр кунед, охир вай модар, модар шуда буд! (Ҳаким Қарим). Сухани муаллиф бо ҳаёлотӣ қаҳрамон омехта мешавад: Иброҳимҷон то ба таги дарвозаи шалаки сохтмон омад. Худоё, қран ғелида, якпаҳлу мехобад!... Хиромон! Хиромони ман! Эй ҷарх, ин ҷӣ рӯзест!... Боз гӯши Иброҳимҷон ҷиппи маҳкам шуд. Ҷунбиши лаби одамонро медуна намешунавид, ки ҷӣ мегӯянд (Муҳаммадиев).

Унсурҳои лексикӣ фразеологӣ низ тарзи баёни муаллифро ба гуфтори қаҳрамон монанд мекунад:

Одинамоҳҳола дар рӯзҳои аввали ҷудой аз қарибонаш ба ҳаёти қарибона розӣ нашуд. Шабҳои торро бо гирьяву нола рӯз қард. Лекин ба ҳоли ӯ на оҳу нола мададгор шуд ва на оби дида. Ниҳоят вай худ ба худ «тақдир ҳамин будааст-дия» гуфт ва ба «қисмати рӯзи азалаш» тан дод. Баъд на пешро пеш зад, на пасро пас. Ба будаш ҳам шукр қард, ба нобудаш ҳам... Махсусан дар солҳои охир вай қариб ҳеч ба ҳонааш намеомад. Ба қавли худӣ ӯ, «ба хотири арвоҳи гузаштагон» фақат дар бегоҳҳои ҷумъа ва душанбе меомад ва алову ҷароғ меқард (Ҳаким Қарим).

Роҳҳои гуногуни нақли гуфтаҳои каси дигар бо масъалаи муродифоти воҳидҳои синтаксисӣ алоқаманд буда, аз фаровонии имконоти услубии забони адабии тоҷик шаҳодат медиҳад. Устодони каломӣ бадеъ аз он фоида бурдаанд:

Мо бар болои он кӯх баромада, ба он ҳона даромадем ва дидем, ки ду қас дар қунҷи он ҳона нишастаанд ва моро дида саросема шуда пурсиданд:

— Шумо ҷӣ қасонед?

— Мо мусофиронем! — гуфтем мо ва кӣ буданашонро аз онҳо, пурсидем (Восифӣ).

АДАБИЁТИ ИЛМӢ

- Абдурахимов С.** Чумлаи пайрави замон бо пайвандаки ки. — Мактаби советӣ, 1960, № 3.
- Абдурахимов С.** Дар хусуси истеъмоли аломати вергул. — Мактаби советӣ, 1961, № 5.
- Абдурахимов С.** Ҳоли дараҷа. — Баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик. Душанбе: Дониш, 1964.
- Абдурахимов С.** Ибораҳои исм бо шумора. — Армуғони олимони ҷавон. Душанбе: Дониш, 1966.
- Абдурахимов С.** Ибораҳои исми изофӣ. — Масъалаҳои забоншиносии тоҷик. Душанбе: Дониш, 1967.
- Абдурахимов С.** Ибораҳои исмӣ бо зарф. — Мактаби советӣ, 1970, № 7.
- Абдурахимов С.** Ибораҳои исми забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе: Дониш, 1973.
- Абдурахимов С.** Ибораҳои ҷонишинӣ. Душанбе: Дониш, 1978.
- Абдурахимов С.** Ибораҳои зарфӣ. — Мактаби советӣ, 1979.
- Абдурахимов С.** Як хели ибораҳои зарфӣ. — Забоншиносии тоҷик. Душанбе: Дониш, 1980.
- Абдурахимов С.** Ибораҳои зарфии замон. — Масъалаҳои забоншиносӣ. Душанбе: Дониш, 1983.
- Абдурахмонов У.** Таҳлили муқоисавии ибораҳои сифати феълии замони гузашта (типи рафта) дар забонҳои тоҷикӣ ва форсӣ. — Ахбороти АФ РСС Тоҷикистон. Шуъбаи фанҳои ҷамъиятӣ, 1979, № 4.
- Айнӣ С.** Дар хусуси забони адабии тоҷик. — Раҳбари дониш, 1929, № 4.
- Айнӣ С.** Мактуби қушод ба рафик Толис. — Шарҳи сурх, 1948, № 11.
- Айнӣ С.** Оид ба вазъияти забоншиносии тоҷик. — Шарҳи сурх, 1952, № 6.
- Ализода С.** Сарфу наҳви забони тоҷикӣ. Нашрдавтоҷик. Самарқанд — Душанбе, 1926.
- Акрамов М.** Ибораҳои сифатӣ бо зарфи замон. — Мактаби советӣ, 1970, № 12.
- Акрамов М.** Ибораҳои сифатии бо пешоянди **барои**. — Армуғон 11 (масъалаҳои филологияи тоҷик), АФ РСС Тоҷикистон, Душанбе: Дониш, 1971.
- Акрамов М.** Як навъи ибораҳои сифатӣ. — Ахбороти АФ РСС Тоҷикистон. Шуъбаи фанҳои ҷамъиятӣ, 1973, № 3, (73).
- Акрамов М.** Ибораҳои сифатии изофӣ. — Забоншиносии тоҷик, АФ Тоҷикистон. Душанбе: Дониш, 1977.
- Акрамов М.** Ибораҳои сифатии забони ҳозираи тоҷик. Душанбе: Дониш, 1977.
- Аслиддинов С.** Алокаи калимаҳо дар чумла дар забони адабии тоҷик. — Маҷмуаи илмӣ, серияи нав, № 114. Самарқанд: Нашриёти университети давлатии Самарқанд, 1961.
- Аслиддинов С.** Мулоҳизаҳо оид ба алокаи вобастагӣ. — Масъалаҳои филологияи тоҷик. Душанбе: Дониш, 1967.
- Аслиддинов С.** Дар бораи як намуди алокаи мувофиқат дар забони адабии ҳозираи тоҷик. — Мактаби советӣ, 1972, № 1.
- Асоев Р.** Чанд сухан оид ба вазифаҳои пайвандаки то. — Маҷмуаи илмӣ. Серияи филологӣ, ҷ. V, қ. 9. Кӯлоб, 1972.
- Асоев Р.** Чумлаи пайрави микроду дараҷа ё натиҷа. — Мактаби советӣ, 1978, № 1.
- Атобуллоев С.** Оид ба таснифи чумлаи пайрави мубтадо. — Масъалаҳои забоншиносии тоҷик АФ РСС Тоҷикистон. Душанбе: Дониш, 1967.
- Атобуллоев С.** Муносибатҳои гуногуни маъноии чумлаи пайрави хабар бо сарчумла. — Маҷмуаи илмӣ (материалҳо оид ба забони адабии тоҷик). Серияи филологӣ, ҷ. 55. Душанбе: Ирфон, 1967.
- Атобуллоев С.** Тафовути чумлаи пайрави мубтадо аз пайрави пурқунанда. — Мактаби советӣ, 1968, № 2.
- Атобуллоев С.** Роҷеъ ба чумлаи пайрави мубтадо дар забони адабии тоҷик. — Армуғон 11 (масъалаҳои филологияи тоҷик). АФ РСС Тоҷикистон. Душанбе: Дониш, 1971.
- Атобуллоев С.** Чумлаҳои пайрави мубтадо ва хабар дар забони адабии тоҷик. Душанбе: Дониш, 1975.
- Атобуллоев С.** Мақоми артикль дар ташаккули чумлаи мураккаби тобӣ бо пайрави муайянқунанда. — Забоншиносии тоҷик. Душанбе: Дониш, 1977.

Атобуллоев С. Қайдҳо оид ба истеъмоли ҷумлаҳои мураккаби тобеш бо пайвандаки ки дар забони адабии асрҳои X—XI. — Забоншиносии тоҷик. Душанбе: Дониш, 1980.

Атобуллоев С. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ, ҷ. IV. Душанбе: Дониш, 1984.

Арендс А. К. Краткий синтаксис современного персидского языка. М.—Л. 1941.

Березин Н. Грамматика персидского языка. Л., 1926.

Бертельс Е. Э. Дар бораи забони адабии тоҷик. — Раҳбари дониш, 1929, № 10—11.

Бозидов Н. Оид ба пурқунандаҳои бавосита дар забони ҳозираи тоҷик. — Очеркҳо оид ба филологияи тоҷик. Маҷмӯаи илми аспирантҳо, ҷилди IV, нашри 1. Сталинобод, 1958.

Бозидов Н. Муқаддимаи забоншиносӣ. Душанбе: Маориф, 1977.

Бузургзода Л. Синтаксиси мухтасари забони тоҷикӣ. Сталинобод, 1942.

Виноградов В. В. Русский язык. М., 1947.

Галкина-Федорук Е. М., Горшкова К. В., Шанский Н. М. Современный русский язык. Синтаксис. М.: Учпедгиз, 1958.

Гафаров Р. К вопросу о сравнительном изучении синтаксиса таджикских говоров. — Вопросы языкознания, 1979, № 4.

Гвоздев А. Н. Современный русский литературный язык. Синтаксис современного русского языка, ҷ. II. М., 1968.

Грамматика русского языка, т. 2, ҷ. 1, М.: Изд-во АН СССР, 1954.

Грамматика русского языка. Синтаксис, т. II, часть первая. Институт русского языка. Изд-во АН СССР, 1960.

Грамматикаи забони тоҷикӣ. Синтаксис. Китоби дарсӣ барои мактабҳои олии Душанбе: Нашрдавтоҷ, 1963.

Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. (Проспект). Душанбе: Дониш, 1977.

Гужва Ф. К. Современный русский литературный язык, ҷ. 2, Киев: Высшая школа, 1979.

Забони адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис. Душанбе: Ирфон, 1970.

Забони адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис. Душанбе: Маориф, 1984.

Забоншиносии тоҷик. АФ Тоҷикистон, Институти забон ва адабиёт. Душанбе: Дониш, 1977.

Забоншиносии тоҷик. АФ Тоҷикистон, Институти забон ва адабиёт. Душанбе: Дониш, 1980.

Забоншиносии тоҷик. АФ Тоҷикистон, Институти забон ва адабиёт. Душанбе: Дониш, 1984.

Зикриёев Ф. Ҷумлаҳои туфайлӣ ва муносибати онҳо бо ҷумлаҳои пайрави тарзи амал. — Маҷмӯаи илмӣ (материалҳо оид ба забони адабии тоҷик), Серияи филологӣ, ҷ. 55, Институти давлатии ба номи Т. Г. Шевченко. Душанбе: Ирфон, 1967.

Зикриёев Ф. Ҷумлаҳои пайрави тарзи амале, ки калимаҳои ҳамнисбатро эзоҳ медиҳанд. — Мақолаҳо оид ба баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик, ҷ. 27. Институти давлатии педагогии ба номи С. М. Киров. Ленинобод, 1968.

Зикриёев Ф. Ҷумлаҳои пайрави тарзи амал ва монандӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе: Ирфон, 1976.

Зикриёев Ф. Хусусияти грамматикӣ ва воҳидҳои туфайлӣ. — Масъалаҳои забони тоҷикӣ. Маҷмӯаи илмӣ. Институти педагогии ба номи Т. Г. Шевченко. Душанбе, 1978.

Зикриёев Ф. Роҳҳои ташкил ёфтани ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак. — Масъалаҳои забоншиносӣ. Душанбе: Дониш, 1983.

Зикриёев Ф. О сложносочиненном предложении в современном таджикском литературном языке. — Забоншиносии тоҷик. АФ РСС Тоҷикистон. Душанбе: Дониш, 1984.

Зикриёев Ф. Паратаксис как синтаксическая единица. — Актуальные проблемы иранской филологии. (Материалы VIII Всесоюзной научной конференции) Душанбе: Дониш, 1985.

Золотова Г. А. Функционального синтаксиса русского языка. М., 1973.

Иззатмуродова С. Мубтадоҳои ҷида ва баъзе хусусиятҳои ифодашавии онҳо дар забони ҳозираи тоҷик. Маҷмӯаи илми институти педагогии Душанбе ба номи Т. Г. Шевченко. Серияи филологӣ. Душанбе, 1970.

Исматуллоев М. Пурқунандаҳои бевосита дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе: Ирфон, 1962.

Исматуллоев М. Оид ба ҷумлаи пайрави истисноӣ. — Маҷмӯаи илмӣ (материалҳо оид ба забони адабии тоҷик), ҷ. 42. Серияи филологӣ. Институти давлатии педагогии ба номи Т. Г. Шевченко. Душанбе, 1963.

Исматуллоев М. Очеркҳо оид ба грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик, к. 1, (ҳоли мақом ва замон). Душанбе: Ирфон, 1971.

Кабилов Ш. Ҷумлаҳои беъзо дар забони адабии ҳозираи тоҷик. — Масъалаҳои забон ва адабиёт, к. 1—11, УДТ, Душанбе, 1975.

Камалиддинов Б. К. Забон ва услуби Ҳаким Карим. Душанбе: Ирфон, 1967.

Камалиддинов Б. К. Дар бораи ҷумлаҳои ҷидагӯ. — Масъалаҳои забон ва адабиёт, силсилаи мақолаҳои филологӣ, к. 1—11, УДТ, Душанбе, 1975.

Камалиддинов Б. К. Дар бораи синонимикаи синтаксисӣ. — Масъалаҳои забон ва адабиёт, силсилаи мақолаҳои филологӣ, к. 1—11, УДТ, Душанбе, 1975.

Камалиддинов Б. К. Ҳаммаъноии як хели ибораҳои номӣ дар забони тоҷикӣ. — Масъалаҳои забоншиносӣ. Душанбе: Дониш, 1983.

Камолитдинов Б. К. О критерии определения синонимических единиц синтаксиса. — Известия АН ТаджССР. Отделение общественных наук, 1983, № 1.

Камолитдинов Б. К. К проблеме синтаксической синонимии современного таджикского литературного языка. — Актуальные проблемы иранской филологии. (Материалы VIII Всесоюзной научной конференции). Душанбе: Дониш, 1985.

Каримова А. А. Таджикский язык. — Языки народов СССР, т. 1, индоевропейские языки. М., 1966.

Касимова М. Н. Сложноподчиненные предложения нерасчлененной структуры в таджикско-персидской прозе XI века. — Актуальные проблемы иранской филологии. (Материалы VIII Всесоюзной конференции). Душанбе: Дониш, 1985.

Лившиц В. А. О внутренних законах развития таджикского языка. — Известия АН Тадж. ССР. Отделение общественных наук, вып. 5, Сталинабад, 1954.

Масъуми Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. Сталинобод. Нашрдавтоҷ, 1959.

Маъсуми Н. Чахонбинӣ ва маҳорат. Душанбе: Ирфон, 1966.

Маъсуми Н. Забон ва услуби Аҳмади Дониш. Душанбе: Дониш, 1976.

Маъсуми Н. Асарҳои мунтахаб, қ. II. Забоншиносӣ. Душанбе, 1980.

Мешеряков В. Н. О проблеме подразумеваемого в связи с теорией сложноподчиненного предложения современного таджикского языка. — Межвузовская научная конференция по иранской филологии. Душанбе, 1966.

Мешеряков В. Н. Об одном типе сложного предложения в современном таджикском литературном языке. — Масъалаҳои забони тоҷикӣ. Душанбе: Ирфон, 1967.

Мирзоев С. (А.) Холи сабаб ва воситаи ифодаи он. — Баъзе масъалаҳои забоншиносӣ тоҷик. Душанбе, 1964.

Мирзоев С. (А.) Доир ба ибора ҳаҷҷун воҳиди мустақили синтаксис. — Аҳбороти АФ Тоҷикистон. Шӯъбаи фанҳои ҷамъиятӣ, 1965, № 3(41).

Мирзоев А. Ибораҳои феълӣ замон бо пешоянди таркибии «дар вақти» ва «дар замонӣ». — Сборник статей молодых ученых АН Тадж. ССР. Душанбе: Дониш, 1966.

Мирзоев А. Ибораҳои феълӣ замонӣ бо пешоянди «аз». — Масъалаҳои забоншиносӣ тоҷик АФ РСС Тоҷикистон. Душанбе: Дониш, 1967.

Мирзоев А. Ибораҳои синтаксисии забони адабии ҳозираи тоҷик. — Мактаби советӣ, 1969, № 4.

Мирзоев А. М., Николаев И. Л. Развитие языкознания в Таджикистане в 1965—1970 г. — Языкознание, № 5, М.: Наука, 1971.

Мирзоев А. Ибораҳои феълӣ замонӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе: Дониш, 1972.

Мирзоев А. Хелҳои алоқан синтаксисӣ дар ибораҳо. — Масъалаҳои забоншиносӣ. Душанбе: Дониш, 1975.

Мирзоев А., Солиев Х. Ибораҳои исми бо пешоянди «ба» дар осори Садриддин Айни. — Забоншиносӣ тоҷик. Душанбе: Дониш, 1983.

Набиев М. Сарҷумлаҳои ҷида дар ҷумлаҳои сертаркиб. — Забоншиносӣ тоҷик. Душанбе: Дониш, 1977.

Набиев М. Ҷумлаҳои пайрави дараҷа дар ҷумлаҳои мураккаби тобен сертаркиб. — Мактаби советӣ, 1981, № 2.

Назридинов З. Оид ба як типӣ воҳидҳои истисноӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик. — Ученые записки. Душ. гос. пед. инс-т им. Т. Г. Шевченко. Душанбе, 1966.

Назридинов З. Конструкцияҳои иловагӣ-эзоҳӣ дар таркиби нуқтаи айнан нақлшуда дар забони адабии ҳозираи тоҷик. — Ученые записки. т. II, вып. VI. Қӯлоб, 1968.

Неменова Р. Л. Предлоги в таджикском языке. Очерки по грамматике таджикского языка. Вып. 6. Сталинабад, Изд-во АН Тадж. ССР, 1954.

Ниязмухамедов Б. Н. К вопросу о синтаксисе простого предложения в современном таджикском литературном языке. — Сообщения Таджикского филиала АН СССР. Изд-во Тадж. филиала АН СССР. Сталинабад, 1948.

Ниязмухаммадов Б. Н. Ҷумлаҳои сода дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Сталинобод, 1960.

Ниязмухаммадов Б. Н. Очеркҳо оид ба баъзе масъалаҳои забоншиносӣ тоҷик. Сталинобод, 1960.

Ниязмухаммадов Б. Н. Баъзе масъалаҳои забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе: Дониш, 1965.

Ниязмухаммадов Б. Н. Забоншиносӣ тоҷик (Асарҳои мунтахаб) Душанбе: Дониш, 1970.

Ниязмухаммадов Б. Н., Рустамов Ш. Баъзе масъалаҳои синтаксисии забони ҳозираи тоҷик. Душанбе: Ирфон, 1968.

Норматов М. Тартиби калима ҳаҷҷун воситаи грамматикӣ. — Маҷмуаи илмии аспирантҳо, ҷузъи 5. Силсилаи илмҳои филологӣ. Душанбе: Ирфон, 1966.

Норматов М. Ҷон холи замон дар ҷумла. — Масъалаҳои забон ва адабиёт. Силсилаи мақолаҳои филологӣ, қ. I—II. Душанбе, 1975.

Норматов М. Структураи ҷумлаи содаи яктаркибаи муайяншахс. Актуальные проблемы иранской филологии. Дониш, 1985.

Опыт историко-типологического исследования иранских языков. В 2-х томах. Т. 1, Фонетика, эволюция морфологического типа. М., Наука, 1975; Т. II, Эволюция грамматических категорий. М., Наука, 1975.

Оранский И. М. Введения в иранскую филологию М., Изд-во Восточной литературы, 1960.

Оранский И. М. Иранские языки. М., Изд-во Восточной литературы, 1963.

Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки. М., Наука, 1979.

Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки. М., 1981.

Основы иранского языкознания. Новоиранские языки М., 1983.

Островский Б. Я. Ступенчатые конструкции в синтаксисе дари. — Актуальные проблемы иранской филологии. Душанбе: Дониш, 1985.

Пейсиков Л. С. Вопросы синтаксиса персидского языка. М., 1959.

Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. М.: Учпедгиз, 1956.

Расторгуева В. С. Очерки по таджикской диалектологии. Вып. I, Варзобский говор таджикского языка, М.: Изд-во АН СССР, 1952.

Расторгуева В. С. О формах конъюнктива (сослагательные наклонения) в современном таджикском языке. Очерки по грамматике таджикского языка, вып. 2, Сталинабад, 1953.

Расторгуева В. С. Краткий очерк грамматики таджикского языка (Приложение к «Таджикско-русский словарь»). Госиздат иностранных и национальных словарей. М., 1954.

Расторгуева В. С. Опыт сравнительного изучения таджикских говоров. М., Наука, 1964.

Расторгуева В. С. О развитии современного таджикского литературного языка. — Вопросы развития литературных языков народов СССР в советскую эпоху. Алмата, 1964.

Расторгуева В. С. Среднеперсидский язык. М., Наука, 1966.

Расторгуева В. С., Ефимов В. Н., Керимова А. А. Иранские языки. — Языки Азии и Африки, т. 2. М., Наука, 1978.

Рахматова С. Калима ва ибораҳои хулосакунанда. — Мактаби советӣ 1966, № 10.

Рахматова С. Баъзе хусусиятҳои фарқкунандаи калимаҳои хулосакунанда аз баёнӣҳои истисноӣ. — Мактаби советӣ, 1972, № 4.

Рахматова С. Воҳидҳои хулосакунанда дар забони адабии ҳозири тоҷик. Душанбе: Дониш, 1976.

Рахматова С. Муносибати хилофии аъзоҳои ҷидаи ҷумла. — Забоншиносии тоҷик. Душанбе: Дониш, 1977.

Рахматова С. Хабарҳои ҷида ва баъзе хусусиятҳои онҳо. — Забоншиносии тоҷик. Душанбе: Дониш, 1980.

Рахматова С. Мулоҳизаҳо оид ба ҷумлаҳои ҷидааъзо. — Масъалаҳои забоншиносии. Душанбе: Дониш, 1983.

Рубинчик Ю. А. Сложения предложения с придаточными определительными в современном персидском языке. М., 1959.

Руднев А. Г. Синтаксис осложненного предложения. М., 1959.

Руднев А. Г. Синтаксис современного русского языка. М.: Высшая школа, 1963.

Русская грамматика, т. 2. Синтаксис. М., Наука, 1980.

Русская грамматика, т. 11. Синтаксис. М., Наука, 1982.

Рустамов Ш. Ба ибораҳои табдил додани ҷумлаи пайрави сабаб. — Мактаби советӣ, 1963, № 9.

Рустамов Ш. Хусусиятҳои асосии ҷумлаи пайрави сабаб. — Мактаби советӣ, 1964, № 1.

Рустамов Ш. Ҷумлаи мураккаби омехта. — Мактаби советӣ, 1966, № 6.

Рустамов Ш. Дар бораи як намуди ҳоли макон. — Мактаби советӣ, 1967, № 9.

Рустамов Ш. Ҷумлаи пайрави пуркунанда дар забони адабии ҳозири тоҷик. — Масъалаҳои забоншиносии тоҷик. Аф РСС Тоҷикистон. Душанбе: Дониш, 1967.

Рустамов Ш. Ҷумлаҳои мураккаб бо пайрави сабаб дар забони адабии ҳозири тоҷик. Аф РСС Тоҷикистон. Душанбе: Дониш, 1968.

Рустамов Ш. Забон ва замон. Душанбе: Ирфон, 1981.

Рустамов Ш., Холназарова З. Тарзи ташаккул ва моҳияти ҷумлаҳои инкорӣ. — Мактаби советӣ, 1983, № 8.

Рустамова Т. З. О синтаксических синонимах причастных оборотов, употребляемых в составе предложения с глагольными сказуемыми в персидском языке. — Актуальные проблемы иранской филологии. Душанбе: Дониш, 1985.

Самадова З. Дар бораи ибораҳои масдари. — Мактаби советӣ, 1985, № 4.

Собиров А. Қ вопросу о порядке слов в английском и таджикском языках. — Преподавание иностранных языков и его лингвистические основы. М., Наука, 1972.

Собирчинов С. Ҷумлаи саволий. — Масъалаҳои филологияи тоҷик, УДТ. Душанбе, 1976.

Собирчинов С. Ҷумлаҳои саволии муқобилмаъно. — Актуальные проблемы иранской филологии. Душанбе: Дониш, 1985.

Смирнова Л. П. Язык «Табрих-и Систан». (ЛГУ им. Жданова Восточный факультет). Л., 1965.

Таджиев Д. Т. Об одном определительном словосочетании в современном таджикском литературном языке. — Известия АН Тадж. ССР. Отделение общественных наук, 1952, № 1.

Таджиев Д. Т. Таджикские причастно-определятельные словосочетания типа «ки-тоби ман хондагӣ». — Доклады АН Тадж. ССР, вып. 5, Сталинабад, 1952.

Таджиев Д. Т. Проблемы изучения сложноподчиненного предложения. — Вопросы языкознания, № 5, 1977.

- Тоҷиев Д. Чумлаи пайрави натиҷа. — Мактаби советӣ, 1964, № 12.
- Тоҷиев Д. Чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиба. Душанбе: Ирфон, 1966.
- Тоҷиев Д. Чумлаҳои пайрави микроду дараҷа. — Мактаби советӣ, 1966, № 7.
- Тоҷиев Д. Чумлаҳои пайрави монандӣ. — Мактаби советӣ, 1966, № 8.
- Тоҷиев Д. Чумлаи пайрави тарзи амал. — Мактаби советӣ, 1966, № 6.
- Тоҷиев Д. Чумлаи пайрави хилофӣ. — Масъалаҳои забони тоҷикӣ УДТ. Душанбе, 1967.
- Тоҷиев Д. Пайвандаҳои тобеъкунанда дар чумлаҳои мураккаби тобеъ. — Ахбороти АФ РСС Тоҷикистон. Шӯъбаи фанҳои ҷамъиятӣ, № 4, (58), 1969.
- Тоҷиев Д. Доир ба сермаъноии чумлаҳои пайрав. — Мактаби советӣ, 1970, № 1.
- Тоҷиев Д. Воситаҳои алоқани чумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии тоҷик. Душанбе: Ирфон, 1971.
- Тоҷиев Д. Чумлаҳои мураккаби тобеи бепаивандак. — Мактаби советӣ, 1971, № 10.
- Тоҷиев Д. Чумлаи пайрави мақсад. — Масъалаҳои забон ва адабиёт, силсилаи мақолаҳои филологӣ, қисми I—II, УДТ, Душанбе, 1975.
- Халилов А. Ибораҳои изофӣ дар забони адабии ҳозиран тоҷик. Душанбе: Нашрдавтоҷ, 1964.
- Холназарова З. Ифодаи инкор бо ҳиссаҳои на. — Масъалаҳои забоншиносӣ. Душанбе: Дониш, 1983.
- Холназарова З. Як навъи инкор дар чумлаҳои саволи. — Забоншиносии тоҷик. Душанбе: Дониш, 1984.
- Холназарова З. Як тарзи ташкили чумлаҳои инкорӣ. — Мактаби советӣ, 1984, № 12.
- Холназарова З. Вазифа ва мавқеи не дар чумлаҳои содда. — Масъалаҳои филологияи тоҷик. Душанбе. Дониш, 1985.
- Хочаев Д. Калимаҳои ҳамнисбат ва чумлаи пайрави муайянкунанда. — Масъалаҳои филологияи тоҷик. УДТ, Душанбе, 1976.
- Шаҳматов А. А. Синтаксис русского языка. — Л., 1941.
- Шафай А. Об одной синтаксической конструкции в сложноподчиненных предложениях в персидском языке. Межвузовская научная конференция по иранской филологии (тезисы докладов). Душанбе, 1966.
- Шафай А. Критерий определения сложноподчиненных предложений в современном персидском языке. — Иранская филология. Ташкент, 1966.
- Шведова Н. Ю. Парадигматика простого предложения в современном русском языке. (Опыт типологии). — Русский язык. Грамматические исследования. М., Наука, 1967.
- Ширалиев Ш. И. Вводные единицы в системе средств выражения субъективной модальности в современном персидском языке. — Актуальные проблемы иранской филологии. (Материалы VIII Всесоюзной научной конференции). Душанбе: Дониш, 1985.
- Шерба Л. В. Избранные работы по русскому языку. М.: Учпедгиз, 1957.
- Эшонҷонов А. Хабарҳои номӣ ва тарзи ифодаи онҳо дар забони адабии тоҷик. — Вопросы таджикского языка и литературы. Сталинабад, 1959.
- Эшонҷонов А. Хабарҳои номии тафсилӣ дар забони адабии ҳозиран тоҷик. — Мактаби советӣ, 1959, № 5.
- Эшонҷонов А. Чумлаи ҷидаъзо ва баъзе хусусиятҳои грамматикӣи он. — Маҷмуаи илмӣ (материалҳо оид ба забони адабии тоҷик). Серияи филологӣ, ҷ. 55. Институту давлатии педагогии ба номи Т. Г. Шевченко. Душанбе: Ирфон, 1967.
- Эшонҷонов А. Чумлаҳои ҷидаъзо ва баъзе хусусиятҳои услубии онҳо. — Мактаби советӣ, 1968, № 10.
- Эшонҷонов А. Хабарҳои номӣ ва тарзи ифодашавии онҳо. Душанбе: Ирфон, 1969.
- Эшонҷонов А. Чумлаҳои мураккаби пайвасти номинативии бепаивандак ва тобишҳои маъноии онҳо. — Мактаби советӣ, 1973, № 3.
- Гаффоров Р. Забон ва услуби Раҳим Ҷалил. Душанбе: Дониш, 1966.
- Гаффоров Р. Ифодаи пурқунандаҳо бо ҷонишинҳои энклитикӣ. — Мактаби советӣ, 1974, № 8.
- Гаффоров Р. Дар хусуси як навъи ибораҳои номӣ дар забони тоҷикӣ. — Масъалаҳои забоншиносӣ. Душанбе: Дониш, 1975.
- Гаффоров Р. Хабарҳои феълии мураккаб ва тарзи ифодаи онҳо дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ. — Забоншиносии тоҷик. Душанбе: Дониш, 1977.
- Гаффоров Р. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ, ҷ. 3. Душанбе: Дониш, 1979.
- Гаффоров Р. Ифодаи хабар бо шаклҳои сифати феълӣ дар шеваҳои забони тоҷикӣ. — Забоншиносии тоҷик. Душанбе: Дониш, 1980.
- Қаландаров К. Чумлаи пайрави шартӣ дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ». — Мактаби советӣ, 1966, № 7.
- Қаландаров К. Чумлаҳои пайрав бар эзоҳи калимаҳои нисбӣ дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ. — Қорҳои илмии аспирантҳо. Институту давлатии педагогии ба номи Т. Г. Шевченко. Душанбе, 1967.
- Қаландаров К. Чумлаи пайрави хилоф дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ. — Ученые записки, т. 11, вып. VI. Куляб. 1968.
- Қаландаров К. Чумлаҳои мураккаби омехта. Маҷмуаи илмӣ (материалҳо оид ба забони адабии тоҷик), ҷ. 91. Серияи филологӣ. Душанбе, 1974.
- Қосимова М. Чумлаҳои пайрави шартӣ дар забони адабии тоҷик. УДТ, Сталинобод, 1961.

- Қосимова М.** Ибораҳои изофии масдарӣ — Мактаби советӣ, 1965, № 6.
- Қосимова М.** Мухтасар оид ба як хели ҳол дар забони адабии тоҷик. — Мактаби советӣ, 1966, № 2.
- Қосимова М.** Мухтасар оид ба ибораҳои изофии номӣ. — Мактаби советӣ, 1967, № 3.
- Қосимова М.** Як навъи ибораҳои феълӣ. — Мактаби советӣ, 1971, № 10.
- Қосимова М.** Инкор дар ҷумлаҳои содда. — Масъалаҳои филологияи тоҷик. Душанбе, 1974.
- Қосимова М.** Ифодаи мафҳуми тасдиқ дар ҷумлаҳои соддаи забони адабии ҳозираи тоҷик. — Масъалаҳои забон ва адабиёт, силсилаи мақолаҳои филологӣ, қисми 1—11, УДТ. Душанбе, 1975.
- Қосимова М.** Очеркҳо оид ба синтаксиси ҷумлаҳои соддаи насри асри XI. Душанбе: Ирфон, 1976.
- Қурбонов П.** Дар бораи баёнҳои истисноӣ. — Мактаби советӣ, 1960, № 7.
- Қурбонов П.** Як типӣ нави ҷумлаи пайрав дар забони адабии ҳозираи тоҷик. — Маҷмӯаи илмӣ (материалҳо оид ба забони адабии тоҷик). Серияи филологӣ, ҷ. 55. Институти давлатии педагогии ба номи Т. Г. Шевченко. Душанбе: Ирфон, 1967.
- Қурбонов П.** Баёнҳои истисноӣ аз ҷиҳати ифодаи маъно ва муносибати синтаксисӣ. — Маҷмӯаи илмӣ (материалҳо оид ба забони адабии тоҷик). Серияи филологӣ. Институти давлатии педагогии ба номи Т. Г. Шевченко. Душанбе, 1970.
- Ҳочиев С.** Як навъи ҷумлаи яктаркибаи бешаҳс. — Мактаби советӣ, 1967, № 4.
- Ҳусейнов Х.** Муносибати грамматикӣ сарҷумла ва ҷумлаҳои пайрав дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобегу бепайвандак. — Маҷмӯаи мақолаҳо, Сталинобод, 1957.
- Ҳусейнов Х.** Муносибати замони сарҷумла ва ҷумлаи пайрави замон — Ахбороти АФ РСС Тоҷикистон. Шӯъбаи фанҳои ҷамъиятӣ. Сталинобод, 1958.
- Ҳусейнов Х.** Ҷумлаи пайрави макон. — Мактаби советӣ, 1960, № 12.
- Ҳусейнов Х.** Ҷумлаи мураккаби тобегу бо ҷумлаи пайрави замон дар забони адабии ҳозираи тоҷик. АФ РСС Тоҷикистон. Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ. Сталинобод, 1960.
- Ҳусейнов Х.** Ҷумлаи пайрави андозаю миқдор. — Мактаби советӣ, 1961, № 8.
- Ҳусейнов Х.** Хусусиятҳои асосии ҷумлаи пайрави замон. Ахбороти АФ РСС Тоҷикистон. Шӯъбаи фанҳои ҷамъиятӣ, 1961, № 4(27).
- Ҳусейнов Х.** Забон ва услуби «Одина»-и устод Айни. Душанбе: Ирфон, 1973.
- Ҳусейнов Х.** Пунктуацияи забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе: Маориф, 1977.
- Ҳусейнов Х.** Оид ба истифодаи номинативии ибораҳои масдарӣ. — Мактаби советӣ, 1980, № 6.

У 50 ТИН.

